

บทที่ 2

บทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชานิพนธ์ในรัชกาลที่ 1

หลังจากกรุงศรีอยุธยาสิ้นสุดความเป็นราชธานีในปีพุทธศักราช 2310 คนไทยแยกตัวเป็นก๊กเป็นเหล่า จนกระทั่ง พระเจ้าตากสินซึ่งต่อมาปราบดาภิเษกเป็นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี¹ ทรงกอบกู้อิสรภาพได้ภายหลังจากที่เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าเพียง 7 เดือน เท่านั้น (ดนัย ไชยโยธา, บรรณาธิการ , 2543 : 252) การฟื้นฟูวัฒนธรรมยังกระทำไม่ได้เต็มที่ เนื่องจากยังมีปัญหาศึกสงคราม อย่างไรก็ตามยังเห็นได้ว่าวรรณคดีเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ในฐานะส่วนหนึ่งของการเล่นในวัฒนธรรมไทย ดังที่มีบทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชานิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี บทละครเรื่องนี้บ่งชี้ว่ารามเกียรติ์เป็นเรื่องที่สื่อความหมายสำคัญในยุคที่มุ่งความศรัทธาต่อพระมหากษัตริย์ เนื่องจากคนไทยมักเทียบพระมหากษัตริย์ว่ายิ่งใหญ่ดังพระรามที่อวตารมาปราบยุคเข็ญ บทพระราชานิพนธ์ในรูปบทละครก็แสดงว่า การละครนั้นมีความสำคัญในการแสดงถึงความเจริญทางวัฒนธรรมของกรุงธนบุรีสืบต่อจากกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏว่า ละครผู้หญิงหรือละครในใช้แสดงในวาระเฉลิมฉลองต่างๆ เช่น งานสมโภชเมื่อตีเมืองสวางคบุรีและได้ช้างเผือกงานสมโภชพระชินราช พระชินศรีเมื่อตีเมืองพิษณุโลกได้ รวมถึงงานสมโภชพระแก้วมรกตในปลายรัชสมัยก็ได้ใช้บทละครรามเกียรติ์พระราชานิพนธ์ในการแสดง (กี อยุธยา, 2506: 156-157)

ในปี พุทธศักราช 2325 สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์แห่งราชอาณาจักรไทยหลังจากปราบปรามเหตุวุ่นวายในบ้านเมือง ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ถึงแม้ว่ายังมีศึกสงครามตลอดรัชสมัย ภารกิจด้านการฟื้นฟูวัฒนธรรมก็เป็นสิ่งที่จำเป็นต้องกระทำอย่างเร่งด่วน ดังจะกล่าวต่อไป

พระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช²

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงมีพระนามเดิมว่าทองด้วง ประสูติเมื่อวันพุธ เดือนยี่ แรมห้าค่ำ ปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช 1098 ตรงกับวันที่ 20 มีนาคม

¹ ปัจจุบัน ทรงได้รับการถวายพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

² พระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เก็บความจาก ธนากิต . 2543, ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม . 2542 และ สุรพงษ์ โสธนะเสถียร. 2526 .

พ.ศ. 2278 ณ พระนครศรีอยุธยา ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ กษัตริย์องค์ที่ 33 แห่งกรุงศรีอยุธยา เป็นบุตรคนที่ 4 ของหลวงพินิจอักษร (ทองดี) กับนางดาวเรือง (หยก) มีนิวาสสถานอยู่ภายในกำแพงพระนครศรีอยุธยา หลังป้อมเพชร ใกล้กับวัดสุวรรณดาราราม (วัดทอง) หลังจากที่เข้าพิธีแต่งงานตามประเพณี เมื่ออายุ 11 ขวบแล้ว ได้เข้าศึกษาวิชาการต่างๆ กับพระอาจารย์ในสำนักวัดมหาทลาย และเมื่ออายุครบ 13 ขวบ ได้เข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ต่อมาในปี พุทธศักราช 2300 กราบถวายบังคมลาออกมาบวช ณ วัดมหาทลาย เป็นเวลา 1 พรรษา หลังจากนั้นก็กลับเข้ารับราชการในเจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิต ครั้นเมื่ออายุครบ 25 ปี ได้เป็นหลวงยกกระบัตรประจำเมืองราชบุรี ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ หรือ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ต่อมาได้วิวาห์มงคลกับ ท่านนาคธิดาของท่านเจ้าพร และ นางสั้น เศรษฐีตำบลอัมพวา แขวงเมืองสมุทรสงคราม อยู่ต่อเมืองราชบุรี

ในปี พุทธศักราช 2311 เมื่อพระเจ้าตากสินได้ขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และได้สถาปนากรุงธนบุรีเป็นราชธานีแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายสุดจินดา (บุญมา) ไปเชิญหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี (ทองด้วง) มารับราชการ ทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานฐานันดรศักดิ์เป็นที่พระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ขณะมีอายุได้ 32 ปี จึงย้ายนิวาสสถานจากสมุทรสงคราม มาอยู่ริมคูกำแพงใกล้วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) ธนบุรี เป็นกำลังสำคัญของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ประดุจดั่งพระหัตถ์ขวา ออกศึกสงครามถึง 11 ครั้ง ปรากฏความดีความชอบได้เลื่อนตำแหน่งหน้าที่การงานขึ้นโดยลำดับ ในปี 2311 เป็นแม่ทัพออกปราบข้าศึกเป็นครั้งแรกโดยยกไปปราบชุมนุมเจ้าพิมาย เข้าตีพระยาวรวงศาธิราชซึ่งตั้งรับอยู่ที่ด่านขุนทด ในเขตนครราชสีมาแล้วตามไปตีได้เมืองนครราชสีมา จึงได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ ตำแหน่งจางวางกรมตำรวจ

ต่อมาในปีพุทธศักราช 2312 ได้เป็นแม่ทัพไปตีเมืองเขมร ได้เมืองพระตะบอง และเมืองนครเสียมราฐ ในปีพุทธศักราช 2313 โดยเสด็จสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบชุมนุมเจ้าพระยาฝางที่เมืองสวางคบุรี มีชัยชนะ ได้รับความชอบเลื่อนขึ้นเป็น พระยาอมราช เสนาบดีกรมพระนครบาล และโปรดให้ว่าหน้าที่บัญชาการฝ่ายมหาดไทยแทนสมุหนายกอีกด้วย ขณะนั้นมีอายุเพียง 34 ปี และในปีพุทธศักราช 2314 ขณะอายุ 35 ปี ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาจักรีที่สมุหนายก อัครมหาเสนาบดีว่าการมหาดไทย ในปีนี้โปรดให้เป็นแม่ทัพยกไปตีเขมรพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชซึ่งเสด็จไปทางเรือ ครั้งนี้ตีได้เมืองโพธิสัตว์ เมืองบันทายเพชร เมืองบาพนม จึงได้กรุงกัมพูชากลับมาขึ้นต่อไทยตามเดิมอีกครั้งหนึ่ง

ในปีพุทธศักราช 2317 เป็นแม่ทัพหน้า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นแม่ทัพหลวง ยกไปตีได้เมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ภายหลังสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกทัพกลับกรุงธนบุรี และพระยาจักรีอยู่จัดการบ้านเมืองให้สงบราบคาบเด็ดขาด ยังได้เกลี้ยกล่อมเมืองน่านมา

สวามิภักดิ์อีกเมืองหนึ่งด้วย ในปีนี้ท่านต้องออกศึกอีกนับเป็นครั้งที่ 6 เนื่องจากพม่ายกกองทัพมาตีเมืองราชบุรี จึงได้ยกกองทัพจากเมืองเชียงใหม่ลงมาช่วยทัพหลวงรบพม่าได้ชัยชนะอีก พุทธศักราช 2318 พม่ายกมาตีเมืองเชียงใหม่ เสด็จขึ้นเป็นแม่ทัพขึ้นไปช่วยตีกองทัพพม่า แต่พม่ารู้ข่าวถอยร่นลงไปเสียก่อน ทางหัวเมืองเหนือที่อะแซหวุ่นกี้ก็ทัพเข้ามา เจ้าพระยาจักรีจึงไปตั้งรับข้าศึกที่เมืองพิษณุโลก พม่าได้ล้อมเมืองพิษณุโลกไว้หลายทาง แต่กองทัพไทยก็สามารถป้องกันเมืองไว้ได้ ต่อมาพม่าก็ใช้กลยุทธ์สกัดทางลำเสียงเสียบียงอาหารของทหารไทย เจ้าพระยาจักรีจึงตีหักค่ายพม่าไปชุมนุมทัพที่เมืองเพชรบูรณ์ ศึกครั้งนี้เป็นศึกใหญ่และไม่มีฝ่ายแพ้ชนะ ในปี พุทธศักราช 2320 ได้เลื่อนขึ้นเป็น “ สมเด็จพระที่นั่งพระยามหากษัตริย์ศึกพิลิกมทิมา ทูกันครา ระอาเดช นครศวรราชสุริยวงศ์ องค์อัครบาทมูลิกากร บวรรัตนปริณายก เอกอัครเสนาบดี ” เนื่องจากมีความดีความชอบในการทำศึกปราบหัวเมืองลาว ตีได้เมืองนครจำปาศักดิ์ สีทันดร อัดป้อ และเมืองเขมรชายแดนอีก คือเมืองตะลุง สุรินทร์ สังขละและซุขันธ์ ต่อมาในปีพุทธศักราช 2321 นำทัพไปยังล้านช้าง ตีได้เมืองเวียงจันทร์หัวเมืองขึ้นและเมืองหลวงพระบาง ได้อัญเชิญพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกตและพระบางมายังกรุงธนบุรี

ในปีพุทธศักราช 2324 สมเด็จพระที่นั่งพระยามหากษัตริย์ศึก ออกศึกเป็นครั้งที่ 11 ในสมัยกรุงธนบุรี และเป็นครั้งสุดท้ายในฐานะทหารเอกในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้คุมกองทัพออกไปปราบปรามจลาจลในเมืองเขมร ทำการยังไม่ทันสำเร็จได้ทรงทราบข่าวว่าเกิดจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรี เนื่องจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงมีพระสติฟั่นเฟือน เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจึงยกทัพกลับมากองกรุงธนบุรี เมื่อวันเสาร์แรม 9 ค่ำเดือน 5 ปีชาล พุทธศักราช 2325 ตรงกับวันที่ 6 เมษายน พุทธศักราช 2325 เมื่อสมเด็จพระที่นั่งพระยามหากษัตริย์ศึกกลับถึงกรุงธนบุรี ได้มีการชำระความสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ความว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงมีพระจริยวัตรก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่สมณะ ข้าราชการและอาณาประชาราษฎร์ จึงโปรดให้สำเร็จโทษ หลังจากนั้นเหล่าเสนาอำมาตย์ ข้าราชการ มุขมนตรีและประชาราษฎร์ได้พร้อมใจกันกราบทูลอัญเชิญสมเด็จพระที่นั่งพระยามหากษัตริย์ศึกให้เสด็จขึ้นครองราชย์ เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกแห่งพระราชวงศ์จักรี ขณะนั้นทรงมีพระชนมายุ 46 พรรษา ทรงปราบยุคเข็ญทั้งปวงจนบ้านเมืองสงบราบคาบ ประกอบพระราชพิธีปราบดาภิเษกโดยสังเขป ในวันจันทร์ เดือน 8 ขึ้น 1 ค่ำ ปีชาล จัตวาศก จ.ศ. 1144 ตรงกับที่ 10 มิถุนายน พุทธศักราช 2325 เฉลิมพระปรมาภิไธยในพระสุพรรณบัฏว่า

พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราช รามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร์ ธรณินทราธิราช รัตนากาศภาสกรวงศ์ องค์ปรมาธิเบศร ตรีภูวเนตรวรนาถนายก ดิลกรัตนราชชาติอาชาวศรัย สมุทัยดโรมนต์ สกลจักรวาฬาภิเบนทร์ สุริเยนทราธิบดินทร์ หริหรินทรธาดาธิบดี ศรีสุวิบูลยคุณอนนชิษฐ์ ฤทธิราเมศวรมหันทน์ บรมธรรมิก-

ราชาธิราชเดโชไชย พรหมเทพาดิศัยเทพนฤบดีนทร์ ภูมินทรปรมาธิเบศร
โลกเชษฐวิสุทธิ รัตนมงกุฎประเทศตามหาพุทธางกูร บรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ๓
กรุงเทพมหานคร บวรทวารวดี ศรีอยุธยามหาดิลกภพ
นพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์ อุดมพระราชนิเวศน์มหาสถาน (ธรรมสภาและ
สถาบันบันลือธรรม , 2542 : 17)

พระนามที่เรียกกันสั้น ๆ คือ “พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ฯ”
ครั้นถึงรัชกาลที่ 3 ทรงตั้งพระนามถวายให้ว่า “พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก”
(สุขสมาน วงศ์สุวรรณ , 2527 : 161)

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และ สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี
ทรงมีพระราชโอรสและพระราชธิดา 9 พระองค์ อาทิ สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงนิมใหญ่ ธิดาพระองค์ใหญ่
ผู้เป็นพระราชชายาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี สมเด็จพระประถมบรมโอรสาธิราชฯ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฉิม
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุ้ย หรือ สมเด็จพระบวรราชเจ้ากรม
พระราชวังบวรมหาเสนาณรงค์ และยังมีพระราชโอรสและพระราชธิดาด้วยพระสนมอีกหลาย
พระองค์ อาทิ พระองค์เจ้าชายอรุณทัตย์ หรือ สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาศักดิ์พลเสพย์ หรือ กรม
พระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัชกาลที่ 3 ในเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ พระองค์เจ้าชายवासกรี
หรือ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินนโรส ในเจ้าจอมมารดาจุ้ย เป็นต้น รวมสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
และพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทั้งสิ้น 42 พระองค์ ประสูติก่อน
เสด็จปราบดาภิเษก 10 พระองค์ ประสูติเมื่อปราบดาภิเษก 32 พระองค์

บริบททางสังคมและวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ
(พ.ศ. 2325 – 2352)

ภาพบ้านเมืองครั้งกรุงศรีอยุธยา หรือที่เรียกว่า “ เมื่อครั้งบ้านเมืองดี ” ยังคงอยู่
ในความทรงจำของคนในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งได้เคยเห็นและสัมผัสกับความเจริญรุ่งเรืองและความ
งดงามยิ่งใหญ่ของอาณาจักรอยุธยามาก่อน เช่น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งแสดง
ความประทับใจและความอาดูรในความสูญเสียกรุงไว้ว่า

ทั้งพิธีปีเดือนทุกคืนวัน

สารพันจะมีอยู่อัตรา

ฤดูใดก็ได้เล่นเกษมสุข

แสนสนุกทั่วเมืองสรรษา

ตั้งแต่นี้แลหนากอ	อยุธยาจะสาบสูญไป
จะหาไหนได้เหมือนกรุงแล้ว	ตั้งดวงแก้วอันสิ้นแสงใส
นับวันแต่จะยับยับไป	ที่ไหนจะคืนคงมา
ไปปรากฏเหตุเสียเหมือนดังนี้	มีแต่บรมสุขา
ครั้งนี้มีแต่พื้นพสุธา	อนิจจาสังเวชทนาใจ

(“เพลงยาวเรื่องตีเมืองพม่า” ใน พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม 1 , 2545 : 26)

ในคำประพันธ์นี้ความประทับใจในความยิ่งใหญ่ ความสุขสนุกสนานของอาณาจักรอยุธยาในกรุงศรีอยุธยา ก็เป็นเหตุผลของความรู้สึกสังเวชเมื่อทรงประสบภัยที่ย่ำถึง ความล่มสลายของอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา ทรงแสดงข้อวินิจฉัยถึงจุดอ่อนที่ทำให้เสียกรุงแก่ข้าศึกไว้ในตอนหนึ่งของบทพระราชนิพนธ์ว่า

ทั้งนี้เป็นต้นด้วยผลเหตุ	จะอาเพศกษัตริย์ผู้เป็นใหญ่
มิได้พิจารณาข้าไท	เคยใช้ก็เลี้ยงด้วยเมตตา
ไม่รู้รอบประกอบในราชกิจ	ประพฤติกการแต่ที่ผิดด้วยอิจฉา
สุภาชิตท่านกล่าวเป็นราวมา	จะตั้งแต่งเสนาธิบตี
ไม่ควรอย่าให้อัครฐาน	จะเสียการแผ่นดินกรุงศรี
เพราะไม่ฟังตำนานโบราณมี	จึงเสียที่เสียวงศ์กษัตรา
เสียดยศเสียดศักดิ์นี้คเรศ	เสียทั้งนี้เวศน์วังศา
เสียทั้งตระกูลนานา	เสียทั้งไพร่ฟ้าประชากร
สารพัดจะเสียสิ้นสุด	ทั้งการยุทธ์ก็ไม่เตรียมฝึกสอน
จึงไม่รู้กู้แก่พระนคร	เหมือนนอนเบียดให้ประจำกรรม

(พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม 1 , 2545 : 26 – 27 เน้นโดยผู้วิจัย)

จะเห็นได้ว่ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทมิได้ปฏิเสธคุณค่าของปัญญาในวัฒนธรรมไทย สาเหตุของความพินาศที่ทรงวินิจฉัยก็คือความบกพร่องทางความรู้ของ

พระมหากษัตริย์อยุธยา ดังที่ระบุว่าเพราะ “ไม่ฟังตำนานโบราณ” และยังทรงไว้วางพระทัยแก่เสนาอำมาตย์ที่คิดคด อีกทั้งไม่ได้เตรียมฝึกสอนข้าราชการให้มีความรู้ความสามารถพอที่จะรักษาบ้านเมืองไว้อย่างทันการณ์ ความสำนึกในปัญหาดังกล่าวนี้น่าจะได้สร้างความตื่นตัวแก่ชนชั้นนำของรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังวิเคราะห์ได้ว่า

...การสูญเสียของกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2310 ยังความตระหนกแก่ชนชั้นนำของสังคมไทยอย่างมาก โดยเฉพาะชนชั้นนำที่อยู่ในส่วนกลาง และสัมพันธ์กับรัฐบาลกลางของปลายกรุงศรีอยุธยา ความตระหนกนั้นมีใช้เกิดขึ้นเพราะความสูญเสียทางวัตถุที่เป็นผลมาจากความปราชัยเท่านั้น แต่ลึกลงไปกว่านั้นคือความตระหนกต่อความอ่อนแอ ซึ่งแฝงเร้นอยู่ในระบบการปกครอง , การเมือง , ค่านิยม ฯ ล ฯ ของไทย (ดังจะเห็นจากงานนิพนธ์ของเขาเหล่านั้นในภายหลัง) คิดว่ามีความบกพร่องบางอย่างที่อยู่ลึกกว่าความขลาดหรือความไร้ประสิทธิภาพของการรบ หลังการเสียกรุงศรีอยุธยาในครั้งนี้จึงเป็นภาวะการณ์ที่เร่งเร้าการค้นหาดนเองในหมู่ปัญญาชนไทยอีกครั้งหนึ่งว่า อะไรคือความเข้มแข็งของอยุธยาที่จะต้องรักษาไว้ และอะไรคือความอ่อนแอของอยุธยาที่จะต้องขจัดออกไป ... (นิธิ เอียวศรีวงศ์ , 2538 : 4 เน้นโดยผู้วิจัย)

ความสูญเสียของกรุงศรีอยุธยาอันเป็นประสบการณ์ตรง กระตุ้นให้ชนชั้นนำไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเกิดความพยายามศึกษาเรียนรู้สิ่งที่เรียกในปัจจุบันว่าวัฒนธรรมหรือระบบชีวิตทุกด้านในประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา เพื่อวิเคราะห์ว่าสิ่งใดคือจุดแข็งทางภูมิปัญญาที่ทำให้อยุธยายิ่งใหญ่ และสิ่งใดคือข้ออ่อนด้อยที่ทำให้อยุธยาอ่อนแอจนเกิดความพินาศ เพื่อหา “ ... คำตอบที่ตนพอใจ ว่าตัวคือใคร และจะอยู่ในโลกที่ตนเผชิญอยู่ได้อย่างไร จึงจะเป็นผลดีที่สุดทั้งแก่ชีวิตในโลกนี้ และโลกหน้า ” (นิธิ เอียวศรีวงศ์ , 2538 : 8) นั่นคือได้เกิดภาวะการณ์ค้นหาเอกลักษณ์ของตนเอง เพื่อจะหาแนวทางที่ดีและเหมาะสมสำหรับการดำเนินกิจการของบ้านเมืองใหม่ต่อไป นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2538 , 29) กล่าวว่า “ ...จุดอ่อนที่สุดของราชอาณาจักรคือการควบคุมไพร่ และการควบคุมหัวเมือง ” ความพ่ายแพ้ของราชอาณาจักรอยุธยาเกิดจากความอ่อนแอของกำลังทหาร กองกำลังทหารหัวเมืองต่าง ๆ ถูกราชธานีจำกัดบทบาททางการทหารเพราะเกรงว่าจะเกิดการแข็งเมือง ส่วนกองกำลังในกรุงศรีอยุธยาเองก็มีไม่มาก ไม่สามารถเกณฑ์กำลังไพร่ได้ทันทั่วทั้งที่เนื่องจากไพร่โดยส่วนใหญ่ไปสังกัดเจ้านาย ชุนนาง และอีกส่วนหนึ่งก็หลบหนีไม่มาขึ้นทะเบียน ราชอาณาจักรอยุธยาจึงไม่สามารถต้านทานกำลังของพม่าได้

ต้องพ่ายแพ้ไปใน ปี พ.ศ. 2310 จะเห็นได้ว่าคำวินิจฉัยนี้พ้องกับพระราชวินิจฉัยในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในตอนต้น ที่ว่าความอ่อนแอของอยุธยาเกิดจากความบกพร่องในระบบการบริหารบ้านเมืองของกษัตริย์ และขุนนางในขณะนั้น

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ องค์ปฐมกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ก็ทรงเห็นข้อจำกัดของการปกครองแบบชุมนุมในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ในขณะที่ทรงเห็นคุณค่าของการปกครองแบบอาณาจักรของกรุงศรีอยุธยา จึงทรงสถาปนากองเมืองแบบอาณาจักรในกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้น โดยทรงนำพุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์ของรัฐ (ดวงมน จิตรจันทน์ , 2540 : 60) ความพยายามเหล่านี้ทำให้กลุ่มชนชั้นนำ “ ... สามารถสถาปนาอุดมคติใหม่ที่ได้มาจากการจรรโลงของเก่า , การสร้าง และการขัดเกลาของเก่าในสถานการณ์ใหม่ ฯลฯ ” (นิธิ เอียวศรีวงศ์ , 2538 : 8)

กล่าวได้ว่า คนในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นยังยึดถือคุณค่าส่วนใหญ่ในสมัยอยุธยา ว่า เป็นอุดมคติที่จะต้องฟื้นฟูกลับมาใหม่ ด้วยความเชื่อมั่นในพลังการเรียนรู้ และสร้างสรรค์ของตน ส่งผลให้บริบททางสังคมและวัฒนธรรมในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้นเป็นบรรยากาศของความเบ่งบานทางปัญญา ความตื่นตัวทางปัญญาในช่วงนี้เป็นผลจากการย้อนกลับไปศึกษาความรู้ที่ถูกกลืน ซึ่งแสดงว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และชนชั้นนำในยุคนั้นเห็นว่าความสูญเสียของอยุธยามีได้เกิดจากความบกพร่องที่ตัวความรู้ แต่เป็นเพราะคนอยุธยาตอนปลายไม่ได้ศึกษาความรู้ที่มีอยู่อย่างลึกซึ้ง บรรยากาศความตื่นตัวทางปัญญาในรัชสมัยนี้ได้รับปัจจัยเสริมจากพระราชโองการในการสร้างบ้านเมืองใหม่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ 2 ประการ คือ พระราชโองการผ่อนคลายระบบเกณฑ์แรงงานไพร่³ และการฟื้นฟูวัฒนธรรมสาขาต่างๆ เช่น ศาสนา กฎหมาย ศิลปกรรม (ดวงมน จิตรจันทน์ , 2540 : 60) ดังรายละเอียดต่อไปนี้

³ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงประกาศผ่อนคลายเวลาเกณฑ์แรงงานไพร่จากเดิม 6 เดือนใน 1 ปี ลดลงเป็น 4 เดือน เนื่องจากรัฐไม่สามารถควบคุมไพร่ได้ เพราะไพร่หลงหลบหนีการเกณฑ์แรงงานเพราะมีงานของตนเอง และการเปลี่ยนสถานภาพจากไพร่หลวงเป็นไพร่สมกลายเป็นการช่อกุศลกำลังคนของมูลนาย แต่ไพร่ต้องเสียภาษีชดเชยการถูกเกณฑ์แรงงาน รัฐนำเงินภาษีที่ได้ว่าจ้างแรงงานจีนที่มีมากในรัชสมัยนี้ในอัตราค่าจ้างที่ถูกกว่า นับเป็นการแก้ปัญหาการขาดแคลนแรงงานหลวงได้ดี (พิพาดา ยังเจริญและสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, 2525 : 7 - 10) ไพร่ยินดีเสียภาษีแก่หลวงแลกกับการมีอิสระในการประกอบอาชีพ ประชาชนส่วนใหญ่จึงตระหนักในคุณค่าของชีวิตและเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเองมากขึ้น

1. พระราโชบายการฟื้นฟูวัฒนธรรม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงปราบปรามเหตุการณ์จลาจลในปลายแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงเริ่มต้นพระราชภารกิจในการสร้างบ้านเมืองใหม่ด้วยการสถาปนาราชวงศ์จักรี และ ทรงปราบดาภิเษกเป็นองค์ปฐมกษัตริย์ ในวันพฤหัสบดีขึ้น 4 ค่ำ เดือน 8 ปีชวด จัตวาศก จุลศักราช 1144 (เสาวณิต วิงวอน , 2530 : 277 ; อ้างจาก เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ , ม.ป.ป. : 12 – 13) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงมีพระปรีชาญาณอันลึกซึ้งกว้างไกล ทรงเห็นว่าพระราชภารกิจการฟื้นฟูวัฒนธรรมนั้นมีความสำคัญและเป็นกิจใหญ่ของบ้านเมือง จึงจำต้องกระทำการพร้อมกันทุกด้าน ดังจะยกที่สำคัญมาอภิปรายคือ สถาปัตยกรรม วรรณกรรมและศิลปะการแสดง กฎหมายและศาสนา

1.1 สถาปัตยกรรม

หลังจากการปราบดาภิเษกในปี 2325 แล้ว ก็ทรงสถาปนาราชอาณาจักรกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้น โดยทรงย้ายพระนครจากฝั่งธนบุรีมาอยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ด้วยเหตุผลว่าพระราชวังกรุงธนบุรีนั้นตั้งอยู่ในทำเลที่ไม่เหมาะสม เนื่องด้วยตั้งอยู่ที่ท้องคุ้งน้ำเซาะตลิ่งทรุดพังอยู่เสมอ อาจเป็นอันตรายต่อพระราชฐาน และยังเป็นเสมือนเมืองเอกแต่ก็มีแม่น้ำผ่านกลางไม่เหมาะสมทางยุทธศาสตร์ อีกทั้งพระราชนิเวศน์ของกรุงธนบุรีนั้นคับแคบ มีวัดอรุณ-ราชวราราม (วัดแจ้ง) กับวัดโมลีโลกยาราม (วัดท้ายตลาด) ขนาดทั้งสองด้านไม่อาจจะขยายเขตพระราชฐานออกไป แต่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นที่ราบกว้างขวาง และมีชัยภูมิที่ดีกว่า เพราะเป็นแหลมมีลำน้ำเจ้าพระยาล้อมรอบทั้งทางด้านตะวันตกและทางด้านใต้ ซึ่งสามารถเป็นคูเมืองได้ดี (สิงห์ สรชัย , มปป. : 19 – 20) อย่างไรก็ตามการย้ายราชธานีนั้น น่าจะมีนัยสำคัญบางประการ ดังที่ นักประวัติศาสตร์บางท่านได้ตั้งข้อสังเกตว่า

... แม้ว่าในการย้ายศูนย์อำนาจครั้งนี้จะมีการอ้างเหตุผลทางยุทธศาสตร์เป็นเหตุผลสำคัญก็ตาม แต่เหตุผลหนึ่งที่ไม่อาจมองข้ามไปได้คือการย้ายเมืองหลวงก็เท่ากับเป็นการสิ้นสุดบทบาททางการเมืองของกลุ่มอำนาจเก่าโดยสิ้นเชิง และ เป็นการเปิดตัวของชนชั้นนำใหม่ (ที่ไม่มีความสืบเนื่องกับกลุ่มเดิม) ... (กรรณิการ์ สาตรปฐ , 2541 : 11)

หมายความว่าเหตุผลต่างๆที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงยกมาเพื่อใช้อธิบายถึงความจำเป็นในการย้ายราชธานีนั้นอาจเป็นเพียงข้ออ้างที่ทรงเห็นว่าราษฎรน่าจะเข้าใจได้ง่าย แต่แท้ที่จริงแล้วการย้ายและการสร้างราชธานีใหม่นั้นเป็นการยุติบทบาททางการเมืองของ

กลุ่มอำนาจเดิมให้หมดสิ้นไปเพื่อความชอบธรรมของกลุ่มผู้นำใหม่ นอกจากนี้แล้วยังทรงเน้นความศักดิ์สิทธิ์ของราชธานี และกษัตริย์ในราชธานีใหม่ ดังที่เมื่อสร้างพระนครแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2328 ก็โปรดให้มีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตามแบบแผนราชประเพณีโบราณ และมีการสมโภชพระนคร

ในขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงเข้าพระทัยได้ว่าประชาชนยังหวาดหวั่นความรุ่งเรืองในสมัยอยุธยา พระองค์จึงทรงมีพระราชโบายต่าง ๆ เพื่อฟื้นฟูสภาพจิตใจของประชาชนให้เหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองยังดี ดังที่ราชธานีใหม่ที่สร้างขึ้นมีราชธานีอยุธยาเป็นต้นแบบ เป็นต้นว่าทรงมีพระราชดำริให้สร้างพระที่นั่งอัมรินทร์ราภิเษกมหาปราสาท โดยโปรดเกล้า ๆ ให้จำลองพระที่นั่งสรรเพชญ์ ปราสาทของกรุงศรีอยุธยา และทรงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว) เป็นพระอารามหลวงเช่นเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ในสมัยอยุธยา (สมบัติ จันทรวงศ์, 2547 : 396)

1.2 วรรณกรรม และศิลปะการแสดง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงให้ความสำคัญแก่การสร้างความมั่นคงทางจิตใจแก่เหล่าพสกนิกรด้วยการเล่น ดวงมณ จิตรจำนงค์ (2540 : 17 – 41) ได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างการเล่นกับวัฒนธรรมการสร้างเสพศิลปะของคนไทยว่า วรรณศิลป์นั้นมีความสัมพันธ์กับกิจกรรมการเล่นอย่างแนบแน่น กิจกรรมการสร้างเสพวรรณคดีจัดเป็นการเล่นอย่างหนึ่ง มโนทัศน์เกี่ยวกับการเล่นของคนไทยนั้นเป็นสิ่งลึกซึ้ง และมีมานานแล้ว สุนทรียภาพในการเล่นเกิดจากความประสานของวรรณศิลป์ และคีตศิลป์ การเล่นจึงสามารถสร้างความมหัศจรรย์ และเป็นเครื่องบำรุงใจประชาชน ซึ่งโยงไปถึงเกียรติคุณของกษัตริย์ในฐานะที่เป็นองค์อุปถัมภ์ และยังเป็นสิ่งแสดงถึงความสงบสุขของบ้านเมืองในมโนทัศน์ที่ว่า การบำรุงใจประชาชนด้วยการเล่นและศิลปะนั้นเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญอย่างหนึ่งของกษัตริย์ไทยแต่ตั้งเดิมมา ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ก็มีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ก็ทรงตระหนักถึงคุณค่าของการเล่น มีบันทึกกล่าวว่าเมื่อแรกสร้างบ้านเมืองใหม่นั้นพระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการขุดคลองมหานาคเพื่อให้ประชาชนลงเล่นเพลงในฤดูน้ำหลากเหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองยังดี (วรรณิการ์ สาตรปรง, 2541 : 11 – 12) จะเห็นได้ว่าในรัชสมัยนี้การละครซึ่งเป็นการเล่นในรูปแบบหนึ่งได้รับความนิยมในงานเฉลิมฉลอง มีกลอนบทละครแต่งขึ้นมาใหม่ โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์เป็นบทละครใน และวิเคราะห์ได้ว่าวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์เป็นสื่อแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณศิลป์และการเล่น โยงถึงเกียรติคุณของกษัตริย์

ในรัชสมัยนี้มโนทัศน์เรื่องการกล่ากลอนซึ่งหมายถึงการให้ความสำคัญต่อการขัดเกลาตัวบทให้งามก็ยังคงดำรงอยู่ ซึ่งสัมพันธ์กับกระบวนการสร้างเสพวรรณศิลป์ เช่น การ

รวบรวม การตีความใหม่และการร่วมกันแต่ง ด้วยความคาดหมายว่า “ การเกลากลอนทำให้เห็นความเป็นวัตถุนิยมของตัวงานมากขึ้น และส่งผลต่อการสื่อสารที่จะยืนยาวคงทนเกินกว่าชีวิตของผู้สร้าง บังชี้ความพากเพียรเรียนรู้ชีวิตที่จะส่งทอดต่อกันและขัดเกลาต่อเติมได้ไม่รู้จบ ” (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2540 : 30) การเกลากลอนเกิดขึ้นเพราะความเชื่อมั่นในคุณค่าของตัวงานว่าสามารถกระตุ้นเตือนจิตสำนึกใฝ่ดีของผู้เสพ ผู้สร้างจึงเพียรสร้างงานให้ดีที่สุด และด้วยความตระหนักว่าวรรณคดีเป็นสมบัติของสาธารณชน ผู้อ่านจึงมีอิสระในการตีความ ขัดเกลา และต่อเติม มีผลให้วรรณกรรมเหล่านี้มีอายุยืนยาวข้ามสมัย แต่ในขณะเดียวกันบรรยากาศของความเบงบานทางปัญญานันเกิดจากความเชื่อมั่นในศักยภาพในตนเองคนในรัชสมัยนี้และพระราชาบายทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของยุคสมัยนี้ ส่งผลให้วรรณคดีในรัชสมัยนี้มีความหลากหลายมากกว่าวรรณคดีในยุคก่อน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงให้ความสำคัญแก่กิจกรรมการสร้างเสพวรรณคดี ดังที่พระองค์ทรงเป็นกวี ทรงพระราชนิพนธ์เพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง งานที่มีชื่อว่าพระราชนิพนธ์อันหมายถึงงานที่โปรดให้ประชุมกวีร่วมกันแต่ง ที่สำคัญคือบทละครเรื่องรามเกียรติ์ บทละครเรื่องอุณรุท บทละครเรื่องอิเหนา บทละครเรื่องดาหลัง ในรัชสมัยนี้ปรากฏมีวรรณคดีหลายเรื่องและมีอัจฉริยกวีหลายท่าน พระบรมวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ซึ่งทรงเป็นกวีก็คือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทที่ทรงพระราชนิพนธ์เพลงยาว 3 เรื่อง คือ เพลงยาวรบพม่าที่นครศรีธรรมราช เพลงยาวเรื่องตีเมืองพม่า เพลงยาวถวายพยากรณ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศร์ทรงพระราชนิพนธ์พงศาวดารจีนเรื่องไซอัน และพระองค์เจ้าหญิงกัมพูฉัตร ทรงนิพนธ์นิพนพานวงนำ ส่วนข้าราชการที่มีหน้าที่ในการบริหารบ้านเมือง และมีผลงานการนิพนธ์คือเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้นิพนธ์วรรณคดีขึ้นเยี่ยมไว้หลายเรื่อง เช่น ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมาร และกัณฑ์มัทรี อิเหนาคำฉันท์ กากีคำกลอน เป็นประธานการแปลสามก๊กราชาธิราช เจ้าพระยาพิพิธพิชัยแต่ง พงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ และยังมีกวีที่มีความรู้ทางพุทธศาสนาอีกหลายท่านเช่น พระยาธรรมปริชา (แก้ว) มีผลงานดังนี้คือ ไตรภูมิโลกวินาจัยรัตนพิมพวงส์ มหาวงส์ พระเทพโมลี (กลิ่น) แต่งร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาพน และสมเด็จพระวันรัตมีผลงานคือ สังคีตยวงส์ มหายุทธการวงส์ เป็นอาทิ⁴

การที่วรรณคดีหลายเรื่องในรัชสมัยนี้ยังคงสร้างความประทับใจแก่ผู้อ่านข้ามยุคข้ามสมัยมาจนถึงปัจจุบันนี้ ย่อมบ่งชี้คุณค่าทางวรรณศิลป์ผนวกกับคุณค่าทางปัญญา นอกจากเรื่องที่เป็นเพียงการรวบรวมงานเดิมที่กระจัดกระจาย ถึงแม้สร้างขึ้นมาใหม่จากเรื่องที่มีมาแต่เดิม เช่น บทละครเรื่องอุณรุท ดาหลัง และอิเหนา งานที่ดีเด่นเช่น ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 . 271 – 273 , ยุพร แสงทักษิณ , 2544 . 234 – 235 ; พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม 1 . 2545 . อรสรุ สหายบัว , บรรณาธิการ . 7 – 9 .

กัณฑ์กุมาร และกัณฑ์มัทรี ก็แสดงการตีความใหม่ที่แสดงความซับซ้อนในจิตใจของตัวละครได้ต่างจากมหากาพย์ฉบับอยุธยาทั้ง 2 ฉบับ คือ มหากาพย์คำหลวง และกาพย์มหาชาติ (ดวงมน จิตรจำนงค์ , 2540 : 103 – 107) จะเห็นได้ว่าเนื้อหาทางอารมณ์และเนื้อหาทางความคิดที่เข้มข้นของวรรณคดีในยุคนี้แฝงประเด็นปัญหาปรัชญาที่กระตุ้นการขบคิด รวมทั้งเรื่องรามเกียรติ์ซึ่งได้แสดงถึงที่มาของความทุกข์ของมนุษย์อันเกิดจากความหลงอยู่ในกิเลสตัณหา ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่ไม่มีความแน่นอน ดั่งเห็นชัดว่าทศกัณฐ์ตัวละครฝ่ายปักษีมีปัญหาเนื่องจากความลุ่มหลงจนพาให้บ้านเมืองพินาศ แต่ผู้อ่านก็รับรู้ตัวละครฝ่ายปักษีตัวนี้มีเลือดเนื้อความเป็นมนุษย์ มีความอ่อนไหวเฉกเช่นคนทั่วไป มิได้เน้นความเลวร้ายตามแบบฉบับของฝ่ายปักษีอย่างไร้เหตุผล กล่าวได้ว่าความซับซ้อนทางอารมณ์ของตัวละครทำให้เนื้อหาของวรรณคดีในรัชสมัยนี้มีพลังทางสุนทรียะกระตุ้นให้ผู้อ่านได้ขบคิด

รามเกียรติ์ฉบับที่สมบูรณ์ซึ่งก็คือสำนวนพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั้นมีเนื้อหาที่โยงกับนัยการขึ้นครองราชย์ขององค์ปฐมกษัตริย์ว่ามีความชอบธรรมอันเนื่องมาจากพระองค์ทรงเป็นผู้ปราบทุกข์เข็ญของแผ่นดินเปรียบเสมือนการปราบยุคเข็ญของพระนารายณ์ที่อวตารในภาคต่างๆ ดังที่ได้แสดงไว้ในรายตอนต้นเรื่อง เนื้อเรื่องส่วนใหญ่เกี่ยวข้องเนื่องกับการทำสงครามระหว่างพระรามและทศกัณฐ์ ซึ่งเป็นตัวแทนของฝ่ายธรรมะและอธรรม ความดีงามของพระรามและความเก่งกล้าสามารถ ความจงรักภักดีของเหล่าขุนนางและทหารหาญทำให้พระรามได้รับชัยชนะ เนื้อหาส่วนนี้เป็นการเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ด้วย นำสังเกตว่าในพระราชนิพนธ์มีการใช้กลอุบายและการแก้ปัญหาประกอบกับการชิงไหวชิงพริบ ส่วนงานแปลพงศาวดารต่างชาติ ซึ่งเป็นวรรณคดีร้อยแก้วที่ได้รับความนิยมมากกว่าแต่ก่อน และมุ่งเน้นคุณค่าทางปัญญาสื่อประสบการณ์ทางความคิด เช่น สามก๊ก ราชธาธิราช และ ไซฮัน นั้นเป็นวรรณคดีที่มีเนื้อหาโดยรวมกล่าวถึงการทำสงคราม การบริหารบ้านเมือง การรับราชการทหาร ทั้งนี้ก็ประวัติศาสตร์ได้ให้ความสำคัญต่องานเหล่านี้ว่า “...เป็นวรรณกรรมที่สะท้อนความคิด และ กระบวนการกล่อมเกลாதองการเมือง ตลอดจนเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนโลกทัศน์ทางการเมืองของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลผู้รังสรรค์งานในช่วงสมัยที่งานวรรณกรรมได้ถูกสร้างขึ้น” (กรรณิการ์ สาตรปรง , 2541 : 280) จะเห็นได้ว่าเนื้อหาของวรรณคดีที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการปกครองบ้านเมือง และการทำสงครามนั้นสนองตอบความต้องการของผู้ปกครองในขณะนั้นในการปลูกฝังความคิดแก่ราษฎร เป็นการนำวรรณศิลป์มาเป็นเครื่องมือในการกล่อมเกลாதองการเมือง แต่ยังคงมีลักษณะของความเข้มข้นทางอารมณ์ แสดงถึงความยิ่งใหญ่ของมนุษย์อีกด้วย จะเห็นได้ว่า วรรณคดีในรัชสมัยนี้มีทั้งลักษณะเฉพาะซึ่งเกิดจากการสืบต่อขนบทางวรรณศิลป์สมัยอยุธยาและผลจากความเชื่อมั่นทางปัญญาของยุคสมัยแห่งความแบ่งบานทางปัญญา กิจกรรมในการสร้างเสพวรรณศิลป์ยังคงมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของประชาชนการเล่นเป็นโอกาสสำคัญในการสร้างเสพงานวรรณศิลป์ แสดงถึงความเป็นปรกติสุขของ

บ้านเมือง โยงถึงเกียรติคุณของกษัตริย์ในฐานะธรรมิกราช วรรณคดีเป็นส่วนหนึ่งของการเล่นที่
ให้ทั้งความสุขและปัญญา กิจกรรมการสร้างเสพวรรณศิลป์จึงเป็นกิจสำคัญอย่างหนึ่ง
วัฒนธรรมการเกลากลอนจึงยังคงมีบทบาทในการรวบรวม ตรวจสอบ ชัดเกล้าและเพิ่มเติม ทำให้
วรรณคดีในสมัยนี้เป็นวรรณคดีที่มีอายุยืนยาว ด้วยความตระหนักถึงคุณค่าของวรรณศิลป์และ
ความเชื่อมั่นในสติปัญญาของผู้สร้างและผู้เสพในบริบทของความเบ่งบานทางปัญญา งาน
วรรณคดีหลายเรื่องในรัชสมัยนี้ผูกโยงกับพระราชภารกิจของกษัตริย์ แต่มิได้เป็นเรื่องที่ขาด
ความเข้มข้นทางอารมณ์

1.3 พระราโชบายศาสนจักร

พระราโชบายทางศาสนจักรในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ นั้น
จัดได้ว่าเป็นนโยบายเด่นที่พระองค์ทรงตั้งพระทัยแน่วแน่ที่จะใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการ
ฟื้นฟูบ้านเมือง ดังพระราชปณิธานในพระราชนิพนธ์ “เพลงยาวรบพม่าทำดินแดน” ที่ว่า
“ตั้งใจจะอุปถัมภ์กษัตริย์พระพุทธศาสนา จะป้องกันขอบขัณฑสีมา รักษาประชาชนแลมนตรี”
(กรมศิลปากร , 2507 : 15 , เน้นโดยผู้วิจัย) จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรง
เห็นถึงความสำคัญของศาสนาว่าสามารถสร้างความสงบสุขและความเป็นปึกแผ่นของบ้านเมือง
พระองค์ทรงเห็นว่าปัญหาพุทธศาสนาในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นเนื่องมาจากหลายสาเหตุ
แต่สาเหตุที่กล่าวถึงกันมากคือ สาเหตุที่เกิดจากความขัดแย้งทางความคิดเห็นเกี่ยวกับ
รายละเอียด และการปฏิบัติ ระหว่างพระเจ้ากรุงธนบุรี และ พระสงฆ์โดยเฉพาะสมเด็จพระ
สังฆราชในสมัยนั้น (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546 : 68 – 69) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอด-
ฟ้า ฯ ทรงยกความบกพร่องทางศาสนปฏิบัติในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีมาเป็นข้ออ้างในการ
สร้างความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ต่อจากพระเจ้ากรุงธนบุรี ดังที่นักวิชาการ
ท่านหนึ่งได้กล่าวว่า

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระราชโอรส – นัดดา ซึ่งได้เป็นผู้นำ
ไทยในต้นรัตนโกสินทร์ไม่เคยพยายามปิดบังเลยว่าพระราชวงศ์จักรีได้แย่ง
ชิงราชสมบัติมาจากพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ประเด็นสำคัญที่บุคคลเหล่านี้
ต้องการเน้นอยู่ที่เหตุผลว่า ทำไมจึงต้องแย่งชิงราชสมบัติต่างหาก และจาก
หลักฐานร่วมสมัยกับประวัติศาสตร์ซึ่งถูกเขียนขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์
จะเห็นได้ว่าสิ่งที่เน้นเป็นพิเศษคือการปกครองที่ไม่ชอบธรรมของพระเจ้า
กรุงธนบุรี ความไม่ชอบธรรมนั้นสรุปรวมคือการกดขี่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
อย่างหนึ่ง และการทำอันตรายต่อพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง ...
(นิธิ เอียวศรีวงศ์ , 2538 : 141, เน้นโดยผู้วิจัย)

เมื่อพระองค์ทรงเห็นว่าพุทธศาสนานั้นเป็นเสมือนที่พึ่งทางจิตใจของประชาชน พระองค์จึงทรงมีพระราชโบายในการเร่งฟื้นฟูกิจกรรมทางศาสนาต่างๆ ดังเช่นที่พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สังคายนาพระไตรปิฎก โปรดฯ ให้แต่งและแปลคัมภีร์ทางพุทธศาสนา โปรดเกล้าฯ ให้มีการตรากฎพระสงฆ์ และตรากฎหมายเพื่อสอนธรรมและยังได้โปรดเกล้าฯ ให้มีสร้างและปฏิสังขรณ์วัดและพระพุทธรูป น่าสนใจว่าจิตรกรรมในวัดก็ยังเชื่อมโยงกับวรรณคดีซึ่งมักเป็นพุทธประวัติและชาดก แต่ที่พระระเบียงรอบพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เขียนรูปภาพเรื่องราวเกียรติ

จิตรกรรมฝาผนังที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เขียนรูปภาพเรื่องราวเกียรติตามแนวพระราชนิพนธ์ของพระองค์เอง (นิดดา หงษ์วิวัฒน์, 2545 : บทนำ) แสดงว่าพระองค์ทรงเห็นว่าเรื่องราวเกียรตินั้นมีคุณค่าและมีความหมายสำคัญบางประการ และเมื่อศึกษาถึงสถานที่ที่ทรงเลือกจารึกซึ่งก็คือวัด ตั้งข้อสังเกตได้ว่า เรื่องราวเกียรตินั้นสื่อบางอย่างที่เชื่อมโยงระหว่างพุทธศาสนาและ คุณธรรมของพระองค์ น่าสังเกตว่าการสร้างศรัทธาต่อพระผู้เป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์โดยตรงกลายเป็นประเด็นที่ถูกกลบไปจนไม่มีความสำคัญ

เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่าวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น เป็นพระอารามหลวง เป็นวัดสำคัญในรัชสมัย สังเกตได้ว่าชื่อวัดได้นี้สอดคล้องกับชื่อพระนคร ซึ่งมีคำว่า “อมรรัตนโกสินทร์” มีความเห็นว่าการสร้างจิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงรอบพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นมีความแตกต่างไปจากการสร้างภาพจิตรกรรมฝาผนังในวัดอื่นๆ ซึ่งมักจะเขียนภาพเกี่ยวกับพุทธประวัติ หรือเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาโดยตรง แต่ก็คงจะปฏิเสธไม่ได้ว่าเนื้อหาของเรื่องราวเกียรตินั้นก็สามารถชี้ทางธรรมแก่ผู้เสพได้ โดยผู้เสพต้องใช้ปัญญาพิจารณาจนเข้าใจเนื้อหาทางปรัชญา ที่แฝงอยู่ในเนื้อเรื่องที่ชวนติดตามและรูปภาพที่งดงาม นอกจากนี้

...จุดมุ่งหมายในการสร้างภาพจิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงด้วยการเลือกเรื่องราวเกียรตินี้ถือได้ว่า มีความสัมพันธ์กับสถานที่ที่เป็นวัดคือ ใช้เป็นภาพแสดงโลกธรรม แสดงความทุกข์จากความโลภ โกรธ หลง เพื่อเป็นสิ่งสอนคติธรรม ให้เกิดการปลงธรรมสังเวช สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ใน

⁵ หลักฐานชิ้นสำคัญที่ชี้ว่า จิตรกรรมฝาผนังเรื่องราวเกียรตินี้มีมาแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ 1 คือกลอนบางตอนในโคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ของพระขานโหวหาร ที่ได้กล่าววาทพระระเบียงระเบียบหอม ไพโรหาร เรขเรื่องราวอวตาร เป็นต้น (อ้างถึงใน เสาวณิต วิงวอน, 2530 : 480)

การแสดงเรื่องรามเกียรติ์ของวรรณกรรมบทละคร ฉบับรัชกาลที่ 1 ดังที่กล่าวไว้ในตอนท้ายเรื่อง ... (ปวีณา ไร่เรียง , 2539 : 53 - 54)

การได้เรียนรู้ความผิดพลาดของตัวละคร โดยเฉพาะทศกัณฐ์ ซึ่งหลงอยู่ในระคะอยากได้นางสีดาชายาของผู้อื่น จนก่อให้เกิดสงครามพาให้ญาติพี่น้อง และราษฎรต้องเดือดร้อน หากผู้เสพใช้ปัญญา มองทะลุเนื้อเรื่องแล้วจะพบที่มาของความทุกข์ว่าคือการพ่ายแพ้ต่อกิเลสตัณหา ทางออกจากปัญหาก็คือการต่อสู้กับด้านมืดของตนเอง จุดเด่นในการใช้ศิลปะการวาดภาพและการเล่าเรื่อง มาสอนธรรมแก่ประชาชนนั้นเท่ากับเน้นเนื้อหาทางอารมณ์เพื่อให้เกิดข้อคิด

นำพิจารณาว่า การใช้ความคิดทางพุทธศาสนาเป็นกุศโลบายในการสถาปนารัฐใหม่นี้ กิจกรรมทางพุทธศาสนาในรัชสมัยนี้น่าจะมีปฏิสัมพันธ์กับกิจกรรมด้านอื่น ๆ ดังที่สายชล สัตยานุรักษ์ (2546 : 280) ได้กล่าวว่า

...ภารกิจของธรรมิกราชาธิราชในการฝ่ายพุทธจักรและฝ่ายอาณาจักรจะเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน การที่ทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองช่วยให้พุทธธรรมบริสุทธิ์ พระสงฆ์และฆราวาสทั่วไปมีโอกาสได้เรียนรู้และเข้าใจพุทธธรรมที่ถูกต้องและสามารถมีกรกระทำที่ชอบธรรม การทำสงครามซึ่งเป็นการฝ่ายอาณาจักรก็เป็นไปเพื่อจรรโลงธรรม

จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงใช้ความคิดและกิจกรรมทางพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการปกครอง เพื่อสร้างความสงบสุขและความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของพระองค์อีกด้วย

ลักษณะเฉพาะของบทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1

เป็นที่ทราบกันแล้วว่าในบรรดาวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ ฉบับที่รู้จักกันแพร่หลายดังที่ระบุในขอบเขตของการศึกษาในวิทยานิพนธ์นี้คือ รามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 และรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ในบทนี้จะได้อธิบายถึงลักษณะเฉพาะของบทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ก่อน ในประเด็นต่อไปนี้

1. พระราชประสงค์ในการพระราชนิพนธ์

พระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในการนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ปรากฏในบทประณามพจน์ ซึ่งเป็นชนบททางวรรณศิลป์ที่สืบทอดกันมาแต่โบราณ⁶ ในตอนต้นและตอนท้ายบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ถ้อยแถลงในตอนต้นและตอนท้ายเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ดังต่อไปนี้ แสดงพระอัจฉริยภาพและพระอุตสาหะของพระองค์ที่ทรงมุ่งมั่นที่จะสร้างราชอาณาจักรใหม่ให้มีความเจริญทัดเทียมเมื่อครั้งสมัยบ้านเมืองยังดี

ตอนต้นของร่ายนำเรื่องหรือบทประณามพจน์ของรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 เป็นบทชมเมืองและสรรเสริญพระเกียรติคุณอันเนื่องด้วยพระปรีชาสามารถในการปราบยุคเข็ญเทียบเท่านารายณ์อวตาร

... นครทวารวดีนทร์ นรินทรถกผลผจญภพ จบสามแผ่นดินแทนพสุธา
 ธรณิศ ไตรพิธพิพัทธรัตนตรัยเรื่องโรจน์ โชติฉัพพรรณรังสี ตรีภูตถาวร
 ราญราพณ์ ปราบอรินทร์สิ้นสยบ ภพเกษมเปรมประชากรทศวรรษ...
 สมเด็จพระบรมธรรมฤกราช พระบาทธดำรง ทรงพิภพลุ่มล่าง พ่างพระ
 นารายณ์ ผายแผ่นพื้นลิมาออกกว้าง สร้างสรรค์สิ่งมิ่งเมือง เรื่องรัตน
 จิตร ... (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ , 2540 ก : 1 เน้นโดย
 ผู้วิจัย)

ในข้อความว่า “ สมเด็จพระบรมธรรมฤกราช พระบาทธดำรง ทรงพิภพลุ่มล่าง พ่างพระนารายณ์ ผายแผ่นพื้นลิมาออกกว้าง สร้างสรรค์สิ่งมิ่งเมือง เรื่องรัตนจิตร ” สังเกตได้ว่าโวหารอุปมาไม่ใช่การสรรเสริญให้ไพเราะเท่านั้น ยังมีนัยที่พระองค์ทรงนำความสงบมาสู่บ้านเมืองอีกครั้ง เปรียบได้กับการอวตารของพระนารายณ์ในปางรามาวตาร สิ่งสำคัญก็คือชื่อเมือง “ ทวารวดีนทร์ ” เป็นชื่อเมืองพระราม ผลเด่นอย่างหนึ่งของการ “ ปราบอรินทร์สิ้น สยบ ” ก็คือความรุ่งเรืองของพุทธศาสนา ซึ่งกล่าวควบคู่กับความสุขเกษมของประชาชน เกียรติยศของเมือง ความมั่งคั่งและความมั่งคั่งของเมือง

⁶ บทประณามพจน์ของไทยมักกล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้า เทวดา กษัตริย์และชมบ้านเมือง ท้ายเรื่องอาจจะให้ข้อมูลเกี่ยวกับผู้แต่ง วันเวลา และโอกาสที่แต่ง ในวรรณคดีที่ยิ่งใหญ่หลายเรื่อง ไม่ได้ระบุผู้แต่งไว้อย่างชัดเจน ส่วนที่น่าสนใจคือการตั้งความปรารถนาจะได้รับอานิสงส์ ผลบุญเป็นการบรรลุถึงนิพพาน ซึ่งวิเคราะห์ได้ว่าอยู่บนพื้นฐานของมโนทัศน์ที่ว่าสร้างวรรณศิลป์เป็นการสร้างกุศล (ดวงมณ จิตรจำนงค์ , 2540 : 28)

ส่วนที่แสดงคุณสมบัติขององค์พระมหากษัตริย์ปรากฏในเนื้อความส่วนใหญ่ของ
 รายนำเรื่องดังนี้

...มีพระกมลอิชฎารมณฺ์ อุดมด้วยพระญาณพันลึงค์ ศรัทธาธิกบำเพ็ญ
 ปองเป็นพระสรรเพชญ์ เฝด็จมัจฉนริยจํารายญ ผลิตยสงสารจักร หักดําม
 ชํามโฆชโยคเกษม เปรมโปรดสรรโยชนนํกรเกือกู้ ผู้จะทําเป็นอันยาก
 ธกัเปลื้องปลากทรัพย์ด้วยง่าย จ่ายแจกแลกบุญบ่เปื้อ เพื่อผลบมิเหื้อง
 เปื้องพระไตรปิฎก เพียรชนะบกพิปลาส เยียวจะชูพระศาสนจําเริญ ก็ให้
 ประชุมเชิญชินบุตร อุดมเรื่องรธรรม พ่างอรหันต์เออาการ ก็บริหารขาน
 บวรณา สงฆนศิยาสัยเสนาสน์ วัดมหาธาตุเป็นเขตเชื่อน เงื่อนพระเจ้า
 อชาติคัตรู พระองค์เป็นศาสนูปถัมภก ยกสังคายนาย หมายเป็นเบญจ-
 วาร แล้วก็ให้ลงลานจารจบ ครบบริบวรณฺ์ จึงคํานวณทักษิณประเตยก
 เอนกอนันต์ เครื่องละอันลลอ นาวาววิภูษณฺ์ กาสาวสูตรโกไสย พัสตรา
 ไตรตรูแต่ง ทานพันแพงพันภาคย์ ทรงพระประตยาคบุชิต อุกิศถวยเวน
 เกณท์กุศลบร้าง แล้วก็แปลงปลางสร้างอवास ตระดาชด้วยสุวรรณรัตน
 สมญาวัดพระเชตุพน กลเชตุพนาราม งามเงื่อนอินทรตั้งแต่ง พระ
 ระเบียงแบ่งปฎิมา ไพหารดารุจเรช มีลายเลขพิจิตรคําใครพิศลิ้มคํา
 รํ่าลือถ้วนลือถึง เท่าป่วยหิงกล่าวหน้า ท่านเจ้าหล้าเหลือแหล่แผ่ผลทาน
 เหลือหลาย แจกจ่ายปรายเงินคํา ด้วยเบญจบริจาด ฉลากเหล่าพระสุริย
 วงศ์ ทรงประสาทรราชเอารส เงินทองทดไถ่แทน ผู้แคลนลาภจากจน แล้ว
 ก็ถกลพระไพหาร พิศาลสารีริกธาตุเจติยฺ์ วัดพระศรีสรรเพชญ์ เข็บจพร
 รณพิมล โสภณช่อชวลิต พิศกายบนดิเรก ล่างลายเลขลายทอง นอกใน
 สรองโสรรมคํา ทําเทียมเทพประชุมชบ มณฑปพ่างทิพอาสน์ ฉลาฉลุมาศ
 พรายแพรว ล้วนแล้วแก้วแก้วแกม เสาชุ้มแซมพลอยพลาม ฉัตรเงินงาม
 วิมลาก ชั้นฉัตรนากวิมลัก ฉัตรทองปักวิเมลืออง แก้วไรเรื่องหลากเลื่อม
 บอจเอื้อมแถลงถ้วน มวลไว้มากเหลือหลาย เรียงรายรัตนามิช บูชิตด้วย
 ปราโมทย์ ศาสนโชติเรื่องเรื่อง นาเนองนิตยบูชา พระปฎิมากรแก้วมรกต
 ที่ประณตนรนิกร กํารยยิงศโยค จุงใจโลกสุฟ้า เป็นเฉลิมหล้าสาผล ใคร
 ยลยากลืมทุกซ์ ออกเมืองสุขอยู่ระรื่น ... (พระบาทสมเด็จพะพุทธยอด-
 พ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : 1-2 เน้นโดยผู้วิจัย)

รายนำเรื่องนี้แสดงองค์พระบาทสมเด็จพะพุทธยอดฟ้า ฯ ในฐานะพระโพธิสัตว์ที่
 จะนำพาปวงสัตว์ไปสู่ความหลุดพ้น ด้วยวรรคที่ว่า “ ปองเป็นพระสรรเพชญ์ ” การที่ทรงเป็น

กษัตริย์ผู้มีพระราชหฤทัยโปรดปรานการทำบุญทำทานอยู่เป็นนิจ ดังที่กล่าวว่า “...เปรมโปรดสรร โยชนนิกเรือกู้ ผู้จะทำเป็นอันยาก ธก็เปลื้องปลากทรัพย์ด้วยง่าย จ่ายแจกแลกบุญ บ่เบื่อ...” ก็ แสดงการที่ทรงเจริญรอยตามพระโพธิสัตว์ในชาติกเรื่องพระเวสสันดร ทรงทำนุบำรุง พระพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง พระองค์ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภ์ โปรดให้มีการสังคายนา พระไตรปิฎก และยังทรงโปรดเกล้าฯให้มีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม ที่เน้นคือวัดพระเชตุพน ซึ่งสังเกตได้ว่าตั้งตามชื่อวัดในสมัยพุทธกาล นอกจากนี้พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯให้อัญเชิญ พระพุทธรูปสำคัญจากประเทศราชมาประดิษฐานในกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ บ้านเมือง และเป็นที่ยกราบไหว้บูชาแก่เหล่าอาณาประชาราษฎร์ ดังที่กล่าวว่า “..พระปฐมมารแก้ว มรกต ที่ประณตนิกร กำจรงยศโยค จุงใจโลกสุฟ้า เป็นเฉลิมหล้าสาผล..”

พระปรีชาสามารถ นำพระทัยที่งดงามและพระจริยวัตรของพระองค์ ทำให้เหล่า อาณาประชาราษฎร์มีความสุข ดังที่กล่าวในร่ายว่า

...อกเมืองสุขอยู่ระรื่น หน้าเมืองขึ้นแจ่ม ยแยมกลบัวบาน แสนสำราญ
สำเร็จ บันเทิงทั้งธานี พระนครศรีอยุธยา ด้วยพระเดชเกศกษัตริย์ ดำรง
ทศธรรมิศ พิพิธมหิมา กลฉัตรากกรเกือบกึ่ง ตั้งทรสุมทรสาย รัศมีฉายปก
ห่ม เย็นร่มทั่วแหล่งหล้า ไพรฟ้าประชากรเริงรื่น ชื่นสาวหนุ่มครุ่มเครง
บรรเลงพิณพฤพาทย ฆ้องก้องกาศกาหล หลายกลระบำทบรรเจิด ...
(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 2 เน้นโดยผู้วิจัย)

จะเห็นได้ว่า ยังทรงเรียกชื่อพระนครว่า “พระนครศรีอยุธยา” พระองค์ทรงให้ ความสำคัญแก่สภาพจิตใจของราษฎร บรรยากาศของการเล่น เสียงเครื่องดนตรีบรรเลง ไม่ว่าจะ เป็นเสียงพิณ เสียงฆ้อง การร้องรำทำเพลงและการแสดง เช่นครุ่ม การระบำและการแสดง ล้วน แล้วแต่แสดงถึงความสุขสนุกสนานของอาณาประชาราษฎร์ ด้วยฉัตรซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของกษัตริย์ มี “ ...รัศมีฉายปกห่ม เย็นร่มทั่วแหล่งหล้า ไพรฟ้าประชากรเริงรื่น ชื่นสาวหนุ่มครุ่มเครง บรรเลงพิณพฤพาทย ฆ้องก้องกาศกาหล หลายกลระบำทบรรเจิด...” บรรยากาศของการเล่นนี้ เป็นบรรยากาศที่อบอุ่นไปด้วยความสุข โยงถึงเกียรติคุณของกษัตริย์ในฐานะขององค์อุปถัมภ์ และเป็นที่มาของความสงบสุขของบ้านเมือง ตามมโนทัศน์สำคัญของไทยที่สืบมาตั้งแต่สมัย อยุธยาเป็นอย่งน้อย

เนื้อความที่สำคัญของบทประณามพจน์ในตอนต้นของวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ ส่วนนี้ คือส่วนที่พระองค์ทรงแถลงถึงพระราชประสงค์ของการประชุมกวีเพื่อนิพนธ์เรื่อง รามเกียรติ์ ส่วนนี้ และปรากฏอีกในตอนท้ายเรื่อง ดังนี้

... หลายกลระบำบทรเรจิต เกิดก่อเพื่อสมภารบพิตร กระวีวิธ
หลายหลาก รุ่มลากหลายฉันท์ นิพนธ์โคลงกาพย์กลอน ภูธรดำริดำรัส
จัดจ้องทำนองทำนุก ไตรตายุคนิทาน ตำนานเนื่องเรื่องรามเกียรติ์
เขียนปรปักษ์ยักษ์พินาศ ด้วยพระราชโอรส ปานสุมาลัย เรียบร้อยสร้อย
โสภิต พิกสิตสาโรช โอบรรสูคนธ์ วิมลหีนหอม ถนอมถนอมประดับโสด
ประโยชน์ฉลองเฉลิม เจิมจุทาทิพย์ประสาธ ประกาศยศเอกอ้าง องค์
บพิตรพระเจ้าช้างเผือกผู้ครองเมืองฯ (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอด-
ฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 2 เน้นโดยผู้วิจัย)

และ

เสนาะจริงยิ่งเรื่องแต่ปางบรรพ์	ตั้งดวงจันทร์คันธจรุงใจ
อันพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์	ทรงเพียรตามเรื่องนิยายไสย
ไซ้จะเป็นแก่นสารสิ่งใด	ตั้งพระทัยสมโภชบูชา
ใครฟังอย่าได้ไหลหลง	จงปลงอนิจจังสังขาร
ซึ่งอักษรกลอนกล่าวลำดับมา	โดยราชปรีชาภิบริบูรณ์ฯ
จบ เรื่องรามศมล้าง	อสุรพงศ์
บ พิตรธรรมิกทรง	แต่งไว้
ริ ร่ำร่ำประสงค์	สมโภช พระนา
บุรณ์ บำเรอสมให้	อ่านร้องรำเกษมฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 582 –583 เน้นโดยผู้วิจัย)

เห็นชัดว่าทรงมีพระ “ ตำรตำรัส ” ให้ “ จัดจงทำนองทำนุก ไตรตายุคินิทาน ตำนานเนื่องเรื่องรามเกียรติ์ ” รวบรวมเรื่องเล่าเกี่ยวกับการปราบยักษ์ของพระราม ทั้งในรูปแบบมุขปาฐะและลายลักษณ์ที่มีอยู่ก่อน ในชื่อเรื่องรามเกียรติ์⁷ ให้มีเนื้อเรื่องครบบริบูรณ์ ดังกล่าวว่า “ บุรุษบำเรอสมย์ให้ อ่านร้องรำเกษม ฯ ” หมายความว่า เป็นกลอนบทละครที่สามารถเสฟได้หลายวิธี นอกจากใช้แสดงละคร แล้วยังสามารถใช้อ่าน ใช้ร้อง และยังสามารถเสฟด้วยการฟัง ให้ความเจริญใจแก่ผู้เสฟ ด้วยความเชื่อมั่นในความไพเราะและความสนุกสนานของผลงาน อันเนื่องมาจากความพิถีพิถันในการพระราชนิพนธ์ ดังที่กล่าวว่า “ ปานสุมาลัย เรียบร้อยสร้อยโสภิต พิกลิตสาโรช โอบรรุสคนธวิมลที่นหอม ถนอมถนิมประดับโสธ ” และ “ เสนาะจริงยี่งเรื่องแต่ปางบรรพ์ ตั้งดวงจันทร์คันธรสจรงใจ ” พระองค์จึงทรงมีตำรให้ รามเกียรติ์สำนวนนี้ เป็นส่วนหนึ่งในการสมโภชพระพุทธรูปและเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ ดังที่ทรงแถลงไว้ว่า “ บ พิตรธรรมิกทรง แต่งไว้ ริ รำพร่ำประสงค์ สมโภช พระนา ” และ “ ประโยชน์ฉลองเฉลิม เจิมจุทาพิพย์ประสาท ประกาศยศเอกอ้าง องค์พิตรพระเจ้าช้างเผือกผู้ครองเมือง ” ทรงแถลงถึงวันเวลาที่ทรงพระนิพนธ์และกล่าวถึงผู้นิพนธ์ ดังนี้

เดือนอ้ายสองคำขึ้น	จันทร์วาร
บพิตรผู้ทรงญาณ	ยิ่งหล้า
แรกนิพนธ์สาร	รามราพณ์นี้แฮ
ศักราชพันร้อยห้า	สิบเก้าปีมะเส็ง ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ฆ : 583)

⁷ วรรณกรรมลายลักษณ์เรื่องรามเกียรติ์ที่แต่งก่อนหน้าสำนวนในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ มีถึง 7 สำนวน คือ นิราศสีดา หรือ ราชพิลาปคำฉันท์ บทละครเรื่องรามเกียรติ์สมัยอยุธยา ตอนพระรามประชุมพล จนถึง องคตสื่อสาร คำพากย์เรื่องรามเกียรติ์สมัยอยุธยา ตอนนางสามนักราชโยมนางสีดา จนถึงกุมภกรรณล้ม รามเกียรติ์คำฉันท์สมัยอยุธยา จำนวน 4 เล่มสมุดไทย โคลงทรงรถสอนพระราม พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โคลงพาสีสอนน้อง พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และ บทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์พระเจ้ากรุงธนบุรี มี 4 ตอน คือ ตอนหนุมานเกี่ยวนางวานริน ตอนท้าวมาลีวราชว่าความ ตอนทศกัณฐ์ตั้งพิธีทรายกรด และตอนพระมงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : คำนำ)

วันเวลาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ประชุม กวีนักปราชญ์ขึ้นแต่งเรื่องรามเกียรติ์ คือในปี “ ศักราชพันร้อยห้า สิบเก้าปีมะเส็งฯ ” ในเดือน “ ...อ้ายสองคำ ขึ้น จันทรवार ” ตรงกับวันจันทร์ที่ 20 พฤศจิกายน ปีพุทธศักราช 2340 (เสาวลักษณ์ อนันตศานต์ , 2531 : 126) องค์ประธานในการนิพนธ์คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ “ บพิตรผู้ทรงญาณ ยิ่งหล้า ” โดยมีเหล่านักปราชญ์ราชบัณฑิตในรัชสมัยนั้น ร่วมกันแต่งถวายเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ หรือเรียกว่า เป็นฉบับหลวง นำเสียดายว่ามีได้ระบุงว่ากวีคือผู้ใดและแต่งตอนใด ตรงกับมโนทัศน์ที่ว่า การประพันธ์งานวรรณศิลป์ที่มีคุณค่าอันยิ่งใหญ่ถวายแก่องค์พระมหากษัตริย์นั้น ถือเป็นเกียรติสูงสุดของกวี เนื่องด้วยการประชุมกวีขึ้นแต่งรามเกียรติ์ นี้เป็นพระราชดำริขององค์รัชกาลที่ 1 เนื่องจากพระองค์ทรงเห็นว่า วรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์นี้สามารถสื่อแสดงความหมายสำคัญบางประการในพระองค์แก่เหล่าพสกนิกร

ในความเป็นจริงแล้ววรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์เป็นสัญลักษณ์แห่งพระราชอำนาจ ในพระมหากษัตริย์ไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นอย่างน้อย (ดวงมน จิตรจำนงค์ , 2540 : 46) มาจนถึงสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งตลอดรัชสมัยบ้านเมืองเต็มไปด้วยการศึกสงคราม แต่ก็ยังปรากฏมีบทละครเรื่องรามเกียรติ์ในพระราชนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ

น่าสนใจว่านอกเหนือจากนี้ในการแสดงพระราชอำนาจที่ผสมผสานการดำรงอยู่ของกษัตริย์ในแนวคิดเทวราชากับธรรมิกราชาแล้ว วรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ยังมีคุณค่าอันเนื่องมาจากรูปแบบและเนื้อหา ความไพเราะของบทกลอนอันเนื่องมาจากความประณีตในการเลือกใช้เสียงและความหมาย ความสนุกสนานของเนื้อเรื่อง ซึ่งกระตุ้นให้ผู้อ่านขบคิดปัญหาทางปรัชญา จึงกล่าวได้ว่าวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์เป็นวรรณคดีชิ้นเอกแห่งยุค การประชุมกวีขึ้นแต่งเป็นสำนวนพระราชนิพนธ์ขึ้นจึงเป็นสิ่งที่เหมาะสมเป็นอย่างยิ่ง

จะเห็นได้ว่าความตระหนักในคุณค่าและความสำคัญของวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์นี้มีมากในช่วงที่มีการสร้างบ้านเมือง วรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์จึงเป็นงานสำคัญไม่น้อยกว่าการสังคายนาพระไตรปิฎก และการตรวจสอบชำระกฎหมาย ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของการฟื้นฟูศิลปวิทยาการต่างๆ เพื่ออาณาจักรใหม่

อย่างไรก็ตามในวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของไทย วรรณคดีก็เป็นสิ่งที่ต้องเสพรับอย่างมีวิจารณ์ญาณ⁸ ดังถ้อยแถลงในคำประณามพจน์ท้ายพระราชนิพนธ์ที่ว่า “อันพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ ทรงเพียรตามเรื่องนิยายไสย ไซ้จะเป็นแก่นสารสิ่งใด ... ใครฟังอย่าได้ไหลหลง จงปลงอนิจจังสังขาร” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๖ , 2540 ฆ : 582) คำเตือนนี้บ่งชี้ว่าพระผู้ทรงนิพนธ์และเหล่ากวีผู้สรรค์สร้างบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ส่วนวณนี้ตระหนักดีว่า พลังทางวรรณศิลป์นั้นสามารถนำพาผู้อ่านดื่มด่ำอยู่ในโลกที่กวีสร้างขึ้น จนอาจจะลืมไปว่า “ ทรงเพียรตามเรื่องนิยายไสย ” เพราะรามเกียรติ์นั้นเป็นเรื่องที่สร้างขึ้นจากนิยายของศาสนาพราหมณ์ไม่พึงยึดเอาเป็นแก่นสาร ดังที่กล่าวว่า “ ไซ้จะเป็นแก่นสารสิ่งใด ” เมื่อดูวรรคต่อมาที่ว่า “ ใครฟังอย่าได้ไหลหลง จงปลงอนิจจังสังขาร ” ก็เห็นว่าความไหลหลงเป็นปัญหาของการรับสารโดยไม่พิจารณา

หากคิดว่าโลกในวรรณศิลป์นั้นแสดงชีวิตในจินตนาการโดยมีเนื้อหาเป็นเลือดเนื้อ ความรู้สึกของมนุษย์ ความพินาศของกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่เช่นทศกัณฐ์ เนื่องด้วยหลงมัวเมาในกิเลสตัณหา จนนำความวิบัติมาแก่ตนเองและวงศ์วานนั้น สามารถเป็นตัวอย่างชีวิตแก่ผู้อ่านได้ถ้าไม่มัวหลงไหลตามไป จึงเตือนว่า “ ใครฟังอย่าได้ไหลหลง จงปลงอนิจจังสังขาร ” เมื่อเห็นถึงความพินาศของผู้ตกอยู่ในห้วงกิเลสแล้วจะได้ไม่มัวเมาเช่นทศกัณฐ์ สามารถรับรู้ชีวิตอาจต้องพินาศถ้าหลงอยู่ในความไร้แก่นสาร จะเห็นได้ว่าคติธรรมที่ได้จากบทละครเรื่องรามเกียรติ์นี้มีได้สอนผู้อ่านอย่างตรงไปตรงมา ผู้อ่านจึงต้องใช้ปัญญาขบคิดเพื่อค้นหาคุณค่าทางปัญญาที่ได้จากการอ่าน วรรณคดีจึงสามารถสร้างแรงบันดาลใจในการใช้ชีวิตแก่ผู้อ่านได้ ซึ่งสอดคล้องกับพระราชโบายการนำพุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์ของรัฐในรัชสมัยนั้น

⁸ ดวงมน จิตรจันทน์ (2540 : 43 – 45) ได้ประมวลทัศนะของนักวรรณคดีอันเนื่องมาจากถ้อยแถลงท้ายพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ในรัชกาลที่ 1 ว่ารามเกียรติ์นั้นเป็นเรื่องที่คนไทยให้ความนิยมกันมากและเป็นระยะเวลาอันนานมาแล้ว ผู้อ่านบางคนจึงมักหลงเข้าใจว่าเป็นเรื่องจริงเนื่องจากความสมจริง แท้จริงแล้วกวีพยายามเน้นให้เข้าใจว่า วรรณคดีคืองานสร้างสรรค์ทางวรรณศิลป์ ซึ่งเรียบเรียงจากอารมณ์ ความรู้สึกของมนุษย์ เพื่อสร้างความบันเทิงแก่ผู้อ่านตามธรรมชาติของงานศิลปะ ซึ่งมีภารกิจแตกต่างจากศีลธรรม ดังนั้นจึงมีอาจคาดหวังว่าวรรณคดีจะสอนศีลธรรมได้อย่างตรงไปตรงมา การที่คำเตือนเช่นนี้ไม่เคยมีก่อนหน้านี้อาจอนุมานว่า คำเตือนนี้น่าจะมีความเชื่อมโยงกับการใช้พุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์ของรัฐ จึงให้น้ำหนักของ “ เรื่องนิยายไสย ” น้อยกว่าแก่นสารของธรรมะในพุทธศาสนา

2. เนื้อหาและกลวิธี

รามเกียรติ์ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เป็นบทละครเรื่องรามเกียรติ์ที่มีเนื้อเรื่องครบบริบูรณ์เพียงฉบับเดียว สอดคล้องกับเจตนารมณ์ในการฟื้นฟูวัฒนธรรมประกอบกับพระราชประสงค์ที่จะสดุดีพระเกียรติคุณองค์พระปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีในการปราบยุคเข็ญของแผ่นดิน ถึงแม้ได้มุ่งให้ใช้เล่นละครทั้งเรื่อง แต่ในฐานะงานศิลปะก็ย่อมให้ความสำคัญแก่นิทานและกลวิธีการประพันธ์ ซึ่งจะส่งผลเป็นประสิทธิภาพของการสื่อสาร

2.1 เนื้อหา

2.1.1 เนื้อเรื่อง

เนื้อเรื่องของ **รามเกียรติ์** พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ดำเนินความติดต่อกันเรียงลำดับเหตุการณ์ครบสมบูรณ์ตั้งแต่ต้นเรื่องจนถึงท้ายเรื่อง สามารถจัดหมวดหมู่ของเนื้อเรื่องได้ดังนี้

2.1.1.1 ร่ายต้นเรื่อง

รามเกียรติ์ ส่วนนี้ เริ่มต้นด้วยรายประณามพจน์ กล่าวชมความงดงามยิ่งใหญ่ของบ้านเมืองในชื่อ “นครทวารวดี” และกล่าวสรรเสริญพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ สอดคล้องกับชื่อพระนครว่า “สมเด็จพระบรมธรรมฤทธราช พระบาทดำรง ทรงพิภพลุ่มล่าง พ่างพระนารายณ์” นั่นคือคำสดุดีพระเกียรติอย่างคติเทวราชา ในแง่ที่ทรงทำให้บ้านเมืองเป็นปึกแผ่นสงบ ร่มเย็น แล้วจึงสรรเสริญว่า “มีพระกมลอิศการมณเฑียร อุดมด้วยพระญาณพันลึก ศรีทธาธิกบำเพ็ญ ปองเป็นพระสรรเพชญ์” เน้นพระญาณ (ปัญญา) พระศรีทธา และการทรงไฟเป็นพระพุทธเจ้า ทรงทำนุบำรุงศาสนาในฐานะที่ทรงเป็นศาสนูปถัมภก และระบุงการที่ทรงโปรดฯ ให้สังคายนาพระไตรปิฎก และทรงบริจาคในการสร้างวัดอัมรินทร์ “จงใจโลกสู่ฟ้า เป็นเฉลิมหล้าสาผล” นับเป็นการสืบทอดความคิดสรรเสริญพระมหากษัตริย์ว่าเป็นพระโพธิสัตว์ตามคติธรรมราชา ตอนท้ายของรายกล่าวถึงพระราชดำริในการประชุมกวีแต่งเรื่อง **รามเกียรติ์** ว่าเพื่อ “ประโยชน์ฉลองเฉลิม เจริญจตุทศประสาท ประกาศศอกอ้ออง องค์บพิตรพระเจ้าช้างเผือกผู้ครองเมืองฯ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ , 2540 ก : 1 - 2)

2.1.1.2 ภูมิหลังของตัวละคร และ เกร็ดเรื่องราวต่าง ๆ

เนื้อเรื่องของ **รามเกียรติ์** พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 เริ่มต้นด้วยประวัติหรือภูมิหลังของตัวละครสำคัญ ๆ ดังนี้

ก. กำเนิดท้าวโนมาตันต้นวงศ์ของพระราม และกรุงศรีอยุธยา

หิรันตย์กษัตริย์ตั้งกิจพิธีอยู่ยังเขาจักรวาลจนพระอิศวรประทานฤทธิ์แล้วกำเริบ ม้วนแผ่นดินพาไปยังบาดาล พระนารายณ์อวตารเป็นหมูป่าเข้าไปไล่ชีวิตหิรันตย์กษัตริย์ และชีวิตคัตแผ่นดินคืนมาได้ เสด็จบรรทมยังเกษียรสมุทร ปรากฏมีดอกบัวผุดขึ้นกลางพระอุทร ในดอกบัวนั้นมีกุมารองค์หนึ่ง พระนารายณ์นำกุมารไปถวายพระอิศวร ได้รับประทานนามว่า “อโนมาตัน” พระอิศวรมีบัญชาให้พระอินทร์ลงมาสร้างเมืองให้ ชนนานนามว่ากรุงศรีอยุธยาทวารวดี⁹ ตามชื่อฤาษีทั้งสองค (อจนคาวี ยุคอัคระ ทะหฤาษี ยาคะมุนี) และชื่อป่าทวารวดี ซึ่งฤาษีบำเพ็ญตบะอยู่ ท้าวโนมาตันมีนางมณีเกสรเป็นชายา

ข. กำเนิดต้นวงศ์ทศกัณฐ์ และกรุงลงกา

กล่าวถึงต้นวงศ์ของทศกัณฐ์ เริ่มด้วยท้าวสหบดีพรหมคิดสร้างกรุงลงกาขึ้นอีกครั้งหนึ่งหลังจากที่สหมลวันซึ่งเคยครองเมืองลงกานั้นหนีภัยจากพระนารายณ์ลงไปอยู่ยังบาดาลทิ้งให้เกาะลงกากลายเป็นเกาะร้าง สหบดีพรหมเกรงว่าจะสิ้นสุดวงศ์พรหมจึงลงมาเนรมิตเมืองและตั้งชื่อเมืองว่า “ลงกา” เนื่องจากมีรังกามหากายสิทธิ์อยู่ปลายยอดเขานิลกาลากลางเกาะ แล้วอัญเชิญท้าวธาดาพรหมให้ครองเมือง โดยเปลี่ยนพระนามเป็นท้าวจตุรพักตร์ ประทานอาวุธตรีศูล คทาและฉัตรแก้ว ประทานนางมลิกาให้เป็นมเหสี ต่อมาท้าวจตุรพักตร์กับนางมลิกาก็มีโอรสชื่อลัสเตียน

ค. ท้าวอชบาลปราบอสูรพักตร์

ก่อนเสด็จสวรรคาลัยท้าวโนมาตันก็ได้มอบราชสมบัติให้แก่อชบาลผู้เป็นโอรส ครั้งหนึ่งยักษ์อสูรพรหมหรืออสูรพักตร์ได้รับประทานคทาเพชรและพรจากพระอิศวรให้ไม่มีใครต่อตีได้ ท้าวมาลีวงศ์พรหมเกรงอสูรพักตร์มีจิตใจหยาบช้า อาจจะสร้างความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น จึงได้ทูลขอพรและพระขรรค์จากพระอิศวรไปมอบให้ท้าวอชบาล ท้าวมาลีวงศ์พรหมและท้าวอชบาลสาบานเป็นมิตรกัน ท้าวอชบาลตัดเศียรอสูรพักตร์แล้วสาปซ้ำให้อยู่เฝ้าสวน พระอิศวรเห็นความดีความชอบ และความซื่อสัตย์สุจริตของท้าวมาลีวงศ์พรหม จึงประทานพรให้ได้ทุกสิ่งที ประสงค์และพระราชทานนามใหม่ว่าท้าวมาลีวราช

ฆ. สหมลวันเยี่ยมจตุรพักตร์

สหมลวันทราบข่าวว่าท้าวสหบดีพรหมสร้างเมืองลงกาแก่จตุรพักตร์ จึงไปเยี่ยมและนำบุษบกแก้วที่พระอิศวรประทานให้ ไปมอบแก่ท้าวจตุรพักตร์ บุษบกแก้วนี้เป็นยานวิเศษไปได้ทุกแห่งดั่งใจนึก แต่จะไม่ลอยหากสตรีที่เป็นม่ายสามิตายมาขึ้นซี่

ง. ท้าวลัสเตียนขึ้นครองราชย์กรุงลงกา ท้าวมาลีวราชเยี่ยมกรุงลงกา

เมื่อท้าวจตุรพักตร์สิ้นพระชนม์ลัสเตียนก็ได้ขึ้นครองราชย์ ท้าวมาลีวราชคิดถึงท้าวจตุรพักตร์ลงมาเยี่ยม ท้าวมาลีวราชให้อโวกาแก่ท้าวลัสเตียน

⁹ ในฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2507 เขียนว่า กรุงศรีอยุธยาทวารวดี

จ. พระอิศวรปราบตรีบูรุม

ตรีบูรุมแห่งกรุงโสฬสคิดอยากมีฤทธิ์ ให้ถึงขั้นที่พระนารายณ์ปราบไม่ได้ ก็กระทำพิธีกองกฐนที่กาลานานเจ็ดปีเจ็ดวัน จนได้รับพรจากพระอิศวร โดยให้สัญญาว่าจะไม่เบียดเบียนผู้อื่น แต่กลับก่อวาทนาฟงไฟไปทั่ว พระอิศวรจึงรวมกำลังของพระพรหมและพระองค์เป็นเกราะเพชร เอากำลังพระเมรุเป็นคันทนมหาโมลี กำลังของอนันตนาคเป็นสายธนู กำลังของพระนารายณ์เป็นลูกศร แล้วเสด็จไปปราบตรีบูรุม แต่พระนารายณ์ลี้ภัยอยู่ลูกศรจึงไม่แล่นออกจากคันทน เมื่อพระอิศวรทรงทราบว่าเป็นเพราะพรที่ว่าพระนารายณ์ไม่สามารถฆ่าได้ จึงใช้ดวงเนตรดวงที่สามสังหารตรีบูรุม แล้วมีบัญชาให้นำธนูมหาโมลีไปไว้ยังกรุงมิลลา และให้พระอัคตะเก็บรักษาเกราะแก้วไว้ เพื่อมอบแก่องค์นารายณ์อวตาร

ฉ. กำเนิดทศกัณฐ์ และโอรสธิดาของท้าวลัสเตียน

ท้าวลัสเตียนมีเมียห่าองค์ นางสุนันทามีโอรสชื่อว่ากุเปริน จิตรมาลาให้กำเนิดเทพนาสุร นางสุวรรณมาลัยให้กำเนิดอัครธาตา นางวระประไพมีบุตรชื่อมารัน ส่วนนางรัชดาให้กำเนิดโอรสธิดาดังนี้ โอรสองค์โตชื่อทศกัณฐ์ องค์ต่อมาคือกุมภกรรณ พิเภก ชร พุชณ์ ตรีเศียร และสามนักษา บทละครแสดงชาติก่อนของทศกัณฐ์ว่าเป็นยักษ์นามว่า นนทก คอยล้างเท้าเทวดาที่เชิงบันไดไกรลาส ถูกเหล่าเทวดาที่จะไปเข้าเฝ้าองค์พระอิศวรหยอกล้อด้วยการตบหัวเล่นบ้าง ถอนผมเล่นบ้าง จนหัวโล้นล้าน นนทกเห็นว่าตนถูกดูหมิ่นศักดิ์ศรี จึงโกรธแค้นประกอบกับเห็นว่าตนปฏิบัติรับใช้องค์อิศวรและล้างเท้าแก่บรรดาเทวดามาเป็นเวลาหลายโกฏิปี สมควรจะได้รับพรจากพระอิศวรเป็นการตอบแทน จึงเข้าไปขอประทานพรให้มีนิ้วเพชร ซึ่งใครให้ตายได้ เมื่อพระอิศวรประสาทพรให้ นนทกกลับใช้นิ้วเพชรสังหารเหล่าเทวดา นาค และครุฑ เพื่อแก้แค้นที่เคยกลั่นแกล้งตน พระอิศวรกริ้วนนทกที่ผิดคำพูดที่เคยทูลว่าขอพรเพื่อใช้ป้องกันตัวเพื่อจะได้มีชีวิตอยู่รับใช้พระองค์ จึงมีพระบัญชาให้พระนารายณ์ไปปราบ

พระนารายณ์แปลงเป็นนางสุวรรณอัปสร และสังหารนนทกได้ด้วยการล่อหลอกให้รำตาม นนทกหลงรำตามจนมาถึงท่านาจาม้วนหาง ด้วยความหลงระเริงใจนนทกเปลือยใช้นิ้วเพชรชี้ไปที่เข้าของตนล้มลง นางสุวรรณอัปสรกลายเป็นพระนารายณ์ เหยียบกนนนทกไว้ นนทกจึงรู้ตัวว่าพระนารายณ์แปลงมาเอาชีวิต แต่ก็ยังไม่สำนึกผิด กล่าวเยาะหยันองค์นารายณ์ว่าไม่ละอายใจหรือที่ต้องแปลงกายเป็นหญิง หรือเป็นเพราะกลัวฤทธิ์เดชของนิ้วเพชร ตนมีมือเพียงสองมือหรือจะสู้พระนารายณ์สี่กรได้ พระนารายณ์จึงทำว่าให้ชาติหน้านนทกมีสิบห้วยสิบมือ และมีอทิฤทธิ์เหาะเหิน พระองค์จะไปเกิดเป็นคนมีเพียงสองมือ แล้วพระนารายณ์ก็สังหารนนทก นนทกจึงไปเกิดเป็นทศกัณฐ์ โอรสท้าวลัสเตียนกับนางรัชฎา มีสิบหน้ายี่สิบมือ ส่วนพิเภกซึ่งเป็นอนุชาร่วมมารดาของทศกัณฐ์ ก็คือเทพบุตรเวสสุญาณที่มาถือกำเนิดเป็นโอรตามคำบัญชาของพระอิศวรเพื่อเป็นไส้ศึก บอกความลับของกรุงลงกาแก่พระนารายณ์อวตาร

ช. ทศกัณฐ์รบกับพระอรชุน

ทศกัณฐ์ขณะอายุสิบสี่พรรษาได้ออกมาเรียนวิชาธนูกับฤาษีโคบุตรจนชำนาญการ ขณะเดินทางกลับผ่านสวนของพระอรชุนหยุดชมสวน เต็ดตมดอกไม้ และกินผลไม้ในสวน ฝ่ายพระอรชุนครบกกำหนดเจ็ดวันก็เสด็จลงมาเยี่ยมสวน เกิดการสู้รบกัน ในที่สุดทศกัณฐ์ก็เสียที เมื่อพระอรชุนยิงศรกลายเป็นนาคพันตัวทศกัณฐ์พาตระเวนขึ้นฟ้า ฤาษีได้ยินเสียงต่อสู้จึงเข้ามา ขอให้พระอรชุนปล่อยตัวทศกัณฐ์

ช. กำเนิดทหารลิง

ประวัติและที่มาของตัวละครวานรที่สำคัญๆคือ พาลี สุครีพ หนุมาน และองคต นั้น สืบจากต้นวงศ์เดียวกันคือ ฤาษีโคดม ซึ่งเดิมนั้นเป็นกษัตริย์ครองเมืองสาเกต แต่สละราชสมบัติมาบำเพ็ญเพียรเป็นนักบวชถึงสองพันปีจนหวาดเกรายาวรุงรังเป็นที่อาศัยของนกกระจาบสองตัวเมีย วันหนึ่งพ่อนกกระจาบออกไปหาอาหารให้แม่นกที่กกไข่ แต่ไปหลงจิกกินเกสรดอกบัวที่บานอยู่ในสระในป่าหิมพานต์ ตกเข็นดอกบัวหุบกลับ พ่อนกจึงติดอยู่ในดอกบัว รุ่งเช้าดอกบัวบานพ่อนกจึงบินกลับรัง นางนกไม่เชื่อเรื่องที่พ่อนกเล่า พ่อนกจึงสาบานว่าหากตนพูดปด ก็ขอรับบาปทั้งหมดของฤาษีโคดม ฤาษีจึงถามว่าตนมีบาปอันใด พ่อนกตอบว่าบาปที่ไม่มีบุตรสืบราชวงศ์ ฤาษีโคดมเห็นด้วยจึงตั้งกาลากิจพิธีบำเพ็ญภาวนาจนได้นางขึ้นกลางไฟชื่อนางกาลอัจนา ฤาษีโคดมมีบุตรกับนางกาลอัจนาคือ นางสาวหะ

พระอินทร์แจ้งว่านรกมาเกิดเป็นทศกัณฐ์และจะสร้างความเดือดร้อนแก่โลกจึงคิดแบ่งฤทธิและกำลังสร้างทหารแก่พระนารายณ์อวตาร จึงลงมาสัมผัสกายนางกาลอัจนา ขณะที่ฤาษีไม่อยู่ นางกาลอัจนาเกิดลูกเป็นชาย นางกาลอัจนามีจิตปฏิพัทธ์ต่อพระอาทิตย์ พระอาทิตย์เห็นว่า เป็นโอกาสที่พระองค์จะสร้างทหารถวายพระนารายณ์อวตาร จึงชักรถลงมาสัมผัสกายนาง ได้ลูกชายอีกคน นางสาวหะน้อยใจที่บิดารักลูกของคนอื่นมากกว่าลูกแท้ก็ต่อว่า ฤาษีโคดมจึงพิสูจน์ความจริงด้วยการเสี่ยงอธิษฐาน ชักลูกไปอีกฝั่งหนึ่งของแม่น้ำ หากเป็นลูกของตนก็ขอให้ว่ายน้ำกลับมา ถ้าไม่ใช่ก็ขอให้กลายเป็นลิงเข้าไป โอโรสพระอินทร์และพระอาทิตย์จึงกลายเป็นลิงไป นางสาวหะถูกฤาษีโคดมสาปให้กลายเป็นหิน จะพันคำสาปต่อเมื่อทหารพระนารายณ์ เอาไปถมทะเล ส่วนสาวหะก็ถูกนางกาลอัจนาสาปให้ยืนต้นเดี่ยวอำปากกินลมตรงเชิงเขาจักรวาล จนกว่าจะมีลูกเป็นลิงที่มีฤทธิกว่าลิงทั้งปวง

ณ. กำเนิดกรุงขีดขิน

พระอินทร์และพระอาทิตย์ลงมาเนรมิตเมืองขีดขิน ประทานนามลูกพระอินทร์ว่า พญาอากาศและให้ครองเมือง ลูกพระอาทิตย์ให้นามว่าสุครีพเป็นอุปราช พญาอากาศมีสหายนินทเป็นพญาวานรคือท้าวมหาชมพูแห่งกรุงชมพู ได้รับพระราชทานบุตรของพระกาฬมาจากพระอิศวรชื่อนิลพัท

ญ. กำเนิดหนุมาน

พระพายได้รับพระบัญชาจากพระอิศวรให้นำเทพอาวุธ และกำลังของพระองค์ซัดเข้าปากนางสวาหะ ต่อมานางสวาหะก็ให้กำเนิดหนุมานนางจึงพ้นคำสาป หนุมานมีสิ่งพิเศษคือ กุณฑล ขนเพชร เขี้ยวแก้ว นางสวาหะสั่งลูกว่าหากมีผู้ใดเอ่ยทักสิ่งวิเศษในกาย ผู้นั้นคือองค์นารายณ์อวตารให้เข้าสวามีภักดี หนุมานลาจากมารดาที่เกี่ยวเก็บกินผลไม้ในสวนของพระอูมา พระอูมาจึงสาปให้กำลังลดลงกึ่งหนึ่ง เมื่อหนุมานขอภักดิ์ นางจึงประทานพรให้คำสาปคลายเมื่อนารายณ์อวตารเอามือลูบหลังตลอดจนถึงหาง พระพายพาหนุมานไปถวายตัวแก่พระอิศวร ได้รับประทานคาถามหามนต์ ได้รับพรให้อายุยืนชั่วกัลป์ ศัตรูฆ่าไม่ตาย พระอิศวรฝากให้หนุมานและชมพูพานลิงที่พระอิศวรชุบจากเหงื่อโคลไปอยู่ที่เมืองขีดขินกับพญากากาศและสุครีพ

ฎ. เขาพระสุเมรุเอียง

ในฤดูฝนเหล่าบรรดานางฟ้าเทวดาต่างออกมาเรียงระบำ นางมณีเมขลาถือดวงแก้วมณีออกมารำ ยักษ์รามสูรอยากได้ดวงแก้วจึงไล่ตาม พระอรชุนเหาะผ่านมาเกิดการต่อสู้กับรามสูร รามสูรจับพระอรชุนฟาดกับเขาพระสุเมรุจนเขาเอียงทรุด พระอิศวรสั่งให้เหล่าเทพเทวานาค พญากากาศและสุครีพมาช่วยกันจุดลากเขาพระสุเมรุ เหล่าเทวาใช้นาคพันรอบเขาแล้วช่วยกันจุด แต่ไม่ได้ผล สุครีพใช้วิธีจี้ตรงสะดือนาค เขาพระสุเมรุจึงคืนตรงขึ้นมาได้

พระอิศวรประทานรางวัลแก่พญากากาศเป็นพรให้ผู้ใดที่ต่อสู้ด้วยกำลังลดลงกึ่งหนึ่งไปเพิ่มแก่พญากากาศ แล้วประทานนามใหม่ว่าพาลีธราช พร้อมทั้งฝากมอบใส่นางดาราทูลให้พาลีไปมอบแก่สุครีพ พระนารายณ์ได้ทูลทักทายนางดาวยกกับหญิงเหมือนแมลงภู่กับดอกไม้เกรงว่านางจะไม่ถึงมือสุครีพ พาลีจึงสาบานว่าหากตนไม่มอบนางดาราทูลแก่น้องชายก็ขอให้ตายด้วยคมศรพระนารายณ์ เมื่อมาถึงกรุงขีดขินพาลีผิดสัญญา อภิเษกกับนางดาราสีเอง

ฉ. กำเนิดท้าวทศรถ

ต่อมาท้าวอัชบาลกับนางเทพอัปสรก็ประสูติโอรส ชื่อ ทศรถ เป็นที่ชื่นชมของกษัตริย์ทุกเขตชั้นชั้น รวมทั้งลูกค้ำวณิชที่เข้ามาถวายบรรณาการ

ช. กำเนิดนางมณโฑ

ฤาษีอตันตา วชิรา วิสุตและมหาโรมสิงค์ บวชอยู่ที่ป่าหิมพานต์นานสามพันปี สี่ฤาษีเลี้ยงแม่วัวเพื่อรีดนมกินเป็นอาหาร ทุกเช้าฤาษีทั้งสี่จะเก็บนมไว้ให้กบกิน วันหนึ่งนางอนงค์นาคบุตรพญากาลนาคเกิดอารมณ์กำหนัด ขึ้นมาหาคุได้สมสู่กับงูดิน ฤาษีทั้งสี่เดินผ่านมาใช้ไม้เท้าเคาะลงที่ขนดหาง นางนาคละอายใจจึงหนีไป แต่เกรงว่าฤาษีทั้งสี่จะนำเรื่องนี้ไปเล่าให้ผู้อื่นฟัง จึงกลับมาคายพิษไว้ในอ่างนม นางกบเกรงอันตรายต่อฤาษี จึงยอมตายกระโดดเข้าไปในอ่างนม สี่ฤาษีกลับมาก็แปลกใจ เสกนางกบขึ้นมาถามไถ่ความจริง สี่ฤาษีเห็นว่านางกบมีความกตัญญู จึงทำพิธีกาลากิจชุบชีวิตนางด้วยการประสมสิ่งงาม กลายเป็นหญิงงามกว่านางทั้งสามโลก ให้ชื่อว่ามณโฑ แล้วนำไปถวายพระอิศวร จนได้เรียนรู้เวทย์มนต์จากพระอูมา

ท. ท้าวลัสเตียนมอบราชสมบัติแก่ทศกัณฐ์

พญากาลนาคแค้นสหมลิวินที่มาตั้งราชฐานใต้บาดาล จึงจัดทัพไปรบ ทัพของ สหมลิวินตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบ ก็ส่งสารขอให้ท้าวลัสเตียนมาช่วยรบ ลัสเตียนแผลงศรวิษณุ เวทเป็นครุฑจับตัวนาคไว้ กาลนาคขอยอมแพ้ท้าวลัสเตียนโดยถวายนางอัคคีบุตรของตน ลัสเตียนมอบนางอัคคีให้เป็นอัครมเหสีของทศกัณฐ์ ต่อมาท้าวลัสเตียนก็ได้มอบราชสมบัติให้แก่ โอรสก่อนสิ้นพระชนม์ตามอายุขัย ทศกัณฐ์นั้นได้ครองกรุงลงกากับนางอัคคี โดยมีกุมภกรรณ พิเภกช่วยราชการ ให้นางสามนักขอาภิวักษากับชีวหา กุเปรีนครองเมืองกาลจักรพร้อมทั้งบุษบก แก้ว ทัพนาสุรครองกรุงจักรวาล ธาตากรองกรุงวัทกัน มารันครองกรุงโสฬส ขรครองกรุงโรมคัน ฑูษณ์ครองกรุงชนบท ตรีเศียรครองกรุงมฆวาริ นอกจากนี้แล้วทศกัณฐ์ยังมีสหายสนิท เจ็ดตน คืออชักรรณ ไผจิตร สัทธาสุร มูลพลา จักรวรรดิ มหาบาล สัตลุง

ฅ. กรณีพิพาทระหว่างทศกัณฐ์กับพาลีเรื่องนางมณโฑ

ยักษ์วิรุฬหกไปเข้าเฝ้าพระอิศวรปีละเจ็ดครั้ง ครั้งนี้พระอิศวรบรรทม วิรุฬหก เข้าใจว่าพระอิศวรเสด็จออกจึงกราบไหว้บันไดขึ้นนิมานทุกชั้น ตุกแกเชื้อสารภุเห็นก็ร้องว่าตุกแก แล้วชูศรชะเย้ยทุกครั้งทีวิรุฬหกไหว้บันไดเขาไกรลาส วิรุฬหกโกรธสารภุที่เยาะเย้ยตนจึงขว้าง ด้วยสังวาลนาค สารภุตายและเขาไกรลาสทรุด พระอิศวรเกณฑ์ให้บรรดาเทวดาช่วยกันยกเขา ไกรลาสแต่ไม่มีเทวองค์ใดยกขึ้น พระอิศวรจึงมอบหน้าที่ให้ทศกัณฐ์โดยจะประทานทุกสิ่งที ทศกัณฐ์ต้องการ ทศกัณฐ์แปลงกายให้ใหญ่โต ยกเขาไกรลาสได้ ทศกัณฐ์ขอพระอุมาเป็นรางวัล พระอิศวรจำต้องยกให้ แต่ทศกัณฐ์ไม่อาจแตะต้องได้เพราะทนความร้อนไม่ไหว จึงต้องทูลนาง ไวบันทิวแล้วพาเหาะขึ้นฟ้า พระนารายณ์คิดแผนการให้ทศกัณฐ์คืนพระอุมา โดยแปลงเป็นยักษ์ แก่ปลุกต้นไม้เอารากขึ้นฟ้า ทศกัณฐ์ผ่านมาเห็นก็ทักว่ายักษ์แก่ตนนี้ไฉนเวลา นารายณ์แปลงบอก ว่าทศกัณฐ์นั้นโง่กว่าเพราะไปเอาหญิงไม่ตีมา ทศกัณฐ์เห็นด้วยเพราะกายของพระอุมานั้นร้อนย็ย หนัก จึงรับนำไปคืน พระอิศวรประทานนางมณโฑให้แก่ทศกัณฐ์

ทศกัณฐ์อุ้มนางมณโฑเหาะผ่านเมืองขีดขิน พาลีเห็นเข้าก็ไม่พอใจจึงตรงเข้า ขวาง พอเห็นนางมณโฑก็หลงรักจึงต่อสู้ซึ่งตัวนางมณโฑมาได้ ทศกัณฐ์ไม่อาจเอาชนะพาลีได้ เพราะยังประมือกันพาลีก็ได้กำลังของทศกัณฐ์ (ตามพรของพระอิศวร) ทศกัณฐ์กลับกรุงลงกา ไปด้วยความเศร้าโศกเสียใจจนคลุ้มคลั่งเพราะเสียนางมณโฑไป พิเภกและกุมภกรรณไปตาม ฤาษีโคบุตรให้มาช่วยหาวิธีการที่จะได้ตัวนางมณโฑคืนมา ฤาษีโคบุตรแนะนำให้ทศกัณฐ์ไปขอความช่วยเหลือจากฤาษีอังคตพระอาจารย์ของพาลี พาลีจำต้องคืนนางมณโฑตามคำขอของฤาษีอังคต ถึงแม้นางกำลังทรงครรภ์ ฤาษีอังคตก็แหะท้องนางมณโฑนำลูกของพาลีไปเก็บไว้ในท้องแพะ แล้วนำออกมาเมื่อครบกำหนดคลอด ให้ชื่อว่าอังคตตามชื่อของฤาษี นางดารามเหสีของพาลี รักและดูแลองคตเหมือนลูกในไส้ของตน

ณ. องคตลากทศกัณฐ์เล่นต่างปู

เมื่อองคตอายุครบสิบปี พาลีจัดพิธีสงฆ์ที่แม่น้ำยมมา ทศกัณฐ์ทราบข่าวก็แปลงเป็นปูแอบซุ่มอยู่ในน้ำเพื่อสังหารองคตเพราะอับอายที่โลกจะรู้ว่า นางมณโฑเคยมีลูกกับลิง แต่ทหารของพาลีดำน้ำไปพบเสียก่อน พาลีจึงเข้าชกต่อยกับทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์แพ้พาลีเป็นครั้งที่สอง ถูกจับมัดให้องคตลากเล่นต่างปู ให้กินเพียงอาหารเหลือเดนของนางกำนัลจนทศกัณฐ์ซบผอมจึงได้ปล่อยตัวไป

ด. ทศกัณฐ์ทำพิธีถอดจิต

ทศกัณฐ์อายุที่แพ้อรชุน และแพ้วพาลีถึงสองครั้ง จึงไปหาฤาษีโคบุตรเพื่อทำพิธีถอดจิต เป็นเวลานานถึงเก้าเดือนเก้าปีและเก้าวันที่ จนสามารถถอดจิตใส่ในกล่องแก้ว เก็บรักษาไว้ในอาศรม หากดวงจิตอยู่ใกล้จะกลับเข้าร่างได้ ทศกัณฐ์กำเริบใจที่ไม่มีใครสามารถสังหารตนได้ คิดแย่งบุษบกแก้วที่บิดามอบให้กูปรีนพีชายต่างมารดา ขณะกูปรีนกำลังเข้าเฝ้าพระอิศวรในสวนขวัญ พระอิศวรทรงฌานอยู่บนช้างลึงคะเนตรเห็นทศกัณฐ์กระทำอุกอาจ จึงเอางาช้างขว้างใส่อกทศกัณฐ์ แล้วสาปซ้ำให้งานั้นปกป้องทศกัณฐ์จนกว่าตายจึงจะหลุดออก เมื่อได้บุษบกแก้วทศกัณฐ์ก็หนีไปหาวิษณุกรรมให้เลี้ยงงาออกจากอก แล้วสวมทับทรวงปิดไว้

ด. หนุมานออกจำศีล

หนุมานขออนุญาตพาลีออกไปรักษาศีลที่ป่ากัทลวัน

ด. นางมณโฑขึ้นบุษบกเสี่ยงทาย

ทศกัณฐ์มีจิตกำเริบ และตั้งใจในกามราคะเที่ยวตระเวนสมสู่กับนางหลายเผ่าพันธุ์ เป็นเวลานานถึงเจ็ดราตรี นางมณโฑไม่รู้ว่าป็นตายร้ายดีจึงเสี่ยงทายบุษบกตามคำแนะนำของชีวหา ปรากฏว่าบุษบกลอยได้แสดงว่าทศกัณฐ์ยังมีชีวิตอยู่ ทศกัณฐ์แปลงเป็นพระอินทร์เพื่อสมสู่กับนางฟ้า ส่วนนางเทพธิดาที่รู้ว่าทศกัณฐ์ปลอมมารวมรักก็คั่งแค้น เสร้าโคกทศกัณฐ์ยังแปลงเป็นปลาสมสู่กับนางปลาได้บุตรชื่อนางสุพรรณมัจฉา แปลงเป็นช้างสมสู่กับนางช้าง ได้บุตรชื่อนครินทร์กับคริวัน อัครภรรยาเลี้ยงเป็นบุตร นางสนมพันทนางก็มีลูกพันตน มีนามว่า สหัสกุมาร ส่วนนางมณโฑก็ให้กำเนิดโอรสให้ชื่อว่ารณพัตร์

ท. รณพัตร์เรียนศิลปศาสตร์

เมื่อรณพัตร์อายุ 15 ชันษาได้เล่าเรียนศิลปวิทยาจากฤาษีโคบุตร และได้ภาวนามนตัมหาอัคคีขอประทานศรจากองค์พระผู้เป็นเจ้าทั้งสามเป็นเวลานานถึงเจ็ดปี พระอิศวรประทานศรพรหมศาสตร์และให้พรแปลงกายเป็นองค์อินทร์ พระพรหมประทานศรนาคบาศและให้พรตายบนอากาศ หากเศียรขาดตกดินจะเกิดไฟบรรลัยกัลป์ ต้องได้พานแก้วของพระพรหมมารองรับไว้ ไฟจึงจะไม่ไหม้โลก ส่วนพระนารายณ์ก็ประทานศรวิษณุปาณัม

ธ. สหมลวันตั้งด่านรักษาเมือง

สหมลวันเมื่อทราบข่าวทศกัณฐ์ผู้มีใจบาปหยาบเข้าได้ครองเมืองลงกา ก็คิดป้องกันเมืองของตนเองโดยตั้งด่านรักษาเมืองเป็นสระบัว ทางเข้าเมืองเป็นดอกบัวใหญ่ดอกหนึ่ง

ผ่านก้านบัวแล้วจะเจอประตูหิน มีกำแพงล้อม มียักษ์นับโกฏิอยู่รักษาที่ปลายก้านมีด่านพญาช้าง และด่านฝูงยุงขนาดเท่าแม่ไก่ มีตาซึ่งคอยชี้หน้าหนักทุกคนก่อนเข้าเมือง แล้วจึงมอบเมืองให้แก่ มหามย์ักษ์ผู้เป็นโอรส ก่อนตายได้กำชับไม่ให้ลูกของตนไปคบค้ากับทศกัณฐ์ มหามย์ักษ์ ได้รับการขนานนามใหม่ว่าศากยวงศา มีโอรสชื่อโมยราพและมีธิดาชื่อพิรากวน

น. รณพัตร์ได้ชื่อ อินทรชิต

ทศกัณฐ์มีจิตกำเริบคิดว่าไม่มีผู้ใดต่อกรได้ จึงบัญชาให้รณพัตร์ไปทำศึกกับ พระอินทร์ ปรากฏว่ารณพัตร์รบชนะพระอินทร์ ฤทธิกันทหารทัพหน้ายังสามารถลักจักรแก้ว ของพระอินทร์มาได้ รณพัตร์ถวายจักรแก้วแก่ทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ประทานชื่อใหม่ให้รณพัตร์ว่า อินทรชิต ซึ่งมีความหมายว่าผู้ปราบพระอินทร์

บ. กำเนิดควายทรพา และทรพี

ทรพาแต่เดิมนั้นเป็นยักษ์เฝ้าประตูที่เขาสไกรลาส ชื่อว่า นนทกาล เห็นนางมาลี สาวใช้ขององค์พระอิศวรไปเก็บดอกไม้ในสวนขวัญ รู้สึกพึงพอใจก็เก็บดอกไม้ทิ้งลงไปที่นาง พระอิศวรจึงสาปให้นนทกาลไปเกิดเป็นควายป่าชื่อว่าทรพา ต่อเมื่อมีลูกชื่อว่าทรพีมาฆ่าจึงจะพ้น คำสาป เมื่อทรพามีลูกตัวผู้กับนางควายตัวใดก็จะขวิดให้ตายเพราะเกรงว่าจะเป็นดังคำสาป ต่อมานางนิลกาสรได้ตั้งท้องกับทรพา เมื่อถึงกำหนดคลอดนางแอบไปคลอดลูกในถ้ำ ให้ชื่อว่า ทรพีแล้วขอให้เทวาในถ้ำช่วยกันเลี้ยงลูกของนาง เทวดาเข้ารักษาทรพีที่เขาทั้งสองและเขาทั้งสี่

ป. โมยราพถอดดวงใจ

มหามย์ักษ์แห่งเมืองบาดาล ก่อนสิ้นใจได้สั่งนางจันทประภาอัครชายา ให้ กำชับแก่โอรสคือโมยราพ ไม่ให้คบกับทศกัณฐ์ตามที่ท้าวสหมลวันพระบิดาของตนสั่งไว้ ฝ่าย โมยราพเมื่อสิ้นบิดาก็คิดเรียนศิลปวิทยาเตรียมการป้องกันเมือง จึงไปเรียนวิชากับฤาษีสุมเมธจน มีวิชาอาคม สามารถถอดดวงใจออกจากร่างกลายเป็นแมลงภู่ เก็บไว้ยังเขาตรีภูกฎ โมยราพจึง กลายเป็นผู้ที่มีฤทธิ์เดชใครฆ่าฟันก็ไม่ตาย

ผ. ท้าวอชบาลมอบสมบัติแก่ทศรถ

ท้าวโกยเกษแห่งเมืองโกยเกษทรงพระสुบินว่ามีพระจันทร์ทรงกลดแสงสว่างยิ่ง กว่าแสงอาทิตย์ ไหร่ทำนายฝันว่ามีกษัตริย์ที่มีบุญญาธิการอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ท้าวโกยเกษจึง ถวายนางโกยเกษีราชธิดาให้แก่ท้าวอชบาล ท้าวอชบาลจัดพิธีอภิเษกทศรถกับสามนาง คือ นาง เกาสุริยา นางโกยเกษี นางสมุทรรษา ต่อมาท้าวอชบาลก็ได้สละราชสมบัติให้แก่ทศรถ แล้วออก เทียวป่าพบวันจรกพรานป่ากำลังแบกเนื้อทรายที่ล่าได้ ก็แลเนื้อตนเองให้แก่วันจรกแลกกับชีวิต ของเนื้อทรายจนถึงสวรรคาลัย พระอิศวรนำร่างไว้วิญญาณของท้าวอชบาลไปยังชั้นฟ้า เมื่อท้าว ทศรถขึ้นครองราชย์ก็ทรงใช้พระปรีชาญาณปกครองอาณาประชาราษฎร์

ฝ. ทศรถรบปทูตทันต์

ขณะที่ทศรถพาสามมเหสีเที่ยวชมสวนขวัญ ปทูตทันต์ได้รุกรานสวรรคตจนถึงใน สวนลัดดาวลัย พระอินทร์มีโองการให้ท้าวทศรถขึ้นมาปราบปทูตทันต์ นางโกยเกษีขอตามท้าว

ทศรถขึ้นมาเที่ยวชมสวรรค์ ปทูตทนต์แผลงศรโมลีต้องรถทรงของท้าวทศรถจนเพลาทักนางไภยเกษีเห็นดังนั้นจึงขอพรให้แขนของตนสามารถสอดแทนเพลารถได้ สุดท้ายท้าวทศรถก็สามารถปราบปทูตทนต์ยักษ์ได้ ท้าวทศรถให้สัญญาว่าจะมอบทุกสิ่งทีนางขอเพื่อตอบแทน

พ. อรุณวดีล้างตบะกไลโกฏ

ฤาษีกไลโกฏทำพิธีสร้างพรอยู่ที่เขาสารวันเป็นเวลานานถึงสามปี ส่งผลให้เมืองโรมพัตแห้งแล้งฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ท้าวโรมพัตจึงมีรับสั่งให้นางอรุณวดีไปทำลายพิธีของฤาษีกไลโกฏ ก่อนบิดาของฤาษีจะตายได้สั่งให้ระวางสัตว์ที่มีเขาที่อก นางอรุณวดีเข้ามาทำลายตบะของฤาษีด้วยการเปลื้องอก ฤาษีกไลโกฏลืมน้ำคำสั่งเสียของบิดาหลงในสรักจนเสียกิจพิธีฝนจึงตกลงมา ต่อมานางอรุณวดีก็ได้พาฤาษีกไลโกฏเข้าเมืองโรมพัต

พ. ท้าวทศรถทำพิธีขอบุตร

ขณะนั้นเป็นไตรตายุค ทศกัณฐ์ และพรรคพวกยักษ์ร้าย ได้รับพรจากสามเทวาให้มีอำนาจอิทธิฤทธิ์ และได้รับประทานอาวุธวิเศษ พวกยักษ์สร้างความเดือดร้อนแก่โลกมนุษย์ไม่เว้นแม้แต่เหล่าฤาษี ประกอบกับขณะนั้นท้าวทศรถก็มีพระชนมายุมากแล้วแต่ยังไม่มีรัชทายาท จึงคิดทำพิธีขอบุตร ท้าวทศรถ สี่ฤาษี (พระวชิษฐ์ พระสวามิตร พระวัชอัคคี พระภารทวาท) และฤาษีกไลโกฏเห็นว่าลำพังพวกตนไม่สามารถปลุกเสกโอรสที่เก่งกล้าพอที่จะรับมือกับเหล่ายักษ์พาลให้แก่ท้าวทศรถได้ จึงนำความขึ้นกราบทูลองค์พระอิศวร เพื่ออัญเชิญพระนารายณ์ให้ไวยกฤษณ์ พระอิศวรตรัสแก่พระนารายณ์ว่าพระองค์ได้ให้เหล่าฝูงเทพโยธาไปเกิดคอยทำพระองค์แล้ว

ท้าวทศรถ และฤาษีทั้งห้าจึงกลับมาทำพิธีอัญเชิญพระนารายณ์ และบริวาร ในขณะที่ทำพิธีปรากฏเปลวควัน และอสุรทูตถาดข้าวทิพย์จำนวน 4 ปั้น มเหสีทั้งสามของท้าวทศรถก็ได้เสวยข้าวทิพย์ นางเกาสุริยา นางไภยเกษีเสวยองค์ละหนึ่งปั้น นางสมุทรเทวีได้เสวยปั้นครึ่ง ส่วนอีกครึ่งปั้นถูกนางกากกนาขโมยไป ต่อมามเหสีทั้งสามก็ทรงครรภ์

ภ. นางมณฑิโหมมกลืนข้าวทิพย์

ในขณะที่ทางกรุงอโยธยามีกาลากิจพิธีขอบุตร นางมณฑิโหมซึ่งอยู่ในปราสาทกรุงลงกาได้กลืนข้าวทิพย์ก็อยากเสวย ทศกัณฐ์จึงรับสั่งให้นางกากกนาสุรตามกลืนข้าวทิพย์ แล้วโฉบข้าวทิพย์มาได้ครึ่งปั้นนำกลับไปให้นางมณฑิโหมเสวย ไม่นานนักนางมณฑิโหมก็ทรงครรภ์

ม. ทศรถรบเหรันตทูต

ท้าวทศรถพาสามนางไปเที่ยวป่า เหรันตทูตออกมาหาอาหารกินพบกองทหารของท้าวทศรถก็เข้าไปจะจับกินเป็นอาหาร เหรันตทูตแปลงกายเป็นยักษ์ใหญ่ถึงสองร่าง ท้าวทศรถก็ยังสามรถเอาชนะได้ เหล่าเทวดาจึงพากันสรรเสริญ

ย. กำเนิดโอรสทศรถ

สามมเหสีท้าวทศรถเจ็บครรภ์พร้อมกัน พระอินทร์และชายาทั้งสองลงมาช่วยเฝ้าครรภ์ โอรสท้าวทศรถอันเกิดจากสามมารดามีดังนี้ พระรามประสูติจากนางเกาสุริยา พระพรตประสูติจากนางไภยเกษี พระลักษมณ์และพระสัตรุดประสูติจากนางสมุทรเทวี

ร. กำเนิดสีดา

ธิดาที่ประสูติจากนางมณโฑ เมื่อแรกเกิดร้องว่า “ผลาญราพณ์” ถึงสามครั้ง แม้ว่าขณะนั้นไม่มีผู้ใดได้ยินก็ตาม พิเภกทูลทศกัณฐ์และนางมณโฑว่าธิดามีดวงชะตาเป็นกาลกิณี ให้ใส่ผอบลอยน้ำไป ปรากฏภูมิดอกบัวมารองรับผอบไว้ พระชนกฤาษีมาอาบน้ำพบผอบก็เลี้ยงทารกไว้โดยอธิษฐานขอให้น้ำชี้ของตนมีน้ำนมไหลออกมา แต่เมื่อคิดว่าตนยังครองเพศเป็นฤาษี จึงนำผอบไปฝังดิน ฝากให้เทวาชช่วยเลี้ยงดู

ล. สীগุมารเล่นกระสุน

สীগุมารได้รับกระสุนพระราชทานจากท้าวทศรถให้หัดยิงเล่นก่อน โอรสทั้งสองจึงไปยังกระสุนเล่นที่หน้าพระลานมีผู้คนมามุงดูกัน นางค่อมกัจฉีเดินผ่านมาจึงหยุดดู พระรามนึกสนุกยิงหลังค่อมของนางกัจฉีย้ายจากด้านหลังไปอยู่ด้านหน้าแล้วยิงซ้ำให้โค้งกลับมาดังเดิม นางค่อมอับอายผู้คนและอาฆาตแค้นพระราม ต่อมาสীগุมารก็ได้ไปเรียนวิชาศรศิลป์และไตรเพท อาคมกับพระฤาษีวิษณุและสวามิตร เมื่อเรียนจบสองฤาษีได้ทำพิธีกองกฐนที่ชุบศรให้พระรามได้ครสามเล่มคือ ศรพรหมาสตร์ อคินิวาต พายวาท¹⁰ เมื่อกลับถึงเมืองสীগุมารก็ลองศรตามโบราณราชประเพณี ท้าวไภยเกษทรงชราภาพมากแล้วจึงขอให้พระพรต พระสัตรุดไปอยู่เมืองไภยเกษ

ว. พระรามพระลักษมณ์รบกา

ทศกัณฐ์บัญชาให้นางกานาสูรไปก่อกวนเหล่าฤาษีที่บำเพ็ญศีลอยู่ในป่าทุก ๆ เจ็ดวัน เพราะเกรงว่าฤาษีเหล่านั้นจะมีวิชาอาคมเก่งกล้ากว่าตน นางกานาสูรและพลยักษ์แปลงกายเป็นกาโฉบเข้าจิกตีฤาษี และทำลายอาศรม ฤาษีจึงพากันเข้าหาหรือพระวิษณุและพระสวามิตร สองฤาษีทูลขอท้าวทศรถให้พระรามพระลักษมณ์ช่วยเหลือ นางกานาสูรและกายักษ์ถูกพระรามพระลักษมณ์สังหาร บุตรทั้งสองของนางกานา คือสวาหุและมารีศตามมาแค้นแต่ก็ไม่สามารถเอาชนะพระรามพระลักษมณ์ได้ ก่อนพระรามจะพิฆาตสวาหุ มารีศเห็นพระรามกลายร่างเป็นพระนารายณ์ ก็เกิดความกลัว จึงหนีเข้าลงกา รอดชีวิต

¹⁰ ฉบับพิมพ์พ.ศ. 2540 โดยองค์การค้ำของครุสภาแก้จากฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2507) เป็น พลายวาท ต่างจากที่ นาคะประทีป (2515 : 142) ให้ชื่อศรทั้งสามของพระรามดังกล่าวนี้ว่า พรหมาสตร์ อคินิวาต และพายวาท คำว่า “พาย” หมายถึงลม สอดคล้องกับฤทธานุภาพของศร ดังที่ทุกครั้งที่พระรามแผลงศรเล่มนี้จะเกิดฝนและลม ล้างไฟและพัดคืนชีวิตแก่พลลิง ส่วนคำว่า “พลาย” นั้นมีความหมายว่าข้าง ไม่เข้ากัน

ค. อภิเชกพระรามกับสีดา

พระชนกฤาษีไม่อาจบรรลุสมบัติได้จึงละเพศนักบวชกลับไปครองเมืองมิลิลา ก่อนกลับเมืองก็ให้นายโสมโศหาทารถที่ฝังไว้แต่ก็ไม่พบ ท้าวชนกตั้งสัจจว่าหากทารถนี้เป็นเนื้อคู่ของพระอวตารก็ขอให้ได้พบ แล้วลงมือไถด้วยตนเองก็พบ จึงตั้งชื่อทารถนั้นว่า สีดา ซึ่งมีความหมายว่ารอยไถ ท้าวชนกเลี้ยงดูสีดาจนถึงวัยที่สมควรมีคู่ จึงได้จัดพิธีสมุพรโดยให้บรรดาศักดิ์ริย์มาลงยกศรีโมลีของพระอิศวร พระรามพระลักษมณ์ก็เข้าร่วมพิธี เมื่อเดินเข้าเมืองมิลิลาขึ้นพระรามได้สพบพระเนตรกับนางสีดาที่ช่องพระแกล พระรามยกศรีโมลีได้ ท้าวชนกจึงส่งสารให้ท้าวทศรถมาร่วมพิธีอภิเชกของพระรามกับนางสีดา ระหว่างเดินทางกลับอยุธยา มีนกกกระเด็นตัวหนึ่งบินมาจิกธงชัย ท้าวทศรถได้รับคำทำนายว่าจะเกิดศึกแต่พระองค์จะมีชัยต่อมารามสูรซึ่งออกเที่ยวป่า หลงทะนงว่ามีเวทมนตร์เพราะเคยเอาชนะพระอรชุนได้ เห็นทัพของท้าวทศรถก็ออกมาขวาง ท้าวทศรถมีบัญชาให้พระรามปราบปราม รามสูรพ่ายแพ้และได้เห็นว่าเป็นพระรามคือองค์อวตาร จึงร้องขอชีวิต และมอบศรีให้แก่พระราม พระรามไว้ชีวิตและนำศรนั้นไปฝากไว้กับพระพิรุณ

ช. ทรพีวัตรรอยตีนทรพา

ทรพีกลายเป็นควายหนุ่มที่มีพลังกำลังมากเพราะมีเทวดาคอยดูแลอยู่ที่ขาทั้งสี่ ทรพีเฝ้าคอยวัตรรอยเท้าของพ่อเพื่อคอยวันเวลาที่ตนจะสามารถต่อสู้ช่วงชิงความยิ่งใหญ่มาจากพ่อ ครั้นเมื่อทรพีมีขนาดเท่าที่ใหญ่มากพอเข้าเข้าไปทำให้มาต่อสู้กับตน ทรพีนั้นเป็นหนุ่มกว่ามีพลังกำลังมากกว่าจึงสามารถเอาชนะทรพาได้ ทรพาพันคำสาปกลับขึ้นสวรรค์

ส. พาลีรบทรพี

ฝ่ายทรพีเมื่อมีชัยก็กำแหงลำพองใจเที่ยวทำผู้อื่นมาต่อตีไปทั่ว จนถึงขนาดขึ้นไปทำทนายพระอิศวร พระอิศวรบอกว่าทรพีไม่คู่ควรที่จะเป็นคู่ต่อสู้ของพระองค์ ให้ไปสู้กับพาลี แล้วจึงสาปแช่งให้ทรพีต้องตายด้วยมือของพาลี เมื่อไปเกิดเป็นมังกรกัณฐ์ลูกของพญาชร ก็ให้ตายด้วยศรของพระราม ทรพีจึงตรงไปยังเมืองขีดขินร้องทำให้พาลีออกมาสู้กับตน พาลีกับทรพีสู้กันจนตะวันตกดินก็ไม่มีใครแพ้ใครชนะ พาลีจึงคิดแผนให้ไปต่อสู้ในถ้ำสุรกานต์แล้วสั่งการว่าเมื่อครบเจ็ดวันให้สุครีพออกไปดูว่าเลือดที่ไหลออกมาจากถ้ำนั้นข้นหรือจาง ถ้าเลือดข้นก็แสดงว่าเป็นเลือดควาย ถ้าเลือดจางก็หมายความว่าเลือดของตนให้เอาก้อนหินปิดปากถ้ำไว้ไม่ให้ใครได้เห็นศพของตน พาลีต่อสู้กับทรพีถึงเจ็ดวันก็ไม่สามารถเอาชนะทรพีได้ จึงคิดแผนการล้วงความลับด้วยการถามทรพีว่าเทวดาองค์ใดประทานอิทธิฤทธิ์ให้ ทรพีไม่รู้จักบุญคุณใคร ตอบว่าตนเก่งกล้าเพราะความสามารถของตนเอง เทวดาที่คอยรักษาเท้าของทรพีได้ยืน ดังนั้นพากันจะจากไม่อยู่รักษาอีกต่อไป ทรพีจึงพ่ายแพ้แก่พาลี

ท. พาลีขับสุครีพ

เมื่อครบกำหนดเจ็ดวัน สุครีพก็มายังปากถ้ำสุรกานต์ เห็นมีเลือดสีจางไหลออกมาสำคัญว่าเป็นเลือดของพาลี ไม่ทันคิดว่าคืนนั้นฝนตกเจือ จึงเข้าใจผิดว่าพาลีตายจนเอา

หินมาปิดปากถ้ำ ส่วนพาลีเมื่อสังหารทราพาได้ก็หัวทราพาจะออกจากถ้ำ เห็นปากถ้ำปิดก็โกรธ ใช้หัวทราพาขว้างไปที่ปากถ้ำ ปากถ้ำเปิด ก็เข้าไปในเมืองชิตชิน ต่อว่าสุครีพว่าคิดการกบฏ แล้วไล่ออกจากเมือง ระหว่างเดินทางอยู่ในป่านั้นสุครีพก็ได้พบกับหนุมาน จึงได้เล่าระบายความทุกข์ให้หนุมานฟัง ทั้งสองตกลงใจที่จะอยู่รักษาศีลในป่า

พ. เกิดมัจจกรกัณฐ์

ฝ่ายทราพาเมื่อตายไปก็ได้เกิดเป็นยักษ์มีชื่อว่ามัจจกรกัณฐ์ เป็นโอรสของพญาชक्रกับนางรัชฎาสูร มีอนุชาชื่อแสงอาทิตย์ ตามคำสาปของพระอิศวร

2.1.1.3 พระรามเผชิญกับปัญหา

ก. เตรียมราชาภิเษกพระราม

ปัญหาในโครงเรื่องเริ่มขึ้นเมื่อท้าวทศรถทรงมีพระราชดำริให้พระรามและพระลักษมณ์ครองเมืองอยุธยาทวารวดี ด้วยพระองค์มีพระชนมายุมากแล้ว ประกอบกับพระพรตและพระสัตรุดก็ได้ครองเมืองโกยเกษ และพระองค์ก็ทรงเห็นว่าพระรามนั้นเป็นองค์นารายณ์อวตารเพื่อมาปราบอสูร เหล่าเสนาอำมาตย์ต่างก็เห็นด้วยกับพระราชดำริของท้าวทศรถ

ข. กุจจีคิดแก้แค้นพระราม

นางกุจจีได้โอกาสยุยงให้นางโกยเกษีทูลขอให้พระพรตโอรสของพระนางครองเมือง เป็นการทวงสัญญาที่ท้าวทศรถเคยให้พบว่า จะมอบทุกสิ่งทุกอย่างที่นางขอเพื่อตอบแทนที่เอาแขนสอดแทนเพลารถที่หักจนได้รับชัยชนะในการปราบปทูตทันตยักษ์ ท้าวทศรถจำเป็นต้องยินยอมนางโกยเกษีขอให้พระรามออกเดินป่าเป็นเวลาสิบสี่ปี พระรามเต็มพระทัยออกเดินป่าเพื่อรักษาสัตย์พระบิดาไว้ และเห็นว่าเป็นโอกาสที่จะได้ปราบเหล่าอธรรมตามหน้าที่ที่ได้ไว่กฤษณ์มา

ค. สามกษัตริย์จากวัง

เมื่อพระรามตัดสินใจพระทัยสละราชสมบัติแล้วออกเดินป่า พระลักษมณ์และนางสีดาขอโดยเสด็จเพื่อตามปรนนิบัติรับใช้พระราม ทั้งสามกษัตริย์จึงถือเพศเป็นฤาษี ไม่นานท้าวทศรถก็ตรอมพระทัยจนสวรรคาลัย

ฆ. สามกษัตริย์ถึงแม่น้ำสะโตง

สามกษัตริย์เดินทางมาถึงแม่น้ำสะโตง ต้องหยุดพักเพราะไม่มีเรือให้ข้ามปากหัวหน้าพรานป่าชื่อกฤษณ์มีนิสัยชั่วร้าย แต่กลับนี้กรักจนถึงขนาดเข้าสวามีภักดีต่อสามกษัตริย์ กฤษณ์นำเสด็จข้ามแม่น้ำสะโตง แล้วพามาส่งที่อาศรมพระภารทวาชฤาษี พระรามพระลักษมณ์และนางสีดาเดินทางต่อไปจนได้มาพักอยู่ในอาศรมที่เขาสัตกภู

ง. พระพรตพระสัตรุดทราบข่าวพระรามเดินดง

พระพรตและพระสัตรุดเดินทางมาถึงเมืองอโยธยาเพื่อเข้าร่วมพิธีราชาภิเษกของพระราม เมื่อทราบว่านางโกยเกษีเป็นต้นเหตุให้พระราม พระลักษมณ์และนางสีดาต้องออกเดินดง จึงกริ้วพระมารดาของตน หลังจากเสร็จพิธีถวายพระเพลิงพระศพท้าวทศรถ จึงจัดขบวนทัพอัญเชิญพระรามให้เสด็จกลับพระนคร พระรามยืนยันที่จะออกเดินป่าเพื่อรักษาสัตย์พระบิดา

แต่ทรงให้คำมั่นว่าอีก 14 ปีจะเสด็จคืนเมือง พระพรตพระสัตรุดขอฉลองพระบาทของพระรามไป แทนองค์ พระพรตสร้างประจันตคามที่ชายแดนอยุธยาประทับคอยท่าพระรามเสด็จกลับ พระสัตรุดและสามพระชนนีเดินทางกลับอยุธยา

จ. พระรามรบพิราพ

สามกษัตริย์ออกเดินทางต่อไป ได้พบกับนักบวชท้าวสุทัศน์และนางศุภไชเทวี ทั้งสองชวนให้สามกษัตริย์อยู่ด้วยกัน แต่พระรามปฏิเสธเพราะเห็นยังอยู่ใกล้กับเมืองอยุธยาจึงได้เดินทางต่อ มาถึงแม่น้ำอมฤตข้ามไม่ได้เพราะมีเงือกพรายและเหรา พระไทรเทเวศร์เนรมิตเรือให้ สามกษัตริย์เดินทางมาถึงสวนขวัญของยักษ์พิราพก็เก็บผลไม้ในสวนกินด้วยคิดว่าเป็นผลไม้ป่า จึงเกิดปะทะกับยักษ์เฝ้าสวนแต่ฝ่ายบริวารยักษ์กลับพ่ายแพ้ พิราพจึงออกตามหาเพื่อจะแก้แค้น เมื่อพบสามกษัตริย์พิราพเกิดหลงรักนางสีดา พิราพบันดาลให้ฟ้ามีดมืดแล้วจับตัวนางสีดาไป พระรามสังหารพิราพ

ฉ. นางเสาวรีเฝ้าพระราม

สามกษัตริย์เดินทางต่อมาได้พบกับนางเสาวรีซึ่งถูกพระอิศวรสาปเนื่องด้วยขาดเข้าเฝ้า จึงถูกลงโทษให้ลงมาอาศัยอยู่ในป่าสามวันเพียงลำพัง ต้องทุกข์ทรมานเพราะร้อนกายด้วยไฟป่า จนกว่าได้นำทางองค์นารายณ์อวตารไปดับไฟป่าจึงจะพ้นคำสาป พระรามจึงใช้ศรพายวาดแผลงไปเป็นสายฝนดับไฟป่าลงได้ นางเสาวรีจึงพ้นจากคำสาป

ช. พระอรรคตฤาษีถวายเกราะแก้วพระราม

พระรามออกเดินทางต่อไป ได้พบกับฤาษีอรรคต ได้รับเสื้อเกราะแก้วซึ่งพระอิศวรได้มอบให้ฤาษีรักษาไว้เพื่อถวายองค์นารายณ์อวตาร ต่อมาก็มาพบอาศรมริมฝั่งแม่น้ำโคทา ซึ่งพระอินทร์ได้เนรมิตให้เป็นที่พักของสามกษัตริย์

ซ. พระลักษมณ์รบกุมภกาศ

กุมภกาศโอรสนางสำนักรักกับชีวหาไปตั้งพิธีกองกฐนเพื่อขออาวุธจากเทวดาที่ป่าไผ่ริมแม่น้ำโคทา พระพรหมโยนพระขรรค์ให้ กุมภกาศถือตีว่าตนเป็นถึงหลานทศกัณฐ์จึงไม่ยอมรบ พระลักษมณ์เดินทางมาพบจึงหยาบพระขรรค์ออกกวัดแกว่ง แสงแปลบปลาบเข้าตากุมภกาศ จึงเกิดการต่อสู้กัน พระลักษมณ์ใช้พระขรรค์ฟันกุมภกาศคอขาดตาย

ณ. ชิวหาแลบลิ้นปิดเมือง

ทศกัณฐ์ออกประพาสป่า โดยมอบหมายให้ชีวหาสามีของนางสำนักรักดูแลกรุง ชิวหาตั้งใจทำหน้าที่ป้องกันเมืองโดยไม่ได้หลับเป็นเวลานานเจ็ดวันเจ็ดคืน รู้สึกเพลียจึงแปลงกายเป็นยักษ์ใหญ่อมเมืองลงกาไว้แล้วก็กลับไป ทศกัณฐ์เดินทางกลับเข้าใจผิดคิดว่าศัตรูปิดล้อมเมืองไว้ จึงใช้จักรขว้างไปต้องลิ้นชีวหาขาดถึงแก่ความตาย นางสำนักรักเศร้าโศกเสียใจที่ต้องเสียทั้งลูกและสามีไป

ญ. สำนักราชหลังรักพระราม

นางสำนักราชขออนุญาตทศกัณฐ์ออกเดินป่าเพื่อหาคู่ เทียวตระเวนไปก็ไม่พบใครที่ถูกต้องใจ จนมาถึงแม่น้ำโคทา ประจวบกับที่พระรามเสด็จมาสร้งน้ำ นางสำนักราชเห็นพระรามก็เกิดความหลงใหล วันต่อมานางสำนักราชแปลงกายเป็นหญิงงามมาคอยทำพระรามที่ท่าน้ำ เอ่ยขอร้องอุปนิสัยพระราม พระรามตอบปฏิเสธ นางก็แอบตามพระรามกลับมาที่อาศรมเห็นนางสีดาก็อิจฉา คิดว่าเป็นต้นเหตุที่ทำให้พระรามไม่สนใจนาง จึงกลายร่างเป็นยักษ์จะเข้าทำร้าย พระรามและพระลักษมณ์เข้าช่วยนางสีดา นางสำนักราชเห็นโฉมพระลักษมณ์ก็หลงรัก

ฎ. พระลักษมณ์ตัดตีนสินมือนางสำนักราช

พระลักษมณ์แค้นเคืองที่นางยักษ์สำนักราชอาชญาเข้ามาทำร้ายนางสีดาถึงอาศรมจึงสั่งสอนให้นางได้เข็ดหลาบด้วยการตัดมือ เท้า จมูก หู นางสำนักราชก็โกรธแค้นกลับไปฟ้องพญาขรที่เมืองโรมคัลว่า พระรามและพระลักษมณ์ลวนลามนาง นางไม่ยอมจึงถูกทำร้ายพญาขรหลงเชื่อโกรธแค้นพระราม จนถึงขั้นยกทัพไปรบกับพระราม ด้วยความหลงทะนงตนโดยไม่ไต่ถามและพิเคราะห์ให้ถ้วนถี่ พระรามฆ่าพญาขร แล้วฆ่าพญาทูลุขณ์และพญาตรีเศียร ที่ตามมาแก้แค้น

ฏ. สำนักราชแปลงเรื่องฟ้องทศกัณฐ์

เมื่อนางสำนักราชรู้ว่าพระรามนั้นมีฤทธิเดชแกล้วกล้าจึงหนีกลับไปลงกาสร้างเรื่องเท็จทูลทศกัณฐ์ว่า นางได้ไปพบนางสีดาและพยายามจะพามาถวาย แต่พระรามพระลักษมณ์เข้ามาขัดขวางไว้และทำร้ายตนอย่างโหดเหี้ยม ทูลุขณ์ ขร ตรีเศียร ทราบเรื่องเข้าก็มาช่วยรบแต่ถูกมนุษย์ทั้งสองสังหารสิ้น ทศกัณฐ์โกรธแค้นแต่เมื่อได้ยินนางสำนักราชกล่าวถึงความงามของนางสีดา และความคู่ควรตนกับนางสีดาแล้วก็เกิดหลงรักนางสีดาตั้งแต่นั้นยังไม่เห็นหน้า

ฐ. ทศกัณฐ์หลงรักสีดา

ทศกัณฐ์เพียรถามนางสำนักราชถึงความงามของนางสีดา เปรียบเทียบกับหญิงงามคนอื่น ๆ นางสำนักราชทูลว่าความงามของนางสีดานั้น งามเท่ากับความงามของพระแม่เจ้า ทั้งสามมารวมกัน ทศกัณฐ์ปรึกษานางมณโฑว่าตนต้องการแก้แค้นพระรามพระลักษมณ์ ด้วยการลักพาตัวนางสีดาแทนการฆ่าฟัน เพื่อไม่ให้ถูกตำหนิได้ว่ารังแกมนุษย์ตัวเล็ก ๆ นางมณโฑทูลทัดทานให้ทศกัณฐ์ใคร่ครวญให้ก่อน และทูลว่าผู้สร้างปัญหานั้นจะเป็นนางสำนักราชมากกว่า และการลักพาตัวนาง สีดามาเพื่อแก้แค้นพระรามนั้นเป็นการผิดประเวณี ถ้าเจ็บแค้นศัตรูก็ควรรบกัน ทศกัณฐ์กลับแย้งว่าเป็นกลในการศึก นางมณโฑจึงได้กล่าวหาความถึงอภินิหารของต้นวงศ์พระราม ที่ครั้งหนึ่งมีนกกกระจอกคู่หนึ่งมาเกาะที่พระแกล ทศกัณฐ์ออกปากไล่เพียงใด นกกกระจอกก็ไม่กลัว นางจึงนับนิ้วขึ้นไหวแล้วออกนามท้าวอัชบาล ปรากฏมีขวานลอยมาตัดหัวของนกขาด ทศกัณฐ์ได้ฟังก็โกรธเป็นอนหน้าหนี

ท. ทศกัณฐ์ใช้มารีศทำกลอุบาย

ทศกัณฐ์บัญชาให้มารีศแปลงกายเป็นกวางทอง ไปล่อพระรามให้ออกจาก อาศรมแล้วตนก็จะเข้าไปลักตัวนางสีดา เมื่อมารีศรู้ว่าปฏิบัติของทศกัณฐ์เป็นพระรามก็ตกใจ กลัวเกรงในอิทธิฤทธิ์ ทูลทศกัณฐ์ว่าพระรามนั้นคือนารายณ์อวตาร แม่และพี่ของตนก็ตายด้วย น้ำมือพระราม หากจะให้ตนออกไปเผชิญกับพระรามอีกครั้งก็ขอตายดีกว่า ทศกัณฐ์กริ้วโกรธ มาก ทั้งไม่เชื่อว่าพระรามคือนารายณ์อวตารเพราะเห็นว่าพระรามเป็นชีป่าเดินดินธรรมดา ไม่ได้ มีอิทธิฤทธิ์ถึงขนาดเหาะข้ามมหาสมุทรได้ และว่ามารีศนั้นไม่รักพวกพ้อง กลัวพระรามจนกล้า โทกทนต์ มารีศพยายามอธิบายว่า ตนนั้นก็คิดแค่ว่าการต่อกรกับพระรามนั้นไม่คุ้มค่ากับความเสียหายที่จะบานปลาย ทศกัณฐ์เองก็มีทุกอย่างพร้อม เป็นถึงปิ่นวงศ์พรหมแล้วยังเป็น กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่มีสนมมากมายจะมาเตือนร้อนเพราะนางเดียว ทศกัณฐ์กลับมีประกาศิตให้มารีศ ดำเนินการตามแผนที่ตนวางไว้มิเช่นนั้นจะถูกฆ่าล้างโคตร มารีศจึงอยู่ในภาวะลำบากใจ ไป ประจันหน้ากับพระรามก็ไม่พ้นความตาย แต่หากไม่ไปไม่เพียงแต่ตนเท่านั้นที่ต้องตาย ลูกเมีย และญาติพี่น้องก็ต้องพลอยถูกทศกัณฐ์สังหาร มารีศจึงทูลขอให้ช่วยเลี้ยงดูลูกเมียของตนด้วย

ฌ. สีดาอยากได้กวางทอง

มารีศแปลงกายเป็นกวางทองไปล่อให้นางสีดาอยากได้ จนรบเร้าให้พระราม ออกไปตามจับมาเลี้ยงไว้แก่เหงาหรือหากจับเป็นไม่ได้ก็นำหนังมาปูนอน พระรามตัดทาน เพราะพินิจดูกวางทองแล้วก็รู้สึกผิดสังเกตุ พระองค์เห็นว่าน่าจะเป็นกลลวงของยักษ์ แต่นางก็ ยังคงยืนกรานอยากได้กวางตัวนั้น มิเช่นนั้นก็จะขอสิ้นพระชนม์

ณ. พระรามตามกวาง กวางกลายหน้าเป็นยักษ์

ความรักและความสงสารทำให้พระรามใจอ่อน ก่อนออกติดตามกวางทอง พระรามก็ได้ฝากฝังให้พระลักษมณ์ดูแลนางสีดา พระลักษมณ์เห็นด้วยกับความคิดเห็นของ พระรามว่ากวางตัวนั้นเป็นกวางแปลง นางสีดาประชดให้พินนางเสียด้วยพระขรรค์ พระราม ออกติดตามกวางทอง ไปพบที่เนินเขา กวางทองเกิดกลัวเกรงในฤทธานุภาพของพระรามจน ลืมตัวหน้ากลายเป็นยักษ์ พระรามจึงแผลงศรสังหาร ก่อนกวางแปลงจะสิ้นใจก็ตะโกนร้อง เลียนเสียงพระรามให้พระลักษมณ์มาช่วย

ด. สีดาบังคับพระลักษมณ์ไปช่วยพระราม

นางสีดาปักใจเชื่อว่าเป็นเสียงของพระรามตรัสสั่งพระลักษมณ์ออกไปช่วย พระ ลักษมณ์เห็นผิดสังเกตุจึงทูลว่าพระรามนั้นเป็นองค์นารายณ์อวตารมีฤทธานุภาพ ไม่เพื่องพลา ต่อศัตรูแน่นอน นางสีดากลับเข้าใจผิด ตัดพ้อพระลักษมณ์ว่าไม่ได้รักพระรามจริง และคิดจะ ลองใจนางว่ารักพระรามจริงหรือเปล่า แล้วนางก็ครวญคร่ำรำพันตอกชกหัวกล่าวโทษตนเองว่า เป็นสาเหตุที่ทำให้พระรามต้องไปเผชิญกับยักษ์ร้าย พระลักษมณ์ก็ยังคงยืนยันทิ้งไม่ทิ้งให้นาง อยู่แต่เพียงผู้เดียว ตนนั้นรักและเคารพนางเสมือนมารดา แต่ไม่อาจขัดบัญชาของพระรามที่ ทรงมอบหมายให้ตนอยู่ดูแลนางสีดาจนกว่าพระรามจะเสด็จกลับมา นางสีดาโกรธที่พระลักษมณ์

ยื่นกรานเช่นนั้น กล่าวว่ามันก็เข้าใจว่าพระลักษมณ์ต้องอยู่ดูแลตามคำสั่งของพระราม แต่ตอนนี้พระรามตกอยู่ในภยันตราย พระลักษมณ์ก็ยังคงใช้เหตุผลนี้ เพื่อที่จะได้อยู่สองต่อสองกับนางในอาศรม นางสีดาโกรธถึงขั้นที่ว่าแม้พระรามมีอันเป็นไปตนก็จะขอตายตามดีกว่าต้องอยู่ฟังพาพระลักษมณ์ เมื่อได้ฟังดังนั้นพระลักษมณ์ก็จำต้องออกไป

ด. ทศกัณฐ์แปลงเป็นฤาษี

ทศกัณฐ์ซึ่งแอบอยู่ใกล้ ๆ อาศรมได้โอกาสแปลงเป็นฤาษีสวรรค์ สร้างทำเป็นเดินจงกรมแฉะเข้ามาทักทาย และซักถามความเป็นมาของนางสีดา นางเห็นดาบสก็ไม่ได้สงสัยแล้วว่านางและพระลักษมณ์ตามออกมาปรนนิบัติพระรามในป่าแห่งนี้ หลังจากถูกเนรเทศออกจากอโยธยา ทศกัณฐ์ทำเป็นหวังดี กล่าวแนะนำนางสีดาว่า นางนั้นงดงามยิ่งควรจะเป็นมเหสีของทศกัณฐ์มากกว่า เพราะทศกัณฐ์นั้นเป็นถึงวงศ์พรหม มีสมบัติพัสถานมากมาย อีกทั้งยังมีฤทธิเดชเกรียงไกร นางสีดากล่าวค้านว่า ทศกัณฐ์นั้นเขารู้กันทั่วว่าชั่วช้า เหตุใดฤาษีมากล่าวยกยอแล้วกล่าวติเตียนพระราม ทั้งที่พระรามคือองค์นารายณ์อวตาร

ฉ. ทศกัณฐ์อุ้มสีดาขึ้นพาหะไป

ฤาษีสวรรค์มยุแฉงให้ร้ายพระรามโดยกล่าวเปรียบเทียบสมบัติพัสถาน และกำลังอิทธิฤทธิ์ของพระรามว่ามีน้อยกว่าทศกัณฐ์มากนัก นางสีดาแย้งว่าพระรามมีฤทธานุภาพจนถึงขนาดสังหารสามอนุชาของทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ไม่อาจทนฟังนางสีดากล่าวดูหมิ่นตนและอนุชาได้จึงแสดงตน แล้วอุ้มนางขึ้นรถทรงทะยานขึ้นฟ้า

ค. สดาฯ ชิงนางสีดา

นางสีดาตกใจ และกลัวทศกัณฐ์เป็นยิ่งนัก นางสำนึกได้ว่าเหตุการณ์ครั้งนี้เกิดขึ้นเพราะตนนั้นเอาแต่ใจ จนไม่ฟังคำทัดทานของพระรามและพระลักษมณ์ ระหว่างที่พาอยู่กลางหาวนั้นนกสดาฯ สหายของพระรามกำลังจะมาเข้าเฝ้าพระราม เห็นว่าทศกัณฐ์กำลังลักพาตัวนางสีดาก็ตรงเข้าขวาง และห้ามปรามทศกัณฐ์ให้รีบพานางสีดาไปคืนพระรามเสีย เพราะนางคือมเหสีขององค์พระราม และพระรามนั่นคือ องค์พระนารายณ์อวตาร ทศกัณฐ์กล่าวว่าถึงจะเป็นพระนารายณ์ตนก็ไม่เกรง สดาฯ เข้าสู้รบกับทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์นั้นหวั่นใจว่าอาจพ่ายแพ้สดาฯ ได้ เพราะมือข้างหนึ่งต้องอุ้มนางสีดาไว้ แต่แล้วสดาฯ ก็พลีชีพพล้ำ พุดจาโอ้อวดว่าตนนั้นไม่เกรงผู้ใด นอกจากพระอิศวร พระนารายณ์ และอำนาจของพระอิศวรที่นิ้วของนางสีดา ทศกัณฐ์จึงถอดแหวนที่นิ้วของนางขว้าง สดาฯ ปีกหักตกลงมา ปากคาบแหวนคอยทำพระราม

ค. สีดาขอให้พญายุงทองช่วยทูลพระราม

ทศกัณฐ์อุ้มนางสีดามาได้ระยะหนึ่ง ก็เกิดร้อนกายไม่มีแรงที่จะพาหะ จึงต้องลงเดิน ทั้งนี้เนื่องมาจากเดชะบารมีของพระนางลักษมี จึงต้องพานางสีดาเดินลัดป่าไป ระหว่างทางนางโศกเศร้า เห็นพญานกยูงทองก็กล่าวฝากฝังให้แจ้งข่าวแก่พระราม

น. สีดาเปลื้องสไบให้วานรถวายพระราม

ต่อมาพบฝูงลิง นางก็เปลื้องสไบให้วานรคอยถวายแก่พระราม เมื่อมาถึงเมือง
ลกภาพทศกัณฐ์นำตัวนางสีดาไปไว้ยังสวนขวัญ เพราะเกรงนางมณโฑจะชุนเคือง

2.1.1.4 พระรามออกติดตามนางสีดากลับคืน

ก. พระรามเที่ยวหาสีดาไม่พบ

ฝ่ายพระรามเมื่อแผลงศรต้องดวงแปลง แล้วก็แบกกวางเดินทางกลับอาศรม
เห็นพระลักษมณ์เดินมา พระรามรู้ได้ทันทีว่าต้องเกิดเรื่องไม่ดีกับนางสีดาตามที่ตนสั่งหรรณเป็นแน่
พระรามรีบถามพระลักษมณ์ว่าทำไมจึงได้ปล่อยให้นางสีดาอยู่ในอาศรมเพียงผู้เดียว พระลักษมณ์
ยอมรับความผิดของตนที่ฝ่าฝืนคำบัญชา พระรามพร่ำรำพันถึงนางสีดาผู้เป็นคู่ทุกข์คู่ยาก
พระองค์ทรงเห็นว่าความพลัดพรากของพระองค์และนางสีดาในครั้งนี้ เป็นเหตุสุดวิสัยไม่อาจ
หลีกเลี่ยงได้ พระองค์ทรงรู้ว่ากวางทองตัวนั้นเป็นยักษ์แปลงล่อให้พระองค์ออกไปจากอาศรม
แต่ก็ขัดนางไม่ได้ ถึงแม้พระองค์กำชับให้พระลักษมณ์เฝ้าดูแลนาง แต่นางกลับขับพระลักษมณ์
ให้ออกตามมา พระรามรำให้เสียใจจนสลบ พระลักษมณ์ก็เข้าพระทัยว่าพระรามสิ้นชนม์มก็ยิ่ง
โศกา สลบไปด้วย

ข. พระอินทร์ไปแจ้งข่าวสีดา

พระอินทร์ส่องทิพยเนตรเห็นจึงเสด็จลงมาพร้อมด้วยฝูงเทพ พระองค์บันดาล
ให้เกิดละอองฝนต้องพระรามพระลักษมณ์ให้ฟื้น แล้วบอกให้ตามนางสีดาไปทางทิศหรีด

ค. พระรามพบสตายุ

เมื่อพระราม พระลักษมณ์เดินทางเพื่อชิงตัวนางสีดากลับคืน พบนกสตายุที่นอน
บาดเจ็บอยู่ ทูลว่าทศกัณฐ์ได้ลักพาตัวนางสีดามา ตนเข้าขวางไว้ ก่อนขาดใจตายนกสตายุมอบ
แหวนแก่พระราม พระรามพระลักษมณ์ทรงเสียพระทัยต่อการจากไปของนกสตายุ เมื่อปลงศพ
นกสตายุแล้วก็ออกเดินทางต่อไป

ฆ. พระรามพบกุมพล

ยักษ์อสูรกุมพลต้องคำสาปของพระอิศวรให้ได้รับความทรมานเนื่องจากลอบ
หยอกนางนิลมาลีนางกำนัลของพระอิศวร มีรูปร่างหน้าตาพิกลพิการ มีร่างกายเพียงครึ่งท่อน
กินอาหารที่เข้ามาในวงแขนเท่านั้น เมื่อพระรามพระลักษมณ์เดินทางหลงเข้าไป อสูรกุมพลกลับ
มีความรู้สึกกลัวไม่กล้ากิน เมื่อทราบว่าเป็นพระรามคือพระนารายณ์อวตาร จึงบอกทางที่ทศกัณฐ์พา
ตัวนางสีดาไป พระรามแก้คำสาปให้แก่อสูรกุมพลด้วยการแผลงศรพราหมณ์ส่งกลับสู่สวรรค์

ง. นางอัศมุขีอุ้มพระลักษมณ์

ทั้งสองพระองค์เดินทางมาพบนางยักษ์อัศมุขี ในตอนแรกนางคิดจะกินเป็น
อาหาร แต่เมื่อได้ยลโฉมก็พึงพอใจในความงดงาม จึงบันดาลให้เกิดแผ่นดินไหวและท้องฟ้า
มืดมิด นางยักษ์จับพระลักษมณ์ก็ถอดใจ พระรามมองไม่เห็นพระอนุชา จึงชักศรพาลจันทร์
ขึ้นพาดสาย ฟากก็สว่าง ฝ่ายพระลักษมณ์ได้สติชกพระขรรค์บนกรนางยักษ์หนีหายเข้าป่าไป

จ. พระรามพบหนุมาน

เทวดาในป่าเห็นสองกษัตริย์ออกเดินทางติดตามนางสีดาก็คิดสงเคราะห์ให้ได้ กองกำลังทหารช่วยพระองค์ปราบปรามยักษ์ จึงบันดาลให้พระรามมีความรู้สึกเหนื่อยล้าและหิว โหย พระราม และพระลักษมณ์จึงเข้าไปพักใต้ร่มหว่า พระรามเอนกายลงนอนบนตักของพระลักษมณ์ ฝ่ายหนุมานนั้น หลังจากบำเพ็ญตบะก็ออกเดินเที่ยวเล่นมา จะเข้าไปถามว่าเป็น กษัตริย์เมืองใดก็ไม่กล้า จึงแปลงกายเป็นลิงเผือก ปีนขึ้นไปบนต้นหว่าแล้วรูดใบไม้ไปรองลงมา ต้องกายพระราม พระลักษมณ์พยายามโบกมือไล่ เอาคันธนูทำที่จะยิงเข้าใส่ ลิงเผือกกลับปีน ลงไปถวายเอาคันธนูขึ้นมา แล้วยกคิ้วทลิวตาเยาะเย้ย ท้ายที่สุดพระลักษมณ์จำต้องปลุกพระราม ขึ้นมาแล้วเล่าความทั้งหมด

เมื่อพระรามเห็นลิงเผือกกลับนึกเอ็นดู ตรัสว่าวานรนี้คงไม่ใช่ลิงป่าธรรมดา เพราะมีกษัตริย์ ชนเพชร เขี้ยวแก้ว ในขณะที่พระลักษมณ์มองไม่เห็น หนุมานได้ยินดังนั้นก็นึก ถึงคำของมารดาว่าหากผู้ใดเห็นสิ่งวิเศษของตนผู้นั้นคือพระนารายณ์อวตาร จึงกลายร่างเป็นศรี หนุมานลงมาเฝ้าพระราม และขอเป็นทหารติดตามพระองค์ล้างหมู่มุขีพาลตามคำสั่งของมารดา

ฉ. สุครีพขอให้พระรามช่วยปราบพาลี

หนุมานเริ่มบทบาททหารเอกด้วยการแสดงความคิดเห็นว่าพระรามควรมีกอง กำลังเพื่อรับมือกับทศกัณฐ์เนื่องด้วยหนทางไปสู่กรุงลงกานั้นทั้งไกล และกันดาร อีกทั้งฝ่าย ทศกัณฐ์ ญาติมิตรและทหารก็ล้วนแล้วแต่มีความเก่งกล้า มีสติปัญญาชาญฉลาดอีกทั้งยังมีฤทธิ์ หนุมานเห็นว่าเหล่าทหารที่อยู่ในเมืองขีดขินนั้นควรจะเป็นกองกำลังของพระรามเพราะล้วน แล้วแต่เป็น วงศ์เทวัญซึ่งจุติมาตามบัญชาพระอิศวร จึงได้ขอประทานอนุญาตนำสุครีพเข้าเฝ้า เมื่อสุครีพมาเข้าเฝ้าได้ทูลขอให้ช่วยปราบพาลี ที่ขับตนออกจากเมือง พระรามเกรงจะถูกติ เตียนที่เข้าไปยุ่งเกี่ยว สุครีพจึงได้ทูลถึงคำสาบานของพาลี ที่ว่าหากไม่มอบนางดาราก์ขอให้ตาย ด้วยคมศรพระนารายณ์ พระรามจึงสั่งให้สุครีพไปล่อให้พาลีออกมา เพื่อพระองค์จะแผลงศร สังหาร สุครีพทูลพระรามว่าพาลีได้พรจากพระอิศวรให้ผู้ที่ต่อตีด้วยมีกำลังกายลดลงกึ่งหนึ่ง พระรามจึงได้รตนน้ำสรงศรเพื่อกันภัยแก่สุครีพ แต่พระรามไม่สามารถแผลงศรได้เพราะทั้งสองมี รูปลักษณะคล้ายคลึงกัน พาลีปรานีเห็นว่าสุครีพเป็นน้องจึงเพียงแต่จับสุครีพขว้างไปยังเนินเขา จักรवालแล้วเหาะกลับเมืองไป พระรามทรงแก้ปัญหาด้วยการฉีกชายภูษาสั่งให้สุครีพผูกข้อมือ สุครีพจึงเข้าไปล่อให้พาลีออกมาอีก พระรามแผลงศรไปพาลีจับไว้ได้ ในที่สุดพาลียอมรับโทษ ทัณฑ์ และกล่าวฝากฝังให้พระรามช่วยดูแลสุครีพ องคต หนุมาน และนางดาราก์ พระรามทรงมี พระทัยเมตตาจะไว้ชีวิต แต่ขอเล็ดหยดหนึ่งบูชาศรพหมาสตร์ แล้วพาลีก็จะมีเพียงแผลเป็น ติดกายเท่านั้น แต่พาลีเลือกที่จะตายมากกว่า เพราะเกรงว่าผู้อื่นจะดูแคลนได้ ก่อนสิ้นใจพาลีมี โอวาทแก่สุครีพให้ปฏิบัติราชการถวายพระราม เมื่อพาลีสิ้นชีพพระรามก็มี พระบัญชาให้สุครี พครองเมืองขีดขิน สุครีพได้พาองคตและชมพูพานมาถวายตัว

ช. พระรามรวบรวมกำลังทหาร

พระรามเสด็จไปคอยกองกำลังทหารเมืองขีดขินที่เขาคันทมาทน์ ระหว่างเดินทางได้ทราบข่าวสิดาจากยุงทอง และได้รับสไปซึ่งนางสิดาฝากวานรให้ถวายแก่พระองค์ พระรามก็ยิ่งอาลัยถึงนางสิดามากขึ้น พอมาถึงเขาคันทมาทน์ก็เห็นอาศรมซึ่งพระวิษณุกรรมเนรมิตให้ ภายในอาศรมมีสารที่พระอิศวรจารึกไว้ว่าให้ทั้งสองพระองค์ลาเพศฤาษี เพื่อปราบเหล่าอธรรม พระรามและพระลักษมณ์คอยสุครีพเกณฑ์ไพร่พลนานถึงเจ็ดวัน สุครีพรายงานเหตุผลว่า เมื่อพญาพาลีสิ้นไพร่พลก็แตกฉานไป สุครีพและหนุมานได้พบกับกองกำลังของ ฤทธิกัน ซึ่งเป็นทหารของทศกัณฐ์ออกลาดตระเวนทางอากาศป้องกันศัตรูโจมตีกรุงลงกา หนุมานจึงเข้าสู้รบและสังหารฤทธิกัน

สุครีพทูลพระรามว่าพาลีมีสหายรักคือท้าวมหาชมพู หากท้าวมหาชมพูรู้ว่าพาลีตายอาจนำกองทัพไปยึดเมืองขีดขิน พระรามมีรับสั่งให้สุครีพและหนุมานไปถวายสารแก่ท้าวมหาชมพู แต่ท้าวมหาชมพูไม่เชื่อว่าพระรามเป็นองค์อวตาร เพียงกล่าวสวามิภักดิ์แต่ไม่ยอมอ่อนน้อมออกไปถวายตัว หนุมานเกรงว่าถ้าแจ้งความตามจริงแล้วพระรามจะพิโรธแผลงศรมาทำลายล้างจะพากันตายไปทั้งเมือง ถ้าจะชิงตัวท้าวมหาชมพูมานั้นสองน้ำหลานอาจพ่ายแพ้กองกำลังทหารได้ จึงคิดอุบายใช้คาถาอาคมสะกดให้ทั้งเมืองหลับไหล แล้วอุ้มท้าวมหาชมพูพร้อมทั้งแท่นที่บรรทมมาเฝ้าพระราม พระรามกล่าวชมเชยแล้วเอามือลูบหลังตลอดจนถึงหางหนุมาน คำสาปของพระอุมาจึงหมดสิ้นไป หนุมานกลับมีกำลังเพิ่มขึ้นเท่าตัว ท้าวมหาชมพูตื่นขึ้นมาเห็นพระรามเป็นพระนารายณ์ก็ตกใจสลด พระรามใช้น้ำสรงศรพรหมาสตร์ประพรม ท้าวมหาชมพูถวายเมืองชมพูและเหล่าทหารเมืองชมพู

นางแก้วอุตรมเหสีของท้าวมหาชมพูตกใจที่ท้าวมหาชมพูหายตัวไปจึงสั่งให้นิลพัทออกไปสืบข่าว นิลพัทแปลงเป็นแมลงวันทองเข้าไปกระซิบถามเรื่องราวที่ท้าวมหาชมพู ท้าวมหาชมพูจึงได้ถวายตัวนิลพัทแก่พระราม พระรามทรงเห็นว่าท้าวมหาชมพูซื่อสัตย์แล้วจึงรับสั่งให้นิลพัทเป็นแม่ทัพเมืองชมพู และรับสั่งให้ท้าวมหาชมพูดูแลเมืองชมพูและเมืองขีดขิน

ประคนธรรพออกมาเที่ยวป่าได้เห็นกองกำลังของทหารสองเมืองเดินกันขวกไขว่อยู่ในป่า เมื่อทราบว่าองค์พระนารายณ์อวตารกำลังจะไปทำศึกเพื่อปราบยักษ์มาร มีความยินดีเข้าถวายตัวต่อพระราม และอาสาออกรบ

ช. พระรามให้หนุมาน องคต และชมพูพานไปลงกา

พระรามได้มีพระราชบัญชาให้กองทัพของพระองค์เตรียมพร้อมอยู่ที่เขาคันทมาทน์ รับสั่งให้หนุมาน องคต และสุครีพไปสืบข่าวนางสิดา โดยมอบสไป และพระธำมรงค์ให้หนุมานไปถวายพร้อมทั้งฝากให้ทูลนางว่าพระองค์ทรงอาลัยถึงนางอยู่ทุกวัน พระรามบอกว่ากลับมาจะมอบเครื่องทรงที่พระองค์ทรงอยู่เป็นรางวัล หนุมานทูลแก่พระรามว่าของสองสิ่งที่จะนำไปถวายนั้นตกอยู่กลางป่า เกรงว่านางสิดาจะไม่เชื่อบนเพราะนางก็ไม่ได้รู้จักตนมาก่อน พระรามจึงได้บอกเรื่องที่รู้จักเฉพาะสองพระองค์ คือเรื่องที่ทั้งสองสบพระเนตรที่พระบัญชา

ณ. หนุมาน องคต และชมพูพานเดินทางไปกรุงลงกา

สามวานรหยุดพักพลที่สระโบกขรณี ได้ต่อสู้กับยักษ์ปักหลั่นที่ถูกพระอิศวรสาป เมื่อยักษ์ทราบว่าเป็นทหารพระนารายณ์อวตาร ก็ขอให้องคตลูบกายตนเพื่อให้พ้นคำสาป กลับขึ้นสวรรค์ สามวานรเดินทางต่อมาถึงเมืองมายัน ซึ่งใหญ่โตสวยงามแต่กลับเงียบไม่มีใครเหมือนเมืองร้าง หนุมานเข้าไปสำรวจถึงปราสาทบนนางบุษมาลี จึงทราบว่าพระอิศวรสาปให้อยู่เฝ้าเมืองแต่เพียงผู้เดียว จะพ้นคำสาปก็ต่อเมื่อได้พบกับทหารพระราม นางบุษมาลีตกเป็นเมียหนุมานและชี้ทางไปกรุงลงกา ก่อนจากกันหนุมานโยนนาง บุษมาลีขึ้นฟ้าเพื่อแก้คำสาป เดินทางต่อมาจนถึงมหานครที่ได้พบกับนางสุวรรณมาลีข้ารับใช้ของพระอิศวร ซึ่งได้รับคำบัญชาให้มานั่งอยู่กลางแม่น้ำเพื่อคอยบอกทางไปยังเมืองลงกาแก่ทหารพระราม นางสุวรรณมาลีชี้ทางให้ข้ามแม่น้ำแล้วจะได้พบฤาษีมหาชฎิล หนุมานเนรมิตกายให้ใหญ่เท่าเขาจักรพาล เอาหางพาดแม่น้ำให้เหล่าทหารวานรข้าม เมื่อได้พบกับฤาษีมหาชฎิล ฤาษีบอกให้เดินไปอีกสิบห้าโยชน์ จนถึงภูเขาเหมตริรัน ริมทะเลเป็นทางข้ามไปเมืองลงกา

เมื่อถึงหน้าถ้ำเหมตริรันจึงแวะพักกองทัพ หนุมานได้พูดถึงความกล้าหาญของนกสหายที่ยอมเสียสละชีวิตต่อสู้กับทศกัณฐ์เพื่อชิงตัวนางสีดา นกสัมพาทีซึ่งเป็นพี่ของนกสหายนั้น เนื่องด้วยบินไปช่วยป้องกันนกสหายเมื่อยังเยาว์ขณะจะเข้าจิกกินดวงอาทิตย์ ถูกพระอาทิตย์สาปให้อยู่เฝ้าถ้ำ เมื่อได้ยินว่าน้องของตนตายไปแล้ว ก็ตกใจเข้าไปสอบถาม แล้วขอให้แก้คำสาปด้วยการโห่ร้องสามครั้ง สัมพาทีพาหนุมาน องคต และชมพูพานขึ้นหลัง แล้วบินไปยังเขาคันธสิงขรเพื่อชี้ให้สามทหารเห็นที่ตั้งเมืองลงกา หนุมานเห็นว่าหนทางที่จะไปยังเมืองลงกานั้นลำบากนักเกรงจะสร้างความลำบากแก่กองทัพ จึงอาสาเข้าไปสืบข่าวนางสีดาเอง และขอให้องคต และชมพูพานอยู่ควบคุมกองกำลังทหารยังเขาเหมตริรัน

ณ. หนุมานเดินทางไปกรุงลงกา

ระหว่างเหาะข้ามทะเลหนุมานได้รับกับนางผีเสื้อสมุทรยักษ์ที่ทศกัณฐ์มอบหมายให้ดูแลด่านสมุทรโท นางผีเสื้อสมุทรอัปาทกหวังจะกินหนุมาน หนุมานเหาะเข้าไปในปากนางยักษ์ตัดตัดใบไม้ใส่ฟุงนางยักษ์แล้วสาวออกมาเป็นอาหารปลาจนนางตายไป เมื่อรบชนะหนุมานก็เหาะเลยเขานิลกาลามาถึงเขาโสฬส เห็นอาศรมของพระนารทฤาษีจึงแปลงเป็นลิงป่าเข้าไปถามทางไปกรุงลงกา หนุมานขอพักค้างคืนที่อาศรมของฤาษี ตกกลางคืนหนุมานคิดลองตีฤาษีโดยเนรมิตกายให้ใหญ่โตดับอาศรมแล้วร้องให้ฤาษีมาช่วย ฤาษีร้ายคาถาให้อาศรมใหญ่ขึ้น หนุมานกลับเนรมิตกายให้ใหญ่ขึ้นไปอีก ฤาษีก็เนรมิตให้อาศรมใหญ่ขึ้น เป็นเช่นนี้หลายครั้ง ฤาษีจึงได้บันดาลให้ฝนตกทำใหญ่ หนุมานเปียกฝนหนาวสั่นจึงยอมแพ้ ฤาษีคิดแก้เผ็ดหนุมานด้วยการเสกไม้เท้าเป็นปลิง รุงเข้าหนุมานล้างหน้าพบบปลิงเกาะคาง แกะเอาใบปลิงก็ไม่หลุด จึงต้องไปขอความช่วยเหลือจากฤาษี หนุมานกล่าวขอโทษที่ล่วงเกินฤาษี

หนุมานเหาะตรงไปเมืองลงกา ยักษ์เสื้อเมืองเห็นจึงออกขวางหน้า เกิดการต่อสู้ หนุมานใช้ตรีพินคอยักษ์เสื้อเมืองตาย เมื่อมาถึงเมืองลงกาหนุมานได้แปลงกายเป็นยักษ์

อ่านมนต์สะกดให้ผู้คนทั้งเมืองหลับไหล แล้วก็เข้าไปตามหานางสีดา แต่ก็ไม่พบจึงเหาะกลับไปยังอาศรมพระนารทฤาษี เพื่อถามว่านางสีดาอยู่ที่ใด โดยเล่าความจริงว่าตนคือทหารของพระรามมาถามข่าวนางสีดา พระนารทฤาษีบอกหนุมานว่าทศกัณฐ์ซ่อนตัวนางสีดาไว้ที่สวนขวัญ

ฉ. หนุมานพบนางสีดา

หนุมานแปลงกายเป็นลิงป่าเหาะเข้ามาในสวนขวัญเห็นนางหนึ่งหน้าตางดงามแต่ดวงตาเศร้าสร้อย หนุมานแน่ใจว่าต้องเป็นนางสีดา เหล่านางกำนัล และเหล่าทหารยักษ์เฝ้าอยู่มากมาย หนุมานจึงร้ายเวทย์กำบังกายคอยเวลากลางคืน ฝ่ายทศกัณฐ์คิดอยากร่วมภิรมย์กับนางสีดาจึงจัดขบวนทหารไปหานางสีดาในสวนขวัญ ทศกัณฐ์เข้าไปพูดเกี่ยวให้นางสีดาลืมพระรามแล้วตนจะชุบเลี้ยงให้เป็นเมียเอก มอบสมบัติทั้งปวงให้ นางสีดาไม่ชอบใจทศกัณฐ์ปึกไม่ลงดินแล้วตำกระแทกว่า บังอาจพูดจาดูหมิ่นพระราม พระรามนั่นคือองค์นารายณ์อวตารลงมาปราบยักษ์ให้สิ้นไปทั้งโคตร ที่ลักพาตัวนางมาได้นั่นเพราะไม่ได้ประจันหน้ากับพระราม ทศกัณฐ์ไม่เพียงแต่ไม่โกรธนางสีดาแต่กลับชอบใจที่ได้ฟังเสียงนาง และยอมกราบนางสีดาเพื่อให้รับรักตน นางสีดาถ่มน้ำลายรดไม้แล้วกล่าวว่านางคือพระลักษมีไม่ยินดีกับไอ้สาธารณ์ หนุมานซึ่งแฝงกายอยู่รู้สึกโกรธทศกัณฐ์แต่ไม่อยากทำเกินคำสั่งของพระราม ฝ่ายทศกัณฐ์ขอลากลับเข้าวังไปก่อน ก่อนกลับได้คาดโทษตายเหล่านางกำนัลว่าให้พูดจาเล้าโลมนางสีดาให้ใจอ่อนกับตนให้ได้ นางกำนัลจึงตำว่านางสีดา และขู่ว่าถ้าเป็นเช่นนี้อีกก็จะจับฉีกเนื้อนางเสีย

นางสีดารู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจที่พระรามไม่ติดตามมาช่วยตน ตกตึกนางแอบหนีไปที่ต้นโคกเพื่อจะผูกคอตาย หนุมานเข้ามาช่วยแก้ผ้าผูกคอได้ทัน สีดาโกรธลิงป่าที่บังอาจมาขัดขวางนาง หนุมานทูลว่าตนคือทหารที่พระรามมอบหมายให้มาสืบข่าวนาง พร้อมทั้งมอบสไบและอำมรงค์แก่นาง นางสีดาไม่ยอมรับของเหล่านั้นเพราะเกรงว่าจะเป็นกลลวงของทศกัณฐ์ หนุมานจึงได้เล่าเรื่องที่ทั้งสองพระองค์ได้สวพระเนตรกันเมื่อครั้งที่พระรามเสด็จไปยกศรยังเมืองมิลิลา สีดาจึงเชื่อว่าหนุมานคือทหารพระราม หนุมานอาสาจะพานางสีดาหลบหนี โดยอัญเชิญให้นางขึ้นมานบนฝ่ามือของตน แต่นางสีดาเห็นว่าไม่เหมาะสม นางเห็นว่าควรให้พระรามตามมาช่วยนางเพื่อลบล้างคำครหาจากผู้อื่น อีกทั้งยังจะช่วยกู้ศักดิ์ศรีของนางและองค์พระรามเองอีกด้วย

ฉ. หนุมานเผากรุงลงกา

หนุมานลานางสีดาแล้วก็ตรงเข้าก่อกวนเมืองลงกาด้วยการหักต้นไม้ในสวนทั้งเพื่อลองกำลัง และตัดกำลังของทหารฝ่ายลงกา ทหารลงกาพ่ายแพ้แก่หนุมาน สหัสกุมารโอรสทศกัณฐ์นำกำลังทหารออกมาต่อสู้กับหนุมานแต่ก็ต้องพ่ายแพ้ไปอีก สหัสกุมารถูกหนุมานใช้ตรีศัตต์เศียรตาย ทศกัณฐ์มีบัญชาให้อินทรชิตออกปราบปรามแต่ให้จับเป็น หนุมานแกล้งทำเสียที่แก้อินทรชิตซึ่งใช้ศรนาคบาศร็ด ถูกนำตัวไปประหาร แต่ไม่มีอาวุธใดที่จะสังหารได้ มีหน้าซำ หนุมานกลับนำอาวุธเหล่านั้นเช่นฆ่าทหารยักษ์ตายกลาดเกลื่อน ทศกัณฐ์เห็นว่าหนุมานนั้นมีความเก่งกล้าสามารถจึงคิดชุบเลี้ยง หนุมานอ้างว่าเนื้อตัวเต็มไปด้วยแผลไม่อาจมีชีวิตอีกต่อไปได้ ขอตายเพื่อหลีกหนีความทุกข์ทรมาน ทศกัณฐ์หลงเชื่อว่าหนุมานจะตายเมื่อถูกไฟเผา ให้

นำล้าลีและนุ่นพันรอบตัวหนุมาน หลังจากนั้นทศกัณฐ์ก็ใช้หอกแก้วสุรگانต์จุดไฟเผาหนุมาน เมื่อไฟติดหนุมานก็วิ่งไปทั่วเมืองลงกาจนไฟเผาอดวายไปทั้งเมือง ทศกัณฐ์ และวงศัวานขึ้นบุษบกหนีไฟไปที่เขาสัตนา ฝ่ายหนุมานกลับดับไฟที่หางไม่ได้ จึงเหาะไปหาพระนารทฤาษี ฤาษีแนะนำให้ใช้น้ำบ่อน้อยดับไฟ หนุมานจึงอมหางของตน ไฟก็ดับลงทันที

ฐ. ทศกัณฐ์ขอให้เทวดาสร้างเมืองลงกา

เมื่อลงกาถูกไฟเผาอดวาย ทศกัณฐ์ขอให้เทวดาลงมาช่วยเนรมิตเมือง เทพไม่อาจขัดใจทศกัณฐ์ได้ พระพิรุณช่วยดับไฟ พระพายเป่าเกล้าถ่านลงทะเล พระวิษณุสร้างเมือง

ท. หนุมานถูกกริ้ว

หนุมาน องคต และชมพูพานยกทัพกลับไปเฝ้าพระรามที่เขาคันธมาทน์ หนุมานเข้าเฝ้าขณะพระรามทรงน้ำ ทูลเรื่องการเดินทางสืบข่าวนางสีดาตั้งแต่ต้นจนจบ พระรามกริ้วและตำหนิหนุมานว่าทำเกินคำสั่ง ที่มาเหล่าทหารและโอรสทศกัณฐ์ อีกทั้งยังเผาเมืองวอดวาย หากทศกัณฐ์รู้ว่าหนุมานเป็นทหารของพระรามอาจจะพาลโกรธนางสีดาได้ หนุมานทูลว่าขณะกระทำการทั้งปวงนั้นตนแปลงเป็นลิงป่า ทศกัณฐ์จึงไม่น่าที่จะโกรธเคืองนางสีดาได้ พระรามขอความเห็นเหล่าเสนาให้พิจารณาโทษของหนุมาน เหล่าเสนากราบทูลให้พระรามงดโทษแก่หนุมานเพราะต่อไปภายหน้ายังมีอีกจ้ออีกมาก จึงทรงอภัยโทษและทรงถอดผ้าชุบสรองประทานเป็นรางวัลแก่หนุมาน ปรีกษาเรื่องการเดินทัพกับเหล่าเสนาอำมาตย์ แล้วมีพระบัญชาให้จัดทัพเพื่อเดินทางไปตั้งค่ายยังเขาคันธมาทน์ตามคำแนะนำของชมพูพาน

ฅ. พิเภกถูกขับ

คืนหนึ่งทศกัณฐ์ฝันว่ามีพญาแร้งสีขาวบินมาจากบูรพทิศมาถึงหน้าพระลานเกิดปะทะกับแร้งดำที่บินมาจากปัจฉิม แร้งดำพ่ายแพ้กกลงมาบนดินกลายเป็นยักษ์ในมือมีกะลาใส่น้ำมันยาง มีหญิงหนึ่งวิ่งมาจุดไฟไฟจึงไหม้ลามไปจนถึงมือของยักษ์ พิเภกทำนายความฝันแล้วทูลความตามจริงว่าฝันร้ายของทศกัณฐ์บอกกลางไม่ดี กล่าวคือ แร้งขาวนั้นคือพระราม แร้งดำคือทศกัณฐ์ กะลาคือนางสำนักรา เชื้อใส่นั้นคือทศกัณฐ์ น้ำมันคือเชื้อพระวงศ์ของทศกัณฐ์ ไฟนั้นคือนางสีดา หญิงผู้จุดไฟคือนางสำนักรา ได้ฟังคำทำนายดังนั้น ทศกัณฐ์ก็ตกใจขอวิธีสะเดาะเคราะห์ พิเภกแนะนำให้ทศกัณฐ์ส่งตัวนางสีดาคืนแก่พระราม ทศกัณฐ์กริ้วพิเภกมากและเห็นว่าพิเภกออกตัญญูต่อตนที่ให้ตนส่งสีดาคืนเหมือนคนไม่มีศักดิ์ศรี รีบทรัพย์สินแล้วขับพิเภกออกจากเมือง ให้นางตรีชาดาเมียพิเภกไปเป็นทาสนางสีดาในสวนขวัญ

เมื่อพิเภกถูกขับออกจากเมืองก็ไม่รู้จะไปพึ่งพาผู้ใด เพราะญาติมิตรต่างก็กลัวเกรงทศกัณฐ์ทั้งสิ้นจึงได้พิเคราะห์ชะตาของตนเองก็รู้ว่าพระรามจะสามารถเป็นที่พึ่งแก่ตนได้ พิเภกเข้าไปถวายตัวกับพระรามแล้วเล่าสาเหตุที่ตนถูกขับออกจากเมืองแก่พระราม พระรามปรีกษาเสนาอำมาตย์ต่างเห็นพ้องว่าเรื่องที่พิเภกล่า่นั้นมีความเป็นไปได้ ประกอบกับเห็นว่าพิเภกน่าจะมีประโยชน์ต่อการศึกในภายหน้า พระรามจึงมีบัญชาให้พิเภกทำพิธีถือน้ำ เมื่อ

พิเภกเข้ารับราชการกับพระรามแล้วสุครีพเห็นว่าศักดิ์ของตน และพิเภกนั้นเสมอกัน คือเป็นน้องของเจ้าเมืองผู้ยิ่งใหญ่ และเป็นข้ารับใช้ของพระรามเหมือนกัน จึงร่วมสาบานเป็นสหายกัน

พระรามทรงปรึกษาพิเภกเรื่องการทำศึกกับทศกัณฐ์ ทรงถามพิเภกถึงกำลังของฝ่ายพลยักษ์ พิเภกทูลว่าจำนวนทหารยักษ์นั้นมีมากกว่าพลทหารลิง แต่กำลังความสามารถไม่อาจเปรียบเทียบได้เพราะไม่เคยเห็นฤทธิ์เดชของทหารพระราม พระรามจึงทรงมีพระบัญชาให้เหล่าทหารลิงสำแดงฤทธิ์ให้พิเภกดู เสียงดังกึกก้องไปจนถึงกรุงลงกา ทศกัณฐ์ได้ยินสั่งให้ไปสืบดูว่าเสียงมาจากที่ใด สุกรสารแปลงกายเป็นเหยี่ยวมาจนถึงเขาคันธมาทน์เห็นพลลิงมากมาย กำลังสำแดงฤทธิ์ จึงปลอมกายเป็นพลทหารลิง พิเภกได้เห็นฤทธิ์ของทหารพระรามก็รู้ว่าพลวานรนั้นมีความสามารถมากกว่าพลยักษ์มากนัก แล้วทูลพระรามว่ามียักษ์ปลอมตนเข้ามาในหมู่พลวานร ให้สังเวยยักษ์นั้นไม่กระพริบตาและไม่มีเงา พระรามสั่งให้หนุมานไปจับตัวยักษ์ตัวนั้นมาได้ หนุมานบันดาลกายให้ใหญ่โตแล้วกวาดต้อนพลลิงเข้ามาในวงแขน สุกรสารเห็นท่าไม่ดี หนุมานคว้าตัวไว้ทัน สุกรสารกลายร่างเป็นยักษ์ เหล่าทหารลิงต่างรุมทำร้าย แล้วจับตัวไปถวายพระราม พระรามมีรับสั่งให้โบย สักหน้าแล้วปล่อยตัวไป

ณ. ทศกัณฐ์คิดแผนลวงเพื่อตัดศึกกับพระราม

สุกรสารกลับมาทูลทศกัณฐ์เรื่องกองกำลังของพระราม และทูลเรื่องที่พิเภกไปเข้าด้วยฝ่ายพระราม ทศกัณฐ์แปลงกายเป็นโยคีเข้าไปหาพระรามโดยผูกจิตพิเภกให้พูดไม่ได้ กล่าวเตือนให้พระรามเลิกทัพกลับไป โดยอ้างว่าทศกัณฐ์นั้นมีอิทธิฤทธิ์เกรงว่าทัพพระรามจะสู้ไม่ได้ นางสีดาก็มีราศีเสียแล้ว และยังยุยงให้พระรามระแวงพิเภกและสุครีพ เมื่อทศกัณฐ์ลา กลับ มนต์ที่ตรึงพิเภกก็เสื่อม พิเภกทูลพระรามว่าโยคีคือทศกัณฐ์แปลงกายมา

เมื่อกลับมายังกรุงลงกาทศกัณฐ์คิดตัดศึก ให้นางเบญกายธิดาพิเภกแปลงเป็นนางสีดาตายลอยน้ำ เพื่อให้พระรามยกทัพกลับไป รุ่งเช้าพระรามและพระลักษมณ์จะลงสรงเห็นศพนางสีดาก็ตกใจ เข้าพระทัยว่าทศกัณฐ์ฆ่านางเพราะโกรธหนุมานที่เข้าไปทำลายกรุงลงกา หนุมานจับพิรุณได้ว่าศพลอยทวนน้ำมาทั้ง ๆ ที่ยังไม่พองและไม่ส่งกลิ่น แนะนำให้เอาศพเผาไฟ พระรามอนุญาต นางเบญกายไม่อาจทนร้อนได้ก็เหาะขึ้น หนุมานจับตัวไปถวายพระราม พระรามปรึกษาพิเภกว่าจะพิจารณาโทษใดแก่เบญกาย พิเภกทูลให้ประหารชีวิตนาง พระรามทรงมีเมตตาโทษให้ ให้นำหนุมานไปส่งนางยังเมืองลงกา นางเบญกายตกเป็นเมียของหนุมาน ก่อนจากกันนางฝากให้หนุมานดูแลพิเภก เบญกายทูลทศกัณฐ์ว่าแผนการไม่สำเร็จ ทศกัณฐ์มอบเครื่องประดับรับขวัญนาง

ด. จองถนน

พระรามปรึกษาเรื่องยกทัพข้ามมหาสมุทรไปกรุงลงกา ท้าวขามพูวราชทูลให้ถมทะเลจองถนนเพื่อแสดงถึงพระเกียรติยศของพระรามให้คงอยู่สืบไป พระรามทรงเห็นด้วยสั่งให้สุครีพคุมพลไปจองถนน สุครีพให้นิลพัทคุมทหารเมืองชมพู ทหารเมืองขีดขินให้หนุมานเป็นผู้ควบคุม ระหว่างนำหินถมทะเลนั้นนิลพัทคิดลวงกำลังหนุมานเพราะไม่ถูกชะตาหนุมานตั้งแต่

หนุมานลักตัวท้าวชามพวราช นิลพัทนำก้อนหินขนาดใหญ่มาทั้งสองมือสองเท้าแล้วทุ่มทิ้งพร้อมกัน หนุมานรับไว้ได้ หนุมานคิดแก้แค้นนิลพัทโดยผูกก้อนหินไว้ที่ชนทุกเส้นแล้วสะบัดก้อนหินให้นิลพัทรับ นิลพัทรับด้วยมือและเท้า หนุมานโกรธจึงต่อสู้กัน เมื่อพระรามทรงทราบก็ทรงกริ้ว รับสั่งให้นิลพัทไปร้องเมืองขีดขิน แล้วคาดโทษหนุมานให้คุมทหารจองถนนภายในเจ็ดวัน

ท้าวชามพวราชกราบทูลให้พระรามมอบงานการจองถนนให้นิลราช เพราะเป็นลิงที่ถูกฤๅษีคาวิณห์สถาปนาว่าเอาสิ่งใดทิ้งลงน้ำก็จมลงอยู่กับที่ เนื่องด้วยเป็นลิงที่ซุกซนนำไม้เท้าของฤๅษีไปซ่อน จะพันคำสาปก็ต่อเมื่อรับหินจากเหล่าทหารพระรามถมนนเพียงผู้เดียว พระรามจึงมีรับสั่งให้นิลราชไปช่วยหนุมาน ฝ่ายกองคอยเหตุทหารยักษ์นำความเรื่องการจองถนนของทัพพระรามไปแจ้งแก่กรุงลงกา ทศกัณฐ์จึงรับสั่งให้นางสุพรรณมัจฉา พาบริวารปลาคัดขวางการจองถนน โดยชนก้อนหินที่ทหารลิงถมนนไปทิ้งที่อื่น สุครีพแปลกใจที่เอาก้อนหินมาถมนนมากเพียงใดก็ไม่เต็มเสียที จึงสั่งให้หนุมานดำน้ำลงไปดู พบนางมัจฉา และฝูงปลากำลังขโมยก้อนหิน หนุมานจับตัวนางสุพรรณมัจฉา นางมัจฉาขอให้หนุมานไว้ชีวิต แล้วสั่งให้บริวารปลานำก้อนหินมาคืนเข้าที่ หนุมานกับนางสุพรรณมัจฉาเกิดความรักต่อกัน และได้เสียกัน หนุมานจำเป็นต้องลาจากนางสุพรรณมัจฉาเพื่อไปปฏิบัติงานจองถนนให้เรียบร้อย เมื่อนางสุพรรณมัจฉาตั้งครรรภ์ เกรงว่าทศกัณฐ์จะกริ้ว จึงไปสารอกลูกไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำให้ชื่อลูกว่ามัจฉานู หน้าตาเหมือนหนุมานผู้พ่อแต่มีหางเป็นปลา ก่อนจากกันนางได้บอกลูกว่า พ่อคือยอดทหารของพระรามชื่อว่าหนุมาน มีมาลัยกฤษทล ขนเพชร เขี้ยวแก้ว หาวเป็นดาวเป็นเดือน และเหาะได้นางสุพรรณมัจฉาฝากฝังให้เทวดาช่วยดูแลมัจฉานู

ด. ไมยราพพบมัจฉานู

ไมยราพเจ้ากรุงบาดาลนิมิตว่าเทวดามอบแก้วมณีที่ส่องแสงสว่างตั้งพระอาทิตย์ให้ รุ่งเช้าโหราจารย์ทำนายฝันว่าไมยราพกำลังจะได้บุตรที่มีความสามารถมาก ไมยราพออกเที่ยวป่าได้พบกับมัจฉานู จึงพาไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม โดยขุดสระมุจลินทรให้อยู่

ด. พระรามยกทัพ

จองถนนเสร็จแล้ว พระรามก็มีพระบัญชาให้พิเภกหาฤๅษีเพื่อยกทัพ พระอินทร์เล็งทิพยเนตรเห็นว่าพระรามกำลังจะเคลื่อนทัพก็ทรงมีพระบัญชาให้พระมาตุลีมามอบรดแก้วแก่พระราม แล้วให้อยู่เป็นสารถึงจนกว่าจะเสร็จศึก ฝ่ายทหารลงกาเห็นทัพของพระรามยกมาก็นำความไปทูลแก่ทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์สั่งภานุราชไปเนรมิตป่าอันอุดมสมบูรณ์ไปด้วยน้ำท่า และผลไม้ แล้วให้ภานุราชดำดินลงไปคอยคว่ำแผ่นดินตัดศึกพระราม เมื่อกองทัพพระรามมาถึงป่าเนรมิต พระรามเห็นว่าป่านี้เจียบผิดธรรมชาติป่าจึงถามพิเภกว่าเคยรู้ว่ามีป่าแห่งนี้หรือไม่ พิเภกทูลว่าไม่เคยเห็นป่านี้มาก่อน พระรามสั่งให้หนุมานดูลาดเลา หนุมานลงไปใต้ดิน สังหารภานุราชได้ พิเภกทูลให้พระรามพักกองทัพที่เขามรกต เพราะเห็นว่ามีชัยภูมิที่เหมาะสม พระรามรับสั่งให้หนุมานนำทหารไปปราบหมู่ยักษ์รักษาการณ์อยู่ แล้วตั้งฐานทัพที่เขามรกต

ท. องคตสื่อสาร

พระรามรับสั่งให้องคตเป็นทูตสื่อสารแก่ทศกัณฐ์ องคตเดินทางถึงกรุงลงกา ทหารยักษ์เห็นองคตก็กลัว จึงปิดประตูเมืองไม่ให้องคตเข้า องคตร่ายเวทย์มนตร์กายใหญ่โต แล้วใช้มือปิดดวงอาทิตย์ทำให้ท้องฟ้ามืดมิด ทศกัณฐ์ขอให้นางมณโฑผู้เป็นมารดาจัดกระยาหาร และหญิงงามออกไปต้อนรับ องคตไม่ยินดีด้วย พังประตูเมืองเข้าไปในท้องพระโรง โดยไม่ได้ ยกมือไหว้มีหน้าซำพตทางจนสูงเทียมบัลลังก์ของทศกัณฐ์ แล้วอ่านสารให้ทศกัณฐ์คืนตัวนางสีดา มิเช่นนั้นจะต้องทำศึกกับทัพขององค์นารายณ์อวตาร ทศกัณฐ์อ้างว่าตนไม่ได้ลักพาตัวนางมาจาก ไคร แต่พบกลางป่านางขอมาด้วย

ทศกัณฐ์เยาะเย้ยองคตว่าเป็นลูกอกตัญญู มาเข้าด้วยผู้ที่ฆ่าพ่อของตน องคตโต้ ว่าบิดาของตนผิดคำสั่งตั้งจึงต้องถูกสังหาร องคตล้อเลียนทศกัณฐ์ที่แพ้พาลีพ่อของตน และถูก ตนลากเล่นต่างปู ทศกัณฐ์อับอายสั่งสี่เสนาจับตัวองคต แต่กลับถูกองคตสังหาร องคตขู่ ทศกัณฐ์ว่าที่ไม่สังหารทศกัณฐ์ เพราะเกรงจะเกินราชบรรหาร แล้วเหาะกลับไป พระรามชมเชย องคตว่าองคตกล้าหาญสมเป็นวงศ์เทวราชและปฏิบัติหน้าที่ทูตที่ดี เพราะรู้จักเจรจา

ธ. สุครีพหักฉัตร

ทศกัณฐ์เจ็บใจที่องคตมากล่าวประจาน จึงทำพิธียกฉัตรแก้วบังแสงอาทิตย์เพื่อ ลอบสังหารฝ่ายพระราม ทศกัณฐ์พานางมณโฑและนางสนมแอบดูทัพของพระราม ผู้ที่อยู่บน ฉัตรแก้วนั้นเห็นอีกฝ่ายชัดเจน แต่อีกฝ่ายมองไม่เห็นผู้ที่อยู่บนฉัตรแก้ว นางมณโฑเห็นความ ยิ่งใหญ่ของทัพพระรามจึงกล่าวเตือนทศกัณฐ์ว่าให้ทรงดู เพราะศึกครั้งนี้เป็นศึกใหญ่ ทศกัณฐ์ ไม่สนใจคำเตือนของนางมณโฑ พระรามถามพิเภกว่าทำไมฟ้าจึงมืดในฉับพลัน พิเภกทูลให้ พระรามแก้ด้วยการส่งทหารไปหักฉัตร สุครีพอาสาไปหักฉัตร ท้องฟ้าสว่างเหมือนเดิม สุครีพ ต่อสู้กับทศกัณฐ์ ซึ่งมีวพระวงอยู่กับบรรดานางสนมและนางมณโฑ จึงเปลี่ยงพล้ำ สุครีพใช้เท้า คีบมงกุฎจากเศียรทศกัณฐ์เอามาถวายพระราม

2.1.1.5 ทัพพระรามกับทัพทศกัณฐ์ทำศึก

ก. ศึกโมยราพ

ทศกัณฐ์เกลียดชังและเจ็บแค้นที่เสียเชิง จึงปรึกษากับเหล่าเสนาว่า ข้าศึก กระทำได้เพราะพิเภกเป็นหนอนบ่อนไส้ น่าจะส่งผู้ “ ชำนาญฤทธิ ” ไปลอบฆ่าพระรามพระ ลักษณะณ์เพื่อยุติศึก เปาวนาสุรเสนอมอยราพนัดดาท้าวสหมลิวันแห่งบาดาล ซึ่งเป็นญาติกับ ท้าวลัสเตียน เพราะมีความชำนาญในการล่องหน เมื่อได้รับสารจากทศกัณฐ์โมยราพก็เจ็บร้อน แต่พอนางจันทระภรรยา มารดาของโมยราพรู้ว่า ลูกจะไปฆ่านัดดาท้าวอัชบาล ก็ตกใจและเล่าว่า ท้าวสหมลิวันเมื่อจะมอบเมืองแก่โอรส (บิดาโมยราพ) ได้สั่งไว้ว่าถึงจะนับทศกัณฐ์เป็นญาติก็มี ให้ไปยุ่งเกี่ยวกับ เพราะไม่ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม โมยราพไม่เชื่อมารดายกทัพไปกรุงลงกา ทศกัณฐ์แนะนำให้โมยราพทำพิธีสะกดทัพเพื่อลอบเข้าไปสังหารพระรามพระลักษมณ์ โมยราพยก ทัพกลับกรุงบาดาลเพื่อทำพิธีบดยาที่เขาสุรกานต์ ทดสอบสรรพคุณด้วยการทาทั่วตัว ปรากฏ

ว่าสามารถหายตัวได้ ตกกลางคืนไมยราพฝันว่ามีดวงจันทร์ส่องแสงสว่างไสวแต่ปรากฏมีดาวดวงเล็กดวงหนึ่งส่องแสงสว่างกว่า โหราทำนายว่าดวงจันทร์นั้นคือตัวไมยราพ ส่วนดวงดาวนั้นคือไวยวิกผู้ที่จะได้ครองกรุงบาดาลต่อไป ไมยราพจึงสั่งจำขังไวยวิกกับมารดาคือนางพิรากวนไว้เสร็จศึกแล้วจะกลับมาสังหารพร้อมกับพระรามพระลักษมณ์

พระรามก็ทรงพระสুবินว่ายักษ์ราหูกำลังจะลักพาพระอาทิตย์ทรงกลดไป พระองค์ยื่นมือหักจักรชั้นพรหมโลกได้โดยที่พระบาทเหยียบอยู่บนพิภพภาค พิเภกทำนายว่าเป็นนางไม้ดี พระอาทิตย์ทรงกลดนั้นคือพระราม ราหูคือไมยราพจะมาจับตัวพระรามไปแต่จะไม่สามารถทำอันตรายถึงชีวิตของพระรามได้ เพราะมีทหารคู่ใจไปช่วยพระองค์ มีชัยจนเลื่องลือไปทั่วพิภพ และว่าเคราะห์ของพระองค์จะหมดสิ้นในตอนรุ่งเช้า พระรามจึงมีพระบัญชาให้เหล่าทหารจัดเวรยามระวังภัย หนุมานอาสาพระรามนิมิตกายใหญ่โตล้อมกองทัพ พลับพลาที่ประทับอยู่ในอก ปากเป็นประตู หางเป็นปราการ พิเภกกับพระลักษมณ์นั่งรักษาพระองค์ สุครีพเป็นนายประตู

ไมยราพซ่อนกลโดยเหาะขึ้นไปบนฟ้าแล้วกวัดแกว่งกล้องแก้วโกมิน พลวานรคิดว่าเป็นแสงของดาวประกายพริก คิดว่าเข้าแล้ว ต่างพากันนอนหลับพักผ่อน ไมยราพได้ที่ใช้กล้องเป่ายาสะกดให้ทหาร หนุมาน พิเภก พระราม พระลักษมณ์หลับ แล้วอุ้มพระรามพาไปขังในกรงเหล็กที่ตงตาล ณ เมืองบาดาล ให้นางพิรากวนตักน้ำใส่กระทะเพื่อใช้ต้มพระรามและไวยวิก เมื่อกองทัพพระรามฟื้นขึ้นมาต่างก็เศร้าเสียใจที่พระรามถูกลักพาตัวไป พิเภกสั่งให้หนุมานตามไปช่วยพระราม

หนุมานลอดกำนดอกบัวเข้าไปทำลายกำแพงด่านและเมืองหน้าด่านต่างๆ ของกรุงบาดาล จนได้พบกับมัจฉานุซึ่งเป็นผู้ดูแลด่านชั้นใน มัจฉานุกับหนุมานต่อสู้กันแต่ไม่มีใครแพ้ชนะ หนุมานสงสัยซักถามประวัติจึงรู้ว่ามัจฉานุคือบุตร ก็แสดงตนว่าเป็นบิดาโดยหาเป็นดาวเดือนตะวันและถามทาง หนุมานลอดกำนดบัวเพื่อเข้าสู่เมืองบาดาล พบนางพิรากวนกำลังตักน้ำจึงแปลงกายเป็นไยบัวติดสไบนางจนรอดพ้นจากการตรวจซึ่งนำหนักก่อนเข้าเมือง หนุมานอุ้มพระรามซึ่งกำลังบรรทมไปซ่อนไว้ในปาก่อนที่จะกลับเข้าเมืองอีกครั้ง มารบกับไมยราพเป็นเวลานานแต่ก็ไม่สามารถเอาชนะได้ ไมยราพเองก็เกรงฤทธิ์ของหนุมานจึงคิดแผนใช้ต้นตาลสามต้นผลัดกันตีคนละสามที หนุมานถูกหวดก่อนแต่ก็ไม่ตายเพราะได้ร้ายเวทย์ให้ร่างกายคงทน ไมยราพโดนหวดจนแขนขาหลุดแต่กลับตอดิต หนุมานใช้เท้าซ้ายเหยียบอกไมยราพไว้แล้วถามนางพิรากวนว่าทำไมไมยราพจึงฆ่าไม่ตาย นางพิรากวนบอกว่าไมยราพลอดจิตออกเป็นตัวผึ้ง หนุมานจึงเนรมิตกายให้ใหญ่โตขาขวาก้าวไปยังเขาดรีกฎ ขยี้ตัวผึ้ง ไมยราพตาย หลังจากนั้นหนุมานจึงไปช่วยไวยวิก ให้ไวยวิกครองเมืองบาดาลและแต่งตั้งมัจฉานุเป็นอุปราช

หนุมานวางพระรามไว้ในมือข้างหนึ่งอีกข้างหนึ่งถือเคียวไมยราพแทรกพื้นดินขึ้นมายังพลับพลา พระรามฟื้นขึ้นมา ทรงกล่าวชมเชยหนุมานที่มีใจกตัญญูและติดตามไปแต่ผู้เดียว ทรงสัญญาว่าจะประทานกรุงอยุธยา แล้วประทานพระธำมรงค์ที่พระองค์ทรงสวมอยู่

ข. ตีอกุมภกรรณ

(1) กุมภกรรณทนายปริศนา

ทศกัณฐ์ขอให้กุมภกรรณอนูชาซึ่งเป็นมหาอุปราชนำทัพออกไปสู้กับทัพพระราม กุมภกรรณเตือนสติทศกัณฐ์ให้ยอมรับความจริงว่าต้นเหตุของความขัดแย้งครั้งนี้มาจากนางสามนักรขา ตีอกจะยุติถ้าทศกัณฐ์ส่งตัวนางสีดาคืนแก่พระราม ทศกัณฐ์โกรธ กุมภกรรณจำยอมออกศึกเพราะกตัญญูต่อทศกัณฐ์ พิเภกทูลขอให้พระรามไว้ชีวิตกุมภกรรณ เพราะเป็นผู้อยู่ในสังขารธรรม พิเภกจึงออกไปห้ามทัพ แต่กลับถูกกุมภกรรณต่อว่าว่าเนรคุณ ไปเข้าด้วยฝ่ายศัตรู พิเภกเตือนกุมภกรรณว่าพระรามคือองค์นารายณ์อวตาร แล้วแนะนำควริยมั่นในธรรม เสร็จศึกแล้วพระรามจะมอบกรุงลงกาให้ กุมภกรรณกล่าวเยาะหยัน และทำว่าถ้าพระรามเป็นพระนารายณ์จริงต้องตอบปริศนาที่ว่า “...ซีโหนดหญิงโหดมารยา ช่างงารีชายทรชน” ให้ได้ (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 353) ไม่มีใครในทัพพระรามสามารถตอบปริศนาได้ พระรามรับสั่งให้องคตไปลวงถามกุมภกรรณ องคตม้วนหางเป็นแท่นสูงเท่ากับรถทรงของกุมภกรรณ แล้วลวงกุมภกรรณว่าพระรามทรงทราบคำตอบแล้ว อยากรู้คำตอบของกุมภกรรณ กุมภกรรณเฉลยปริศนาว่า ช่างงารีคือทศกัณฐ์ ซีโหนดชั่วคือพระราม หญิงโหดคือนางสามนักรขา ชายทรชนคือพิเภก

(2) สุครีพลอนตันรัง

พระรามมีบัญชาให้สุครีพเป็นแม่ทัพออกรบกุมภกรรณ กุมภกรรณเห็นว่าสุครีพมีฤทธิ์เดชและกำลังมาก จึงคิดแผนตัดกำลัง โดยทำให้ไปลอนตันรังทวีปบุตร ตนจึงจะรบด้วย พอสุครีพลอนตันรังมาได้กุมภกรรณก็เข้าต่อสู้ทันที สุครีพอ่อนแรง ถูกกุมภกรรณตีด้วยคทาแล้วจับหนีบใส่รักแร้พาเหาะไปยังเมือง พระรามรับสั่งให้หนุมานไปช่วย หนุมานเข้าชิงสุครีพได้ที่หน้าประตูเมือง แล้วช่วยกันรุมรบ จับกุมภกรรณตัดหูตัดจมูก พระรามตำหนิสุครีพที่ไม่รู้เท่าทันศัตรู

(3) กุมภกรรณลับหอกโมกขศักดิ์

กุมภกรรณโกรธแค้นทหารพระรามเกิดมานะอยากเอาชนะ จึงขึ้นไปขอหอกโมกขศักดิ์จากพระพรหม พระพรหมมอบหอกให้แต่หอกมีสนิม เพราะทศกัณฐ์กระทำผิดที่ลักสีดามา กุมภกรรณจึงต้องทำพิธีลับหอกที่ริมลำธารเขาพระสุเมรุ พระรามเห็นกุมภกรรณไม่ยกทัพมาอีกจึงถามพิเภก พิเภกทูลพระรามว่าหากกุมภกรรณทำพิธีลับหอกสำเร็จ หอกจะเรืองฤทธิ์ดังไฟกรด ต้องให้หนุมานและองคตแปลงเป็นหมาเฝ้าและอีกาจิกกินหมาเฝ้าลอยตามน้ำไป พระรามรับสั่งให้ทำตามคำแนะนำของพิเภก จึงล้างได้สำเร็จ

(4) พระลักษมณ์ต้องหอกโมกขศักดิ์

กุมภกรรณยกทัพเป็นครั้งที่สอง ครั้งนี้พระรามทรงให้พระลักษมณ์ออกรบ ทหารพระรามสังหารแม่ทัพยักษ์ กุมภกรรณโกรธเข้าประมือกับพระลักษมณ์ พระลักษมณ์แผลงศรถูกกุมภกรรณและรถทรง กุมภกรรณเจ็บปวดแต่แข็งใจร้ายเวทย์ ศรก็หลุดออก

ความทุกข์ทรมานก็หมดสิ้นไป พุงหอกโมกขคักดิ์ต้องออกพระลักษมณ์แล้วเลิกทัพกลับไป เหล่าทหารพระรามต่างช่วยกันดึงหอกที่ปักอกพระลักษมณ์ แต่ไม่มีใครสามารถดึงออกได้ นิลนันทน์เข้าไปทูลให้พระรามทราบ พระรามตกใจและเสียใจรีบเดินทางไปยังสนามรบ นิลนันทน์พาเดินหลงทาง พระรามจึงแผลงศรจันทวาทิตย์เป็นพระจันทร์สามดวงให้มีแสงสว่าง และดึงหอกออกจากอกพระลักษมณ์แต่ก็ไม่สำเร็จ พิเภกทูลแนะนำให้หนุมานไปหายาแก้ให้ทันก่อนถึงรุ่งเช้า หนุมานเห็นรถพระอาทิตย์กำลังจะเคลื่อนออกมาก็รีบฉวยท้ายรถ พระอาทิตย์ตกใจแผลงเพลิงกรดใส่หนุมาน หนุมานตาย พระอาทิตย์ชุบชีวิตขึ้นมาแต่ไม่อาจหยุดโคจรได้ จึงจะเคลื่อนรถเข้าไปในกลีบเมฆ หนุมานรีบไปหาสรรพยาร้องเรียกต้นสังกรณีตรีชาวดิอินเสียงขานรับแต่ไม่เห็นต้น จึงเนรมิตกายให้ใหญ่โอบเขาไว้เก็บยามาได้ หลังจากนั้นหนุมานรีบเหาะมายังกรุงอยุธยาเข้าเฝ้าพระพรตพระสัตรุด พระอนุชาทั้งสองจึงมอบขวดบรรจุปัญจมหานที หนุมานนำยาทั้งหมดมอบให้พิเภกผสมแล้วทาลงไปบนแผลที่อกพระลักษมณ์ได้ทันเวลา หอกโมกขคักดิ์หลุดออกทันที แผลก็หายไป พระลักษมณ์ฟื้นคืนสติ

(5) กุมภกรรณทนต์น้ำ

กุมภกรรณคิดตัดศึกด้วยอุบายให้ทหารพระรามอดน้ำตาย จึงไปทำพิธีทนต์น้ำเป็นเวลาเจ็ดวัน โดยบันดาลกายให้ใหญ่โตนอนขวางทางน้ำไม่ให้ไหลผ่านที่ตั้งของทหารพระราม แล้วอำพรางกายไม่ให้มองเห็น รุ่งเช้าน้ำในลำธารก็แห้งเหือด พระรามทรงเห็นว่าภาวการณ์น้ำแห้งนี้น่าจะเกี่ยวข้องกับภารกิจกุมภกรรณไม่ออกรบ พิเภกทูลให้หนุมานไปทำลายพิธีทนต์น้ำของกุมภกรรณ แต่พิเภกไม่รู้ว่ากุมภกรรณทำพิธีที่ใด หนุมานแปลงกายเป็นนกเหยี่ยวบินเข้าไปในกรุงลงกา แล้วแปลงเป็นหญิงนางกำนัลเข้าไปสอบถามสถานที่ที่กุมภกรรณทำพิธีลับหอก ได้ความว่ามีเพียงนางกำนัลที่ชื่อนางคันทมาลีซึ่งทำหน้าที่ส่งดอกไม้ถวายกุมภกรรณเท่านั้นที่รู้ หนุมานแปลงเป็นเหยี่ยวบินตามนางคันทมาลีและนางสนมอีกสี่คนไปเก็บดอกไม้ โฉบจิกนางกำนัลมาคนหนึ่ง แล้วแปลงเป็นนางกำนัลคนนั้น ตามนางคันทมาลีจนถึงจุดที่กุมภกรรณทำพิธี เห็นว่าลำธารตรงนั้นน้ำนิ่งจึงคืนร่างเป็นหนุมานตาลงไปได้น้ำ เข้าต่อสู้กับกุมภกรรณซึ่งกำลังนอนทนต์น้ำ กุมภกรรณสู้ไม่ได้เหาะหนีเข้าไปหลบในก้อนเมฆ แล้วเข้าลงกา

(6) กุมภกรรณลัม

กุมภกรรณทูลทศกัณฐ์เรื่องทำพิธีไม่สำเร็จ ทศกัณฐ์ปลอบใจกล่าวว่าความเปลี้ยพล้ำเกิดจากพิเภกที่คอยบอกความลับให้ศัตรูรู้และหาทางแก้ได้ กุมภกรรณเกิดความมานะ ยกทัพเป็นครั้งที่สาม ระหว่างเดินทัพนั้นเกิดกลางร้ายต่างๆมากมาย ฝ่ายทัพพระรามนั้น พิเภกทูลให้พระรามเป็นแม่ทัพเพราะศึกครั้งนี้กุมภกรรณถึงฆาต กุมภกรรณแผลงศรเป็นอาวุธ ถูกทหารพระรามตายเกลื่อน พระรามแผลงศรอัคนีวาต ล้างอาวุธแล้วต้องรอดกุมภกรรณหักแหลกกลาญ กุมภกรรณตกอยู่ในภาวะเสียเปรียบแต่แข็งใจสู้ เข้ารับมืออย่างไม่ลดละ ถูกพระรามตีด้วยคันศร ท้ายสุดถูกศรพรหมศาสตร์ของพระรามปักอก กุมภกรรณเห็นพระรามเป็น

พระนารายณ์ สำนักผิดกล่าวขอภัยโทษที่ล่วงเกินพระรามพร้อมทั้งฝากพิเภกให้พระรามดูแลพระรามทรงยกโทษให้ ก่อนตายกุมภกรรณสั่งเสียพิเภกให้รับราชการกับพระรามด้วยดี

ค. คีกรินทร์ชิต

(1) อินทรชิตอาสาออกรบ

อินทรชิตแค้นใจที่กุมภกรรณถูกฆ่าตาย จึงอาสาออกรบ เมื่ออินทรชิตเข้าไปลานางมณโฑ นางไม่อาจห้ามได้เพราะเป็นคำสั่งของทศกัณฐ์ จึงได้แต่กล่าวเตือนโอรสให้ระวังตัวอย่าประมาท เพราะทหารฝ่ายพระรามล้วนเก่งกล้าสามารถ อินทรชิตมั่นใจในฝีมือของตนว่าจะสามารถชนะพระรามได้ จึงยกทัพออกมา พิเภกทูลพระรามว่าอินทรชิตมีศรสามเล่มอีกทั้งยังมีสติปัญญาเฉลียวฉลาด พระรามสั่งให้พระลักษมณ์นำทัพออกรบ หนุมาน สุครีพ องคต ลิบแปดมงกุฎ เข้ารบอินทรชิตแต่ทั้งหมดถูกศร พระลักษมณ์จึงแผลงศรกลายเป็นลมพัดอ่อนๆ ทำให้ทหารลิงฟื้นคืนสติ ศรถูกถทรงอินทรชิตหักลงแล้วยังถูกเหล่าทหารยักษ์ตายเกลื่อนอินทรชิตจึงแผลงศรมาเป็นไฟ พระลักษมณ์แผลงศรพวยวาทต้องอกอินทรชิต อินทรชิตอ่านเวทย์มนต์เป่าลงตรงศรที่ปักอกศรก็หลุด ความเจ็บปวดก็หายไปสิ้น แล้วสั่งเลิกทัพ

(2) มังกรกัณฐ์ชัตตาทัพ

อินทรชิตเห็นอานุภาพของเหล่าทหารพระรามแล้วเกิดความเกรงกลัว จึงขอประทานอนุญาตทศกัณฐ์ไปทำพิธีชุบศรนาคบาทที่เชิงเขาอากาศเป็นเวลาเจ็ดวัน เพื่อเพิ่มฤทธานุภาพของตน ในระหว่างที่อินทรชิตไปทำพิธีทศกัณฐ์ได้เชิญมังกรกัณฐ์ โอรสของพญาชรอกรบเพื่อชัตตาทัพไว้ก่อน พิเภกทูลพระรามเมื่อรับสั่งถาม ว่ามังกรกัณฐ์มีความสามารถในการใช้ธนู พระรามเสด็จเป็นจอมทัพออกรบกับมังกรกัณฐ์ ในตอนแรกทหารลิงตกเป็นรอง พระรามจึงแผลงศรอัคนีวาท ถูกทหารยักษ์ล้มตายลงมาก มังกรกัณฐ์ขว้างจักรแก้วถูกทหารลิงล้มตายบ้าง พระรามแผลงศรพวยวาทถูกจักรแก้วแหลกสะเก็ดแยก มังกรกัณฐ์แผลงศรตัดเกราะแก้วบาดพระมังสาของพระรามแล้วลอยขึ้นไปบนฟ้า พระรามแผลงศรพาลจันทร์ถูกศรมังกรกัณฐ์แหลกสะเก็ดแยก มังกรกัณฐ์เหาะขึ้นฟ้าร้ายเวทย์บันดาลให้มีหลายร่างลอยในอากาศ แล้วบันดาลให้เกิดฝนถ่านเพลิงลงมา พระรามถามวิธีเอาชนะมังกรกัณฐ์จากพิเภก พิเภกทูลให้พระรามสั่งให้ศรพรหมมาสเตอร์ตรงไปพิฆาตมังกรกัณฐ์ตัวจริงแล้วแผลงศรออกไป ถูกมังกรกัณฐ์คอขาดตายรูปจำลองก็อันตรธานหายไป ในระหว่างรออินทรชิตเสร็จจากพิธีชุบศรทศกัณฐ์สั่งให้วิรุณมุข โอรสของวิรุณจำบังจัดทัพคอยตั้งรับที่ชายป่าไม่ให้ทัพพระรามหักด่านเข้ามาได้

(3) อินทรชิตทำพิธีชุบศรนาคบาท

พระรามตรัสถามเหตุที่อินทรชิตไม่ออกรบ พิเภกทูลว่าอินทรชิตกำลังทำพิธีชุบศรนาคบาท หากสำเร็จจะมีอิทธิฤทธิ์มากยิ่งขึ้น พระรามรับสั่งให้ขามพุทราชไปล้างพิธี อินทรชิตเข้าไปทำพิธีในโพรงไม้ไทรทันเพื่อเรียกเหล่านาคให้มาคายนพิษในศรของตน โดยกำชับให้ทหารยามช่วยกันดูไม่ให้หมีเข้ามาทำลายพิธีได้ ขามพุทราชแปลงเป็นหมีไปกัดกินต้นไม้ไทรทันจนไม้ล้ม

ลง เหล่าบรรดานาคที่กำลังคายพิษต่างตกใจนึกกว่าเป็นเสียงปีกของพญาครุฑ จึงหนีดำดินไปหมด เมื่อเสียดิจอินทรชิตเหาะกลับไปทูลทศกัณฐ์ แล้วเข้าสมทบกับทัพของวิรุณมุข

(4) อินทรชิตออกรบครั้งที่สอง

พระรามมีพระบัญชาให้พระลักษมณ์เป็นจอมทัพออกรบกับทัพอินทรชิต พิเภกทูลเตือนพระลักษมณ์ให้ระวังอินทรชิตจะใช้ศรนาคบาศรัดพระองค์ พระลักษมณ์มั่นใจในพระปรีชาสามารถของพระองค์ เมื่อออกรบทหารลิงรุกจนทหารยักษ์แตกพ่าย อินทรชิตจึงแผลงศรถูกทหารลิงตายกลาด พระลักษมณ์แผลงศรถูกทหารยักษ์ และต้องออกอินทรชิต อินทรชิตร้ายเวทย์ให้ศรหลุดออก แล้วแอบเข้าไปในรถเพื่อปลุกเสกศรนาคบาศ โดยให้วิรุณมุขออกรับศึกแทน วิรุณมุขร้ายเวทย์กำบังกายแล้วใช้หอกสุรกานต์แทงทหารลิงตายไปเป็นอันมาก พิเภกแนะนำให้พระลักษมณ์แผลงศรพาลจันทร์เป็นตาข่ายเพชรล้อมจับวิรุณมุข หนุมานจับตัววิรุณมุข ถวายพระลักษมณ์ วิรุณมุขทูลพระลักษมณ์ว่าอินทรชิตกำลังปลุกเสกศรนาคบาศ พระลักษมณ์งดโทษตายแก่วิรุณมุข ให้รับโทษเพียงให้สั๊กหน้าแล้วพาตระเวนประจาน แล้วปล่อยตัวไป

วิรุณมุขกลับไปหาอินทรชิต อินทรชิตออกอุบายให้วิรุณมุขแปลงกายเป็นตนส่วนตนเองก็ร้ายเวทย์กำบังกาย เหาะขึ้นไปบนฟ้าเตรียมแผลงศรสังหารพระลักษมณ์ พระลักษมณ์เข้าใจว่าอินทรชิตอยู่ในกองทัพจึงสั่งให้จุ่มอินทรชิตซึ่งหลบอยู่ในก้อนเมฆแผลงศรนาคบาศกลายเป็นนาคเข้รัดทั้งพลทหารลิงและพระลักษมณ์ เว้นเพียงพิเภกเท่านั้น อินทรชิตเข้ามาต่อว่าพิเภกที่หักหลังวงศ์วานของตนเอง นำความลับไปบอกฝ่ายพระรามจนหมดสิ้น พิเภกตอบว่าตนตั้งมั่นในทางธรรม และได้ให้สัตย์แก่พระรามว่า จะบอกตามจริงไป หากตนหวังจะได้ครองลงกาพระลักษมณ์ก็จะไม่เพื่องพล้ำอย่างที่เกิดขึ้น อินทรชิตยกทัพกลับกรุงลงกา รอสังหารพระราม ซึ่งจะมารับศพพระลักษมณ์ พระรามเสด็จไปที่สนามรบ พยายามแกะนาคที่รัดร่างพระลักษมณ์ แต่ไม่สามารถทำได้ พิเภกบอกวิธีแก้ศรนาคบาศแก่พระราม พระรามแผลงศรพายวาทขึ้นไปบนท้องฟ้าขอให้พญาครุฑลงมาช่วยฉีกกินนาค นาคจึงหลุดออกจากร่างของพลลิงและหลุดออกจากพระวรกายของพระลักษมณ์

(5) อินทรชิตทำพิธีชุบศรพหมาสตร์

อินทรชิตโกรธแค้นที่พิเภกบอกวิธีแก้ศรนาคบาศแก่พระราม จึงไปทำพิธีชุบศรพหมาสตร์ที่เขายุคนธร ใต้ต้นตร่างริมหาดมณีมรกต เป็นเวลาสามวัน ระหว่างนี้ให้ทศกัณฐ์จัดหาทัพเพื่อขัดตาทัพไว้ก่อน แล้วกำชับว่าในระหว่างทำพิธีอย่าได้นำข่าวการตายไปบอก

(6) พิเภกนำพลวานรไปหาผลไม้

สุครีพทูลพระรามว่าเสบียงอาหารผลไม้เริ่มหมดไป พระรามรับสั่งให้พิเภกซึ่งรู้จักป่าแควนี้ดีนำพลทหารลิงไปเก็บผลไม้

(7) กำป่นขัดตาทัพ

ทศกัณฐ์สั่งให้กำป่นจัดทัพเพื่อขัดตาทัพ พระรามให้พระลักษมณ์ออกรบ ทัพทั้งสองมาประทะกัน พลลิงสามารถเช่นฆ่าพลยักษ์ได้มาก กำป่นซึ่งเข้าไส้รบรุกทหารลิง

หนุมานใช้ตรีเฑาะว์แทงข้างและควาญตาย แล้วใช้ตรีศูรگانต์แทงกำปั่นตาย ทหารนำเรื่องทัพกำปั่นแตกพ่ายทูลแก่ทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ลืมนำคำสั่งของอินทรชิต สั่งให้ไวกาสูรไปแจ้งเรื่องกำปั่นตายแก่อินทรชิตให้กลับมาแก้แค้น อินทรชิตโกรธที่นำข่าวการตายมาแจ้งแก้ตนจนพิธีถูกล้าง จึงแก้ด้วยการทำพิธีปลีกรรม นำเลือดแพะดำ โคดำ มาบูชาศรพหมาสตร์

(8) อินทรชิตแปลงเป็นพระอินทร์

อินทรชิตคิดอุบายแปลงกายเป็นพระอินทร์ ให้หมู่ทหารแปลงเป็นคนธรรพ์ เทวดา และนางฟ้ารำฟ้อน การุณราชแปลงเป็นข้างเฮอร์วีน แล้วยกขบวนแปลงลอยมากลางฟากฟ้าเหนือสนามรบ หนุมานเตือนพระรามว่าให้ระวังตน พระลักษมณ์และเหล่าพลวานรมองดูขบวนแปลงระบำรำฟ้อน อินทรชิตได้โอกาสแผลงศรพหมาสตร์ถูกพระลักษมณ์ ลีบแปดมงกุฏ สุครีพ องคต และเหล่าทหารล้มลงเหลือเพียงหนุมานผู้เดียว หนุมานเข้าต่อว่าพระอินทร์ที่เข้าข้างฝ่ายยักษ์ แล้วใช้มือซ้ายหักคอข้างเฮอร์วีน อินทรชิตหวดหนุมานด้วยคันศรตกลงไปนอนสลบ อินทรชิตคืนร่างสั่งให้ทหารคอยดูว่าพระรามออกมาเมื่อใดให้ไปบอกตนจะยกกองทัพออกมา แล้วยกกองทัพกลับลงกา ทศกัณฐ์ดีใจที่อินทรชิตเอาชนะทัพพระรามได้

ตกเย็นพระรามเห็นทัพไม่กลับมาจึงเสด็จตามไปดูที่สนามรบ ทรงแผลงศรจันทวาทิตย์เพื่อให้แสงสว่างนำทาง เห็นพระลักษมณ์ หนุมาน ลีบแปดมงกุฏ สุครีพ องคต และพลทหารนอนตายเกลื่อนสนามรบ ก็กินแสงรำให้เสียพระทัยจนสลบ ทศกัณฐ์ให้นางสีดาขึ้นบุษบกแก้วไปยังสนามรบเพื่อดูศพพระรามพระลักษมณ์ นางสีดาขึ้นบุษบกแก้วไปถึงสนามรบเห็นพระรามพระลักษมณ์ และเหล่าทหารลึงนอนกลาดเกลื่อน ก็เศร้าโศกเสียใจจนสลบไปด้วยแต่นางตรีชาดาทูลเรื่องบุษบกแก้วว่าหญิงที่เป็นม่ายสามิตายบุษบกจะไม่ลอย ดังที่ครั้งหนึ่งนางมณฑิลาเคยเสี่ยงทาย อีกทั้งพระรามนั้นคือพระนารายณ์อวตารให้มาปราบยักษ์ พระองค์ไม่ตายแน่นอน นางสีดาจึงทำการเสี่ยงทาย ปรากฏว่าบุษบกแก้วพานางลอยขึ้นฟ้ากลับมายังสวนศรี

(9) พิเภกมาช่วยหนุมาน

พิเภกและทหารกลับมาจากไปเก็บผลไม้ รู้ข่าวว่าพระรามพระลักษมณ์และพลวานรทั้งหลายเสียชีวิต ก็รีบตามไปที่สมรภูมิรบพบหนุมานจึงร้ายเวทย์เป่าลงในปาก เมื่อต้องลม หนุมานจึงฟื้นคืนชีพ พิเภกบอกว่าเป็นอุบายอินทรชิต ทั้งสองจึงมุ่งไปหาพระราม พระลักษมณ์ ทั้งสองต่างรำพันถึงกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ ชมพูพานและทหารลึงเมื่อต้องละอองน้ำค้าง และได้ยินเสียงพิเภกและหนุมานก็ฟื้นขึ้นมา ต่างเข้าบิบนวดพระราม พระองค์จึงฟื้นคืนสติ พระรามปรึกษาพิเภกหาวิธีแก้ให้พระลักษมณ์และเหล่าทหารที่ตายไปฟื้นคืนชีพ ชมพูพานบอกยาแก้ศรพหมาสตร์ว่าอยู่ที่เขาอาวูร ซึ่งมีจักรกรุดหมูน้อยตลอดเวลา แต่ถ้าใช้ให้หนุมานทหารเอกของพระรามไปเอา ยา จักรนั้นจะหยุดตามพรของพระอิศวร พระรามจึงบัญชาให้หนุมานไปเอา ยา หนุมานแปลงกายใหญ่โตตรงไปยังเขาอาวูร จักรกรุดหยุดหมูน เหล่าเทวดาที่อยู่เฝ้ายาแจ้งว่าเต็ดยาไม่ได้ต้องซ่อนเขาเอาไปทิ้งลูก หนุมานจึงแบกเขาใส่บาแล้วเหาะกลับมายังสมรภูมิพร้อมด้วยเหล่าเทวดาที่เฝ้ายา แต่จะวางลงบนพื้นดินลงกาไม่ได้ตามคำของพระอิศวร หนุมานจึงต้อง

แบกเขาไปวางไว้ที่ทิศตะวันออก ให้ลมพัดกลิ่นหอมของยาลอยไปแตะพระนาสาของพระลักษมณ์ และจุมพลึง ครูเตียวพระลักษมณ์และพลลิงก็ฟื้นคืนชีพ เทวดาที่เฝ้ายากี้เข้าเฝ้าพระราม แล้วก็ลากลับโดยแบกเขาอาวูกลับไปด้วย

(10) สุขาจารแปลงเป็นนางสีดา

ทศกัณฐ์และอินทรชิตรู้ จึงคิดตัดศึกโดยลวงให้พระรามคิดว่านางสีดาตาย โดยให้สุขาจารแปลงเป็นนางสีดา สุขาจารต้องโทษเพราะหนีราชการการรบในสมัยศึกกุมภกรรณ นางสีดาแปลงขึ้นท้ายรถทรงของอินทรชิต พระรามรับสั่งให้พระลักษมณ์เป็นแม่ทัพ ทรงเตือนพระลักษมณ์ให้ระวังเล่ห์กลของอินทรชิต เมื่อทัพทั้งสองประจันหน้ากัน อินทรชิตกล่าวว่าศึกครั้งนี้เกิดจากนางสีดา ตนจะคืนนางให้พระลักษมณ์ไปถวายพระรามด้วย อินทรชิตแสร้งโมโหตัดเศียรนางสีดาโยนไปหน้ารถทรงพระลักษมณ์ ร้องเย้ยให้พระลักษมณ์เก็บเศียรไปถวายพระราม แล้วกล่าวประชดว่าให้ทัพพระรามอยู่เฝ้าเมืองลงกาต่อไป ส่วนตนจะไปอยู่ยาม่าล่างโคตรพระราม พระลักษมณ์ยกทัพกลับมาด้วยความเศร้าโศก ไม่อาจกราบทูลเรื่องราวจนพระรามทรงนำน้ำล้างศรสรพระพักตร์ให้ พิเภกจ้ำยามสามตาดูชะตาของนางสีดา ทูลว่านางนั้นเป็นชายนักโทษแปลงมา นางสีดายังไม่ตาย พระรามจึงมีบัญชาให้สุครีพ หนุมาน และองคตไปดูศพที่สนามรบ ปรากฏว่าเป็นศพสุขาจาร

(11) อินทรชิตทำพิธีกุมภินิยา

อินทรชิตทำพิธีกุมภินิยาเพื่อให้ตนเองและเหล่าทหารเป็นอมตะ พระรามปรึกษาข้าราชการกับพิเภกว่าจริงหรือไม่ที่อินทรชิตกล่าวว่าจะยกไปตีเมืองอยุธยา พิเภกทูลว่าเป็นกลลวงของอินทรชิต ทูลพระรามให้ส่งพระลักษมณ์ไปล้างพิธี พระรามเตือนพระลักษมณ์ไม่ให้ประมาท มอบศรสามเล่มและให้พิเภกตามไปช่วยพระลักษมณ์ ทหารลิงสามารถทำลายกิจพิธีอินทรชิตได้

(12) พระลักษมณ์ล้างศรอินทรชิต

ทัพลิงตีทัพยักษ์แตกพ่าย อินทรชิตแผลงศรวิฆณุปาณัมกลายเป็นเพลิงกรดโดนทหารลิงตายกลาด พระลักษมณ์แผลงศรอัคนีวาตกลายเป็นฝนดับไฟล้างศรอินทรชิตแหลกกลาย และยังต้องกายอินทรชิต อินทรชิตแข็งใจร้ายเวทย์จนศรหลุดออก หลังจากนั้นพระลักษมณ์ก็เข้าต่อสู้กับอินทรชิต อินทรชิตชักศรนาคบาศ พิเภกเตือนพระลักษมณ์ให้ระวัง เมื่ออินทรชิตแผลงศรนาคบาศเป็นนาค พระลักษมณ์แผลงศรพายุวาทเป็นครุฑเข้าจับนาค ศรนาคบาศแหลกละเอียดในพริบตา อินทรชิตปลุกฤทธิ์ศรพรหมาสตร์ พิเภกเตือนพระลักษมณ์ให้ล้างศรพรหมาสตร์ให้ได้ อินทรชิตแผลงศรพรหมาสตร์ตกลงเป็นอาวูธ พระลักษมณ์แผลงศรพรหมาสตร์เป็นพายุพัดอาวูธให้แหลกละเอียด อินทรชิตเห็นว่าตนไม่มีทั้งอาวูธและกำลังทหาร อีกทั้งยังบาดเจ็บอ่อนกำลังและหิวโหย คิดกลับไปร่ำลามารดาและแม่เหสีแล้วจะยกทัพกลับมาอีก จึงขว้างจักรเมฆสุรขึ้นไปบนฟ้าบังแสงอาทิตย์ไว้แล้วเหาะกลับลงกา

(13) อินทรชิตกลับลงกา

อินทรชิตกลับเข้าเมืองตรงไปพบเพื่อลานางมณโฑ นางมณโฑพาอินทรชิตเข้าพบทศกัณฐ์ เพื่อขอให้ทศกัณฐ์สั่งยกเลิกการออกรบของอินทรชิต นางมณโฑทูลขอทศกัณฐ์ให้คืนตัวนางสีดาแก่พระราม ทศกัณฐ์โกรธนางพาลว่านางมีจิตริษยา หากรักลูกตนก็จะออกรบเสียเอง อินทรชิตจึงปลอบใจนางมณโฑว่าการรบเป็นหน้าที่ของลูกผู้ชาย และไม่มีใครหนีความตายได้พ้น อินทรชิตกล่าวฝากลูกและเมียให้นางช่วยดูแล กล่าวฝากฝังให้ทศกัณฐ์ดูแลนางมณโฑด้วย ทศกัณฐ์มอบศรสุรگانต์ให้ หลังจากนั้นอินทรชิตก็เข้าไปลามเหสีและลูกทั้งสอง บรรดานางกำนัลต่างรำไห้อาลัยอินทรชิต อินทรชิตอาลัยเมือง อินทรชิตฝันใจออกรบ

(14) อินทรชิตอาลัยชีวิต

อินทรชิตแผลงศรสุรگانต์ต้องพลึงตายเคลื่อน พระลักษมณ์แก้ด้วยการยิงศรพรหมาสตร์ต้องรถอินทรชิตหัก และกลายเป็นลมพัดคืนชีวิตแก่ทหารลิง อินทรชิตเข้าจู่โจมทหารลิง พระลักษมณ์ออกรับมืออินทรชิต ทั้งสองต่อสู้กันเข้มข้น อินทรชิตแผลงศรโดนเข้าพระลักษมณ์ พระลักษมณ์ร้ายเวทย์คลายความเจ็บปวด พระลักษมณ์แผลงศรอัคนีวาตปักอกอินทรชิต อินทรชิตร้ายเวทย์ศรก็หลุดออก อินทรชิตขว้างจักรกรวดหมุนเวียนรอบองค์พระลักษมณ์ พระลักษมณ์แผลงศรพรหมาสตร์ถูกจักรกรวดแหลกละเอียด อินทรชิตเกิดกลัวตายจึงเหาะขึ้นไปหลบในกลีบเมฆ แล้วร้ายเวทย์บันดาลให้เกิดฝนอาวุธตกใส่ทหารลิง พิเภกทูลให้พระลักษมณ์แผลงศรพายวาท อินทรชิตอ่านมนต์ ศรก็ไม่หลุดออก เกิดกลัวความตาย พระลักษมณ์เตรียมแผลงศรพรหมาสตร์เพื่อสังหารอินทรชิต พิเภกทูลให้พระลักษมณ์บัญชาให้องคตไปขอประทานพานแว่นฟ้าจากท้าวธาดาพรหม เพื่อมารองรับเศียรของอินทรชิตไม่ให้ตกลงดิน เพราะจะทำให้ไฟไหม้จักรวาลตามพรที่พระพรหมได้ให้ไว้แก่อินทรชิต

(15) ทำลายเศียรอินทรชิต

พระลักษมณ์แผลงพรหมาสตร์สังหารอินทรชิต องคตชูพานแว่นฟ้ารับเศียรอินทรชิตไว้ได้ แล้วนำไปถวายพระลักษมณ์ พระลักษมณ์นำไปถวายพระราม พระรามให้องคตชูพานแว่นฟ้า ทรงแผลงศรพรหมาสตร์เพื่อทำลายเศียรอินทรชิต ทศกัณฐ์เสียใจที่ทราบข่าวการตายของโอรส สิบปากคร่ำครวญถึงอินทรชิต

(16) ทศกัณฐ์สั่งฆ่านางสีดา

นางมณโฑรำไห้อาลัยอินทรชิตจนสลบไสล ฟันขึ้นมาก็ครวญคร่ำว่าทศกัณฐ์หลงใหลนางสีดาจนโอรสต้องตาย ทศกัณฐ์ได้ฟังก็ยิ่งเจ็บปวดใจ จะไปฆ่านางสีดา เปาวนาสูรเห็นว่าถ้าฆ่านางสีดา ก็จะไม่มีนางไปคืนให้พระราม พระรามจะกริ้วโกรธฆ่ายักษ์ตายทั้งเมืองลงกา จึงห้ามทศกัณฐ์ว่าถึงฆ่านาง อินทรชิตก็ไม่ฟื้นคืนมา และยังไม่สมเกียรติที่จะฆ่าหญิงให้คิดแก้แค้นและเก็บนางไว้เป็นศรีเมืองต่อไป แล้วกล่าวชมโฉมนางสีดา ทศกัณฐ์ก็ลืมความโกรธแค้นเมื่อครู่ไปสิ้น ทศกัณฐ์จัดพิธีถวายเพลิงศพอินทรชิตอย่างใหญ่โต

ง. ตีตกศกัณฐ์

(1) ทศกัณฐ์ออกรบพร้อมลิบริด

ทศกัณฐ์จัดทัพหน้าลิบริดอง ให้โอรสเกิดด้วยนางสนมลิบริดนออกรบกับตน พระอินทร์บัญชาให้พระวิษณุกรรมถวายนวเวไชยันต์แก่พระราม สี่รตตายเมื่อรบกับสีวานร (สุครีพ หนุมาน องคต และนิลนนท์) หกรถที่รบกับหกวานร (ชามพูนวราช ชมพูนพพาน นิลราช วิสันตะราน ญาณรสคนธ์ และวิมลราช) ก็สิ้นชีพ ทศกัณฐ์จึงขว้างจักรต้องหมู่พลลิงตายกลาด พระรามแผลงศรพายวาททำลายจักรกรด และถูกพลยักษ์ตายไปมาก ทศกัณฐ์แผลงศรสาตร์ กลายเป็นศรไฟล้อมรอบรถทรงพระราม พระรามจึงแผลงศรอันกลายเป็นลมดับไฟ ต้องรถ ทรงทศกัณฐ์หักแหลกลาญ สารถีและราชสีห์เทียมรถก็ตาย ทศกัณฐ์โจนเข้ามา ลิบริดแก้วมือถือ อวูธกวัดแกว้อวูธมือหนึ่งจับรถทรงของพระราม พระรามพระลักษมณ์ลงจากรถทรงเข้าต่อสู้ กรของพระรามกุมมงกุฏทั้งลิบริดเศียรของทศกัณฐ์ได้ ทรงหวดด้วยคันศร ทศกัณฐ์แข็งใจแผลง ศรเป็นไฟ พระรามแผลงศรพายวาทเป็นฝนดับไฟและฆ่าไพร่พลยักษ์ แล้วปักอกทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ร้ายเวทย์ธนูหลุดออกจากกาย ยกทัพกลับกรุงลงกา

(2) ตีกสหัสเดชะและมุลพลัม

เมื่อพ่ายแพ้พระราม ทศกัณฐ์กลับมาคิดหาผู้ช่วยทำศึก นึกได้ว่ามีสหายรักคือ มุลพลัมอุปราชเมืองปางตาล จึงส่งราชสารอัญเชิญมาทำศึก มุลพลัมพลอยโกรธมนุษย์ จึงเข้า กราบทูลสหัสเดชะกษัตริย์เมืองปางตาลผู้เป็นเชษฐา สหัสเดชะเห็นศึกหนักจึงออกรบด้วย ทัพสหัสเดชะและมุลพลัมถึงกรุงลงกา รถทรงของสหัสเดชะสูงกว่าประตูเมือง ทศกัณฐ์ก็สั่งรื้อ กำแพงด้านทิศใต้เพื่อให้รถเข้ามาได้ ทศกัณฐ์ต้อนรับทัพทั้งสองอย่างดี

สหัสเดชะ มุลพลัมจัดทัพ ทศกัณฐ์ขอตามออกไป ระหว่างทางฟ้าผ่ารถทรง ทศกัณฐ์ เศวตฉัตรหักลง เห็นเป็นลางร้ายจึงกลับเข้าเมือง ทัพสหัสเดชะและมุลพลัมมาถึงสนามรบ พิเภกทูลให้พระรามออกรบด้วยองค์เอง เมื่อทัพพระรามและพระลักษมณ์มาถึงสนามรบ พลลิงเห็นสหัสเดชะซึ่งมีพันพัทตร์สองพันมือและกายสูงใหญ่ตั้งเขอาศรรณ ก็เกิดความกลัววัง หนิกันอุตุลุด เหลือเพียงหนุมาน สุครีพ ชมพูนพพาน ลิบริดแปดมงกุฎ และพิเภก พิเภกทูล พระรามว่าสหัสเดชะได้รับพรจากพระพรหมให้ศัตรูเห็นหน้าแล้วรู้สึกกลัวเกรง สหัสเดชะเห็น เพียงพระรามกับพิเภก และพลลิงไม่กี่ตน เตรียมจะยกทัพกลับเพราะคิดว่าเป็นศึกเล็ก ๆ เท่านั้น ไม่สมเกียรติของตน เกรงความอภัยศ มุลพลัมทูลว่าทัพพระรามมีกองกำลังมาก แต่หนีเข้า ป่าไปเพราะกลัวเกรงพระองค์ สหัสเดชะให้มุลพลัมไปกวาดต้อนพลลิงออกมา ตนจะคอยสกัด แล้วค่อยออกไปสังหารพระรามพระลักษมณ์และพิเภก

มุลพลัมตามมาพบพลลิง พลลิงวิ่งหนีไปพบพระลักษมณ์ ทัพยักษ์และทัพลิง จึงต่อสู้กัน สีเสนาของมุลพลัมถูกสีวานรสังหาร มุลพลัมโกรธพุงหอกต้องกายพระลักษมณ์ หนุมานร้ายเวทย์ครบเจ็ดครั้งก็ดึงหอกขึ้นมาได้ เมื่อพระลักษมณ์ฟันก็โกรธเตรียมแผลงศร หนุมานเห็นว่าพระลักษมณ์ไม่มีรถทรง จึงทูลให้เหยียบป่าของตนเอง จะได้สูงเสมอรถทรงของ

มูลพลัม พระลักษมณ์แผลงศรอุกรถทรง สารถิ มูลพลัมตกจากรถ เมื่อยืนขึ้นมาได้ก็ขวางจักร พระลักษมณ์แผลงศรพายาวตทำลายจักรและสังหารทหารยักษ์ตายหมด มูลพลัมเกิดความกลัวที่จะต้องตาย แต่แข็งใจสู้หักยอद्यุเขาขว้างใส่พระลักษมณ์ พระลักษมณ์แผลงศรสังหารมูลพลัม เมื่อตามพลลิงจนครบแล้วก็กลับไปเฝ้าพระราม

พระรามมีพระบัญชาให้หนุมานทำอุบายทำลายอาวุธของสหัสเดชะ โดยเฉพาะกระบองที่มีต้นชี้ตายปลายชี้เป็น สหัสเดชะทราบว่ามีมูลพลัมตายก็โกรธเกรี้ยว ยกทัพออกมาหนุมานแปลงเป็นลิงป่าชื่อสังขวานร กระโจนผ่านหน้ารถสหัสเดชะ เมื่อถูกจับได้สวนสังขวานรอ้างว่าตนเป็นข้าเก่าของพญาพาลี ไม่อาจทนอยู่กับสุครีพได้จึงหนีออกมา สหัสเดชะหลงกลชวนสังขวานรขึ้นรถไปดูตนสังหารพระรามพระลักษมณ์ สังขวานรขอขึ้นนั่งท้ายรถเพราะเกรงจะได้รับอันตรายจากการรบ แล้วทำเป็นเศร้าโศกขอประทานชีวิตลิงญาติมิตรที่มากับทัพพระรามและอาสาจะช่วยต่อสู้โดยขอประทานอาวุธ สหัสเดชะมอบกระบองวิเศษแก่สังขวานร เมื่อได้อาวุธวิเศษก็กลายร่างเป็นมหาพรหมสี่พักตร์แปดกร ทำลายรถทรงหักลง แล้วแสดงตนว่าเป็นทหารพระราม หักกระบองนั้น เข้าต่อสู้กับทหารยักษ์ทั้งกอง สหัสเดชะเข้าจู่โจมหนุมานแต่ก็สู้ไม่ได้ หนุมานนิมิตทางให้ใหญ่โตรัดสหัสเดชะไว้ ส่วนตนก็เหาะมาเฝ้าพระรามขอประทานอนุญาตพาทหารลิงมาเยาะเย้ยสหัสเดชะ แล้วใช้ตรีตัดเศียรสหัสเดชะเสีย

(3) คีตแสงอาทิตย์

ทศกัณฐ์เชิญแสงอาทิตย์ ไอรสพระยาขรมาช่วยทำคีตตามคำเสนอของเหล่าอำมาตย์ แสงอาทิตย์ยกทัพมากรุงลงกา อาสาทศกัณฐ์เป็นแม่ทัพออกรบ ก่อนออกทัพทศกัณฐ์มอบเครื่องเพชรแก่แสงอาทิตย์ และสัญญาว่าถ้ามีชัยก็จะมอบภานีอากรที่ตนได้แก่แสงอาทิตย์ พิเภกทูลพระรามว่าแสงอาทิตย์มีแว่นแก้วเป็นอาวุธแต่ฝากไว้กับพระพรหม เมื่อต้องการใช้ก็จะให้จิตรไฟรี่ไปขอมมา พระรามสั่งให้พิเภกแปลงเป็นจิตรไฟรี่ที่เลี้ยงของแสงอาทิตย์ให้องคตดู ้องคตแปลงเป็นจิตรไฟรี่ ขึ้นไปลวงเอาแว่นแก้วมาจากพระพรหม พระพรหมมอบแว่นแก้วแก่จิตรไฟรี่แปลง พระลักษมณ์จัดทัพออกรับทัพแสงอาทิตย์ พลยักษ์เพลิงพลังแก่พลลิง แสงอาทิตย์จึงออกรับศึกแผลงศรถูกพลลิงล้มตาย พระรามแผลงศรอุกรถทรงแสงอาทิตย์หักยับ พลลิงกลับฟื้นคืนชีพ แสงอาทิตย์ขว้างตรีล้อมรถทรงพระราม พระรามแผลงศรพายาวตติดเต็มกายแสงอาทิตย์ แสงอาทิตย์ร้ายเวทย์ศรหลุดออกจากกาย แสงอาทิตย์เริ่มรู้สึกเกรงกลัวในฤทธานุภาพของพระราม จึงสั่งให้พี่เลี้ยงขึ้นไปขอแว่นแก้วจากพระพรหม จิตรไฟรี่รับเหาะขึ้นไปทูลขอแว่นแก้ว จิตรไฟรี่ต่อว่าพระพรหมธาดาที่เสียรู้แก่ลิง แล้วลงมาทูลให้แสงอาทิตย์ทราบ แสงอาทิตย์โกรธพิเภกที่บอกความลับแก่ฝ่ายพระราม แต่ขอสู้ต่อไปแม้รู้ว่าตนต้องถึงแก่ความตาย แสงอาทิตย์แผลงศรจนเขอาสิินธรรยุคนธรโอนเอน ต้องหมู่พลลิงตายกลาดเกลื่อน พระรามแผลงศรพราหมาสตร์ปักอกแสงอาทิตย์สิ้นใจ พระลักษมณ์แผลงศรพายาวต ถูกจิตรไฟรี่ล้ม

(4) ทศกัณฐ์ออกทัพครั้งที่สอง

ทศกัณฐ์โกรธแค้นพระรามและพระลักษมณ์ที่สังหารแสงอาทิตย์ จึงยกทัพออกไปเอง พระรามพระลักษมณ์ออกรับมือทศกัณฐ์ พระรามตีทศกัณฐ์ด้วยศรกระเด็นไปยังเชิงเขาบัพพตา ทศกัณฐ์จึงแผลงศรเป็นอาวุธก่ออย่างตกใส่พลลิงตาย พระรามแผลงศรต้องหมุยักษ์ และกลายเป็นลมพัดอ่อนๆพลลิงจึงฟื้นขึ้นมา ทศกัณฐ์จึงขว้างจักรแก้วโมลี พระรามโต้ตอบด้วยการแผลงศรพราหมาสตร์ไล่ล้างจักร แล้วสังหารหมู่ทหารยักษ์และปักอกทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์รวบรวมกำลังร้ายเวทย์เป่าศรให้หลุดออก แล้วยกทัพกลับ

(5) สัตลุและตรีเมฆยกทัพ

ทศกัณฐ์ขอความช่วยเหลือจากสัตลุและตรีเมฆซึ่งเป็นพระสหายและพระนัดดาของพระองค์ ทัพทั้งสองมาถึงกรุงลงกา พระรามออกรบศึก พระรามแผลงศรถูกสัตลุ พระลักษมณ์แผลงศรถูกตรีเมฆ ยักษ์ทั้งสองร้ายเวทย์ปลดศรออกได้ แล้วแผลงศรเป็นอาวุธและไฟตกต้องทหารลิงล้มตายมากมาย พระลักษมณ์จึงแผลงศรเป็นฝนล้างไฟ แล้วตกใส่ทหารยักษ์ล้มตายทั้งกองทัพ พระรามแผลงศรพราหมาสตร์ปลุกชีพทหารลิง สัตลุถูกศรสิ้นชีพ ตรีเมฆเห็นสัตลุตายเกิดความรักตัวกลัวตายร้ายเวทย์กำบังกายแล้วแทรกพื้นดินลงไปบาดาล ทูลอ้อนวอนพญากาลนาขอหลบภัย กาลนาคล้วเกรงพระราม แต่ก็ส่งสารตรีเมฆจึงแนะนำให้ตรีเมฆนิมิตกายเข้าซ่อนตัวในเมื่อดทรายหาดแก้วสุรกานต์ที่เนินเขาจักรวาล พิเภกทูลพระรามว่า ตรีเมฆหนีลงไปยังเมืองบาดาล หนุมานได้รับพระบัญชาจากพระรามให้ตามไปสังหารตรีเมฆ เมื่อรู้ที่ซ่อนของตรีเมฆจากกาลนา ก็ตรงไปยังหาดแก้วสุรกานต์ แล้วนิมิตกายให้ใหญ่โตพุ่งลงไปในมหาสมุทรเห็นจุดหนึ่งมีพรายน้ำผุดขึ้นจึงเอื้อมมือลงไปได้น้ำ ตรีเมฆรู้ตัวก็ผุดขึ้นมาต่อสู้อกับหนุมาน หนุมานใช้ตรีตัดเศียรตรีเมฆมาถวายพระราม

(6) ทศกัณฐ์ทำพิธีอุโมงค์

ทศกัณฐ์กังวลใจในการทำศึก นางมณโฑแนะนำให้ยอมแพ้ ทศกัณฐ์โกรธ และคิดวิธีการเอาชนะพระรามด้วยการทำพิธีอุโมงค์ เพื่อให้ร่างกายเป็นอมตะและมีนิวเพชร อีกทั้งยังได้น้ำทิพมนต์ให้เหล่าทหารฆ่าฟันไม่ตาย จึงสั่งการให้ทหารขุดดินทำเป็นอุโมงค์แล้วใช้ดินปิดทัพไม่ให้ผู้อื่นรู้ เมื่อครบกำหนดเจ็ดวันให้มาเปิดปากอุโมงค์ ทศกัณฐ์ปิดปากถ้ำด้วยหินและอ่านเวทย์มนต์ปิดทับอีกชั้นหนึ่ง พระรามเห็นทัพลงกาไม่ยกมาจึงสั่งให้พิเภกจับยามสามตาดู พิเภกทูลให้พระรามทรงมีพระบัญชาให้ สุครีพ หนุมาน นิลนทน์ไปทำลายพิธี สามพลวานรเหาะไปเมืองลงกา แล้วร้ายเวทย์กำบังกายจนพบแผ่นหินที่ปิดทางเข้าอุโมงค์ แต่ก็ไม่สามารถเอาออกได้ สุครีพสั่งให้หนุมานเหาะมาถามวิธีล้างคาถาของทศกัณฐ์ พิเภกบอกว่าน้ำล้างเท้าของผู้หญิงสามารถทำลายมนตร์ได้ หนุมานกลับมาแจ้งวิธีแก่มนตร์แล้วลาไปหานางเบญกายเพื่อขอน้ำล้างเท้า เมื่อได้แล้วหนุมานก็นำไปรดแผ่นหิน ปากอุโมงค์ก็เปิด สามวานรเข้าไปในอุโมงค์เห็นทศกัณฐ์กำลังสำรวมจิตภาวนา ก็ตรงไปทำร้าย แต่ทศกัณฐ์ก็ถือขันติมั่น ไม่โกรธไม่ตอบโต้ใดๆเพื่อรักษาพิธีไว้ สุครีพปรึกษากันให้หาทางทำลายตะบะของทศกัณฐ์ หนุมาน

เสนอว่าให้ใช้ความหวงแหนสร้างควมโกรธแก่ทศกัณฐ์ หนุมานจึงกำบังกายเข้าไปในวังร้าย เวทย์ให้เหล่าทหารและนางกำนัลหลับไหล เข้าไปลักตัวนางมณโฑนำไปวางในอุโมงค์ใกล้ๆ ทศกัณฐ์ แล้วสามวานรก็หยอกเข้านางมณโฑ นางมณโฑทั้งตกใจและอับอายร้องขอให้ทศกัณฐ์ ช่วย ทศกัณฐ์ลืมตาเห็นมเหสีของตนถูกลวนลามก็โกรธจนตัวสั่นเข้าไปจะฆ่าสามทหารลิง เป็นอันเสียกิจพิธีอุโมงค์ ข้าถูกเยาะว่าเมียของตนหวงแหนแต่ไปลักเมียของคนอื่น

(7) คีกริวิรุญจำบังและสัตธาสูร

ทศกัณฐ์โกรธที่เสียพิธีอุโมงค์กลับถึงเมืองลงกาก็ไม่ออกกว่าราชการ ไม่เสวย กระทบหารเฝ้าคิดรับมือกับศึกพระราม นึกได้ว่ามีพระสหายชื่อสัตธาสูรเจ้าเมืองอัสดงค์ และยังมีพระนัดดาบุตรของพญาทุษณ์ชื่อวิรุญจำบัง จึงส่งราชสารไป ทั้งสัตธาสูรและวิรุญจำบังอ่านสารแล้ว ต่างโกรธแค้นพระราม ท้าทั้งสองพบกันที่ชายป่า จึงเดินทางเข้าลงกาพร้อมกัน ทศกัณฐ์บอกยักษ์ทั้งสองว่า ท้าลงกาพ่ายแก่ทัพพระรามเพราะพิเภกคอยบอกความลับ วิรุญจำบังเสนอแผนการเอาชนะการรบด้วยการใช้อุบายกำบังกาย ทศกัณฐ์พอใจแผนการของ วิรุญจำบังสัญญาว่าถ้ารบชนะจะมอบกรุงลงกาให้ วิรุญจำบังและสัตธาสูรออกรบโดยวิรุญจำบัง คุมทัพหลัง สัตธาสูรเป็นทัพหน้า พระรามทรงทราบจากพิเภก ว่าทั้งสัตธาสูรและวิรุญจำบังมีความสามารถมาก กล่าวคือสัตธาสูรสามารถขออาวุธจากพระพรหมได้ ส่วนวิรุญจำบังสามารถ ล่องหนหายตัวได้ จึงจัดทัพออกรบด้วยพระองค์เองพร้อมกับพระลักษมณ์

พระรามบัญชาให้หนุมานไปลวงเก็บอาวุธของสัตธาสูร หนุมานของคตและกำลังทหารอีกห้าร้อยคนไปช่วย หนุมานสั่งให้องคตและทหารซ่อนตัวอยู่ในก้อนเมฆคอยทำตามแผนการ ขณะยกทัพจากลงกา เก้งตัวหนึ่งวิ่งตัดหน้าทัพสัตธาสูร สัตธาสูรเห็นว่าเป็นลางบอกเหตุร้าย จึงสั่งหยุดทัพที่ชายป่า หนุมานซึ่งแปลงกายเป็นลิงป่าเข้าไปลวงถามสัตธาสูรว่าจะยกทัพไปทำศึกกับผู้ใด เมื่อสัตธาสูรตอบว่ากำลังจะไปทำศึกกับพระราม ก็กล่าวเตือนสัตธาสูรว่ามีฝีมือเพียงใดถึงอาจหาญจะไปต่อกรกับพระราม เพราะตนเห็นฝ่ายยักษ์พ่ายแพ้แก่พระรามหลายครั้งแล้ว สัตธาสูรจึงสำแดงอิทธิฤทธิ์ โดยร้องเรียกให้เทวดาโยนอาวุธลงมาให้ตน แต่องคต และพลลิงที่หลบอยู่ในก้อนเมฆก็รับไว้ได้หมด จึงไม่มีอาวุธตกลงมาถึงดิน หนุมานได้โอกาส สำแดงฤทธิ์เรียกอาวุธจากฟากฟ้า ถูกทหารยักษ์ตายไปมากมาย แล้วกล่าวดูถูกสัตธาสูรว่าเมื่อไม่มีฝีมือก็ให้รีบยกทัพกลับไป สัตธาสูรกล่าวว่าตนไม่กลัวพระราม ถ้ายังสังหารพระรามพระลักษมณ์ไม่ได้ก็จะไม่กลับเมือง หนุมานจึงแสดงตนแล้วแปลงกายใหญ่โตเข้ารบกับสัตธาสูร องคตและพลลิงเข้าต่อสู้ จนพลยักษ์แตกพ่าย หนุมานใช้ตรีเพชรสังหารสัตธาสูร

พลยักษ์ที่รอดตายหนีมาเข้าร่วมทัพวิรุญจำบัง วิรุญจำบังนำทัพออกรบกับทัพพระรามโดยใช้อุบายร้ายเวทย์กำบังกายตนและม้าศึก แล้วเข้าฆ่าฟันพลลิงตายไปมากมาย พลลิงแตกหนีไปจนถึงหน้ารถทรงพระราม พิเภกทูลให้พระรามแผลงศรพรหมาสตร์ล้างอาคมของวิรุญจำบัง พระรามจึงแผลงศรถูกพลยักษ์และม้าทรงของวิรุญจำบัง แล้วเกิดเป็นลมพัดโชยให้พลลิงฟื้นคืนชีพ วิรุญจำบังเสียทหารและม้าก็เสียขวัญจึงหนีเอาตัวรอด โดยร้ายคาถาเสกให้ผ้า

โปกกลายเป็นรูปแปลงของตนและม้าทรง แล้วเหาะหนีไปจนถึงเขาอากาศ เห็นลิงฝูงหนึ่งแบกผลไม้เข้าถ้ำ เข้าใจว่ามีนักบวชอยู่ในถ้ำจึงตรงเข้าไปเพื่อขอที่หลบซ่อน แต่เมื่อเข้าไปในถ้ำก็พบนางวานริน ซึ่งเคยเป็นข้ารับใช้ของพระอิศวร และถูกสาปเพราะครั้งหนึ่งพระอิศวรกับพระนารทฤๅษีกำลังสนทนากัน นางปล่อยให้ดวงประทีปดับเพราะมัวไปคุยเล่นอยู่กับนางฟ้า จะพันโทษก็ต่อเมื่อได้บอกทางแก่ทหารเอกของพระราม เมื่อวิรุญจำบังเข้ามาขอหลบภัยจากพระราม นางดีใจที่ได้ยินพระนามของพระราม นางเห็นว่าไม่เหมาะสมที่หญิงชายจะอยู่ใกล้ชิดกัน จึงอ้างว่านางกลัวภัยจากพระราม และแนะนำให้วิรุญจำบังไปซ่อนตัวในฟองน้ำที่ฝั่งสมุทรโท วิรุญจำบังเหาะไปยังสมุทรโทแล้วเนรมิตกายให้เล็กแล้วลงไปซ่อนตัวอยู่ในฟองน้ำซึ่งลอยอยู่เหนือน้ำ

ฝ่ายรูปแปลงวิรุญจำบังและม้าก็เข้าต่อสู้กับพลลิงอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย พระรามแผลงศรพายวาทถูกวิรุญจำบังถึงสามครั้งแต่กลับไม่ตาย พิเภกทูลพระรามว่าวิรุญจำบังและม้าทรงนั้นเป็นเพียงภพยนตร์ พระรามจึงแผลงศรพาลจันทร์เป็นตาข่ายล้อมรอบตัวภาพลงนั้น แล้วสั่งให้หนุมานตามไปสังหารวิรุญจำบัง หนุมานรีบเหาะไปเขาอากาศ เห็นฝูงลิงชนผลไม้เข้าไปในถ้ำจึงลงไปถาม เมื่อทราบนางวานรินอยู่ในถ้ำ จึงแปลงกายเป็นชายหนุ่มรูปงามถามนางว่ารู้ที่ซ่อนตัวของวิรุญจำบังหรือไม่ หนุมานพอใจนางวานรินจึงเกี้ยวนาง และเมื่อรู้ว่านางถูกพระอิศวรสาปจึงกลับเป็นหนุมานสมสู่กับนาง นางบอกที่ซ่อนตัวของวิรุญจำบัง หนุมานรีบเหาะไปยังแม่น้ำอัศรธรณ เห็นฟองน้ำลอยอยู่มากมาย แต่มีอยู่ฟองหนึ่งที่ไม่เคลื่อนไหว จึงร้ายเวทย์บันดาลกายให้ใหญ่โตตรงเข้าไปจับฟองน้ำนั้น วิรุญจำบังรู้ตัวก็กลายร่างเป็นยักษ์เข้ารับมือ หนุมานชิงกระบองของวิรุญจำบังได้ก็เข้าหาวดตี วิรุญจำบังสุดแสนเจ็บปวดแต่แข็งใจร้ายเวทย์คลายได้ แล้วหนีลงไปใต้มหาสมุทร หนุมานร้ายเวทย์บันดาลให้หางยาวขึ้น หยั่งลงใต้มหาสมุทรเข้าไปมัดร่างวิรุญจำบังไว้ ยกขึ้นมาฟาดกับเหลี่ยมเขาจนวิรุญจำบังสิ้นใจ แล้วเหาะกลับมาที่ถ้ำเพื่อแก้คำสาปแก่นางวานริน เมื่อวิรุญจำบังตายรูปแปลงก็หายวับไปกลายเป็นผ้าโปก

(8) ท้าวมาลีราชว่าความ

ทศกัณฐ์เห็นว่าไม่มีญาติจะช่วยได้อีกแล้ว นึกได้ว่าพระอัยกาคือท้าวมาลีราช นั้นเป็นผู้ที่กล่าวแข่งผู้ใดแล้วจะเป็นไปตามคำแข่งนั้น ทศกัณฐ์จึงสั่งให้นนยวิกวายุเวกไปเชิญเสด็จ นนยวิกวายุเวกทูลเรื่องเท็จแก่ท้าวมาลีราชว่า ทศกัณฐ์ไปเดินป่าพบหญิงตัวคนเดียวในป่าจึงให้มาอยู่ยังสวนขวัญ ไม่ได้มีจิตพิสมัยแต่อย่างใด ต่อมาพระรามพระลักษมณ์อ้างว่าเป็นสามีนาง แล้วยกทัพมาจู่โจมกรุงลงกาจนญาติพี่น้องของทศกัณฐ์ต้องตายไปมากมาย ท้าวมาลีราชสอบถามว่าพระรามคือใคร เมื่อทราบว่าพระรามเป็นหลานของท้าวอัชบาลสหายของพระองค์ จึงเต็มพระทัยไประงับศึก เมื่อมาถึงยังโลกก็ทรงให้หยุดทัพที่สนามรบเพื่อความเป็นธรรม ทรงเรียกประชุมเหล่าเทวดาให้อยู่ร่วมเป็นสักขีพยานในการว่าความของตน ทศกัณฐ์รู้ว่าพระอัยกาเสด็จลงมาที่รีบออกไปเฝ้า เชิญเสด็จเข้าเมือง แต่ท้าวมาลีราชก็ปฏิเสธรับสั่งให้พระวิษณุกรรมไปเชิญเสด็จพระรามเพื่อสอบถามเรื่องราว พระรามเกรงว่าจะเป็นกลลวงของทศกัณฐ์ จึงสืบถามว่ามีผู้ใดรู้บ้าง ว่าพระอัยกาของพระองค์กับท้าวมาลีราชเป็นสหายกัน

ชมพูพานยืนยันว่าทั้งสองพระองค์เป็นสหายร่วมน้ำสาบาน พระรามจึงเสด็จไปเฝ้าท้าวมาลีวราช และทรงให้การตามความเป็นจริง แต่ทศกัณฐ์ยื่นกรานว่าตนพบนางสีดาตัวคนเดียวกลางป่าจึง พามาอยู่ด้วย ท้าวมาลีวราชจึงรับสั่งให้พระวิษณุกรรมไปเชิญนางสีดาให้ออกมาให้การ โดยที่สั่ง ให้ทั้งฝ่ายพระรามและทศกัณฐ์ส่งทหารไปกำกับขบวนเสด็จ เพื่อไม่ให้มีฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เสียเปรียบ พระรามส่งหนุมาน ส่วนทศกัณฐ์ส่งมโหธรไปอัญเชิญนางสีดา นางสีดาเสด็จ ออกมาเฝ้าท้าวมาลีวราชและให้การตรงกันกับพระราม ทศกัณฐ์ยังตั้งต้นที่จะกล่าวโทษพระราม และนางสีดา ท้าวมาลีวราชจึงสอบถามเหล่าเทวดาว่าใครพูดความจริง เทวดาทูกองค้ำทูลตรงกัน ว่านางสีดาและพระรามพูดความจริง ท้าวมาลีวราชจึงตัดสินว่าทศกัณฐ์เป็นฝ่ายผิด และรับสั่ง ให้ทศกัณฐ์คืนนางสีดาแก่พระราม ทศกัณฐ์โกรธท้าวมาลีวราช พาลกล่าววว่าแม่คือนางให้ พระรามญาติมิตรของตนที่ตายไปก็ไม่ฟื้นขึ้นมาได้ ท้าวมาลีวราชโกรธจึงสาปแช่งให้ทศกัณฐ์ต้อง ตายด้วยน้ำมือของพระราม แล้วให้พระวิษณุกรรมส่งตัวนางสีดาคืนยังสวนขวัญ ท้าวมาลีวราช ให้พรแก่พระรามแล้วเสด็จกลับ

(9) ทศกัณฐ์ทำพิธีเผารูปเทวดาและซุบหอกกบิลพัท

ทศกัณฐ์แค้นใจที่ท้าวมาลีวราชเข้าข้างพระราม จึงสั่งเตรียมทำพิธีเผารูปเทวดา และซุบหอกกบิลพัท ให้มีฤทธิ์ปราบได้ทั้งไตรจักร แล้วจะใช้สังหารท้าวมาลีวราช ส่วนเหล่า เทวดาที่ให้การเข้าข้างพระรามตนก็จะทำพิธีเผารูปปั้นสังหารให้สิ้น ทศกัณฐ์แต่งกายเป็นโยคีทำ พิธีที่หาดทรายกรด เหล่าเทวดาร้อนกาย นำความขึ้นทูลพระอิศวร พระอิศวรมีรับสั่งให้ เทพบุตรพาลีลงมาทำลายพิธี เทพบุตรพาลีแปลงเป็นพาลีและเหล่าบริวารแปลงเป็นพลลิง พระอิศวรอวยพรให้ปลอดภัยจากหอกกบิลพัท พาลีและพลลิงเหาะไปยังโรงพิธี ทศกัณฐ์คิดว่า หนุมานแปลงเป็นพาลีจึงเข้าต่อสู้ กำลังก็ลดลงกึ่งหนึ่ง ทศกัณฐ์ไม่สามารถเอาชนะเทพบุตร พาลีได้จึงหนีกลับลงกา เทพบุตรพาลีล้างพิธีด้วยการดับไฟแล้วนำรูปปั้นเทวดาทิ้งลงในแม่น้ำ

(10) พระลักษมณ์ถูกหอกกบิลพัท

นางมณโฑทูลทศกัณฐ์ว่าพาลีแปลงนั้นน่าจะเป็นหนุมานปลอมตัวมาตาม คำแนะนำของพิเภก นางแนะนำให้ทศกัณฐ์ตัดกำลังฝ่ายพระรามด้วยการสังหารพิเภก เพราะเห็น ว่าพิเภกเปิดเผยความลับของฝ่ายทศกัณฐ์ ทำให้ศัตรูรู้วิธีเอาชนะและวิธีแก้กลลวงต่างๆได้ ทศกัณฐ์จึงจัดทัพออกรบเป็นครั้งที่สาม พิเภกทูลพระรามว่าทศกัณฐ์ออกทัพครั้งนี้เพื่อสังหารตน พระรามกล่าวว่าพิเภกเป็นเหมือนหัวใจของพระองค์ จะไม่ยอมให้ทศกัณฐ์ทำอันตรายใดๆพิเภก ได้ รับสั่งให้พระลักษมณ์คอยคุ้มกันพิเภก ทัพทศกัณฐ์ประจันหน้ากับทัพพระราม ทัพลิงรุก ทัพยักษ์ ทศกัณฐ์เห็นยักษ์ตกอยู่ในสถานการณ์คับขันจึงแผลงศรต้องพลลิงตายเกลื่อน พระรามแผลงศรพายวาทถูกพลยักษ์ แล้วพัดผ่านคืนชีวิตพลลิง ฝ่ายทศกัณฐ์ก็มองหาพิเภก แล้วเข้ามาจู่โจมพระลักษมณ์ พระลักษมณ์จึงแผลงศรอันนิเวตถุกรถทรงของทศกัณฐ์หักลง ทศกัณฐ์ชว้างจักรเป็นไฟ พระลักษมณ์แผลงศรเป็นฝนดับไฟ ทศกัณฐ์ตรงเข้าไปด่าพิเภกว่า ออกตัญญูต่อตนและวงศ์ตระกูล แล้วพุ่งหอกกบิลพัทใส่พิเภก พระลักษมณ์เห็นเข้าก็ใช้คันศร

ปิดหอก หอกจึงพุ่งตรงไปปักอกพระลักษมณ์ล้มลง พระรามแผลงศรพรหมาสตร์ตอทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์แฉ่งใจร้ายเวทย์ศรจึงหลุดออกจากกาย แล้วเลิกทัพกลับไป

พระรามไม่สามารถดึงหอกที่ปักอกพระลักษมณ์ได้ เสียพระทัยร่ำไห้จนสลบ ทหารลิงเข้าใจว่าพระลักษมณ์และพระรามเสด็จสวรรคต ร่ำไห้จนสิ้นสติไปทั้งกองทัพ พระอิศวรเล็งทิพยเนตรเห็น บันดาลให้เกิดฝนทิพย์โปรยปรายลงมาต้องทัพพระรามฟื้นขึ้นมา พิเภกทูลพระรามว่ายาแก้หอกกบิลพัทธนั้นต้องประกอบกันหลายสิ่งคือ ต้นสังกรณีและต้นตัวตุ่มซึ่งมีอยู่ที่เขาสัตยชีพสัตยัญญีในทวีปอุดรกาโร มูลโคพระศุสีในถ้ำคีรีอินทกาล ผู้ที่จะไปถึงถ้ำนี้มีเพียงคนเดียวเท่านั้นคือผู้ที่ท้าวเป็นดาวเดือน หินบดยาอยู่ในนครบาดาล ลูกหินบดยาเป็นหมอนหนุนนอนของทศกัณฐ์ พระรามรับสั่งให้หนุมานไปเก็บยาแก้มาช่วยชีวิตพระลักษมณ์ หนุมานแปลงกายให้ใหญ่เหาะไปยังเขาสัตยชีพสัตยัญญี เหล่าเทวารู้ได้ทันทีว่าหนุมานมาเก็บยาตามคำพระอิศวรขึ้นต้นสังกรณีและต้นตัวตุ่ม แล้วบอกทางไปยังเขาคินทาลาที่อยู่ของโคอุสุภราช เมื่อหนุมานไปถึงภายในถ้ำ เห็นถ้ำมีถ้ำมืดจึงท้าวเป็นดาวเดือนเกิดแสงสว่าง โคอุสุภราชเห็นเข้าก็รู้ว่าหนุมานเป็นทหารของพระรามตามคำของพระอิศวร ยินดีให้หนุมานเก็บมูลไป หลังจากนั้นหนุมานก็ข้ามแรกแผ่นดินลงไปเมืองบาดาล เข้าเฝ้าพญานาคราชขอรับแทนหินบดยา สุดท้ายหนุมานก็เหาะตรงไปยังกรุงลงกา ก่อนเข้าเมืองได้ตั้งสัตย์ขอขมามีพระนารายณ์ให้สามารถเก็บแทนหินไว้บนฟ้า แล้วร้ายเวทย์ให้เมืองลงกาหลับไหล เห็นทศกัณฐ์และนางมณโฑนอนหลับในห้องบรรทม คิดอยากสังหารทศกัณฐ์แต่หำมใจได้ว่าจะทำเกินคำสั่งพระราม จึงทำเพียงผูกผมนางมณโฑกับทศกัณฐ์ติดกันไว้ สานให้ไม่มีเวทย์มนตร์ใดๆแก้ได้ แล้วจารึกวิธีแก้ไว้ที่หน้าทศกัณฐ์ คือให้นางมณโฑบหัวทศกัณฐ์สามครั้ง นำยาไปถวายพระราม พิเภกปรุงยาทาที่หอกแล้วเป่าเวทย์หอกก็หลุดออก พระลักษมณ์ฟื้น

เสนายักษ์เข้าไปแจ้งทศกัณฐ์ว่าพระลักษมณ์ฟื้นคืนชีพ ทศกัณฐ์และนางมณโฑ ตกใจตื่นพบว่าผมถูกผูกติดกัน จึงยื้อยุดให้ผมหลุดออก แต่ไม่สามารถแก้ได้ นิมนต์ฤาษีโคบุตร ฤาษีเห็นอักษรที่จารึกบนหน้าผากของทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์อดสูใจที่ต้องให้เมียบดหัว ส่วนนางมณโฑก็สั่งให้แต่ทั้งสองจำยอมทำเพื่อแก้คำสาป

(11) คีตกัณฑ์นาสุร

ทศกัณฐ์สั่งให้มโหธรส่งสารทูลเรื่องเท็จเพื่อให้ทัพนาสุรพระเชษฐาซึ่งครองเมืองจักรวาลมาช่วยรบ ทัพนาสุรใช้อุบายกลืนกินกองทัพพระราม บันดาลกายให้ใหญ่โตอ้าปากจรดแผ่นดิน แลปลิ้นปิดดวงอาทิตย์ แล้วใช้สองมือกวาดพลลิงเข้าปาก พิเภกทูลพระรามให้สังหารที่มีฤทธิ์ตัดแขนทัพนาสุร สุครีพรับพระบัญชาของพระราม นิमितกายให้ใหญ่เหาะขึ้นไปบนฟ้าเห็นทัพนาสุรกำลังกลืนกินพลลิง จึงเหาะลงมาใช้ตรีตัดแขนทั้งสองข้าง พระรามแผลงศรพรหมาสตร์ถูกทัพนาสุรตาย ครั้นยังแล่นเข้าไปตัดดับไต จึงสามารถนำพลลิงในห้องยักษ์ออกมาได้แต่ไม่ฟื้นชีพ พิเภกทูลให้พระรามแผลงศรอัญเชิญพระอินทร์ พระอินทร์ส่งทิพยเนตรเห็นเสด็จลงมาประทานน้ำทิพย์แก่พระวิษณุกรรมประพรมพลลิงให้ฟื้นคืนชีพ

(12) นางมณโฑทำพิธีสัจชีพ

ทศกัณฐ์เห็นว่านางมณโฑเคยเป็นข้าของพระอูมาจึงถามว่าพระนางประทานสิ่งวิเศษหรือเคยให้วิชาอาคมใดแก่นางบ้าง นางมณโฑนึกได้ว่าพระนางเคยประทานมนตร์ปลุกเสกน้ำทิพย์ในพิธีสัจชีพปลุกคนตายให้ฟื้น ทศกัณฐ์สั่งให้นางมณโฑทำพิธีสัจชีพ

(13) ทศคีรีวันและทศคีรีธรรตายน

โอรสของทศกัณฐ์กับนางข้างชื่อทศคีรีวันและทศคีรีธรร ซึ่งเป็นบุตรบุญธรรมของท้าวอัศกรรณ คิดถึงทศกัณฐ์จึงมาเยี่ยมเยียน เมื่อมาถึงเมืองลงกาทศกัณฐ์เล่าเรื่องศึกพระราม ทั้งสองอาสาบิดาออกรบ ทศคีรีวันและทศคีรีธรรเป็นทัพหน้า ทศกัณฐ์เป็นทัพหลัง ในตอนต้นทัพยักษ์เพลิงพล้ำต่อทัพลิง ทศคีรีวันและทศคีรีธรรจึงเข้ารุกไล่พลลิง พระลักษมณ์แผลงศรพายาวาตถูกม้าทรงของสองยักษ์ตาย เมื่อเสียม้าทั้งสองก็ตรงเข้ารบรุกพระลักษมณ์ แต่ถูกหวาดด้วยคันศร ครรของพระลักษมณ์ปักสองยักษ์ตาย ทศกัณฐ์เห็นโอรสทั้งสองล้มก็โกรธจึงขว้างจักรต้องพลลิงตายกลาดเกลื่อน พระรามแผลงศรต้องทหารยักษ์ตายไป แล้วยังพัดเป็นลมอ่อนๆ ทำให้พลลิงคืนชีพ ทศกัณฐ์เห็นว่าเอาชนะพระรามพระลักษมณ์ไม่ได้ สั่งให้ตรึงกำลังตั้งรับไว้เพื่อรอหน้าทิพย์จากนางมณโฑ

(14) ปีสายักษ์ออกรบ

นางมณโฑทำพิธีหุงน้ำทิพย์สำเร็จ สั่งให้หมโหรนำน้ำไปมอบแก่ทศกัณฐ์ เมื่อนำน้ำทิพย์ทศกัณฐ์นำไปประพรมเหล่าทหารทั้งไพร่พลที่ตายแล้ว ให้ฟื้นคืนชีพกลายเป็นอสุรกาย ทหารลิงไม่สามารถต่อกรกับปีศาจยักษ์ได้วิ่งหนีแตกพ่ายไป องคต สุครีพ หนุมานจึงเข้าต่อสู้ ปีศาจยักษ์ล้มลงแล้วสูญสลายไปในพื้นดิน ทศกัณฐ์ใช้น้ำทิพย์ประพรมก็กลับฟื้นขึ้นมาอีก พระรามจึงแผลงศรพายาวาตทำลายอสุรกายเหล่านั้น ทศกัณฐ์ใช้น้ำทิพย์ประพรมปีศาจยักษ์ก็ฟื้นคืนชีพเข้ารบกับพลลิงอีก พิเภกทูลพระรามให้ล้างพิธีสัจชีพ พระรามแผลงศรเป็นตาข่ายเพชรเจ็ดชั้นล้อมรอบปีศาจยักษ์ แล้วรับสั่งให้หนุมานไปทำลายพิธีของนางมณโฑ

หนุมานปรึกษาวิธีการล้างพิธีนางมณโฑไม่ให้ความรุนแรง เพราะเกรงว่าจะทำให้องคตน้อยใจได้ หนุมานจึงคิดแผนปลอมกายเป็นทศกัณฐ์ นิลนนท์แปลงเป็นข้างทรงชมพูพานแปลงเป็นควาญช้าง แล้วเคลื่อนทัพเข้าลงกาทำที่วาระบชนะทัพพระราม นางมณโฑไม่รู้ว่าเป็นทศกัณฐ์แปลงจึงปรนนิบัติและได้ร่วมรักกัน ฝ่ายชมพูพานก็ตรงเข้ารื้อโรงพิธี เมื่อหนุมานและทหารทำลายกิจพิธีของนางเสร็จแล้ว ก็อ้างว่าขอยกพลออกไปตามจับตัวพิเภกให้ได้ แล้วกลับไปเฝ้าพระราม พระรามสั่งให้สุครีพนำทัพขับเคี่ยวทัพยักษ์อีกครั้ง ทศกัณฐ์ไม่มีน้ำทิพย์จะประพรม จึงขับช้างออกไปต่อกรกับพลลิง ถูกศรพรหมาศตรึง แต่แข็งใจร้ายเวทเป่าให้ศรหลุดออก ข้างทรงของทศกัณฐ์ถูกศรล้ม ทศกัณฐ์จึงขว้างจักร พระรามแผลงศรพาลจันทร์ต้องจักรแหลกละเอียด พลลิงเยาะเย้ยทศกัณฐ์ที่ไม่มีน้ำมนตร์มารดศรปีศาจ มัวแต่รบไม่รู้ว่าจะเกิดเหตุใหญ่ในกรุง ทศกัณฐ์จึงเลิกทัพกลับ จึงรู้ว่าตนเป็นกลลวงของหนุมานเพื่อทำลายพิธี นางมณโฑก็ตกใจเป็นลมล้มลง ทศกัณฐ์ไม่ถือโกรธนางเอาน้ำลูบกายนางให้ฟื้น

(15) ทศกัณฐ์ออกทัพครั้งที่ห้าและหนุมานลวงเอากล่องดวงใจ

ทศกัณฐ์รบพระรามพระลักษมณ์ แผลงศรต้องพลลิงตายกลาดเกลื่อน พระรามแผลงศรพรหมาสตร์ถูกรถทรงของทศกัณฐ์หักลง ทศกัณฐ์ตกจากรถเข้าประมื่อกับ พระราม พระรามหวดทศกัณฐ์ด้วยคันศรจนเซ ทศกัณฐ์รบรุกพระราม พระรามแผลงศร พรหมาสตร์ตัดแขนทศกัณฐ์ แต่แขนกลับต่อติดขึ้นใหม่ แล้วแผลงศรเป็นพญานาคพันพิษใส่ ทหารลิง พระรามจึงแผลงศรพรหมาสตร์เป็นพญาครุฑเข้าไล่นาค แล้วศรแล่นไปตัดกาย ทศกัณฐ์ขาดเป็นสองท่อน แต่กลับต่อติดขึ้นใหม่ พระรามแผลงศรพรหมาสตร์ตัดสายธนู ทศกัณฐ์ขาด แล้วแล่นถูกร่างทศกัณฐ์เป็นรูปพุน ทศกัณฐ์สังเวยทัพเพราะใจเสียที่เห็นสายธนูที่ อยู่มาเป็นโกฏิปีขาดลง

พระรามถามพิเภกว่าเหตุใดทศกัณฐ์จึงฆ่าไม่ตาย พิเภกทูลว่าฤาษีโคบุตรทำพิธี ถอดจิตทศกัณฐ์ใส่กล่องเก็บไว้ในกุฎี พระรามถามทหารทั้งสองเมืองว่าจะมีผู้ใดอาสาไปลักกล่อง ดวงใจทศกัณฐ์ ทรงถามถึงสามครั้งก็ไม่มีผู้ใดอาสา หนุมานจึงรับอาสาไปขโมยกล่องนั้นมา หนุมานขอพระราชทานอนุญาตให้องคตไปช่วยตน หนุมานคิดแผนลวงฤาษีและทศกัณฐ์ให้ตาย ใจด้วยการยอมมอบตัวเป็นข้ารับใช้ โดยทูลแผนการให้พระรามทรงทราบเพียงพระองค์เดียว หนุมานและองคตเดินทางมาถึงกุฎีฤาษีโคบุตร หนุมานเข้ากอดเท้าฤาษีแล้วเล่าว่าแต่เดิมตนอยู่ เมืองชิตชิน พระรามสังหารพาลีแล้วให้สุครีพครองเมืองแทน ตนจึงพองคตหนีออกจากเมือง สุครีพเกณฑ์ให้ตนมาพระรามช่วยทำศึก แต่ไม่มีความดีความชอบ ได้ยินว่าฤาษีโคบุตรเป็น อาจารย์ทศกัณฐ์ จึงหนีมาขอให้ฤาษีพาดตนและองคตไปพึ่งทศกัณฐ์ เพราะเห็นว่าทศกัณฐ์นั้นมีความเมตตาปราณีต่อเหล่าทหารเสนาอำมาตย์ ฤาษีบอกปิดให้หนุมานเข้าไปถวายตัวด้วยตนเอง หนุมานว่าตนเคยทำลายสวนและสังหารสหัสกุมาร ฤาษีโคบุตรเห็นว่าหนุมานสามารถช่วย ทศกัณฐ์รบกับพระรามได้ จึงตกลงนำลิงทั้งสองไปถวายตัว ระหว่างเดินทางหนุมานลวงถามถึง ที่ซ่อนกล่องดวงใจ แล้วบอกให้ฤาษีนำติดตัวเพราะเกรงพระรามจะสังหารมาลักไป ฤาษีจึง กลับมาเอากล่องดวงใจ เมื่อมาถึงกรุงลงกาหนุมานก็ถามเหตุที่ต้องเก็บกล่องดวงใจไว้ที่อาศรม และออกอุบายให้ฤาษีฝากกล่องดวงใจไว้กับองคตนอกเมืองเพื่อกันไม่ให้หัวใจวิ่งเข้าหาร่าง เมื่อ ตนถวายตัวแล้วก็ให้องคตถวายตัวที่หลัง ฤาษีฝากกล่องดวงใจไว้กับองคตแล้วเข้าเมืองกับ หนุมาน ตลอดทางเมื่อยักษ์เห็นหนุมานต่างก็กลัวเกรง หนุมานได้โอกาสขออนุญาตฤาษีไป บอกองคตว่า หากมียักษ์เข้ามาถามว่ามากับผู้ใดก็ให้ตอบว่ามากับฤาษีโคบุตรเพื่อมาถวายตัวต่อ ทศกัณฐ์ ยักษ์จะได้ไม่ทำร้ายองคต หนุมานเนรมิตกล่องใส่ดวงใจใบใหม่แทนกล่องดวงใจของ ทศกัณฐ์ แล้วให้องคตนำกล่องดวงใจของทศกัณฐ์ไปซ่อนไว้ยังสมุทรโท และกำชับว่าถ้าเห็นตน เหาะขึ้นฟ้าแล้วหาวเป็นดาวเป็นเดือนเมื่อใดให้นำกล่องดวงใจของแถมมาให้

ฤาษีโคบุตรถวายหนุมานแก่ทศกัณฐ์ หนุมานทูลเรื่องเท็จและบอกว่าจะมีทหาร ลิงอีกมากที่จะตามมาสวามีภักดิ์ต่อทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ดีใจที่หนุมานมาถวายตัวเพราะเห็นว่า หนุมานมีความสามารถ ประกอบกับตนก็ไม่มีผู้ใดแล้ว จึงรับหนุมานเป็นโอรสบุญธรรม ฤาษี

โคบุตรลาทศกัณฐ์ องค์กรมอกล่องดวงใจปลอมแก่ฤาษี ฤาษีบอกให้องครอหนุมานอยู่ที่นอกเมือง องค์กรเหาะไปยังสมุทรวัดเพื่อเฝ้ากล่องดวงใจของทศกัณฐ์ และคอยสัญญาณจากหนุมาน ทั้งทศกัณฐ์และเสนาอำมาตย์ไม่เชื่อคำที่นางมณโฑกล่าวทัดทาน จัดพิธีสมโภชหนุมานอย่างยิ่งใหญ่ หนุมานทำที่เคารพบนน้อมทศกัณฐ์แต่ไม่เคยไหว้ ทศกัณฐ์สงสัยจึงถามว่า หนุมานตอบว่าถ้าไม่ไหว้พระพายก่อนก็ไม่อาจไหว้ผู้อื่นได้ เช่นเดียวกับที่ปฏิบัติต่อพระราม

หนุมานทูลทศกัณฐ์ขอยกทัพไปปราบปรามทหารพระราม ทศกัณฐ์ดีใจสั่งจัดทัพแก่หนุมาน พิเภกจับยามสามตาเห็นว่าใครเป็นแม่ทัพแต่ไม่สามารถบอกได้ พระรามสงสัยว่าจะเป็นทัพของหนุมานเพื่อลวงให้ทศกัณฐ์ตายใจ จึงมีพระบัญชาให้พระลักษมณ์ออกไปรับทัพหนุมานสั่งให้ทหารรักษาคอยดูต่อนอกรับทัพพระรามแต่เพียงผู้เดียว เมื่อพลลิงเห็นว่าหนุมานเป็นจอมทัพกรุงลงกา ต่างก็พากันวิ่งหนีเพราะเกรงกลัวฤทธิ์ พระลักษมณ์ก็รู้หนุมานที่แปรพักตร์ไปเข้าข้างฝ่ายศัตรู หนุมานเข้าไปขู่พระลักษมณ์เพื่อประวิงเวลา หนุมานกล่าวว่า พระรามพระลักษมณ์ไม่เคยให้รางวัลใดๆแก่ตน ในขณะที่ทศกัณฐ์มอบทุกสิ่ง พระลักษมณ์ตำหนิหนุมานว่าสับปลับ และทวงความว่าพระรามให้สัญญาแล้วว่าเมื่อเสร็จศึกจะมอบกรุงอยุธยาให้ หนุมานตอบว่าตนไม่อาจจะรอดได้เพราะศึกอาจจะแพ้ก็ได้ ครั้นพระอาทิตย์เริ่มอัสดง หนุมานจึงเลิกทัพกลับกรุงลงกา

หนุมานให้ทหารรักษาระเบียงการรบของตน ทหารรักษต่างทูลทศกัณฐ์ว่า หนุมานฉลาดเฉลียว มีความเก่งกล้ามากกว่าอินทรีชิต เข้ารบเพียงผู้เดียวและก็สามารถตีทัพลิงแตกพ่าย กำลังจะจับตัวพระลักษมณ์ได้แล้ว แต่พระอาทิตย์ตกเสียก่อนจึงต้องยกทัพกลับมา ทศกัณฐ์ดีใจสัญญาจะยกกรุงลงกาให้ แล้วประทานสมบัติของอินทรีชิตแก่หนุมาน หนุมานเข้าปลอบขวัญนางสุวรรณกัณฐ์มาไม่ให้อาลัยอารมณ์อินทรีชิต แล้วหนุมานก็ได้นางเป็นเมีย

พระลักษมณ์พิโรธหนุมานที่ทรยศพระราม พระองค์ตั้งมั่นกองกำลังตรงเนินเขา แล้วสั่งให้สุครีพและนิลนนท์นำเรื่องหนุมานทรยศไปกราบทูลพระราม พระรามเกรงว่าพระลักษมณ์จะต่อสู้กับหนุมาน จึงรับสั่งให้ทหารลิงทั้งสองไปทูลพระลักษมณ์ว่า พระองค์จะไปปราบหนุมานด้วยพระองค์เอง ฝ่ายหนุมานสั่งจัดทัพเพราะเกรงพระรามจะตีว่าทำงานล่าช้า หนุมานลวงให้ทศกัณฐ์ออกรบ เพื่อไปดูว่าตนเพียงผู้เดียวเข้าตีทัพพระรามได้ หนุมานให้ทศกัณฐ์หยุดทัพตรงชายป่า ทูลว่าตนจะนำตัวพระรามพระลักษมณ์โยนลงมา ให้ทศกัณฐ์คอยรับ แล้วหนุมานก็เหาะขึ้นไปอยู่กลางอากาศ องค์กรเห็นสัญญาณนั้นก็นากล่องดวงใจทศกัณฐ์ไปให้ลิงทั้งสองนากล่องดวงใจถวายแก่พระราม พระรามตรัสชมเชยความฉลาดและความกตัญญูของหนุมาน และติพระลักษมณ์ว่าการทำสงครามนั้นต้องไตร่ตรองให้ดีอย่าด่วนสรุป พระลักษมณ์ยอมรับในความฉลาดของหนุมาน หนุมานทูลให้พระรามแผลงศรพรหมาสตร์ใส่ทศกัณฐ์ แล้วตนจะขี้ดวงใจ

ทศกัณฐ์เห็นหนุมานลอยอยู่กลางอากาศก็ขับพลยักษ์เข้าใกล้รถทรงของพระราม แล้วร้องเรียกให้หนุมานโยนพระรามพระลักษมณ์ลงมา หนุมานเหาะลงมาแล้วชุกกล่องดวงใจ

ทศกัณฐ์รู้ว่าเสียรู้หนุมาน จึงอ่อนวอนขอให้หนุมานคืนกล่องดวงใจ หนุมานขอแลกตัวนางสีดากับกล่องดวงใจ ทศกัณฐ์โกรธหนุมานและยื่นกรานที่จะไม่ส่งตัวนางสีดา แม้รู้ว่าตนจะต้องตาย แล้วตำว่าหนุมาน กับทวงบุญคุณและเครื่องประดับที่ได้รับไป หนุมานบอกว่าทศกัณฐ์ทำตัวเป็นเด็กให้แล้วยังมาทวงคืน ส่วนเรื่องทีกล่าวหาว่าตนหลอกลงนั้นเป็นธรรมดาวิสัยของการทำศึกที่ต้องมีการใช้เล่ห์กลเพื่อเอาชนะคู่ต่อสู้

ทศกัณฐ์รู้ว่าหนุมานคงไม่คืนกล่องดวงใจ จึงขอกลับเข้าเมืองเพื่อลานางมณโฑปรากฏเป็นนางมณโฑและเหล่านางสนมมองไม่เห็นเศียรของทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์เล่าเรื่องเสียรู้หนุมานและเสียใจที่ไม่ฟังคำทัดทานของนางมณโฑ แล้วสั่งเสียให้นางฝากตัวกับพิเภกเพราะรู้ว่าต้องตาย ในตอนแรกก็คิดพานางและนางสีดาหนีไป แต่ก็เกรงจะถูกตีฉันทินินทา นางมณโฑขอให้ทศกัณฐ์คิดหาทางแก้ไข

(16) ทศกัณฐ์ลี้ภัย

รุ่งเช้าทศกัณฐ์สั่งจัดทัพ เหล่าทหารยักษ์ไม่ฮึกเหิมเหมือนดังเช่นทุกวัน แต่จำใจต้องออกทัพเพราะเกรงอาญา ทศกัณฐ์อยากให้ตนตายอย่างมีเกียรติ จึงแปลงเป็นพระอินทร์นำทัพออกไป ก่อนไปก็ตรงเข้าไปลานางมณโฑ นางมณโฑขอให้ทศกัณฐ์ส่งตัวนางสีดา แต่ทศกัณฐ์ไม่ยอมให้ใครหาว่าตนกลัวพระราม ทศกัณฐ์อ้ายเมืองลงกา แล้วเดินทางออกจากเมืองตลอดระยะทางเกิดกลางร้ายมากมาย ทศกัณฐ์แข็งใจเดินทัพต่อไป พระรามพระลักษมณ์ออกรับศึก ทัพยักษ์ถูกทัพลิงตีแตกพ่าย เหลือแต่ทศกัณฐ์และโลหันสารถี ทศกัณฐ์แปลงศรใส่พระรามแต่กลายเป็นข้าวตอกดอกไม้ พระรามพาดสายธนูแต่ไม่ลั่นเพราะตะลึงในความงามของทศกัณฐ์ พระลักษมณ์และเหล่าทหารต่างหลงรูปพระอินทร์แปลงของทศกัณฐ์ หนุมานเห็นดังนั้นก็เกรงว่าหากมีหลงรูปจะเสียทีทศกัณฐ์เหมือนเมื่อครั้งศึกอินทรชิต จึงทูลเตือนพระรามให้แปลงศร พระรามได้สติจึงแปลงศรปักอกทศกัณฐ์ งามข้างที่ปักอกก็หลุดออกมา กลับเป็นหน้าทศกัณฐ์ลี้ภัยนอนบนพื้นดิน เหลือบเห็นพิเภกก็หวนคิดถึงความรักความผูกพันของพี่น้องและกล่าวให้โอวาทกับฝากฝังให้ช่วยดูแลกรุงลงกา หนุมานขยี้ดวงใจของทศกัณฐ์จนแหลกเหลว ทศกัณฐ์จึงสิ้นชีพ เหล่าเทวานางฟ้าแสดงความดีใจที่เห็นยักษ์ร้ายตาย ด้วยการโปรยดอกไม้และบรรเลงเพลง พิเภกให้นางมณโฑออกมารับศพทศกัณฐ์

นางมณโฑทราบข่าวสามีก็เสียใจจนสลบไป เมื่อฟื้นขึ้นมาจัดการศพเข้าลงกา นางมณโฑและนางกาลอัคคีครวญถึงทศกัณฐ์ พิเภกเข้ากรุงลงกาปลอมมเหสีทั้งสองและเหล่านางกำนัล พิเภกเตรียมบุษบกแก้วให้นางมณโฑ นางกาลอัคคี นางจันทวดี และนางสุวรรณกัณษมา ไปเชิญเสด็จนางสีดาออกมาจากสวนขวัญเพื่อไปเฝ้าถวายตัวต่อพระราม พิเภกทูลเรื่องทีพระรามปราบทศกัณฐ์ได้ นางสีดาเกรงคำครหาเพราะมาอยู่กับยักษ์นานถึงสิบห้าปี พิเภกทูลว่าทองแท้มั่วตกลงไปในไฟก็ยังเป็นทองอยู่ดี นางจึงสบายใจและยอมมาเฝ้าพระราม นางสำนึกซาขอตามเสด็จมาเฝ้าพระรามด้วย

(17) นางสาวลยุไพ

นางสีดาและพระรามได้พบกัน ทั้งสองดีใจแต่ไม่สามารถแสดงอาการใดๆได้ เพราะอยู่ท่ามกลางเสนาอำมาตย์ แม้ว่าพระรามจะรู้ว่านางสีดาไม่มีจิตผูกพันกับทศกัณฐ์ เพราะพระองค์รู้จักนิสัยของนางดี แต่แสร้งถามถึงของกำนัลที่ทศกัณฐ์มอบให้นาง เพื่อเปิดโอกาสให้นางได้พิสูจน์ตนเองให้เหล่าทหารได้แน่ใจในความบริสุทธิ์ของนาง นางสีดาเสียใจที่พระรามสงสัยในตัวนางจึงขอลยุไพเพื่อพิสูจน์ความบริสุทธิ์ใจของนาง พระรามแผลงศรจันทวา-ทิตย์กลายเป็นเพลิง พระอินทร์เสด็จทิพยเนตรมาเห็นจึงสั่งให้เหล่าเทวดามาประชุมเป็นพยานการ ลุยเพลิงของนาง นางสีดาอธิษฐานขอให้พระเพลิงเผาร่างของนางหากนางมีใจที่ไม่ซื่อตรงต่อพระราม แล้วเดินลุยเข้าไปในกองเพลิง ปรากฏมีดอกบัวมารองรับพระบาท พระอินทร์จึงเป่าสังข์เป็นโองการให้นางออกมาจากกองเพลิง เหล่าเทวานางฟ้าต่างกล่าวสรรเสริญนาง พระรามดีใจที่นางพิสูจน์ตนเองได้ตามที่ทรงคาดไว้ นางสีดาขอประทานโทษพระรามที่ไม่เชื่อฟังจนเกิดเหตุลักพาตัวนางขึ้นมา นางสีดาขอบพระทัยพระลักษมณ์ หลังจากนั้นพระรามก็ทรงแต่งตั้งให้พิเภกครองกรุงลงกา พิเภกขอให้พระรามยังคงเป็นนายของตน พิเภกจัดงานพระเมรุทศกัณฐ์ แล้วทูลเชิญพระรามพระลักษมณ์และนางสีดาเข้าเมืองลงกา พระรามอภิเษกพิเภก

(18) ตีктаวอัศกรรณ

ท้าวอัศกรรณโกรธแค้นพระรามที่สังหารโอรสและสหายของตน จึงจัดทัพตีเมืองหน้าด่านแล้วยกเข้ากรุงลงกา ท้าวอัศกรรณแผลงศรถูกทหารลึงตายเป็นจำนวนมาก พระรามแผลงศรพรหมาสตร์เป็นพระพายพัดให้พลลิงพื้นดินชีวิต แล้วแล่นไปตัดกายอัศกรรณขาดเป็นสองท่อน อัศกรรณไม่ตายแต่กลับเป็นอัศกรรณสองตนขึ้นมา พระรามพระลักษมณ์ตีด้วยคันธนู กายของอัศกรรณขาดเป็นสี่ท่อน แต่กลับเป็นอัศกรรณเพิ่มขึ้นอีกสี่ตน จนเพิ่มจำนวนขึ้นเป็นพันตน พิเภกทูลว่าอัศกรรณได้รับพรจากพระอิศวร แต่ถ้ากวาดกายที่ขาดลงแม่น้ำอัศกรรณก็จะสิ้นชีพ พระรามจึงแผลงศรพรหมาสตร์ถูกอัศกรรณขาดเป็นท่อน ศรยังบันดาลให้เกิดลมพัดพากายที่ขาดของอัศกรรณลงไปในน้ำ อัศกรรณจึงถึงแก่ความตาย เมื่อเสร็จศึกพระมาตุลีขอลากลับสวรรค์

2.1.1.6 พระรามคืนเมือง

ก. ทัพของพระรามเคลื่อนขบวนกลับกรุงศรีอยุธยา

พระรามเห็นว่าครบกำหนดเวลา 14 ปีที่พระองค์เดินป่า ประกอบกับทรงปราบยักษ์ได้แล้ว จึงมีพระบัญชาให้จัดทัพเดินทางกลับกรุงอยุธยา พิเภกขอติดตามรับใช้พระราม ระหว่างการเดินทางจนกว่าจะถึงพระนคร พิเภกทำนายว่าจะมีศัตรูโจมตีพระองค์ระหว่างการเดินทาง พระรามทรงอนุญาตให้พิเภกแต่งตั้งเปาวนาสูรอยู่รักษาเมืองแทนตน ทัพของพระรามเคลื่อนขบวนข้ามถนนที่จอบมา เมื่อข้ามพ้นมาพิเภกทูลให้พระรามแผลงศรทำลายถนนที่จอบข้ามสมุทร แล้วหยุดทัพในป่าแห่งหนึ่ง

(1) บรรลัยกัลป์พ่ายหนุมาน

บรรลัยกัลป์โอรสศกัณฐ์กับนางกาลอัคคี ผู้เป็นตา คือพญานาคเลี้ยงดูอยู่ในเมืองบาดาล ฝันว่าเทวดาสีกรใช้พระขรรค์ฟันคอแล้วควักเอาดวงใจตนออกไป จึงคิดเป็นห่วงบิดา เมื่อไปถึงเมืองลงกาเห็นบ้านเมืองและผู้คนเงิบเหงา จึงร้ายเวทย์กำบังกายเข้าไปทูลถามมารดา บรรลัยกัลป์โกรธแค้นพระรามออกเดินทางไปยังพลับพลาพระรามเสียงดังกึกก้องป่าหนุมานรับคำบัญชาไปตักบรรลัยกัลป์ โดยแปลงกายเป็นกระบือ เกลี่ยกล่อมบรรลัยกัลป์ให้ล้มเลิกความตั้งใจที่จะไปต่อสู้กับพระราม ซึ่งเป็นองค์นารายณ์อวตาร บรรลัยกัลป์โกรธควายป่า จึงทำให้ต่อสู้ให้ชนะตนก่อน เมื่อถูกบรรลัยกัลป์หวดด้วยคันธนู ควายหนีเข้าป่าแล้วแปลงเป็นลิง บรรลัยกัลป์ตามมาพบลิงก็แสดงตนว่าเป็นทหารพระรามแล้วกลายร่างให้ใหญ่โตเข้าต่อสู้ โดยใช้อุบายร้ายเวทย์เป็นหนุมานรูปมายาอยู่ต่อสู้กับบรรลัยกัลป์ ส่วนตัวจริงเหาะไปถามฤาษีพระทิศไฟถึงวิธีแก้ที่บรรลัยกัลป์เคยขุบน้ำมันว่าน ฤาษีไม่ตอบตามตรงแต่โปรยทรายให้ดูหนุมานก็เหาะกลับมาคล้ายเวทย์รูปมายาแล้วเข้าต่อสู้กับบรรลัยกัลป์ เมื่อได้โอกาสก็ชัตทรายเข้าใส่ น้ำมันก็เสื่อมมนตร์หนุมานจึงใช้ตรีเทงบรรลัยกัลป์ตาย แล้วตัดเศียรมาถวายพระราม

(2) พระรามเดินทางเข้าเมืองขีดขิน

ทัพของพระรามออกเดินทางต่อไปจนถึงเมืองขีดขิน หลังจากนั้นก็ข้ามแม่น้ำสะโตง ไปอาศรมพระวชิษฐ์ สวามิตร พรานกฤษณ์คอยเฝ้ารับเสด็จพระราม กฤษณ์ทูลว่าทั้งสามพระมารดาและสองพระอนุชา กำลังรอคอยการกลับมาของพระองค์ด้วยความเศร้าโศก พระรามรับสั่งให้กฤษณ์และหนุมานไปแจ้งข่าวแก่พระพรตและพระสัตรุดว่าพระองค์กำลังเดินทางกลับ

ฝ่ายพระพรตและพระสัตรุดเห็นว่าครบกำหนดสิบสี่ปีแล้วพระรามพระลักษมณ์และนางสีดายังไม่เสด็จกลับ จึงลาพระชนนีเข้ากองไฟ สามพระชนนีทัดทานให้คอยฟังข่าวพระรามอีกสามวัน พระพรตขอตายในกองเพลิงตามสัจจะที่ได้ให้ไว้กับพระราม เพื่อไม่ให้โลกนิทานตนได้ว่าอยากได้ทรัพย์สมบัติ รับสั่งให้จัดพิธีแล้วทั้งสองพระองค์ก็งมมือกันเข้าในกองไฟพอดีกับที่หนุมานและกฤษณ์มาถึง จึงตรงเข้ายุตพระพรตและพระสัตรุดไว้ได้ หนุมานทูลพระอนุชาทั้งสองว่าพระรามกำลังจะเสด็จกลับถึงพระนคร สองกษัตริย์ได้ยินดังนั้นก็ดีใจ ชวนพระมารดาทั้งสามเสด็จออกมารับเสด็จพระรามพระลักษมณ์และนางสีดา

(3) พระรามพิจารณาความดีความชอบเหล่าทหาร

พระรามเสด็จถึงเมืองอโยธยา สามมารดาเตรียมอภิเษกพระรามขึ้นครองราชย์ พระอินทร์ทรงเป็นประธานในพิธี หลังจากพระราชพิธีเฉลิมฉลอง พระรามทรงพิจารณาความดีความชอบตามที่เสนาอำมาตย์เสนอ พระราชทานยศถาบรรดาศักดิ์ ตำแหน่งและรางวัลแก้วแหวนเงินทองแก่บรรดาข้าราชการ ทหาร ที่ปฏิบัติภารกิจด้วยความจงรักภักดีจนลุล่วงด้วยดี มีตำแหน่งที่สามพระอนุชาเห็นไม่ตรงกับหนุมาน พระรามรับสั่งให้ยึดตามความคิดเห็นของหนุมาน พระลักษมณ์และพระรามประทับอยู่ในเมืองอโยธยา โดยให้หนุมานซึ่งได้รับพระราชทานนามว่าพญาอนุชิตครองกรุงอโยธยา สุรกานต์ได้ครองเมืองโรมคัล พระพรตและ

พระสัตรุด ครองกรุงไทยเกษ ญาสุครีพให้ครองเมืองชิตชิน พิเภกเป็นท้าวทศศิริวงศ์ครองสมบัติทุกอย่างในกรุงลงการวมถึงได้นางมณฑิเป็นมเหสี แต่เนื่องด้วยพิเภกนั้นไม่มีฤทธิ์เดช พระรามจะแปลงศรไปถามข่าวคราว ถ้ามีข้าศึกกรูกราก็ให้เขียนสารแหวนศรกลับมา

(4) พญาอนูชิตคืนบัลลังก์แก่พระราม

พญาอนูชิตครองกรุงอยุธยาได้ระยะหนึ่ง มีความรู้สึกร้อนอาสน์จึงคิดว่าบัลลังก์นี้เป็นของพระราม ตนไม่คู่ควร จึงทูลถวายเมืองอยุธยาคืนแก่พระราม พระรามทรงมีบัญชาให้พญาอนูชิตเหาะตามลูกศรที่พระองค์แปลงไป จะได้สร้างเมืองใหม่แก่พญาอนูชิตยังที่ตรงนั้น หนุมานตามลูกศรไปเห็นชัยภูมิที่ดีใช้ทางกวาดดินสร้างเป็นปราการเมือง พระรามติพญาอนูชิตที่ทำเกินคำสั่ง หลังจากนั้นพระรามทรงเชิญเสด็จพระวิษณุกรรมมาเนรมิตเมืองใหม่ แล้วพระราชทานนามเมืองว่านพบุรี ยังทรงมอบช้าง ม้า ทหารของพระองค์แก่พญาอนูชิตครึ่งหนึ่ง

ข. ทศศิริวงศ์รบกับท้าวมหาบาล

ท้าวมหาบาลกษัตริย์เมืองจักรวาลเป็นพระสหายของทศกัณฐ์ จัดทัพไปกรุงลงกา เพื่อเยี่ยมเยียนทศกัณฐ์ ครั้นทราบข่าวทศกัณฐ์ตายก็โกรธแค้น เรียกทศศิริวงศ์ให้ออกมาพบ ทศศิริวงศ์รู้ว่าสหายของทศกัณฐ์ตนนี้ใจคอโหดเหี้ยม ให้ทหารไปทูลว่าตนเป็นข้าของพระนารายณ์ ไม่คบพวกพาล แล้วตรวจดวงชะตาของตนเอง รู้ว่าจะมีคนมาช่วยทัน จึงเกณฑ์ทหารอยู่รักษาเมือง รอเวลาพระรามแปลงศรถามข่าวคราว ฝ่ายท้าวมหาบาลก็ยกพลเข้าประชิดเมือง

พระรามสุมินว่าเกิดเมฆประหลาดบนท้องฟ้าทางทิศใต้ ลักครู่หนึ่งเมฆก้อนนั้นกลายเป็นเปลวไฟ มีชายหนึ่งถือตรีเข้าไปตัดดับไฟเหล่าทหาร แล้วข้ามแม่น้ำไป ท้องฟ้าก็สว่างขึ้น บุโรหิตทำนายว่า เกิดศึกที่เมืองขึ้นของพระองค์แต่พระองค์จะได้รับชัยชนะ พระรามทรงคิดเป็นห่วงเกรงศึกจะเกิดที่เมืองลงกา จึงแปลงศรไปยังเมืองลงกา ท้าวทศศิริวงศ์ส่งสารผูกติดศรแจ้งว่ามีศัตรูรุกรานแล้วร้ายเวทย์ให้ศรถึงมือพระราม รับสั่งให้หนุมานไปช่วยท้าวทศศิริวงศ์เมื่อไปถึงกรุงลงกาหนุมานเข้าเฝ้าทศศิริวงศ์เพื่อปรึกษาการศึกษา ท้าวทศศิริวงศ์อาสาออกรบเองไม่ให้ศัตรูดูหมิ่นตน แต่ขอให้หนุมานช่วยเมื่อตนเพลี่ยงพล้ำ

ท้าวทศศิริวงศ์เข้ารบกับท้าวมหาบาล ถูกท้าวมหาบาลตีด้วยคันศรตกลงจากช้างทรง พญาอนูชิตจึงตรงเข้าช่วย ฉวยคันศรของท้าวมหาบาลได้ก็เอามาหัก แล้วจับมหาบาลมาฉีกขา แต่กายที่ขาดกลับต่อติดขึ้นได้ดังเดิม ตีด้วยต้นตาลก็ไม่ตาย พญาอนูชิตต้องพิฆาตโดยใช้ตรีผ่าอกแล้วขยี้ดวงใจท้าวมหาบาล ท้าวทศศิริวงศ์เชิญพญาอนูชิตเข้ากรุงลงกา พญาอนูชิตจึงมีโอกาสดำเนินกับนางเบญกาย ทศศิริวงศ์และหนุมานเห็นตรงกันให้เปาวนาสุรครองเมืองจักรวาล ท้าวทศศิริวงศ์และพญาอนูชิตไปเฝ้าพระราม พระรามประทานรางวัลแก่พญาอนูชิต

ค. มณฑิประสูติไพนาสุริย์วงศ์ เบญกายคลอดอสูรผัด

ก่อนทศกัณฐ์ล้มนางมณฑิตั้งครรภ์แล้วหนึ่งเดือน เมื่อประสูติโอรสหน้าตาเหมือนอินทรชิต ทศศิริวงศ์เข้าใจว่าเป็นบุตรของตน ให้ชื่อว่าไพนาสุริย์วงศ์ ทศศิริวงศ์นั้นรัก

และหลงโอรสของตนมาก ไพนาสูริยวงศ์มีพี่เลี้ยงซึ่งเป็นญาติชื่อ วรณีสูร ฝ่ายนางเบญจกายก็คลอดบุตร มีกายเป็นยักษ์หน้าเป็นลิง มีชื่อว่าอสูรผัด

ฆ. พญาอนุชิตออกบวช

พญาอนุชิตสั่งจัดทัพไปเที่ยวอุทยาน ครั้นเมื่อถึงอุทยานก็ลืมหิ้วปืนปายตันไม้แล้วใช้เท้าเกาหัว เหล่านางก้านลต่างหัวเราะขบขัน พญาอนุชิตเกิดความอับอาย คิดออกบวชจึงเหาะไปทูลพระรามว่าจะคืนเมืองนพบุรีให้พระรามแล้วตนจะออกบวช พระรามไม่อาจทัดทานได้จึงอนุญาต พญาอนุชิตเดินทางไปพบฤาษีพระทิศไพเพื่อขอบวช ฤาษีบอกว่าเป็นลิงนั้นบวชไม่ได้ พญาอนุชิตจึงแปลงเป็นมนุษย์ แล้วบวชเป็นฤาษีรักษาศีลบนยอดเขา

ง. ไพนาสูริยวงศ์ชกศึกเข้ากรุงลงกา

(1) ไพนาสูริยวงศ์รู้ว่าตนไม่ใช่ลูกทศคีรีวงศ์

ขณะไพนาสูริยวงศ์มีอายุได้สิบสามปี วรณีสูรพี่เลี้ยงคิดสงสารไพนาสูริยวงศ์ที่หลงรักทศคีรีวงศ์ จึงสร้างทำอุบายร้องไห้แล้วหัวเราะ ไพนาสูริยวงศ์สงสัย วรณีสูรทูลว่าตนร้องไห้เพราะคิดถึงทศกัณฐ์ กษัตริย์กรุงลงกาที่ยิ่งใหญ่ มีความสามารถปราบได้ทั้งไตรจักร แต่ถูกพระอนุชาคือพิเภกไปเข้าร่วมฝ่ายศัตรู บอกความลับจนทศกัณฐ์และญาติพี่น้องต้องตายแล้วพิเภกก็ได้ครองกรุงลงกา ส่วนที่หัวเราะเพราะรู้ว่าพิเภกไม่ใช่บิดาของไพนาสูริยวงศ์ ทศกัณฐ์ต่างหากที่เป็นพระบิดา ไพนาสูริยวงศ์ทั้งอายุทั้งโกรธท้าวทศคีรีวงศ์ เมื่อกลับมาถึงกรุงลงกา ก็ถามความจริงจากนางมณฑิมา นางมณฑิมาไม่อาจปิดบังได้อีกต่อไป จึงเล่าเรื่องทั้งหมดแล้วบอกให้ไพนาสูริยวงศ์ภักดีต่อทศคีรีวงศ์

(2) ไพนาสูริยวงศ์ไปหาท้าวจักรวรรดิ

ไพนาสูริยวงศ์โมยจอกที่ทศกัณฐ์เคยใช้ดื่มร่วมกับท้าวจักรวรรดิ เพื่อใช้ยืนยันว่าตนเป็นโอรสของทศกัณฐ์ เมื่อไปถึงอาศรมของพระกาลฤาษี ไพนาสูริยวงศ์ก็อ้างว่าท้าวทศคีรีวงศ์รับสั่งให้ตนไปพบท้าวจักรวรรดิ จึงสั่งให้มาเรียนวิชาหักด่านเพลิงกรดน้ำกรด ฤาษีจึงสอนวิชาให้ ท้าวจักรวรรดิทรงสุบินว่าดวงอาทิตย์ตกลงบนดินสิ้นแสง ครู่หนึ่งก็มีดวงอาทิตย์ขึ้นอีกดวงแทนที่ดวงเก่า มีพรานป่ามาถวายเป็นดอกบัว ตนมกลิ่นดอกบัว กลีบดอกบัวก็ร่วงลงมา โหรทำนายว่าดวงอาทิตย์ที่ตกลงดินคือทศกัณฐ์ ดวงอาทิตย์ดวงใหม่คือผู้ครองนครคนใหม่ พรานป่าและดอกบัวนั้นคือคนที่จะนำกุมารมาถวาย ต่อมาไม่นานไพนาสูริยวงศ์และวรณีสูรก็เข้ามาถวายตัว ไพนาสูริยวงศ์ขอให้ท้าวจักรวรรดิช่วยตนแก้แค้นแทนบิดา

(3) ท้าวทศคีรีวงศ์ถูกจองจำ

ท้าวจักรวรรดิยกทัพมาประชิดลงกาแล้วส่งสารให้ท้าวทศคีรีวงศ์มาอ่อนน้อม ทศคีรีวงศ์นำทัพต่อสู้กับท้าวจักรวรรดิ แต่พ่ายแพ้ถูกนาครัดตัว ไพนาสูริยวงศ์เห็นแก่บุญคุณที่พิเภกเคยเลี้ยงตนมา ขอลงโทษพิเภกด้วยการจองจำตรูให้อดข้าวอดน้ำจนกว่าจะตาย นางมณฑิมากลัวพระรามลงทัณฑ์ที่ไพนาสูริยวงศ์นำท้าวจักรวรรดิเข้าเมือง แต่นางก็กลัวฤทธิ์เดชของ

จักรวรรดิเช่นกันจึงยอมมอบ ท้าวจักรวรรดิยกพลเข้ากรุงลงกา แต่งตั้งไพนาสุริยวงศ์ขึ้นครองราชย์เป็นท้าวทศ핀 มอบศรบรรลัยจักร

(4) อสุรผัดออกตามหาบิดา

อสุรผัดบุตรของนางเบญกายเสียใจที่เสด็จตาถูกจองจำ จึงขึ้นไปเฝ้าทศ핀และท้าวจักรวรรดิขอพระราชทานโทษแก่พิเภก ท้าวจักรวรรดิไม่พอใจที่อสุรผัดไม่กราบไหว้ตน และเมื่อรู้ว่าเป็นบุตรของหนุมานทหารเอกพระรามก็ยิ่งรังเกียจ อสุรผัดไม่ยอมให้มารดาและยายเดือดร้อนจึงจำทน ก่อนยกทัพกลับเมือง ท้าวจักรวรรดิสั่งให้นางมณฑิลาช่วยทศ핀ดูแลบ้านเมือง แล้วกำชับว่าหากมีศัตรูรุกรานให้ส่งข่าวไปบอกตน อสุรผัดคิดไปตามหาพ่อเพื่อให้ไปทูลเรื่องแก่พระราม จึงเข้าไปถามนางเบญกายถึงรูปลักษณะของบิดา แล้วเหาะไปถึงเขามณฑป เมื่อหนุมานรู้ว่าอสุรผัดเป็นลูก จึงกลายร่างเป็นหนุมานแล้วแสดงฤทธิ์ให้อสุรผัดเห็นตรงตามคำบอกของมารดา หนุมานลาพรตพาอสุรผัดไปเมืองขีดขิน นำเรื่องทูลพญาไวยวงศาเมืองขีดขิน และเมืองชมพูเตรียมเกณฑ์พลตามไปลงกา

พระรามสุบินว่าเมฆก้อนหนึ่งบังแสงดวงอาทิตย์ เทวดานำดวงแก้วมาถวายพระองค์ แล้วสาวไส้ของพระองค์ออกมาพันรอบจักรวาลและใต้บาดาล โจรทำนายว่าจะเกิดศึกทางทิศใต้ จะมีคนนำโอรสมายถวายแก่พระองค์ และเกียรติคุณของพระองค์จะแผ่ไพศาลไปไม่นานนักหนุมานก็นำอสุรผัดเข้าเฝ้าและทูลเรื่องศึกลงกา พระรามสั่งให้หนุมานไปทูลพระพรตและพระสัตรุด แล้วให้ทั้งสองพระองค์นำทัพไปปราบศัตรู

(5) พระพรตและพระสัตรุดยกทัพไปกรุงลงกา

เมื่อพระพรตพระสัตรุดทราบข่าวก็รีบจัดทัพเดินทางไปกรุงอยุธยา พลลิงเมืองขีดขินก็เดินทางเข้ากรุงอยุธยา ท้าวมหาชมพูสั่งให้นิลพัทจัดทัพตามไปสมทบ นิลพัทอาสาเป็นทัพหน้า พระพรตพระสัตรุดเป็นทัพหลวงนำพลมุ่งหน้าไปยังกรุงลงกาตามทางที่พระรามพระลักษมณ์เคยเสด็จ เมื่อถึงมหาสมุทรที่เขาคันธกาลา นิลพัทอาสาทอดกายเป็นสะพานให้พระพรตพาพลลิงข้ามไป พระพรตอนุญาตให้นิลพัทแก้ตัวที่เคยวิวาทกับหนุมานเมื่อครั้งจองถนน นิลพัทร้ายเวทย์บันดาลกายให้ใหญ่โตแล้วนอนทอดขวางมหาสมุทรเป็นถนนให้พระพรตและพระสัตรุดพาทัพข้ามฝั่ง ไปพักที่เขามรกต

(6) ชมพูพานสื่อสาร

พระพรตปรึกษากับเหล่าทหารเอกว่าจะบุกจู่โจมจับตัวไพนาสุริยวงศ์ สุครีพทูลค้านเพราะเกรงชาวบ้านจะเดือดร้อนและอาจเป็นภัยแก่พิเภกได้ พระพรตจึงสั่งให้ชมพูพานนำสารไปถวายทศ핀 ชมพูพานถือสารเหาะไปยังเมืองลงกา เห็นทศ핀กำลังออกวาราชการ จึงลอยตรงหน้าบัญชีแล้วอ่านสารให้ทศ핀ไปถวายตัวแก่พระพรต ทศ핀กล่าวว่าเมืองลงกาไม่ใช่เมืองขึ้นของใคร ตนจะไม่ออกไปสวามิภักดิ์แต่จะออกไปรบ ชมพูพานโกรธที่ทศ핀เจรจาอหังการจึงกล่าวว่าไอ้ลูกมากพ่อทั้งพาลี ทศกัณฐ์ หนุมาน พิเภก แล้วยังหาพ่อใหม่คือท้าวจักรวรรดิให้แม่อีก ทศ핀โกรธจึงดำขำชมพูพานเป็นเพียงขี้โคลนที่พระอิศวรชุบให้มาเป็นข้า

ของพาลี แล้วร้องสั่งให้ทหารจับตัวชมพูพาน แต่ไม่มีพลยักษ์กล้าตามจับชมพูพาน ชมพูพานจึงตรงเข้าไปตีบทพิณฑกแทนแล้วเตะต้อย ทำให้เอาแผลไปฟ้องแม่ แล้วเหาะกลับไปยังพลับพลา

(7) ทศพินจัดทัพ

ทศพินเข้าไปเฝ้านางมณโฑ แล้วเล่าเรื่องที่ชมพูพานเข้ามาสื่อสาร นางมณโฑเสียใจที่ทศพินไม่เชื่อคำห้ามปรามของนางที่ไม่ให้เชื่อคำพูดของวรรณีสูร จนเกิดศึกเหมือนเช่นที่นางเคยเตือนทศกัณฐ์ไม่ให้เชื่อนางสำนักขา ทศพินเชื่อมั่นในความสามารถของตนและวงศ์พรหมของตนไม่ฟังคำทัดทานของนาง นางมณโฑขอร้องทศพินให้ปล่อยตัวพิเภก แล้วนางจะขอให้พิเภกพาทศพินไปเฝ้าพระพรต ทศพินขอยอมตายดีกว่าไปกราบไหว้พวกมนุษย์

(8) ยามลิวัน กัญญเวกเข้าเฝ้าพระพรต พระสัตรุด

ยามลิวันและกัญญเวกบุตรอินทรชิตกับนางสุวรรณกัญญามาราบข่าวว่าทศพินจะออกทัพในวันพรุ่ง เกรงความผิดหากเข้าด้วยฝ่ายทศพิน จึงลอบออกจากเมืองไปพบหนุมานที่พลับพลา แล้วขอเข้าเฝ้าพระพรต พระสัตรุด เพื่อแจ้งข่าวทศพินจะออกรบ เมื่อกลับไปยังกรุงลงกา ก็เข้าไปอาสาทศพินออกรบ โดยอ้างว่าต้องการแก้แค้นที่พระรามพระลักษมณ์สังหารบิดาและอัยกา ทศพินไว้วางใจให้ยามลิวันกัญญเวกเป็นแม่ทัพปีกซ้ายและปีกขวา

(9) ทศพินและวรรณีสูรถูกประหาร

ทศพินเคลื่อนขบวนทัพเข้าประจัญบานกับทัพพระพรต พระสัตรุด โดยมีอสูรผัดเป็นทัพหน้า ทหารยักษ์ไม่กล้าต่อสู้กับทัพลิง ต่างหนีแตกพ่ายไป อสูรผัดเข้าต่อสู้กับทศพิน อสูรผัดตีทศพินด้วยคันศรล้มลง ยามลิวันและกัญญเวกเข้ามาจับตัวทศพินไว้ ส่วนอสูรผัดก็เข้าจับตัววรรณีสูร แล้วพาไปถวายพระพรต พระสัตรุด ทรงสั่งให้นำทศพินและวรรณีสูรจองจำใส่ตรุ สุครีพสอบสวนทศพินและวรรณีสูร ทั้งสองทนความเจ็บปวดเมื่อถูกทรมานไม่ได้ จึงสารภาพว่าคบคิดกันเป็นกบฏ สุครีพไม่ได้ไล่เรียงไปจนถึงนางมณโฑเพราะเห็นแก่องค์และพิเภก ทั้งสองถูกพาตระเวนประจานไปรอบเมืองก่อนประหารชีวิต ทศพินขอเข้าไปกราบนางมณโฑ แล้วทั้งสองก็ถูกตัดเศียรเสียไว้ที่หน้าประตู

จ. ตีктаวจักรวรรดิ

(1) ทัพพระพรตบุกเมืองมลิวัน

พระพรตเกณฑ์พลลิงเมืองชมพูและเมืองขีดขิน ออกเดินทัพไปยังเมืองมลิวันเพื่อทำศึกปราบท้าวจักรวรรดิ เมื่อใกล้ถึงเมืองหน้าด่านซึ่งมีไฟกรดและเพลิงกรดนั้น พระพรตก็สั่งให้หยุดทัพ

(2) ท้าวจักรวรรดิทรงสุบินนิมิต

ท้าวจักรวรรดิสุบินนิมิตว่า ม้าที่เลี้ยงไว้นั้นมีไฟไหม้ติดหาง ไฟลามมาถึงตน ทหาร ญาติมิตรและบ้านเมือง มีเทพบุตรสององค์ทรงครุฑบินมาจากทิศตะวันออกมาจิกเอาเศียรของตนไป โหรทำนายว่าจะเกิดศึกในเมืองพาวงศ์วานบ้านเมืองเดือดร้อน ท้าวจักรวรรดิ

สั่งให้ทหารไปอัญเชิญปรเมศฤาษีให้มาทำนายพระสุบินนิมิตของตน ฤาษีทำนายเช่นเดียวกับโหร และได้แนะนำให้ท้าวจักรวรรดิผูกมิตรกับศัตรูจึงจะรอดพ้นเคราะห์กรรม

(3) พญาอนุชิตหักด่านเมืองมลิวัน

พญาอนุชิตอาสาพระพรตพระสัตรุดหักด่านเพลิงกรดน้ำกรดเมืองมลิวัน โดยร้ายเวทย์ให้ร่างกายใหญ่โตแล้วตรงเข้าต่อสู้กับมัจฉวานผู้ทำพิธีเพลิงกรด มัจฉวานถูกหนุมานจับพาดลงกับพื้นขาดใจตาย ด่านเพลิงกรดก็หายไป หนุมานเข้าด่านชั้นในเห็นกาลสูรกำลังทำพิธีเรียกภาคให้มาพนกรต จึงแปลงกายเป็นครุฑเข้าไปจับภาคกิน น้ำกรดก็หมดสิ้นไปด้วย กาลสูรเข้าไปต่อสู้กับหนุมาน หนุมานเหยียบกาลสูรแล้วจับขว้างไปยังขอบจักรวาล กาลสูรตาย

(4) นิลนันท์สื่อสาร

พระพรตยกทัพเข้าเมืองหน้าด่าน นิลนันท์รับหน้าที่นำสารไปมอบแก่ท้าวจักรวรรดิ เหาะเข้าเมืองมลิวัน แล้วลอยอยู่หน้าบัลลังก์อ่านสารให้ท้าวจักรวรรดิออกไปเฝ้าพระพรต จักรวรรดิตำพระรามว่าปล้นเมืองลงกา นิลนันท์โมโหแค้นพระชรรค์กลายเป็นเพลิงไหม้ฟ้า ชาวบ้านตกใจวิ่งหนีกันออกสุด นิลนันท์เหาะหักยอดปราสาทของท้าวจักรวรรดิ นำมาถวาย

(5) สุริยาภพออกรบ

ท้าวจักรวรรดิสั่งให้สุริยาภพพระโอรสองค์โตออกรบ พระสัตรุดออกรับทัพสุริยาภพ แผลงศรธนูกรธทรงสุริยาภพหักแหลกกลาญ สุริยาภพสั่งให้เมฆสูรบันดาลกายเป็นภูเขาเจ็ดชั้นล้อมรอบทัพของตนไว้ แล้วนั่งร้ายเวทย์เสกหอกเมฆพทให้เรื่องฤทธิ์ พระสัตรุดแผลงศรธนูเมฆสูรตาย ภูเขาก็อันตรธานไป พระสัตรุดแผลงศรธนูสุริยาภพไปทั้งตัว แต่สามารถร้ายเวทย์สลัดศรให้หลุดออกได้ แล้วพุ่งหอกเมฆพทปกร่างพระสัตรุดล้มลง หนุมาน องคต พิเภกช่วยกันประคองพระสัตรุด นิลราชเข้าไปทูลพระพรตว่าพระสัตรุดโดนหอกเมฆพท พระพรตสั่งนิลพทให้ไปหายาแก้ตามคำบอกของพิเภก นิลพทเข้าไปกรุงอยุธยาเพื่อขอจันทน์แดงจากพระราม เหาะไปยังเขาวินทกาลาเพื่อเก็บมูลโคอุสุภราช แล้วไปขอหินบดยาจากพระพรหม หลังจากนั้นเช้าแรกแผ่นดินลงไปใต้บาดาลขอลูกศิลาบดยาจากพญานาค เมื่อได้ครบแล้วก็เหาะกลับมายังสนามรบ มอบยาให้พิเภกทำพิธีแล้วทลายลงตรงหอกเมฆพท หอกจึงหลุดออก

สุริยาภพทราบที่พระสัตรุดไม่ตายก็ยกทัพออกมารบอีก พระพรตแผลงศรพายาวตฤกศรสุริยาภพหักลง แล้วยังต้องพลยักษ์ตายเกลื่อน พัดเป็นลมซบชีวิตพลวานรสุริยาภพขว้างจักรแก้ว พระพรตแผลงศรจันทวาทีตย์ทำลายจักรแก้ว แล้วยังถูกรถทรงสุริยาภพหักลง สุริยาภพจึงเข้าต่อสู้กับพระพรต พระพรตแผลงศรพหมาสตร์ถูกสุริยาภพกระเด็นไปถึงเขจักรวาลสิ้นชีวิต

(6) ศีกบรลัยจักร

เมื่อสุริยาภพสิ้นชีวิต ท้าวจักรวรรดิขอให้บรลัยจักรช่วยออกรบแก้แค้นพระพรตแทนพ่อ พระพรตแผลงศรต้องรถทรงบรลัยจักรหักสะบั้น บรลัยจักรเข้าต่อสู้กับพระพรต แต่ถูกพระพรตหวดด้วยพระชรรค์ตกลงพื้น พระพรตแผลงศรซ้ำติดเต็มตัว

บรรลัยจักรแข็งแรงร้ายเวทย์เป่าให้ศรหลุดออกแล้วยกทัพเข้าเมือง บรรลัยจักรขอลาท้าวจักรวรรดิ ไปตั้งพิธีบูชาครุฑให้เรื่องฤทธิ์ยิ่งขึ้นเป็นเวลาสามวัน ท้าวจักรวรรดิส่งมารกระบิลออกขัดดาทัพ นิลพัทสังหารมารกระบิลตาย อสุรผัดและองคตทำลายพิธีของบรรลัยจักรได้

บรรลัยจักรออกรบอีกครั้ง พระพรตพระสัตรุดออกรับศึกพร้อมด้วยอสุรผัด ต่างแผลงศรต่อสู้กัน บรรลัยจักรแก้ด้วยการขว้างจักรเมฆสุร ทำให้ฟ้ามีดมืด แล้วแผลงศรเหรา กลายเป็นเหราพันเศียรเข้ารัดร่างพระสัตรุดพาขึ้นไปบนเมฆ บรรลัยจักรปลี่ยนผ้าโพกศีรษะเป็นผ้าพยนต์แปลงเป็นตนให้ต่อสู้ แล้วเหาะขึ้นฟ้าตามเหรา พบอสุรราหูทหารของท้าว จักรวรรดิ จึงสั่งให้อยู่เฝ้าพระสัตรุด แล้วเหาะไปทูลท้าวจักรวรรดิเรื่องที่จับตัวพระสัตรุดได้และ พຽ່ງนี้จะจับตัวพระพรต ฝ่ายทหารพระพรตไม่สามารถต่อสู้ได้เพราะมีดมืด พระพรตรู้วิธีแก้จาก พิเภก จึงแผลงศรพรหมศาสตร์ไปแก้จักรกรดที่บังดวงอาทิตย์และผ้าพยนต์ได้ แต่กลับไม่เห็น พระสัตรุด จึงรับสั่งให้สุครีพ หนุมาน องคต นิลพัทไปช่วยพระสัตรุด หนุมานแปลงกายเป็น พญาอินทรีเข้าจิกตีเหรา สุครีพรับพระสัตรุดไว้ได้ ราหูถูกแทงหนีไปทูลจักรวรรดิว่ามีพญาอินทรี และลิงสามตัวมาช่วยพระสัตรุดไปได้ ท้าวจักรวรรดิพิโรธสั่งประหารราหู

พระพรต พระสัตรุดออกรบบรรลัยจักร บรรลัยจักรขว้างจักรสังหารพลลิง พระพรตแผลงศรอัคนีวาดทำลายจักรและสังหารพลยักษ์ บรรลัยจักรแก้ด้วยการแผลงศรเป็น เพลิงเข้าล้อมทหารลิง พระพรตแผลงศรพายวาทเป็นฝนล้างไฟ สังหารพลยักษ์ตายสิ้น ศร แล่นไปทำลายรถทรงบรรลัยจักร บรรลัยจักรจึงตรงเข้ามารบรุกพระพรต พระสัตรุด ถูกศรของ สองพระอนุชา ร้ายเวทย์ให้ศรนั้นหลุดออกแล้วเหาะหนีขึ้นไปซ่อนตัวในก้อนเมฆ พระพรต แผลงศรพรหมศาสตร์ตัดเศียรบรรลัยจักร

(7) ศึกจักรวรรดิครั้งที่หนึ่ง

ท้าวจักรวรรดิยกทัพออกรบ พระพรต พระสัตรุดออกรับศึก ท้าวจักรวรรดิ แผลงศรต้องหมู่ทหารลิงล้มตายลงเป็นจำนวนมาก พระพรตตอบโต้ด้วยการแผลงศรพายวาท เป็นศรพิษสังหารพลยักษ์ ชุบชีวิตพลลิงให้ฟื้นขึ้นมา ท้าวจักรวรรดิขว้างจักรเป็นเพลิงล้อมรอบ รถทรงของพระพรต พระสัตรุด พระพรตจึงแผลงศรอัคนีวาดถูกจักรวรรดิตกลงจากรถ แล้ว กลายเป็นน้ำดับเพลิง ฝ่ายจักรวรรดิถูกศรไม่ระคายผิวเข้าต่อตอย่างไม่ลดละ พระพรตจึงแผลง ศรซ้ำถูกจักรวรรดิเจ็บปวดรวดร้าวแต่แข็งแรงร้ายเวทย์ศรนั้นก็หลุดออก แล้วยกทัพกลับนคร

(8) ศึกนนุพักตร์

นนุพักตร์โอรสท้าวจักรวรรดิซึ่งจากนครไปทำพิธีขออาวุธจากเทวดาเป็น เวลานาน แต่ยังไม่สำเร็จ เกิดร้อนรุ่มกุ่มใจ โลहितไหลออกจากพักตร์ เห็นว่าเป็นลางร้ายจึง เป็นห่วงพระบิดาและมารดาเหาะกลับเมือง จึงทราบว่ามีข้าศึกมาต่อตกับพระบิดาจึงอาสาจะออก รบ ไม่ฟังคำห้ามปรามของนางวิชนีสุร นนุพักตร์แผลงศรสังหารพลลิง พระสัตรุดทรงแผลง ศรพายวาทโต้ไปถูกรถทรงของนนุพักตร์ ทั้งสารถี ราชสีห์และพลยักษ์ล้มตายลง นนุพักตร์ ตรงเข้ามาต่อสู้กับพระพรต พระพรตแผลงศรพรหมศาสตร์สังหารนนุพักตร์

(9) ท้าวจักรวรรดิยกทัพครั้งที่สอง

ท้าวจักรวรรดิคิดแค้นใจที่พระพรตสังหารลูกทั้งสามของตนจึงออกรบ พระพรตทรงออกรับศึก ท้าวจักรวรรดิแผลงศรถูกเกราะเพชรของพระพรตแต่ไม่ระคาย แล้วแล่นไปสังหารทหารลิง พระพรตจึงแผลงศรอันวิเวทเป็นศรหลายเล่มพุ่งปกร่างจักรวรรดิ จักรวรรดิร้ายเวทย์เป่าให้ศรหลุด แล้วขว้างจักรแก้วกลายเป็นจักรพันดวงเข้าล้อมรถพระพรต พระพรตจึงชักศรพวยวาดไล่ทำลายจักร และถูกองค์ท้าวจักรวรรดิล้มลง ท้าวจักรวรรดิเป่าเวทย์ศรก็หลุดออกจากกาย ประกอบกับเป็นเวลาเย็นจึงเลิกทัพกลับเมือง

(10) ศึกท้าวไวตาล

ท้าวจักรวรรดิส่งสารไปยังเมืองกุรุราช ขอให้ท้าวไวตาลมาช่วยตนทำศึก พระพรต พระสัตรุดเข้ารับมือท้าวไวตาล พระพรตแผลงศรพหุมาสถรต์ตองกายท้าวไวตาล ไวยตาลแข็งใจร้ายเวทย์เป่าให้ศรหลุดจากกาย แล้วขว้างจักรบันดาลให้ฟ้ามีดมืด พระพรตแผลงศรทำลายจักร ท้องฟ้าก็สว่างดังเดิม ครั้นนั้นแล่นไปปักอกไวตาลกระเด็นไปถึงชายป่า แต่ไม่ระคายผิวท้าวไวตาล แล้วยังใช้กระบองไล่ตีทหารลิง นิลพัทเข้าประมือกับท้าวไวตาลแล้วจับพาดกับพื้นดิน ท้าวไวตาลสู้ไม่ได้จึงหนีเข้าเมืองมลิวัน เข้าไปลาท้าวจักรวรรดิกลับไปทำพิธีชุกกระบองที่เมืองของตน

ท้าวจักรวรรดิจัดทัพให้เพชรออกรบซัดตาทัพ พระพรตส่งองคตออกรับศึก เพชรถูกองคตฟันด้วยพระขรรค์ตาย ส่วนนิลพัทและอสุรผัดกำบังกายเข้าทำลายพิธีท้าวไวตาล ด้วยการต่อยตีและเยาะเย้ยจนท้าวไวตาลเสียพิธี สองวานรหนีไปแอบอยู่ข้างทางที่ท้าวไวตาลสัญจรผ่าน ท้าวไวตาลจัดทัพแล้วออกเดินทัพ นิลพัทคิดแผนการลวงท้าวไวตาล โดยแปลงเป็นยักษ์หิวโหยนั่งอยู่ข้างทาง อ้างว่าเป็นทหารของพิเภกหนีมาขอพึ่งใบบุญ ท้าวไวตาลสงสารจึงให้นั่งมาทำยถ ไม่นานนักก็กลายร่างเป็นลิงเข้าทำกรถรง ไวยตาลตกจากรถสังพลักษ์ต่อสู้กับนิลพัท อสุรผัดออกจากข้างทางช่วยรับมือ พลักษ์ถูกสองทหารลิงสังหารสิ้น นิลพัทชิงกระบองตาลได้ตีท้าวไวตาลล้มลงแล้วแทงซ้ำด้วยตรี ท้าวไวตาลสิ้นชีวิต

(11) ท้าวจักรวรรดิยกทัพครั้งที่สาม

ท้าวจักรวรรดิยกทัพครั้งที่สาม พระพรตยกทัพออกรับศึก นิลพัทจับองครถทรงท้าวจักรวรรดิพาดกับพื้น รถทรงหักทั้งสารถีและราชสีห์ตาย ท้าวจักรวรรดิตกจากรถยืนขึ้นได้ก็แผลงศรพันเล่มสังหารพลลิงตายมากมาย พระพรตจึงแผลงศรพวยวาด ไปทำลายศรท้าวจักรวรรดิ แล้วพระอนุชาทั้งสองเข้าต่อตีท้าวจักรวรรดิ ท้าวจักรวรรดิขว้างจักรโมลีบังแสงพระอาทิตย์ พระพรตแผลงศรจันทวาทีตย์ทำลายจักรแล้วแล่นปกร่างท้าวจักรวรรดิซึ่งแข็งใจร้ายเวทย์จนศรหลุดออก แต่รู้ตัวว่าไม่มีฤทธิ์พอที่จะต่อสู้ได้ จึงเหาะกลับเมือง

(12) ท้าวจักรวรรดิออกทัพครั้งสุดท้าย

ท้าวจักรวรรดิเข้าไปลานางวรรณีสูรและเหล่านางสนมกำนัล นางวรรณีสูรทูลท้าวจักรวรรดิให้ไปขอสงบศึก ท้าวจักรวรรดิปฏิเสธเพราะอับอายที่จะต้องไปอนง้อศัตรู ขอสู้แม่

ตัวตาย ยกทัพออกไปรบทัพพระพรต พระพรตให้โอกาสท้าวจักรวรรดิโดยให้ยอมรับโทษ ท้าวจักรวรรดิบอกว่าตนขอตายเสียดีกว่าต้องนอนน้อมพระพรต แล้วยิงศรเป็นพระขรรค์ไล่สังหารพลลิง พระพรตจึงแผลงศรอัคนีวาทกลายเป็นลมกรดล้างพระขรรค์ แล้วยังทำลายรถทรงของท้าวจักรวรรดิ ท้าวจักรวรรดิขว้างตรีไปกกลายเป็นตรีมากมายตกจากฟ้า ต้องพลลิงนอนตายกายกอง พระพรตใช้ศรพายวาททำลายตรี และคืนชีพแก่วานร ท้าวจักรวรรดิแผลงศรเป็นนาค พระพรตแผลงศรเป็นพญาครุฑไล่จิกตีนาค ท้าวจักรวรรดิขว้างจักรแก้วสุรกานต์เป็นก้อนหินตกใส่ทหารลิงล้มตายลง ศรของพระสัตว์รูดเข้าทำลายจักรและพัดปลุกชีพพลวานร ศรพหุศาสตร์ของพระพรตปักอกท้าวจักรวรรดิ ก่อนตายท้าวจักรวรรดิเห็น สังข์ คทา จักรของพระนารายณ์ออกมาจากกายของพระพรต เกิดความเสียใจที่บังอาจมาต่อกรกับพระองค์ จึงกล่าวขอประทานอภัย และฝากนางวิชนีสุรธิดาและเมืองมลิวันกับพระพรต

(13) พระพรตเข้าเมืองมลิวัน

พระพรตให้พิเภกนำศพของท้าวจักรวรรดิเข้าเมืองมลิวัน นางวรรณีสูรออกมาเฝ้าพระพรตเพื่อทูลขอศพท้าวจักรวรรดิ นางวิชนีสุร และรัตนมาลี เข้าเฝ้าพระพรต พระสัตว์รูดนางวิชนีสุรถวายธิดาแก่พระพรต หลังจากนั้นก็จัดพิธีศพท้าวจักรวรรดิ พระพรตลากลับเมืองโดยให้นางวิชนีสุรปกครองเมืองมลิวัน ก่อนที่พระรามจะแต่งตั้งผู้ที่เหมาะสม

ฉ. พระพรต พระสัตว์รูดเดินทางกลับอยุธยา

(1) รามสูรขว้างขวาน

พระพรตสั่งจัดทัพกลับกรุงอยุธยาแม้ว่าจะตรงกับหน้าฝน เพราะไม่ยอมให้พระรามต้องรอ เทพพลาหกสำแดงฤทธิ์ให้เกิดฝนตกน้ำท่วม นางมณีเมขลาออกมาร้ายรำชูดวงแก้ว ปโรตยักษ์และรามสูรเห็นแก้วก็อยากได้ไล่ตามนาง ปโรตยักษ์กริ้วโกรธแผลงศรออกไป รามสูรขว้างขวานเกิดเป็นเสียงฟ้าผ่า ทำให้ท้องฟ้าปรวนแปร ทำให้พระพรตกริ้วโกรธ คิดแผลงศรฆ่าปโรต พิเภกทูลห้ามเพราะเห็นว่าน้ำมีประโยชน์ต่อสัตว์โลก ให้แก้ด้วยการแผลงศรสั่งห้ามพลาหกไม่ให้ส่งฝนตกลงใกล้ๆ ขบวนทัพ พระพรตสั่งศรแล้วแผลงขึ้นฟ้า ศรขึ้นไปไล่พลาหก ปโรตยักษ์ รามสูรและนางมณีเมขลา ฟ้าจึงแจ่มกระจ่าง ทัพพระพรตจึงออกเดินทาง

(2) ทัพพระพรตถึงเมืองอยุธยา

กองทัพพระพรตมาถึงกรุงลงกา พักแรมในเมืองลงกาเป็นเวลาสามวันก็เดินทางต่อไป เมื่อถึงฝั่งสมุทรไทหนุมานนิมิตกายเป็นถนนให้ทัพพระพรตข้ามฝั่ง ไม่นานก็ถึงกรุงอยุธยา ทัพพระพรตเข้าเฝ้าพระราม พระรามกล่าวชมเชยพระพรตพระสัตว์รูด และติพิเภกว่าไม่รอบคอบ พิเภกกราบขอประทานอภัยที่ร้กถูกจนขาดสติ พระรามปูนบำเหน็จรางวัลแก่ทหารที่ทำศึก ทรงแต่งตั้งพระพรตพระสัตว์รูดเป็นพระอุปราช หนุมานได้ครองเมืองมลิวัน นิลพัทได้เป็นฝ่ายหน้าเมืองชมพูและได้พระราชทานนามว่าพญาอภัยพัทธ์พงศา อสุรผัดเป็นพญามารนุราช อุปราชเมืองลงกา ยามลิวันเป็นพญาวันยุพัทธ์ ครอบกรุงกรุงราช กันยุเวกเป็นพญาขันนุชิต ครอบเมืองจักรวาล

ช. วันยุวิก มัจฉานุรบกับท้าวมหาชมพู

วันยุวิกและมัจฉานุจัดทัพจะไปเข้าเฝ้าพระราม ในขณะที่ท้าวมหาชมพูทราบข่าวว่าพระพรต พระสัตรุดยกทัพกลับมาแล้ว ก็เดินทางจะเข้าไปเฝ้าพระรามเช่นกัน ทัพทั้งสองพบกันต่างเข้าใจผิดว่าเป็นทัพศัตรูจะเข้าตีเมืองอยุธยา จึงเกิดการต่อสู้กันเสียงดังสนั่น พระรามสั่งให้หนุมานออกมาดู หนุมานขวางกลางทัพทั้งสองและห้ามไม่ให้ต่อสู้กัน ทัพทั้งสองจึงรู้จักกัน และต่างกล่าวสมานลาโทษกัน

ช. พระรามเมตตา มัจฉานุ

พระรามอนุญาตให้ท้าวมหาชมพู วันยุวิกและมัจฉานุเข้าเฝ้า ทรงเมตตา มัจฉานุตรัสว่ามัจฉานุหน้าตาเหมือนพ่อแต่มีหางเหมือนแม่ดูน่ารำคาญ หนุมานถวายมัจฉานุแก่พระราม และขอให้พระรามตัดหางปลาของมัจฉานุ พระรามทรงใช้พระขรรค์โมลีตัดหาง พระรามไม่ยอมให้หนุมานอยู่ห่างจากพระองค์ แต่งตั้งให้มัจฉานุไปครองเมืองมลิวันแทนหนุมาน ประทานนามว่าพญาหนุราชฤทธิรอน

2.1.1.7 พระราม และนางสีดาพลัดพรากอีกครั้งหนึ่ง

ก. พระราม พระลักษมณ์ประพาสา

พระรามและนางสีดาครองเมืองอยุธยาอย่างสงบสุข ประชาชนต่างก็มีความสุข พระรามและนางสีดาก็มีความสุข ขณะนางสีดาทรงครรภ์ได้สามเดือน พระราม พระลักษมณ์จัดทัพออกไปประพาสา สองกษัตริย์เพลิดเพลินอยู่กับการชมความงามของธรรมชาติ

ข. ปีศาจยักษ์อสูลวงนางสีดา

นางสีดารู้สึกร้อนกายไม่สบายตัว จึงชวนนางกำนัลออกไปเล่นน้ำ นางอสูลยักษ์ปีศาจใต้ดินเป็นวงศ์ญาติของทศกัณฐ์ คิดแค้นนางสีดาให้ต้องพลัดพรากจากพระราม จึงแปลงกายเป็นนางในเข้ามาหมอบใช้ใกล้ชิดนางสีดา แล้วลวงถามนางว่าทศกัณฐ์หน้าตาเป็นอย่างไร นางสีดาตอบว่ามีสี่กรสี่หน้า นางอสูลอ่อนวอนให้นางสีดาเขียนรูปทศกัณฐ์ให้นางดูเป็นบุญตา นางจึงวาดรูปทศกัณฐ์ พอดีกับที่พระราม พระลักษมณ์เสด็จกลับจากประพาสา นางอสูลหายตัวเข้าไปสถิตอยู่ในรูปวาดทศกัณฐ์ เหล่านางในทั้งหลายตกใจร้องวุ่นวาย นางสีดาพยายามลบลูบอย่างไรก็ไม่ออก เอน้ำล้างรูปก็ยิ่งปรากฏชัดขึ้น ไม่รู้จะทำเช่นไรจึงนำกระดานรูปไปซ่อนใต้แท่นบรรทมของพระราม

ค. พระรามกริ้วสีดา

ครั้นถึงเวลาบรรทมพระรามเข้าที่บรรทม แต่กลับบรรทมไม่หลับกลับรู้สึกร้อนรุ่ม อารมณ์เสีย เห็นหน้านางในก็พาลโกรธ ฉวยพระขรรค์จะฟันเหล่านางใน พวกนางในต่างวิ่งหนีกรีดร้องกันวุ่นวาย นางสีดาสั่งให้นางในไปเชิญพระลักษมณ์ เมื่อพระลักษมณ์มาถึงก็เข้าไปทูลถามพระรามว่าเกิดเรื่องใด พระรามจึงได้สติบอกพระอนุช่าวว่าพระองค์เกิดอาการร่ำร้อนนอนไม่ได้ แล้วสั่งให้พระลักษมณ์ค้นดูว่ามีสิ่งใดผิดแปลกบ้าง พระลักษมณ์ค้นทั่วห้องก็พบกระดานภาพวาดของทศกัณฐ์ พระองค์จึงนำไปถวายพระราม พระรามกริ้วโกรธที่เห็นภาพนั้น ตรัสถาม

นางในว่าใครเป็นผู้วาดรูป นางในไม่กล้าตอบ นางสีดาเกรงว่านางในจะถูกลงโทษจึงทูลเล่าความตั้งแต่ต้น พระรามได้ฟังก็ยิ่งกริ้วกระที่บาทชู้หน้าดำทอนนางสีดาว่าเสียแรงที่พระองค์รัก ลอบเขียนรูปชู้ไว้ชม เสียแรงที่อุตสาหไปรบชิงตัวกลับมาแล้วรับสั่งให้พระลักษมณ์นำตัวนางไปตัดเศียร พระลักษมณ์ไม่อาจจะทูลทัดทานได้เพราะเห็นว่าพระรามกำลังโกรธ

ฆ. พระลักษมณ์ประหารนางสีดา

นางสีดาน้อยใจที่พระรามสั่งให้พระลักษมณ์นำตนมาสังหาร พระลักษมณ์พานางสีดาออกนอกเมือง เพราะเกรงผู้คนจะรู้ทั่วแล้วนำไปโจษขาน พระลักษมณ์มั่นใจในความบริสุทธิ์ใจของนางเพราะนางเคยลูยเพลิงพิสูจนมาแล้ว จึงคิดจะปล่อยตัวนางไป นางสีดาไม่ยอมให้ทำเช่นนั้นเพราะเกรงพระลักษมณ์จะถูกพระรามลงโทษได้ พระลักษมณ์ยินยอมรับโทษเพราะสงสารนางและนั้ดดาในครรภ์ของนาง นางสีดาจึงออกอุบายให้พระลักษมณ์โกรธด้วยการกล่าวหาพระลักษมณ์รั้งนางไว้เพื่อจะให้นางช้ำใจ พระลักษมณ์เห็นจริงเพราะชายหญิงอยู่กลางป่าเพียงลำพังจะเป็นที่ติฉินนินทาของผู้อื่น กราบทำนางแล้วเงื้อพระขรรค์จะฟันนางแต่ก็ทำไม่ได้ สุดท้ายก็แข็งใจใช้พระขรรค์ฟันลงไปแล้วพระลักษมณ์ก็สลบล้มลง ด้วยเดชะบุญของกุมารในครรภ์และความซื่อสัตย์ของนางพระขรรค์นั้นกลายเป็นพวงมาลัยสวมคอ นางสีดาเห็นพระลักษมณ์สลบไปก็เสียใจร่ำไห้จนสลบไปด้วย ละอองน้ำค้างตกต้องกายนางนางจึงฟื้น แล้วลุกขึ้นมาขอพรจากเหล่าเทวดาให้พระลักษมณ์ฟื้น เมื่อพระลักษมณ์ฟื้นนางสีดาจึงเล่าเรื่องที่พระขรรค์กลายเป็นมาลัย พระลักษมณ์จึงมั่นใจในความดีของนาง และคิดว่านางสามารถอยู่รอดปลอดภัยแม้จะต้องจากเมืองอยู่ในป่าเพียงลำพัง พระลักษมณ์ตัดใจขอให้นางเสด็จไปตามกรรมก่อน ส่วนตนก็รีบเดินทางกลับให้ทันก่อนถึงรุ่งเช้า

ง. พระลักษมณ์ถวายดวงใจเนื้อทรายแก่พระราม

พระอินทร์เสด็จทิพยเนตรลงมาเห็นพระลักษมณ์เดินมือเปล่ากลับวัง เกรงว่าจะถูกพระรามลงทัณฑ์ จึงบันดาลให้น้ำเนื้อทรายนอนตายอยู่ริมทางที่พระลักษมณ์เดินผ่าน พระลักษมณ์เห็นชากเนื้อทราย จึงแหวะเอาดวงใจเนื้อทราย ถวายพระรามแทนหัวใจของนางสีดา พระรามตรัสว่าแม้แต่หัวใจนางยังแปลก เหมือนหัวใจสัตว์ป่า จะปฏิเสธว่าไม่รักทศกัณฐ์นั้นคงไม่จริง

จ. นางสีดาเดินดง

นางสีดาออกเดินไปในป่า ในใจนั้นก็เศร้าเสียใจน้อยใจในชะตาชีวิตของตนแล้วยังเป็นห่วงพระลักษมณ์เกรงจะถูกโทษทัณฑ์จากพระราม พระอินทร์แปลงเป็นควายป่าเข้าไปถามนางว่าจะไปยังที่แห่งใด นางสีดาขอให้ความป่าช่วยพานางไปส่งยังอาศรมของฤาษีตนใดก็ได้ ควายป่านำนางไปยังอาศรมฤาษีวัชมฤค นางสีดาเล่าเรื่องทั้งหมดแก่ฤาษี ฤาษีเต็มใจให้นางอาศัยอยู่ด้วย นางสีดาปรนนิบัติฤาษีวัชมฤคราวกับเป็นบิดา ไม่นานนางสีดาก็ประสูติโอรสพระอินทร์และมเหสีทั้งสองสิ่งมาช่วยทำคลอด นางสีดาสงสารโอรสเพราะเกิดมากที่ต้องยากลำบากอยู่ในป่า มีสมบัติติดตัวคือพระอัมรังค์ที่ติดนิ้วมา จึงเอามารับขวัญโอรส

ฉ. ฤๅษีชุปโอรสใหนางสีดาใหม่

นางสีดาจะลงไปทำน้ำจิ้งผากฤๅษีให้ช่วยดูแลโอรส ครั้นเมื่อถึงทำน้ำเห็นลิงหอบ ลูกติดมากับตน นางถามลิงว่าเอาลูกมาไม่กลัวจะเกิดอันตรายหรือ แมลิงตอบกลับไปว่าเอาลูกมาด้วยหากเกิดเหตุใดก็ได้เห็นกับตาตนเอง ผิดกับนางทิ้งลูกไว้ไม่กลัวเสียดาบเอาไปกินหรือนางสีดากลับไปอาศรมอุ้มลูกพาไปยังทำน้ำด้วย ฝ่ายฤๅษีลับตามภาวนาอยู่จึงไม่เห็น ลืมตาขึ้นมาก็ไม่เห็นทารก เกรงว่านางจะเสียใจ จึงตั้งพิธีชุปพระกุมาร นางสีดาอุ้มลูกกลับมา ฤๅษีคิดยกเลิกพิธี แต่นางขอให้ฤๅษีทำพิธีชุปกุมารให้เป็นโอรสนางสีดาอีกองค์หนึ่ง แล้วฤๅษีก็ถวายพระนามโอรสทั้งสองว่าพระมงกุฎ และพระลบ นางสีดารักและเลี้ยงโอรสทั้งสองอย่างดี เมื่อเจริญวัยก็ได้เรียนวิชาศาสตร์ศิลป์กับฤๅษีจนชำนาญ

ช. พระมงกุฎลงศร

พระมงกุฎและพระลบได้รับศรที่ฤๅษีวิชมฤคทำพิธีชุปศร ทั้งสองจึงลานางสีดา ออกประพาสป่า พระมงกุฎคิดลงศรบังเอิญพบต้นรังใหญ่ จึงทดลองแผลงศรใส่ต้นรังจนต้นโค่นล้มลง เกิดเสียงดังสนั่นหวั่นไหวดังลมบรรลัยกัลป์ เมื่อเที่ยวชมป่าจนทั่วแล้วทั้งสองก็เสด็จกลับมาฤๅษีชมเชยความสามารถของพระมงกุฎที่สามารถล้มต้นรังอายุรุ่นเดียวกับเขาพระสุเมรุได้ ซึ่งไม่เคยมีใครสามารถล้มมันได้ นางสีดาภูมิใจในตัวโอรสกล่าวชมว่าสมกับเป็นลูกพระราม พระมงกุฎถามนางสีดาว่าบิดาของตนเป็นใคร นางสีดาเล่าเรื่องราวทั้งหมดให้โอรสทั้งสองรู้

ซ. พระรามปล่อยม้าอุปการ

พระรามได้ยินเสียงประลองศรของพระกุมารทั้งสอง ทรงเห็นว่าน่าจะเป็นเสียงที่เกิดจากผู้มีฤทธิ์ล่องวิชา โหรทูลให้พระองค์ส่งม้าอุปการออกไปหยั่งทำที่ผู้มีวิชา โดยเขียนสารแนบไปว่า ม้าอุปการตัวนี้เป็นของพระรามหากผู้ใดไม่คิดกบฏให้บูชาด้วยธูปเทียนดอกไม้ แต่หากขึ้นชื่อจะต้องโทษกบฏ ด้วยความไร้เดียงสาไม่รู้ความหมายของกบฏ ทำให้พระมงกุฎตามจับม้าอุปการได้ก็ขึ้นชื่อ พญาอนุชิต พระพรต พระสัตรุดตามม้าอุปการมา เห็นดังนั้นหนุมานจึงเข้าต่อสู้กับพระมงกุฎ หนุมานพลาดท่าถูกพระมงกุฎใช้ธนูวัลย์มัด แล้วสาปซ้ำให้ผู้เป็นนายเท่านั้นที่จะแก้มัดให้ได้ หนุมานกลับไปหาพระรามเพื่อให้ทรงแก้มัด พระรามก็รีบสั่งหนุมานให้ทูลสองพระอนุชาให้จับตัวสองกุมารมาให้ได้

พระพรตพระสัตรุดเคลื่อนทัพเข้าต่อสู้กับสองกุมาร พระมงกุฎรบกับพระพรต พระลบบรบกับพระสัตรุด พระมงกุฎแผลงศรต้องพระพรต พระสัตรุด แล้วกลายเป็นบ่วงบาศมัดเหล่าทหาร หนุมานเนรมิตกายให้ใหญ่โตเข้าไปรบรุกแต่ถูกสองกุมารหวดด้วยคันศรสลบไป พระพรตตั้งจิตอธิษฐานด้วยบารมีของพระนารายณ์ทำให้บ่วงที่มีดพลึงหลุดออก แล้วกลายเป็นลมพัดให้หนุมานฟื้นคืนสติ พระพรตแผลงศรต้องพระมงกุฎล้มลง หนุมานจึงจับตัวพระมงกุฎได้ ส่วนพระลบหนีไปได้ทัน ท้าพระพรตนำพระมงกุฎมายังเมืองอยุธยา พระรามมีพระบัญชาให้ทหารจับพระมงกุฎประจานรอบเมือง ฝ่ายพระลบเมื่อหนีไปได้ก็นำเรื่องไปบอกมารดา นางมอบพระธำมรงค์วิเศษให้พระลบไปมอบแก่พระมงกุฎ พระอินทร์สั่งให้นางฟ้ารำพาแปลง

เป็นมนุษย์ถือกระอมน้ำเดินผ่านหน้าพระลบ พระลบอาสาตักน้ำให้นางแล้วแอบใส่อำมรงค์ในกระอมม อธิษฐานขอให้พระมงกุฎปลอดภัย นางรำพาขออนุญาตเพศฆาตเอาหน้าไปให้พระมงกุฎ เมื่อพระมงกุฎตีมน้ำอำมรงค์จึงสวมเข้าไปที่นิ้ว เครื่องพันธนาการหลุดออกพระมงกุฎหลบหนีออกมาได้ สองกุมารมาพบกันแล้วอยู่คอยทัพที่จะตามตนออกมาในป่า พระราม พระลักษมณ์ พระพรต พระสัตรุดและพลลิงออกเดินทัพไล่ล่าพระมงกุฎ

ณ. พระรามเสี้ยงศร

ทัพพระรามพบสองกุมาร พระรามแผลงศรเป็นบ่วงบาศจะมัดตัวพระมงกุฎ พระลบเพื่อถามว่าเป็นลูกใคร พระมงกุฎแผลงศรทำลายบ่วง พระรามแผลงศรเป็นเพลิง พระมงกุฎแผลงศรเป็นฝนดับไฟ พระรามแผลงศรเป็นพญาครุฑ พระมงกุฎแผลงศรแก้เป็นลมพัดไล่ครุฑ พระรามแผลงศรทำลายภูเขา พระมงกุฎแผลงศรไปล้างศรของพระราม แต่ศรกลับแล่นไปอยู่เคียงกัน พระมงกุฎแผลงศรไปอีกครั้ง ศรกลายเป็นข้าวตอกดอกไม้ไปตกหน้าพระราม พระรามสงสัยว่ากุมารคนนี้น่าจะเป็นสายเลือดของพระองค์ เพราะตนไม่สามารถเอาชนะได้ จึงทำการอธิษฐานเสี้ยงศรว่า ถ้ากุมารคนนี้เป็นหน่อเนื้อของตนขอให้ศรที่แผลงออกไปเป็นอาหาร ถ้าไม่ใช่สายเลือดของพระองค์ขอให้ศรแล่นไปสังหาร เมื่อพระรามแผลงศรลูกศรกลายเป็นอาหาร พระรามเห็นดังนั้นก็ทรงดีใจเจราจาขอหยุดศึก แล้วถามว่าสองกุมารเป็นลูกของผู้ใด พระมงกุฎเองก็สงสัยว่าทำไมศรของทั้งสองจึงไม่ปะทะกัน แต่ก็ขอให้พระรามบอกก่อนว่าเป็นใคร พระรามทรงบอกพระนามของพระองค์และพระอนุชาทั้งสาม พระมงกุฎรู้ว่าพระรามเป็นพ่อ แต่เกรงว่าพ่อจะให้พาไปพบมารดาแล้วนางจะไม่พอใจ จึงตอบเลี่ยงไปว่ามารดาของตนชื่อสีดา พ่อเป็นใครนั้นตนไม่รู้ รู้เพียงแต่ว่าครองกรุงอยุธยา พระลักษมณ์ทูลพระรามว่าตนไม่ได้สังหารนางสีดา พระรามเข้าใจทันทีว่านางสีดามีความซื่อสัตย์จึงรอดพ้นจากความตายได้ พระรามกล่าวขอโทษที่ทำให้ลูกต้องทุกข์ทรมานอยู่ในป่า พระมงกุฎปฏิเสธพระราม หนีกลับไปอาศรม

ณ. พระรามพบนางสีดา

ทัพพระรามตามสองกุมารจนมาถึงอาศรมฤาษี พระมงกุฎปิดประตูศาลาแล้วแจ้ง นางสีดาว่าพระรามตามมา พระรามได้ยินเสียงนางสีดาร้องให้กับสองกุมารและรำพันว่าพระรามตามมาสร้างความเดือดร้อนแก่โอรสของตน พระรามขอโทษนางและขอร้องให้นางเปิดประตู สีดาขอให้ฤาษีขมฤคไปถามพระรามว่ามาทำไม พระรามขอให้ฤาษีไปขอให้นางกลับคืนดีกับพระรามแล้วกลับเมือง นางสีดายังเคืองและน้อยใจพระรามอยู่แต่ก็ถวายพระมงกุฎ และพระลบแก่พระราม พระรามเศร้าเสียใจที่นางสีดาไม่ให้อภัยตน พระรามจึงยกขบวนกลับพระนคร ทรงจัดงานสมโภชสองกุมาร พระมงกุฎ พระลบคิดถึงนางสีดา พระรามสั่งให้สองโอรสออกไปอ้อนวอนนางให้เข้ามาอยู่ในวัง สองกุมารบอกนางว่าพระรามนั้นคิดถึงนางตลอดเวลา นางตอบว่านางไม่สงสาร แต่ถ้าพระรามตายนางถึงจะยอมอายุมาร่วมงานศพ พระรามจึงคิดแผนลวงนางสีดา พระรามสั่งให้หนุมาณนิมิตพระเมรุแล้วออกไปแจ้งนางสีดาว่าพระองค์สวรรคต

เพราะตรอมใจคิดถึงนาง หนุมานเชิญเสด็จเหนือฝ่ามือ เมื่อนางสีดามาถึงโรงพิธีก็เข้าไปรำพันถึงพระรามจนสลบไป พระรามตกใจจึงออกมารำพันถึงนาง นางสีดาฟื้นขึ้นมาเห็นพระรามก็โกรธมากตำว่าพระราม นางสีดาไม่ยอมฟังคำอธิบายใด ๆ หนึ่งจึงพระรามต้องสั่งสามพระอนุชาและหนุมานช่วยกันจับนาง นางสีดาอธิษฐานขอให้ธรณีเปิดนางจึงหนีไปเมืองบาดาลได้

ท้าววิรุณาคาจัดปราสาทให้นางสีดา พระรามสั่งให้หนุมานตามหานางสีดา หนุมานกำบังกายเข้าไปเมืองบาดาลจึงได้พบนาง นางตำว่าหนุมานที่เข้ามาหลอกและช่วยกันไล่จับนาง หนุมานจึงกลับไปรายงานแก่พระราม พระรามเสียใจที่นางใจแข็งไม่ยกโทษให้ แผลงศรไปเชิญพิเภก พิเภกดูชะตาของพระรามแล้วทูลว่าหากพระองค์อยู่ในเมืองจะมีเคราะห์ถึงแก่ชีวิต แนะนำให้ออกเดินป่าเป็นเวลา 1 ปีเพื่อปราบยักษ์ร้ายอีกครั้ง เมื่อสิ้นเคราะห์จะมีผู้ใหญ่ใกล้เคียงเรื่องบาดหมางของพระองค์กับนางสีดา แล้วพระองค์จะได้นางสีดาคืนกลับมา

ฎ. พระรามออกเดินป่าอีกครั้ง

พระราม พระลักษมณ์จัดทัพออกเดินป่าเป็นครั้งที่สอง ทรงมอบเมืองให้พระพรต พระสีตฤต พระมงกุฎและพระลบช่วยกันดูแล

(1) คีกรูปักกัน

ตรีปักกันโอรสท้าวกุเวรราชกษัตริย์กรุงกาลวุธออกประพาสป่า ตามกวางมาจนถึงป่าทิมวาท พบพระราม พระลักษมณ์และพลลิง ตรีปักกันสั่งให้ทหารยักษ์เข้าไปจับตัวพระราม พระลักษมณ์ เพื่อเอาไปถวายบิดา หนุมานสังหารพลยักษ์ แล้วสังหารกาลวุธนายทหารยักษ์ หนุมานบอกตรีปักกันให้เข้าไปถวายตัวแก่องค์พระนารายณ์อวตาร ตรีปักกันไม่เชื่อว่าพระรามคือพระนารายณ์ พระลักษมณ์จึงเข้ารบกับตรีปักกันแล้วแผลงศรสังหารตรีปักกัน

(2) คีกร้าวกุเวรนุราช

ท้าวกุเวรนุราชจัดทัพไปล้างแค้น พระราม พระลักษมณ์ออกรบศึก หนุมานจึงเข้ารับมือกาลวุธแล้วชิงหอกมาได้แทงกาลวุธสิ้นใจตาย ท้าวกุเวรนุราชจึงเข้าสู่สู้กับพระราม ท้าวกุเวรถูกศรของพระรามถึงแก่ความตาย ทัพพระรามออกเดินทางต่อ

(3) คีกรุมภันธุ์ราช

เทวดาชื่อสุนนท์หยอกนางรัชนีเข้ารับใช้ของพระอิศวร จึงถูกพระอิศวรสาปให้เป็นยักษ์ชื่อกุมภันธุ์ราช แล้วให้อยู่เฝ้าถ้ำสุรกานต์ กุมภันธุ์ราชออกหาอาหาร เห็นพระราม พระลักษมณ์และพลลิง ก็ชอบใจที่จะได้กินอาหารรสชาติใหม่ๆ หนุมานเข้าไปต่อสู้กับกุมภันธุ์ราช หนุมานจับกุมภันธุ์ราชขว้างไปถูกเขาทิมพานต์ แต่กุมภันธุ์ราชไม่เจ็บปวดใดๆเลย หนุมานเตือนกุมภันธุ์ราชให้รู้ว่าอาจหาญมาต่อกรกับองค์นารายณ์อวตาร ได้ยินกุมภันธุ์ราชจึงเล่าเรื่องที่ตนถูกสาปให้หนุมานฟัง หนุมานจึงพากุมภันธุ์ราชไปกราบพระราม พระรามให้อภัย แล้วกล่าวอวยพรให้กุมภันธุ์ราชพ้นจากคำสาป คืนร่างเป็นเทวดาเหาะกลับไปสวรรค์ ฝ่ายพญาไวยวงศาทราบข่าวว่าพระรามออกเดินป่าต้องการไปรับใช้ เข้าไปทูลถามทางจากพระพรต แล้วออกเดินทางจนพบทัพของพระราม

(4) ศีกวายุภักษ์

พญาวายุภักษ์มีหน้าเป็นยักษ์กายเป็นนก ครองกรุงวิเชียร ยกพลนยกษ์ออกเที่ยวป่า เห็นมนุษย์สองคนกับเหล่าวานร คิดอยากกินมนุษย์ จึงบินโฉบเอาพระรามกับพระลักษมณ์ขึ้นมา สู้ครีพและหนุมานเหาะตามช่วยพระรามพระลักษมณ์ได้ วายุภักษ์ไม่อาจต่อสู้กับทหารลิงก็เข้าไปซ่อนตัวอยู่ในก้อนเมฆ นิลพัทและองคตไล่ตามเข้าไปสังหารวายุภักษ์ในก้อนเมฆ พระรามรับสั่งให้เคลื่อนทัพเพราะเหม็นกลิ่นซากศพเหล่านยกษ์

(5) ศีกท้าวอุณาราช

ทัพพระรามยกพลมาถึงเขาแห่งหนึ่งเห็นว่ามีชัยภูมิดีก็ชวนกันเข้าไป ไม่รู้ว่าเป็นอุทยานของท้าวอุณาราช พระราม พระลักษมณ์และพลลิงลงเล่นน้ำในสระอย่างสนุกสนาน ยักษ์ขุนนนทกาลทหารเฝ้าสวนเห็นเข้าก็โกรธ สั่งให้ทหารยักษ์เข้าจู่โจมทหารลิง แต่ทัพยักษ์เสียที่แก่ทัพลิง จึงหนีเข้าเมืองไปทูลเรื่องให้ท้าวอุณาราชทราบ ท้าวอุณาราชจัดทัพไปรบกับทัพพระราม ทหารยักษ์เสียที่แก่ทหารลิง นิลพัทบอกท้าวอุณาราชว่าพระรามคือพระนารายณ์อวตาร ท้าวอุณาราชไม่เชื่อเข้ามารบรุก พระรามออกรับมือแต่สังหารท้าวอุณาราชไม่ตาย ท้าวอุณาราชหนีพระรามไปหลบเอาแรงที่สระน้ำ เดิมนั้นท้าวอุณาราชเป็นเทวดาแต่ขาดการขึ้นเฝ้าพระอิศวร จึงถูกสาปให้เกิดเป็นยักษ์ครองเมืองสิงขร และไม่มีอาวุธใดๆสามารถฆ่าให้ตายได้ แต่พระอิศวรได้ประทานโองการให้ฤาษีโคศกคอยบอกวิธีฆ่าท้าวอุณาราชให้ตายองค์นารายณ์อวตาร ฤาษีโคศกเข้าเฝ้าเห็นท้าวอุณาราชไม่สามารสังหารท้าวอุณาราชได้ จึงเหาะไปเฝ้าพระรามแล้วเล่าเรื่องท้าวอุณาราชพร้อมทั้งบอกวิธีสังหารท้าวอุณาราช เมื่อท้าวอุณาราชหายเหนื่อยก็เข้ามารบกับพระรามอีก พระรามจึงแผลงศรกกต้องอกท้าวอุณาราชตรึงกับแผ่นหิน แล้วสาปซ้ำให้ติดอยู่กับแผ่นหิน หากแผ่นหินเลื่อนก็ให้ไถ่แก้ขันธ์แล้วให้นนตรีเอาค้อนตอกให้ติดตรึงอยู่เช่นนั้นเป็นเวลาแสนโกฏิปี

ฎ. พระรามกลับเมือง

เมื่อครบกำหนดหนึ่งปีในการเดินป่าพระรามจึงยกขบวนทัพกลับเมือง พระพรต พระสัตรุด พระมงกุฎและพระลอบอกมารับเสด็จจนอกพระนคร พระรามเข้าไปเฝ้าพระชนนีทั้งสามและทูลเรื่องที่พระองค์เผชิญขณะออกป่า ทรงมอบบำเหน็จและให้โอวาทแก่เหล่าทหารที่ร่วมเดินทางกับพระองค์ แล้วทรงอนุญาตให้ทหารกลับไปปฏิบัติหน้าที่ของตนเอง

ฐ. พระอินทร์เข้าเฝ้าพระอิศวร

พระอินทร์ทรงทราบว่าพระรามสามารถปราบยักษ์พาลได้มากมายระหว่างการเดินทางเดินป่าครั้งที่สอง จึงนำขบวนเทวดาไปเข้าเฝ้าพระอิศวร พระอิศวรเห็นว่าเป็นโอกาสที่ดีหนึ่งร้อยปีมีครั้งเดียวที่บรรดาเทวดานางฟ้ามาประชุมพร้อมกัน จึงจัดระบำเฉลิมฉลองเป็นที่สนุกสนาน พระอินทร์จึงได้โอกาสทูลปรึกษาพระอิศวรให้ช่วยให้นางสีดากลับคืนดีกับพระราม ด้วยเห็นว่าพระรามช่วยปราบปรามเหล่าสัตว์บาปหยาบซ้ำ ทำให้โลกสงบสุข แต่พระรามเองกลับไม่มีความสุขเพราะต้องพลัดพรากจากนางสีดา

ท. พระอิศวรใกล้เกลี่ยนางสีดากับพระราม

เมื่อพระอิศวรทราบเรื่องที่พระรามกับนางสีดาบาดหมางกัน รู้สึกผิดที่ตนดูแลโลกไม่ทั่วถึง ทรงสงสารและเห็นใจกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ที่อวตารมาเกิดเพื่อบำรุงรักษาโลก แต่ตนเองกลับไม่มีความสุข จึงรับสั่งให้จิตตราชไปเชิญเสด็จนางสีดา ทรงถามถึงสาเหตุความบาดหมาง แล้วรับสั่งให้จิตตราชไปเชิญเสด็จพระราม พระรามสำนึกผิด พระอิศวรทรงเห็นใจ แต่ต้องให้ความสำคัญแก่นางสีดามากกว่า จึงกล่าวตำหนิพระรามที่คิดสงสัยนางสีดา เพราะนางได้รับพรก่อนอวตาร ให้ชายที่มีใจพิศواسเข้าใกล้นางแล้ว ให้บันดาลกายเร้าร้อนเหมือนอยู่ในกองไฟ และแม้ต้องพลัดพรากจากกัน เหตุอันตรายใดๆก็จะไม่เกิดกับนาง พระรามเห็นว่าการกระทำทำให้พระองค์เสื่อมพรที่พระอิศวรประทานแก่นาง พระอิศวรขอให้นางสีดาอภัยแก่พระราม นางสีดาไม่ตอบรับ อ้างว่ากลัวจิตใจที่ผันแปรของพระรามจะทำให้นางต้องรับโทษทัณฑ์อีก พระอิศวรรับปากว่าพระองค์จะทรงลงโทษพระรามหากกระทำผิดต่อนางอีก ขอให้นางคิดถึงภาระหน้าที่ที่อวตารมาเกิด นางสีดาจึงยอมยกโทษแก่พระราม พระอิศวรจัดงานอภิเษกแก่พระรามและนางสีดาบนสวรรค์อย่างยิ่งใหญ่

ฅ. พระรามพานางสีดากลับเมือง

พระราม นางสีดา และพระอนุชาทั้งสามลาพระอิศวรกลับอยุธยา นางสีดาเข้าเฝ้าสามพระชนนี และเข้าไปพบพระโอรสทั้งสอง พระรามพร้อมพระวงศ์ญาติ เหล่าอำมาตย์ และประชาชนต่างก็มีความสุข อยุธยาจึงเป็นเมืองที่สงบสุขและเจริญรุ่งเรือง

ณ. คีตก้าวคนธรรพ์

ท้าวคนธรรพ์กษัตริย์ยกษัตริย์ครองเมืองดิศตรีสิน เป็นยักษ์ใจคอโหดร้ายและมีฤทธิ์พาโอรสคือวิรุณพัทและกองกำลังเที่ยวป่า ล่าสัตว์ เห็นคณะฤาษีทำกิจพิธี ก็ไม่ยอมให้เหล่าฤาษีมีวิชาแก่กล้าไปกว่าตน จึงไล่ตีและทำลายอาศรมฤาษี ท้าวคนธรรพ์สำคัญตัวว่ามีฝีมือเก่งกล้า ไม่มีใครเอาชนะได้ จึงคิดกำเริบจะครองโลก เคลื่อนทัพถึงเมืองหน้าด่านกรุงไทยเกษ หักเข้าเมืองได้ก็ไล่กินชาวเมือง และส่งสารให้ท้าวไทยเกษยกเมืองแก่ตน

ด. วิรุณพัทตาย

ท้าวไทยเกษสั่งทหารตั้งด่านป้องกันเมืองแล้วส่งม้าเร็วส่งสารไปทูลพระราม ฝ่ายท้าวคนธรรพ์ส่งวิรุณพัทตีเมืองไทยเกษแตก ท้าวไทยเกษพาอัครชายา นางในและทหารคนสนิทหนีออกไปหลบอยู่กับฤาษีโควินท์ ท้าวคนธรรพ์ยกทัพเข้าเมืองไทยเกษ เหล่าเสนาเมืองไทยเกษทำอุบายให้นางสนมกำนัลปรนนิบัติท้าวคนธรรพ์ เพื่อถ่วงเวลาคอยทัพจากอยุธยาช่วย เมื่อพระรามได้รับสาร รับสั่งให้พระพรต พระสัตรุด พระมงกุฎและพระลบยกทัพไปช่วย และให้หนุมานเกณฑ์พลลิงเมืองขีดขินมาร่วมด้วย พระพรตมาถึงชายป่า รับสั่งให้พญาชามพูวราชสื่อสารให้ท้าวคนธรรพ์ออกมาถวายเป็นตัว ท้าวคนธรรพ์จัดทัพออกรบ พระพรตรับสั่งให้พระมงกุฎเป็นแม่ทัพออกรบศึก ให้พระลบเป็นทัพหน้า ทัพลิงตีทัพยักษ์ถอยร่น มัจฉานุ อสุรผัด นิลเอกนิลราชสังหารทหารยักษ์ทั้งสิ้น พระลบแผลงศรสังหารวิรุณพัท

ต.ท้าวคนธรรพ์ตาย

ท้าวคนธรรพ์ซบรถเข้าสู่ พระมงกุฎซบรถขึ้นรับ ทหารลิงดีทหารยักษ์แตกพ่าย สุรเสน สุรกานต์ตัดหัวสี่ทหารยักษ์ ท้าวคนธรรพ์โรธแผลงศรใส่ทหารลิงตายกลาดเกลื่อน พระมงกุฎแผลงศรทำลายรถทรง ท้าวคนธรรพ์เข้าโจมตีพระมงกุฎ ท้าวคนธรรพ์ยอมรับในความสามารถของพระมงกุฎว่าสมกับเป็นโอรสพระราม แต่ก็ไม่ขอยอมแพ้ พระมงกุฎจึงแผลงศรทำลายจักรแหกละเอียด ศรแล่นไปสังหารท้าวคนธรรพ์ตาย พระพรตยกกองทัพเข้าเมือง ไกยเกษ มีบัญชาให้สุครีพเชิญท้าวไถยเกษกลับเมือง ท้าวไถยเกษปุนบำเหน็จและพระราชทานงานเลี้ยงต้อนรับทหารและพระนัดดา และถวายเมืองแก่พระรามทั้งหมดขอให้พระพรต พระสัตรุดกลับมาครองกรุงไถยเกษ

ถ. พระพรต พระสัตรุดกลับอยุธยา

สี่กษัตริย์ยกทัพกลับเมืองอยุธยา เมื่อถึงเมืองต่างเข้าเฝ้าเพื่อทูลรายงานการศึกษาพระราม พระลักษมณ์ นางสีดา และสามพระชนนีต่างตรัสชมเชยความเก่งกล้าของพระกุมารทั้งสองพระองค์ พระรามรับสั่งอนุญาตให้พระพรตพระสัตรุดกลับไปครองกรุงไถยเกษ ทหารคนอื่นๆก็ให้แยกย้ายกลับเมือง ทรงอวยพรให้ทุกเมืองอยู่กันอย่างมีความสุข

2.1.1.8 ร่ายท้ายเรื่อง

เนื้อเรื่องในตอนท้ายก่อนที่กวีจะได้กล่าวถึงความมุ่งหวังในการพระราชนิพนธ์ และวันเวลานิพนธ์นั้น กวีได้ปิดเนื้อเรื่องด้วยการสรุปเนื้อหา รามเกียรติ์ ส่วนนี้ด้วยการกล่าวสรรเสริญพระบารมี และบุญญาธิการของพระราม ว่าพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ทั้งนี้เนื่องมาจากพระองค์ทรงเป็นองค์อวตารของพระนารายณ์ ด้วยบุญญาธิการของพระองค์ทรงปราบศัตรูหมู่มารนำพาความสงบร่มเย็นมาให้แก่โลกมนุษย์ “ ตั้งสุริเยศสองทวีปทั้งสี่ ปราบจนพื้นภพธาตรี เป็นโมลีโลกสถาวร ” นอกจากนี้พระองค์ยังได้ปลดปล่อยความทุกข์ของเหล่าผู้ที่ต้องคำสาปทั้งหลาย “ บ้างพันสาปบ้างสิ้นชนมา บ้างไปฟากฟ้าสุราลัย บรรดาอินทร์พรหม ยมเรศ เทเวศวิธาน้อยใหญ่ ทั้งหมดฤาษีชีไพร ครุฑนาคมีใจสำราญ “ ทรงนำความสุขมาให้แก่ไตรโลก ทั้งเทวดา ฤาษี ครุฑ ยักษ์ เนื่องด้วยพระองค์ทรง “ ดำรงทรงธรรม์ทศพิธ เรื่องฤทธิลิตีศักดิ์ด้วยแสงศร” พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ซึ่งดำรงตนอยู่ในทศพิธราชธรรม นอกจากนี้ยังทรงมีพระปรีชาสามารถในการรบ ทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ ทรงมีกองกำลังทหารที่ยิ่งใหญ่ “ อันหมู่ทหารฤทธิรุทร จะแหวกสมุทรดำเนินก็ทำได้ “ ทรงมีนางกำนัลเป็นจำนวนมาก มีประชากรอาศัยอยู่ใต้ใบบุญของพระองค์มากมาย พระองค์ทรงมีสมบัติมากล้น

ประกอบด้วยจตุรงค์โยธี

ไพร่ฟ้าประชาชนพลไกร

อันมหาปราสาทราชฐาน

สมบัติพันที่จะนับได้

อเนกแน่นนอกในพารา

โอฬารตั้งดาวดั่งสา

พระสนมแปดหมื่นกัลยา บำเรอผ่านฟ้าเป็นนิรันดร์
(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑, 2540 ฆ : 581)

นอกจากนี้แล้วพระรามยังทรงมีสิ่งเลอค่าอีกสองประการ ประการแรกคือ พระองค์ทรงมี พระโอรสผู้ปรีชาญาณทั้งสองพระองค์ สามารถปฏิบัติภารกิจต่างๆแทนพระองค์ และพระองค์ยังทรงมีโอรส ที่มีความสามารถทางการทำนาย และยังมีความรู้ทางการรักษาอีกด้วย ด้วยบุญญาธิการขององค์พระรามนี้เองที่ทำให้กรุงศรีอยุธยาของพระองค์ “ แสนสนุกไม่มีที่เปรียบปาน สำราญทั่วหน้าประชาชี ” กวีได้กล่าวทิ้งท้ายไว้ว่า “ เพราะพระทรงครุฑภุชพงศ์ อวตารก็บองค์พระลักษมี ทั้งพระพรตพระลักษมณ์ธำมณี บดี พระสัตรุดผู้มีศักดา โดยเสด็จมาบำรุง ไตรดาล ” ได้เน้นย้ำว่ากษัตริย์ในกรุงอยุธยานั้นอวตารลงมาเกิดเพื่อปราบปรามเหล่าพาลใน ไตรดายุค ทำให้โลกสงบสุข

ในตอนท้ายสุดของพระราชนิพนธ์ บทกลอนได้กล่าวเตือนสติผู้อ่านว่าเป็นเรื่อง ที่แต่งขึ้นตามเรื่อง “ นิยายไสย ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑, 2540 ฆ : 581-582) เพื่อสร้างความบันเทิงใจ มีจุดประสงค์การแต่งเพื่อใช้ในการสมโภช ใช้อ่าน ร้องหรือรำกั ได้ แล้วระบุวันเวลาที่แต่ง คือแต่งเมื่อเดือนอ้ายสองค่ำขึ้นจันทวาร ปีศักราชหนึ่งพันห้า ผู้คิด ริเริ่มแต่งคือพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระปรีชาสามารถ

2.1.2 ความสอดคล้องของเนื้อเรื่อง

รามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ มีเนื้อ เรื่องบริบูรณ์ตั้งแต่ต้นเรื่องจนจบ โดยให้รายละเอียดทุกช่วงตอน จึงมีขนาดยาวมาก ต้นฉบับ ของบทละครเรื่องรามเกียรติ์ จำนวนนี้มีจำนวน 116 เล่มสมุดไทย¹¹ มีคำกล่าวว่า หากใครอ่าน จบภายในแปดวัน ฝนจะตกทำใหญ่เจ็ดวันเจ็ดคืน สังเกตได้ว่ากวีได้มุ่งแต่จะเล่าเรื่องให้ ครบถ้วนเท่านั้น ยังมีความพยายามจะรักษาขนบการประพันธ์อย่างสม่ำเสมอตามแบบแผนของ บทละครใน เช่นบทรบ บทพรรณนารถทรง บทครวญหรือแม้แต่บทสงสนานโดยบรรจงแต่ง นอกจากนี้กล่าวได้ว่ากวีซึ่งมาประชุมกันแต่งบทละครเรื่องนี้ เอาใจใส่ต่อความสอดคล้องของเนื้อ เรื่องในช่วงตอนต่างๆ โดยไม่ละเลยประเด็นที่จะต้องกล่าวให้เชื่อมโยงกัน ดังจะยกตอนที่ สำคัญๆมากล่าว

2.1.2.1 พระรามสบเนตรนางสีดากับหนุมานถวายแหวน

เมื่อพระรามเสด็จไปกรุงมิถิลา เพื่อร่วมพิธีสมุพรของนางสีดาพร้อมด้วยพระ ลักษมณ์ ขณะพระองค์กำลังชมความงามของปราสาทราชวังนั้น บังเอิญได้สบพระเนตรกับนาง

¹¹ ในฉบับพิมพ์ครั้งล่าสุดคือครั้งที่ 9 ปีพ.ศ. 2540 แบ่งพิมพ์เป็น 4 เล่มรวมจำนวน 2300 หน้า

สีดาที่ช่องพระแกลปราสาท “ พระเนตรสบเนตรนางสีดา เสน่ห์หรรษาจริงใจ ” ส่วนนางสีดาก็เกิดรักเมื่อแรกพบเมื่อได้ประสานสายตาพระราม “ นัยน์เนตรสบเนตรพระสีกร ความรักกัลลกลุ้มรมสวาท ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 296) ครั้นเมื่อพระรามทรงทราบว่านางสีดาถูกทศกัณฐ์ลักพาตัวไปไว้ยังสวนขวัญแห่งกรุงลงกา ขณะรวบรวมกำลังพลเพื่อจะเข้าไปรับตัวนาง มีพระบัญชาให้หนุมานนำพระอำมรงค์และสไบไปถวาย เพื่อบอกข่าวแก่นางว่าพระองค์กำลังจะไปช่วย หนุมานเห็นว่าแม่ของสองสิ่งนี้เป็นของนาง แต่มั่นตอกอยู่กลางป่าผู้ใดเก็บได้ก็สามารถเอามาสมอ้างได้ ประกอบกับที่นางสีดานั้นยังไม่รู้จักตน เกรงว่านางจะไม่เชื่อ พระรามจึงเล่าเรื่องเหตุการณ์ที่ทั้งสองพระองค์ได้สบนเนตรกัน ซึ่งเป็นเรื่องที่รู้จักกันเพียงสองพระองค์ เพื่อให้หนุมานใช้เป็นข้อยืนยันว่าเป็นทหารที่พระรามส่งมา

นางสีดาโกรธที่หนุมานเข้ามาขัดขวางเมื่อนางจะปลงพระชนม์ หนุมานถวายพระอำมรงค์และสไบแก่นาง นางแย้งว่า “ ของนี้ลิตกอยู่กลางไพร ตัวท่านเป็นพวกกุมภภัณฑ์ เทียวไปอารัญเก็บได้ ” หนุมาน จึงทูลความลับระหว่างสองพระองค์

ว่าเมื่อสมเด็จพระบิดรงค์	ตั้งมงคลการภิเษกศรี
ยกมหาธนูโมลี	ที่ในบุรีมิถิลา
พระแม่เจ้าแอบอยู่ยังบัญชา	พอพระสีกรนาถา
เสด็จดำเนินเข้ามา	นัยนาต่อเนตรเล็งกัน
ต่างองค์ต่างคิดปฏิพัทธ์	กำหนดในรสเกษมสันต์

นางสีดาครั้น “ ลิ่นที่กินแครงแคลงใจ จึงรับภูษาอำมรงค์ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 122 - 123) และให้หนุมานทูลพระรามว่าให้รับมาสังหารทศกัณฐ์นางจึงจะไปจากลงกาได้

2.1.2.2 บทบาทของบุษบกแก้ว

เนื้อเรื่องในตอนที่เกี่ยวข้องกับบุษบกแก้วเป็นอีกตอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นความละเอียดในการนิพนธ์เนื้อเรื่องอันต่อเนื่องสอดร้อยกันอย่างแนบเนียนกลมกลืนกันทั้งเรื่อง บุษบกแก้วเป็นพาหนะวิเศษที่พระอิศวรได้ประทานแก่สหมลิวัน สามารถพาผู้โดยสารเหาะลอยไปยังที่ใดก็ได้ เว้นแต่หญิงม่ายสามิตายเท่านั้นที่ขึ้นขี่แล้วบุษบกแก้วจะไม่ลอย ตามคำสาปของพระอิศวร หลังจากที่พระพรหมลงมาสร้างกรุงลงกาให้แก่ท้าวจตุรพักตร์ ท้าวสหมลิวันเห็นว่าท้าวจตุรพักตร์สามารถเป็นที่พึ่งให้แก่ยักษ์วงศ์พรหมของตนได้ จึงนำบุษบกแก้วไปมอบให้ เมื่อท้าวจตุรพักตร์เสด็จสวรรคาลัย บุษบกแก้วก็ตกเป็นของท้าวลัสเตียน ครั้นทรงชราภาพก็ทรงแบ่งสมบัติแก่โอรสก่อนเสด็จสวรรคาลัย ทรงมอบกรุงลงกาแก่ทศกัณฐ์ มอบบุษบกแก้วให้แก่กูเปรินและให้ครองกรุงกาลจักร กูเปรินพอใจบุษบกแก้วมาก ใช้เป็นพาหนะคู่กาย เมื่อ

ทศกัณฐ์สามารถถอดดวงจิตออกจากร่างได้ ก็มีจิตอหังการคิดว่าตนเป็นผู้มีฤทธิ์เดช อยากได้บุษบกแก้ว จึงตามไปรบกับกุเปรินซึ่งกำลังเฝ้าพระอิศวร กุเปรินสู้ไม่ได้ บุษบกแก้วจึงตกเป็นของทศกัณฐ์

ครั้งหนึ่งทศกัณฐ์รู้สึกไม่โอ้มน้ำใจในรสรัก ออกจากลงกาแปลงกายเป็นพระอินทร์ เทียวร่วมรักกับนางฟ้าบนสวรรค์ทุกวิมานเป็นเวลานานถึงเจ็ดวัน นางมณโฑเศร้าเสียใจคิดว่าทศกัณฐ์สิ้นชีวิต ชิวหาทูลนางมณโฑให้ขึ้นบุษบกเพื่อเสี่ยงทายว่า ทศกัณฐ์ยังมีชีวิตอยู่หรือไม่ ปรากฏว่าบุษบกพานางมณโฑลอยไปในเวหา ทุกคนจึงคลายความกังวลใจเพราะแน่ใจว่าทศกัณฐ์ปลอดภัย นางสีดาเองก็มีโอกาสได้ตั้งสัจจาอธิษฐานเสี่ยงทายบุษบก เมื่อครั้งที่พระรามสลบตามพระลักษมณ์และพลวานร ซึ่งต้องศรอินทรชิต ทศกัณฐ์ดีใจมากอยากให้นางสีดารู้ว่าพระรามสิ้นพระชนม์ จึงให้นางสีดาและตรีชาดานั่งบุษบกแก้วออกไปดูศพพระราม เมื่อมาถึงสนามรบนางสีดาเห็นศพพระราม พระลักษมณ์และพลวานรนอนตายกลาด ก็เศร้าเสียใจจนสิ้นสติ นางตรีชาดาทูลนางสีดาให้รู้ว่าบุษบกแก้วสามารถเสี่ยงทายว่าผู้ที่ขึ้นขึ้นนั้นเป็นมายสามิตายหรือเปล่า โดยได้ยกเหตุการณ์ที่นางมณโฑเสี่ยงบุษบกกว่าทศกัณฐ์สิ้นพระชนม์หรือไม่ นางสีดาจึงตั้งสัจจาอธิษฐานเสี่ยงทาย ปรากฏว่าบุษบกเลื่อนลอยได้ นางจึงมั่นใจว่าพระรามยังไม่สิ้นพระชนม์

2.1.2.3 ทศกัณฐ์ของท้าวสหมลิวัน

การเตรียมการรับมือทศกัณฐ์ของท้าวสหมลิวัน ก็เป็นอีกตอนหนึ่งที่แสดงว่าผู้ประพันธ์เห็นว่าความสัมพันธ์ของรายละเอียดของเนื้อเรื่องแต่ละตอนนั้นมีความสำคัญ จนยกมากล่าวเท่าความภายหลัง ท้าวสหมลิวันกับวงศ์ของทศกัณฐ์นั้นมีความสัมพันธ์อันดีมายาวนาน ท้าวสหมลิวันกับท้าวจตุรพักตร์เป็นเพื่อนรักร่วมวงศ์วาน ท้าวลัสเตียนโอรสของท้าวจตุรพักตร์ก็เคยไปช่วยปราบท้าวกาลนาครที่เข้าโจมตีเมืองบาดาล แต่เมื่อสหมลิวันรู้ว่าทศกัณฐ์ผู้มีศักดิ์เป็นหลานของท้าวจตุรพักตร์เป็นยักษ์พาล เกรงว่าจะมารุกรานเมืองบาดาล จึงเนรมิตด่านที่ต้นทางจากพื้นดินจะลงไปยังเมืองบาดาล เป็นสระน้ำมีดอกบัวใหญ่ดอกหนึ่งเป็นทางเข้าเมือง หลังจากนั้นก็มีการตั้งหินซึ่งมีกำแพงล้อมรอบ และมียักษ์โกลิปลายอยู่รักษา ถัดมาเป็นด่านพญาช้างกลัดมัน ต่อมาเป็นด่านเพลิงกรดที่เกิดจากเขาสองลูกกระทบกัน จนมาถึงด่านที่มีฝูงยุงตัวเท่าแม่ไก่คอยดูแล และจบด้วยด่านตราขุนตรีสำหรับซึ่งทุกคนที่ผ่านเข้าออก นอกจากสร้างด่านแล้ว ท้าวสหมลิวันยังได้สั่งห้ามมหายมยักษ์โอรสของตนว่า “อย่าคบทศกัณฐ์อสูรา ใจบาปหยาบช้า สาธารณ์ จะพาให้เสียวงศ์พรหมศ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 155) เมื่อท้าวสหมลิวันสิ้นพระชนม์ ท้าวมหายมยักษ์ขึ้นครองราชย์ มีพระนามใหม่ว่าท้าวศากยวงศา มีมเหสีชื่อจันทประภา มีธิดาชื่อพิราภวน และโอรสชื่อโมยราพ ซึ่งต่อมาได้ครองเมืองบาดาลแทนพระบิดา โมยราพได้เรียนวิชาการสะกดจิต สะกดทัพ ล่องหนหายตัวได้ และสามารถถอดดวงใจเป็นตัวผึ้งเก็บไว้ที่เขาตรีภูฏ จึงอยู่ยงคงกระพัน โมยราพลีแล้งมัจฉานุเป็นบุตรบุญธรรม โดยขุดสระให้อยู่รักษาต้นชั้นในเมืองบาดาล

เมื่อทศกัณฐ์ไม่ยอมคืนตัวนางสีดาแก่พระราม ก็เท่ากับเป็นการประกาศทำศึกกับพระราม แต่ทศกัณฐ์เองก็ไม่ต้องการสูญเสียไพร่พลเพราะการรบพุ่ง จึงคิดตัดศึกโดย จึงคิดหาผู้ “ ... ชำนาญฤทธิ ผู้เดียวจะลอบเข้าไป ฆ่ามนุษย์เสียได้ทั้งสองศรี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 291 – 292) เปาวนาสุรเสนอให้เชิญโมยราพมาช่วย เพราะเป็นผู้มีความชำนาญในการล่องหนหายตัว โมยราพถามนางจันทประภามารดาของตนว่า ทศกัณฐ์และพระบิดามีความสัมพันธ์กันอย่างไร นางจันทประภาห้ามไม่ให้ไปคบทศกัณฐ์ ตามที่พระอัยกาและพระบิดาได้กำชับก่อนสิ้นชีพ แต่โมยราพก็ไม่เชื่อฟัง ไปทำพิธีบดยาที่เขาสุรกานต์ จนสามารถล่องหนหายตัวได้ ก่อนจะสะกดให้ทั้งกองทัพของพระรามหลับไหล แล้วจึงลักพาพระรามไปยังเมืองบาดาล หนุมานตามลงไปช่วย ในตอนนี้จะเห็นได้ว่าด้านต่างๆที่ท้าวสหมลิวันสร้างขึ้นเพื่อป้องกันเมืองนั้น ทำให้หนุมานต้องใช้ความสามารถและอิทธิฤทธิ์ของตนฝ่าด่านเหล่านั้นไปให้ได้

หนุมานถามทางไปกรุงบาดาลจากพิเภก หนุมานเดินทางมาจนพบต้นทาง ก็เห็นสระบัวจึงรู้ว่าเส้นทางเข้าเมือง หักก้านดอกบัวแล้วลอดเข้าไป พบด่านแรกเจอหม้อสุรยักษ แต่สามารถเอาชนะได้ มาถึงด่านข้างยักษก็สามารถเอาชนะได้อีก หักด่านเขากระทบกันทำให้ไฟกรดดับลง เดินทางต่อมาถึงด่านผุ่ยงเท่าแม่ไก่หนุมานสังหารผุ่ยงได้ทั้งผุ่ยง จึงเดินทางต่อมาถึงสระมุจลินทร์ สู้รบกับมัจฉานอยู่นานจึงรู้ว่าเป็นพ่อลูกกัน หนุมานลอดก้านบัวเข้าไปถึงด่านตาชั่ง ขณะนั้นนางพิราภวนกำลังออกมาตักน้ำ เพื่อนำไปต้มพระรามและไวยวิกโอรสของนางในข้อหาเป็นกบฏ หนุมานแปลงเป็นไยบัวติดสไบของนาง เพื่อหลบลีการตรวจจับของทหารยักษ เมื่อขึ้นชั่งตาชั่งหาน้ำหนักไม่ไหวก็หักลง นางพิราภวนร้องไวยวายน้อยใจโชคชะตาว่าต้องรับเคราะห์ ทั้งที่ตาชั่งหักเพราะเก่า พวกทหารยักษเห็นใจปล่อยให้เข้าเมือง หนุมานตรงเข้าไปนำพระรามออกจากตรู แล้วกลับมาต่อสู้กับโมยราพ แต่ไม่สามารถเอาชนะได้ เมื่อรู้ว่าโมยราพถอดดวงใจเป็นตัวผึ้งซ่อนไว้ที่เขาตรีภุญ หนุมานจึงร้ายเวทย์บันดาลกายให้ใหญ่โตแล้วก้าวเท้าข้างหนึ่งไปถึงเขาตรีภุญ จับตัวผึ้งมาขยี้ โมยราพลิ้นชีพ เพราะไม่เชื่อคำสั่งของบิดาและอัยกา กลับไปเข้าข้างฝ่ายทศกัณฐ์ยักษ์พาล ด้านต่างๆของเมืองบาดาลสร้างขึ้นเพื่อกันภัยจากทศกัณฐ์นั้น ไม่สามารถป้องกันชีวิตของลูกหลานและบ้านเมืองของท้าวสหมลิวันได้ เพราะโมยราพไปคบกับทศกัณฐ์เป็นการชักศึกเข้าบ้าน

2.1.2.4 การสืบทอดความชั่วร้ายจากนรกถึงทศกัณฐ์

การกลับชาติมาเกิดใหม่ของตัวละครหลาย ๆ ตัวในวรรณคดีบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 นี้ เป็นอีกส่วนหนึ่งที่แสดงถึงความสัมพันธ์ของชีวิตในชาติภพหนึ่งไปอีกชาติภพหนึ่ง ทศกัณฐ์เมื่ออดีตชาติคือยักษ์นรก มีหน้าที่คอยล้างเท้าบรรดาเทวดาที่จะขึ้นเฝ้าพระอิศวร ที่เชิงบันไดเขาไกรลาสเป็นเวลานานแล้ว เห็นเทวดาองค์อื่น ๆ ได้รับพระราชทานรางวัลจากพระอิศวร ตอบแทนการปฏิบัติหน้าที่ถวายพระองค์ เกิดอยากได้พรวิเศษตอบแทนการทำงานของตนบ้าง จึงเข้าไปทูลขอประทานนิ้วเพชรจากพระอิศวร เมื่อมี

นิ้วเพชรนทกก็เกิดกำเริบใจ ใช้นิ้วเพชรชี้พิฆาตเหล่าเทวดา คนธรรพ์ที่เคยตบหัว ถอนผม
ขณะที่ตนล้างเท้าให้ พระอิศวรมีพระบัญชาให้พระนารายณ์ไปปราบนทก พระนารายณ์แปลง
เป็นนางรำสุวรรณอัปสร ย้วยวนให้นทกร่ายรำตาม จนเปลอนใช้นิ้วเพชรชี้ขาดตนเองล้มลง
นางสุวรรณอัปสรคืนร่างเป็นพระนารายณ์ นทกได้ทีกกล่าวเยาะหยันพระนารายณ์ว่า

เหตุใดมิทำซึ่งหน้า	มารยาเป็นหญิงไม่บัดสี
หรือว่ากลัวนิ้วเพชรนี้	จะชี้พระองค์ให้บรรลัย
ตัวข้ามีมือแต่สองมือ	หรือจะสู้ทั้งสี่กรได้
แม้สี่มือเหมือนพระองค์ทรงชัย	ที่ไหนจะทำได้ดังนี้

เมื่อนทกกล่าวเยาะหยันเช่นนั้นพระนารายณ์จึงอธิบายว่า พระองค์ทรงแปลง
เป็นสตรีมา เพราะนทกกำลังจะถึงที่ตาย พระองค์ทรงต้องการให้ นทกรู้ว่าจำนวนมือหรือ
ความสามารถไม่ใช่ปัจจัยเดียวที่จะทำให้บุคคลนั้นได้รับความสำเร็จในชีวิต จึงสาปแช่งทศกัณฐ์ว่า

	จงไปอุบัติเอาชาติใหม่
ให้สิบเศียรสิบพักตร์เกรียงไกร	เหาะเหินเดินได้ในอัมพร
มีมือยี่สิบซ้ายขวา	ถือคทาอาวุธธนูศร
กูจะเป็นมนุษย์แต่สองกร	ตามไปราญรอนชีวิต
ให้สิ้นวงศ์พงศ์มิ่งอันศักดิ์ดา	

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : 48 – 49)

นทกจึงมาเกิดเป็นโอรสของท้าวลัสเตียนกับนางรัชดา มีนามว่าทศกัณฐ์ มี
สิบหน้ายี่สิบมือ มีฤทธิ์เดชและเหาะเหินได้ ได้ครองเมืองลงกาอันยิ่งใหญ่ ห้อมล้อมไปด้วย
กำลังทหารและวงศ์วานที่ล้วนแต่เก่งกล้าสามารถ ส่วนพระนารายณ์ก็อวตารมาเกิดเป็นพระราม
มนุษย์สองมือธรรมดา ข้าร้ายยังต้องจากบ้านเมืองมาเดินป่า แต่ในท้ายที่สุดทศกัณฐ์ก็ต้อง
พบกับความหายนะของชีวิต อันเนื่องมาจากความหลง ทำให้ทศกัณฐ์ยอมทำทุกอย่างเพียงเพื่อ
แลกกับการได้ครอบครองนางสีดา หญิงที่ตนเชื่อว่าเหมาะสมกับตนยิ่ง จนทำให้เกิดศึกกับ
พระราม บรรดาญาติมิตรต้องล้มตายไปเป็นจำนวนมาก และในท้ายที่สุดทศกัณฐ์ก็ต้องจบชีวิต
ลงเพราะไม่อาจเอาชนะพระรามมนุษย์ธรรมดาได้ ตรงตามคำสาปของพระนารายณ์ แต่ไม่ได้
หมายความว่าทศกัณฐ์พ่ายแพ้แก่พระรามเพราะเป็นโองการหรือคำสาปแช่ง แต่เป็นเพราะ
ทศกัณฐ์ผู้ซึ่งมีทุกอย่างเพียบพร้อมจนเกิดอุปาทานหลงว่าตนเหนือผู้อื่น ทำทุกอย่างตามที่ใจ
ปรารถนา โดยไม่ใช่ปัญญาไตร่ตรอง จึงกล่าวได้ว่า “ ...กำเนิดทศกัณฐ์มิใช่การถูกสาปโดยมี
ตราแห่งความหายนะประทับไว้ล่วงหน้า แต่เป็นการสืบต่อการทำลายของนทกในอีกชีวิตหนึ่ง ”

(ดวงมน จิตรจำนงค์ , 2540 : 73)

2.1.2.5 ลักษณะพิเศษของหนุมานและการฟื้นคำสาป

ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของหนุมานก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง ที่ผู้ประพันธ์แสดงความเชื่อมสัมพันธ์ติดต่อไปทั้งเรื่อง หลังจากทีนางสวาทะถูกคำสาปของนางกาลอัจนาให้ไปยืนตีนเดียว อ้าปากกินลมตรงเชิงเขาจักรวาล พระอิศวรสั่งให้พระพายนำอาวุธและฤทธิ์ของพระองค์ซัดเข้าปากนางสวาทะ เพื่อสร้างทวารเอกแก่พระนารายณ์อวตาร ครบสามสิบเดือนนางก็ให้กำเนิดบุตรเป็นวานรเผือกผู้ มีลักษณะพิเศษคือ “ มีคุณทลชนเพชรลงการ์ เขี้ยวแก้วแว้วฟ้ามาลัย หาวเป็นดาวเดือนรวิวรร แดกกรสีหน้าสูงใหญ่ ” พระพายให้ชื่อว่าหนุมาน ก่อนจากกันนางสวาทะได้บอกหนุมานว่า ถ้ามีผู้ทักถึงสิ่งวิเศษภายในกาย ให้สวามีภักดีเพราะ “ ท่านนั้นเป็นพระนารายณ์อวตารลงมาผลาญยักษ์ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : 68 - 69)

หนุมานเห็นพระรามพระลักษมณ์ก็สนใจอยากรู้จัก ขณะนั้นพระรามบรรทมพักผ่อนหนุนตักพระลักษมณ์ไต่ร่มไม้ หนุมานต้องการผูกสัมพันธ์ จึงแปลงเป็นลิงป่าปีนขึ้นบนต้นไม้ แล้วรีบไปไม้ไปลงบนพระราม พระลักษมณ์โบกมือไล่กลับยกคิ้วทลิวตา จนพระลักษมณ์ต้องปลุกพระราม เมื่อพระรามเห็นลิงป่ากลับมีความเมตตาทักว่า “ อันว่าวานรตัวนี้ดูที่อาจองทะนงศักดิ์ มีคุณทลชนเพชรประหลาดนัก น่ารักเขี้ยวแก้วมาลัย ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 15) หนุมานนึกถึงคำของมารดาที่ว่า ผู้ใดเห็นลักษณะพิเศษในกายตน ผู้นั้นคือพระนารายณ์อวตาร ก็เข้าไปถวายตัวเป็นข้ารับใช้ของพระราม

คุณทลชนเพชรเขี้ยวแก้วและความสามารถหาวเป็นดาวเดือนตะวัน เป็นสัญลักษณ์เฉพาะตัวของหนุมานซึ่งเป็นสิ่งยืนยันว่าเป็นตัวหนุมาน เนื้อเรื่องหลายตอนที่ผู้ประพันธ์แสดงให้เห็นความสำคัญของลักษณะเด่นของหนุมาน ที่ช่วยคลี่คลายเนื้อเรื่องให้ดำเนินไปเช่นในตอนศึกโมยราพ หนุมานบุกเข้าไปเมืองบาดาลแล้วได้ต่อสู้กับมัจฉานุบุตรของตนกับนางสุพรรณมัจฉา ทั้งสองต่อสู้กันอยู่นานหนุมานแปลกใจจึงถามว่ามัจฉานุเป็นลูกใคร เมื่อทราบว่าเป็นบุตรของตนก็ดีใจ แต่มัจฉานุไม่เชื่อว่าหนุมานเป็นบิดา เรียกร้องให้ “ ...หาวเป็นดาวเดือนตะวัน ให้เห็นสำคัญประจักษ์ก่อน เราจึงจะเชื่อว่าบิดา ทหารพระสี่กรอวตาร ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 328) หนุมานจึงเหาะขึ้นกลางอากาศแล้วหาวเป็นดาวเดือนตะวันเพื่อแสดงตน มัจฉานุจึงเชื่อว่าเป็นบิดาของตน

เช่นเดียวกับตอนที่อสูรผู้บุตรของหนุมานกับนางเบญกายออกตามหาหนุมาน เพื่อให้ไปแจ้งข่าวว่ากรุงลงกาเกิดจลาจลแก่พระราม ด้วยไม่เคยเห็นหน้าบิดามาก่อนจึงไปสอบถามรูปร่างลักษณะของหนุมานจากมารดา แล้วออกเดินทางไปถึงเขาแก้วมณฑป สอบถามพระมหาฤาษีจึงทราบว่าหนุมานบำเพ็ญฌานอยู่บนยอดเขา ขณะนั้นหนุมานแปลงเป็นมนุษย์เพื่อออกบวชเมื่อขึ้นไปยังยอดเขาอสูรผู้จึงพบกับนักบวช หนุมานดีใจที่ได้พบกับลูก จึงบอกว่าตนเป็นหนุมานบิดาของอสูรผู้ อสูรผู้โกรธเกรี้ยวที่เห็นมนุษย์ธรรมดาสวมอ้างว่าเป็นบิดาตน ไม่เหมือนดังคำบอกเล่าของมารดา หนุมานจึงแสดงตนให้ลูกดูว่า “ จักเหมือนคำแม่หรือหาไม่ ”

ด้วยการคืนร่าง “ เป็นกระบี่สี่พักตร์แปดหัตถ์ เขี้ยวแก้วจรัสประกายสสร กุณฑลมาลัยอลงกรณ์
 ขนเพชรอรชรูจี ดาวเดือนดวงตะวันช่วงโชติ ออกมาจากโอษฐ์กระบี่ศรี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ฆ : 13) เมื่อได้เห็นลักษณะพิเศษตรงตามคำของมารดา
 อสุรผัดจึงเชื่อว่าหนุมานคือบิดาของตน

หนุมานเคยทำผิดพลาดจนต้องคำสาปของพระอูมา หลังจากที่หนุมานลาจาก
 นางสาวหะ เหาะขึ้นฟ้าเห็นสวนผลไม้ ก็ตรงไปเก็บกินจนต้นไม้โค่นล้ม พระอูมากริ้วที่เห็นสวน
 เสียหาย จึงกล่าวสาปแช่งให้กำลังของหนุมานลดลงกึ่งหนึ่ง แต่เมื่อหนุมานทูลขอภัยโทษเพราะ
 คิดว่าเป็นสวนที่ไม่มีเจ้าของ พระอูมาเห็นใจแต่ไม่อาจถอนคำสาปได้ ผ่อนปรนให้พ้นคำสาปได้
 ต่อเมื่อพระนารายณ์อวตารลูบทหลังจนถึงหาง เมื่อพระรามรวบรวมพลเพื่อจะไปทำศึกกับทศกัณฐ์
 นั้น ทรงมอบหมายให้หนุมานและสุครีพส่งสารให้ท้าวมหาชมพูสวามีภักดี แต่ท้าวมหาชมพูไม่
 เชื่อว่าพระรามเป็นพระนารายณ์อวตารจึงไม่ยอมออกมาเฝ้า หนุมานจึงใช้เวทย์มนตร์ทำให้ทั้ง
 เมืองชมพูหลับไหล แล้วยกบรรจรรย์พร้อมทั้งท้าวมหาชมพูมาเฝ้าพระราม พระรามทรง
 พอพระทัยในการตัดสินใจของหนุมาน ทรงลูบทหลังตลอดจนถึงหางหนุมาน คำสาปแช่งของ
 พระอูมาก็สิ้นลง กำลังของหนุมานจึงคืนกลับมา ในการศึกษาบทละครเรื่องรามเกียรติ์สมัยกรุง
 ศรีอยุธยาได้กล่าวถึงเนื้อเรื่องในส่วนที่เกี่ยวข้องกับหนุมาน มีข้อแตกต่างจากรามเกียรติ์พระราช
 นิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 จะเห็นได้ว่ารามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ นั้นทรงมุ่งเน้นรสชาติของเนื้อเรื่อง
 ในขณะที่บทละครเรื่องรามเกียรติ์สมัยกรุงศรีอยุธยากล่าวรวบรัดว่า องคตเป็นผู้พาหนุมานไป
 ถวายตัวแก่พระราม หนุมานทูลว่าต้องคำสาปพระอูมา พระรามก็ทรงลูบทหลังสามครั้งแก้คำสาป
 ให้ทันที (ดาวรัตน์ ชูทรัพย์ , 2541 : (14)) ไม่มีเนื้อเรื่องพิสดารเช่นบทละครเรื่องรามเกียรติ์
 พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 นี้

2.1.2.6 กรณีพิพาทของตัวละคร

ก พาลีพิพาทกับทศกัณฐ์

ความบาดหมางของพาลีและทศกัณฐ์ทำให้ทศกัณฐ์ผูกใจเจ็บถึงองค์โอรสของ
 พาลีและนางมณโฑ เหตุการณ์เริ่มต้นเมื่อพระอิศวรทรงประทานนางมณโฑ ตอบแทนที่ทศกัณฐ์
 สามารถลุดให้เขาไกรลาสที่ทรุดเอนตั้งตรงขึ้นได้ บทละครได้กล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้เขาไกรลาส
 ทรุด ว่าเริ่มจากยักษ์วิรุฬหกต้องการเข้าเฝ้าพระอิศวร แต่พระองค์ทรงกำลังบรรทม วิรุฬหกจึง
 กราบไหว้บนไฉนแทน สารภุตุ๊กแกเห็นวิรุฬหกทำความเคารพบนไฉนก็ล้อเลียนด้วยการผงกศรีษะ
 ทุกครั้งที่วิรุฬหกกราบขึ้นบนไฉน วิรุฬหกโกรธที่ถูกเย้ยหยันจึงใช้สังวาลนาคว้างสารภุ ถูกเขา
 ไกรลาสจนทรุดเอียง ไม่มีเทวดาองค์ใดสามารถยกเขาขึ้นได้ พระอิศวรจึงรับสั่งให้ทศกัณฐ์ช่วย
 ชะลอเขาไกรลาส โดยลั่นวาจาว่าจะประทานทุกสิ่งทีทศกัณฐ์ต้องการ เมื่อทศกัณฐ์ชะลอเขา
 ไกรลาสได้ก็ขอพระอูมา พระอิศวรทรงประทานให้ตามคำสัญญา บุญญาภิหารของพระอูมาทำ
 ให้ทศกัณฐ์ไม่อาจแตะต้องนางได้ พระนารายณ์แปลงเป็นยักษ์เฒ่าลวงให้ทศกัณฐ์นำพระอูมาไป
 คิน แล้วขอประทานนางมณโฑมาแทน ทศกัณฐ์พานางมณโฑเหาะข้ามกรุงขีดขิน พาลีเห็นเข้าก็

ไม่ชอบใจเหาะขึ้นไปต่อสู้อุ ทศกัณฐ์ไม่อาจสู้พาลีได้ เพราะพาลีได้รับพรจากพระอิศวรให้ใครที่มาต่อกรกำลังจะลดลงกึ่งหนึ่งมาอยู่ที่พาลี เป็นรางวัลตอบแทนที่พาลีช่วยยกเขาพระสุเมรุให้ตั้งตรง พาลีได้นางมณฑิเป็นมเหสี ฝ่ายทศกัณฐ์ยังคงอาลัยรักนางมณฑิ จึงนำเรื่องไปปรึกษาฤๅษีโคบุตร ฤๅษีแนะนำให้ไปขอความช่วยเหลือจากฤๅษีอังคตพระอาจารย์ของพาลี พาลีจำใจต้องคืนนางมณฑิแก่ทศกัณฐ์ตามคำขอร้องของฤๅษีอังคต ขณะนั้นนางมณฑิกำลังตั้งครรภ์ ฤๅษีอังคตทำพิธีผ่าท้องนางเอากุมารมาเก็บไว้ในท้องแพะ เมื่อถึงเวลาคลอดฤๅษีก็แหะท้องแพะนำกุมารออกมา และให้ชื่อว่าองคตตามชื่อของฤๅษี พาลีทำพิธีสงฆ์ในห้องคต ทศกัณฐ์คิดแค้นใจไม่ให้ผู้อื่นรู้ว่านางมณฑิเคยมีบุตรกับลิง จึงแปลงกายเป็นปูเข้าไปแอบอยู่ในน้ำหวังจะสังหารองคต แต่ทหารของพาลีดำน้ำลงไปพบเสียก่อน จึงถูกมัดในห้องคตลากเล่น เป็นที่ขบขันแก่บรรดาชาวเมืองขีดขิน เมื่อองคตรับหน้าที่เป็นผู้สื่อสารก่อนที่พระรามจะทำศึกกับทศกัณฐ์นั้น ทศกัณฐ์สั่งให้นางมณฑิหลวงในห้องคตใจอ่อน ด้วยการให้นำอาหารและนางสนมมาปรนเปรอ แต่องคตไม่สนใจบุกเข้าท้องพระโรงพดทางเสมอแทนทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์พูดเยาะเย้ยองคตว่าไปเข้าด้วยพระรามศัตรูผู้สังหารบิดา องคตโต้ว่าบิดาของตนทำการอันผิดสัจย์สาบานจึงต้องรับกรรม แล้วกล่าวเยาะเย้ยทศกัณฐ์ว่ารบแพ้บิดาของตนและถูกตนลากเล่นต่างปู กินอาหารเหลือเดนนางกำนัล ในตอนที่ทศกัณฐ์ทำพิธีเผารูปเทวดาและชুবหอกกบิลพัทท์ก็เป็นอีกตอนหนึ่งที่แสดงความสอดคล้องของเนื้อเรื่องอันเกี่ยวเนื่องกับความบาดหมางใจกันของทศกัณฐ์และพาลี ทศกัณฐ์ทำพิธีเผารูปเทวดาเพราะเคืองที่เหล่าเทวดาให้การแก่ท้าวมาลีวราชเข้าข้างพระราม เหล่าเทวดาร้อนกายจึงพากันมาทูลพระอินทร์ พระอินทร์เข้าเฝ้าพระอิศวร พระอิศวรส่งเทพบุตรพาลีไปทำลายพิธีของทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ไม่รู้ว่าพาลีเป็นเทพบุตรพาลี คิดว่าหนุมานแปลงมา จึงเข้ารบรุกยิงสู้กำลังกายก็ยิ่งน้อยถอยลงทุกที จึงพ่ายแพ้หนีกลับลงกา

ข พาลีพิพาทกับสุครีพ

พญากากาศและสุครีพเป็นพี่น้องร่วมมารดาแต่ต่างบิดา ความบาดหมางกันทำให้พี่น้องทั้งสองนี้แตกหักกันในที่สุด ความบาดหมางครั้งแรกเริ่มเมื่อครั้งที่พญากากาศและสุครีพรับพระบัญชาจากพระอิศวร ไปช่วยเหล่าเทวดาจุดเขาพระสุเมรุที่ทรุดเอียง เพราะถูกรามสูรจับพระอรชุนฟาดกับเหลี่ยมเขาให้คืนตรง สุครีพสามารถคิดวิธีจุดเขาพระสุเมรุให้คืนตรงด้วยการจัดตรงสะดือขนาด พระอิศวรทรงประทานรางวัลตอบแทนทั้งสอง ทรงประทานพรแก่พญากากาศให้ผู้ที่มาต่อกรด้วยกำลังลดทอนกึ่งหนึ่งมาอยู่ที่พญากากาศ และประทานนามใหม่ว่าพาลี-อิราช ทรงฝากมอบใส่งนางดารากแก่สุครีพ พระนารายณ์ทูลทัดทานว่าเกรงจะไม่ถึงมือสุครีพ พาลีจึงตั้งสัตย์สาบานว่าหากตนไม่มอบนางดารากแก่สุครีพก็ขอให้ตนต้องตายด้วยคมศรของพระนารายณ์ เมื่อมาถึงเมืองขีดขินพาลีกลับถือเอานางดารากเป็นมเหสีของตน ผิดจากคำสัตย์ที่ให้ไว้กับพระอิศวรและพระนารายณ์ สร้างความขุ่นเคืองใจแก่สุครีพ

ต่อมาพญาพาลีถูกทพที่ทำทายเป็นมาประลองฝีมือ ทั้งสองสู้กันอยู่นานไม่มีใครแพ้ชนะ พาลีเห็นว่าทพมีฝีมือแก่กล้า จึงคิดแผนให้ไปต่อสู้อันธสุรกานต์ โดยล่ิงสุครีพว่าเมื่อ

ครบกำหนดเจ็ดวันให้ออกไปดูที่หน้าถ้ำว่า เลือดที่ไหลออกมาจากถ้ำเป็นสีจางหรือเข้ม ถ้าเป็นสีเข้มก็เป็นเลือดควายแสดงว่าตนชนะ แต่ถ้าเลือดเป็นสีจางแสดงว่าตนแพ้ให้อาหิณปิดปากถ้ำ เพราะไม่อยากให้ผู้อื่นเห็นสภาพศพของตน พาลีต่อสู้กับทรีเป็นเวลาหลายวัน พาลีใช้อุบาย ลวงจนสังหารทรีได้ในวันที่เจ็ด เลือดทรีไหลออกมานอกถ้ำปนเปื้อนกับน้ำฝนจึงเจือจางลง ครบกำหนดสุครีพก็ออกมาดูที่หน้าถ้ำ เห็นเลือดจางก็ตกใจคิดว่าพี่ชายสิ้นชีวิต จึงเอาหินปิดปาก ถ้ำตามคำสั่งของพี่ ฝ่ายพาลีเมื่อตัดคอทรีได้ก็กำลังจะออกจากถ้ำ เห็นปากถ้ำปิดเข้าใจผิดว่า สุครีพทรยศตน ใช้หัวทรีขว้างใส่ปากถ้ำ ปากถ้ำจึงเปิด พาลีเข้าไปในเมืองตรงเข้าไปต่อว่า สุครีพเป็นกบฏแล้วเนรเทศออกจากเมือง

เมื่อพระรามต้องการกำลังพล สุครีพเสนอกำลังพลเมืองขีดขิน แต่ได้ขอให้ พระรามช่วยปราบพาลี เพราะพาลีได้รับพรให้ผู้ที่ต่อกรด้วยกำลังจะลดลงกึ่งหนึ่ง พระราม สอบถามสาเหตุของความบาดหมาง ทรงเห็นว่าพาลีกระทำการอันผิดสัตย์สาบานจึงสมควรได้รับ โทษทัณฑ์ พระรามแผลงศรพรหมาสตรสังหารพาลี พาลีจึงตายด้วยศรของพระนารายณ์

ค นิลพัทวิวาทกับหนุมาน

กรณีพิพาทระหว่างหนุมานและนิลพัทก็เป็นอีกตอนหนึ่งที่บ่งชี้ว่าภวิให้ความเอาใจใส่ในความสอดคล้องของเนื้อเรื่อง นิลพัทเป็นโอรสพระกาลที่พระอิศวรมอบให้เป็นบุตรบุญธรรมของท้าวมหาชมพู หนุมานและสุครีพได้รับคำสั่งจากพระรามให้ถวายสารแก่พญามหาชมพู แห่งเมืองชมพู ท้าวมหาชมพูไม่เชื่อว่าพระรามคือพระนารายณ์อวตารจึงไม่ยอมออกไปถวายตัว ตกกลางคืนหนุมานจึงร้ายเวทย์สะกดให้ผู้คนทั้งเมืองชมพูหลับไหล แล้วยกแท่นบรรทมพร้อม ท้าวมหาชมพูมาถวายพระราม รุ่งเช้านางแก้วอุตรมเหสีท้าวมหาชมพูไม่เห็นพระสวามี สั่งให้นิลพัทออกไปสืบข่าว นิลพัทแปลงเป็นแมลงวันทองตามไปพบท้าวมหาชมพูถึงพลับพลาของ พระราม และบินกระซิบถามท้าวมหาชมพู ท้าวมหาชมพูจึงถวายตัวนิลพัทแก่พระราม พระราม ให้นิลพัทคุมกองกำลังของเมืองชมพูแทนท้าวมหาชมพูซึ่งชรามากแล้ว ในคราวที่พระรามมีพระ บัญชาให้ทหารจองถนน นิลพัทซึ่งไม่พอใจหนุมานที่ทำการอุกอาจเข้าไปลักท้าวมหาชมพูถึงในวัง จึงรู้สึกไม่ถูกชะตากับหนุมาน แกล้งขนก่อนหินขนาดใหญ่เต็มสองมือสองเท้ามาทุ่มทิ้งให้หนุมาน รับ หนุมานคิดแค้นเผ็ดกลับคืนด้วยการผูกก่อนหินติดกับเส้นขนทุกเส้น แล้วมาสะบัดให้นิลพัทรับ นิลพัทรับก่อนหินด้วยเท้า หนุมานจึงไม่พอใจทั้งสองจึงต่อสู้กัน พระรามคาดโทษให้หนุมานคุม ทหารจองถนนให้เสร็จภายในเจ็ดวัน ส่วนนิลพัทถูกลงทัณฑ์ให้กลับไปครองกรุงขีดขิน นิลพัท เศร้าเสียใจที่ไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ถวายพระรามได้ หลังจากเสร็จศึกทศกัณฐ์เกิดศึกท้าว จักรวรรดิ พระรามมีพระบัญชาให้พระพรตพระสัตรุดออกคุมทัพ ท้าวมหาชมพูเห็นว่าเป็น โอกาสดีที่นิลพัทจะได้ปฏิบัติหน้าที่ในฐานะทหารของพระราม “ ครั้นศึกทศกัณฐ์ขุนมาร ท่าน มิได้อาสาพระทรงครุฑ ครั้งนี้จึงคุมพลากร วานรทั้งยี่สิบสมุทร ไปทำการรณรงค์ยงยุทธ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ฆ : 21) นิลพัทจึงอาสาเป็นทัพหน้าคุม

กองทัพเมืองชมพู ครั้นมาถึงมหาสมุทรที่ทัพพระรามเคยจอดถนน นิลพัทจึงอาสาทอดกายเป็นสะพานให้พระพรตพระสัตรุดพาพลวานรข้ามฝั่ง เพื่อทำความดีความชอบถวายแก่พระราม

2.1.2.8 การแก้คำสาปของพระอิศวร

ในตอนท้ายของเรื่องรามเกียรติ์ กวีได้กล่าวสรรเสริญพระรามว่านอกจากจะทรงปราบพญายักษ์พาล แล้วยังทรงช่วยให้ผู้ต้องคำสาป “ บ้างพันสาป บ้างสิ้นชนมา บ้างไปปากฟ้าสุรลัย ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ฆ : 582) จะเห็นได้ว่าเนื้อเรื่องของรามเกียรติ์ได้แสดงความสอดคล้องของคำสาปของพระอิศวรกับการแก้คำสาปโดยพระรามและทหารพระราม ซึ่งสามารถปลดปล่อยผู้ต้องคำสาปตามคำสาปแข่งขัน ๆ เช่น นนทกาลยักษ์เฝ้าประตูไกรลาส พิงใจนางมาลีเข้ารับใช้พระอิศวร เก็บดอกไม้ทิ้งไปยั้งนาง นางไม่พอใจทูลพระอิศวร นนทกาลจึงถูกสาปให้เกิดเป็นควายทรพา จะพ้นคำสาปก็ต่อเมื่อถูกลูกชื่อทรพีสังหาร เมื่อมาเกิดเป็นควาย ทรพาฆ่าลูกควายตัวผู้ของตนทุกตัว นางควายนิลกาสรแอบไปคลอตลูกในถ้ำไม่ให้ทรพารู้ ลูกที่เกิดนั้นเป็นเพศผู้ ให้ชื่อว่าทรพี เหล่าฝูงเทวาในถ้ำช่วยกันเลี้ยงดู และอยู่รักษาเขาและเขา เมื่อทรพีโตเป็นควายหนุ่ม ทรพีคอยวัดเท้า ทรพาทุกวัน เพื่อให้รู้ว่าโตพอที่จะช่วงชิงความยิ่งใหญ่มาจากพ่อ เมื่อเท้าของทรพีโตเท่ารอยเท้าของพ่อ ทรพีจึงออกมาทำหายทรพา ทรพาแพ้อูกชีวิตตาย ทรพาจึงพ้นจากคำสาปกลับขึ้นสวรรค์ดังเดิม

ส่วนทรพีก็มีจิตกำเริบเที่ยวทำผู้อื่นให้มาต่อตีกับตน จนถึงขนาดไปทำพระอิศวร พระอิศวรกริ้ว ตรัสว่าทรพีไม่ใช่ผู้ที่พระองค์จะต่อกรด้วย ให้ไปสู้กับพญาพาลีและสาปแข่งว่า “ ให้มึงสิ้นชีพชีวา ด้วยฤทธิพญาพานร แล้วจงไปเอากำเนิด บังเกิดเป็นบุตรพญาขร ชื่อมังกกรกัณฐ์ฤทธิรอน ให้ตายด้วยศรพระจักรวาล ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 339) เมื่อรู้ว่าพาลีคือคู่ต่อสู้ของตน ทรพีก็ไปทำพาลีออกมาสู้กับตน ทรพีถูกพาลีสังหารตาย มาเกิดเป็นมังกกรกัณฐ์โอรสของพญาขรกับนางรัชฎาสูร ตามคำสาปแข่งของพระอิศวร ในระหว่างที่อินทรชิตทำศึกกับพระรามนั้น ได้งดออกทัพเพื่อไปทำพิธีชุบศรนาคบาทที่เชิงเขาอากาศ เป็นเวลาเจ็ดวัน ทศกัณฐ์สั่งไวยกาสูรไปเชิญมังกกรกัณฐ์มาช่วยทำศึกชดดาทัพไว้ก่อน พระรามออกรบกับมังกกรกัณฐ์ทรงแผลงศรพรหมาสตร์สังหารมังกกรกัณฐ์ มังกกรกัณฐ์จึงตายด้วยคมศรของพระรามตามโองการของพระอิศวร

ระหว่างการเดินทางของพระรามและพลวานรออกติดตามนางสีดานั้น พระรามและพลวานรได้ช่วยแก้คำสาป ให้อิสระแก่ผู้ต้องคำสาปไม่ว่าจะเป็น ยักษ์ เทวดา นางฟ้า เช่น พระรามทรงช่วยนางเสาวรีให้รอดพ้นคำสาปของพระอิศวร แต่เดิมนั้นนางเป็นนางกำนัลของพระอิศวร แต่ทำผิดเพราะขาดเฝ้า จึงถูกลงทัณฑ์ให้มาอยู่ป่าเพียงลำพังและต้องทนทุกข์ทรมานเพราะไฟป่า จะพ้นคำสาปก็ต่อเมื่อได้นำทางพระนารายณ์อวตารไปดับไฟป่า เมื่อพระรามเสด็จผ่านมาพบนาง ก็ทรงให้นำทางไปดับไฟป่าด้วยการแผลงศร นางจึงพ้นจากคำสาป ลอยขึ้นไปยังสวรรค์ พระรามยังทรงปลดปล่อยอสุรกุมพลที่ต้องคำสาปของพระอิศวร เพราะลอบหยอกนางนิลมาลีนางกำนัลพระอิศวร ให้ทุกข์ทรมานเพราะมีร่างกายเพียงครึ่งท่อน กินอาหารที่เข้ามา

ในวงแขนเท่านั้น เมื่อพระรามและพระลักษมณ์เดินทางเข้าไปในวงแขน อสุรกุมพลเกิดความเกรงกลัวพระราม เมื่อทราบว่าเป็นพระรามก็ตีใจ ซึ่งทางที่ทศกัณฐ์พาตัวนางสีดาไป พระรามช่วยแก้คำสาปด้วยการแผลงศรพรหมาสตร์ส่งอสุรกุมพลขึ้นสวรรค์

พลวานรก็มีความสามารถปลดปล่อยผู้ต้องคำสาปตามโองการของพระอิศวร เมื่อครั้งที่หนุมาน องคต และชมพูพานเดินทางไปสืบข่าวนางสีดา หนุมานและองคตมีโอกาสดูแก้คำสาป ผู้ต้องคำสาป ขณะที่สามวานรหยุดพักพลที่สระโบกขรณี ซึ่งมียักษ์ปักหลั่นเฝ้าอยู่ตามคำสาปของพระอิศวร ปักหลั่นเห็นพลวานรก็ตีใจที่จะมีอาหารกินมากมาย จึงเข้าต่อสู้แต่เมื่อรู้ว่าเป็นทหารของพระนารายณ์ก็ตีใจ ขอร้องให้องคตลูบกายตน เพื่อแก้คำสาป ปักหลั่นจึงพ้นจากคำสาปกลับขึ้นสวรรค์ สามวานรเดินทางมาถึงเมืองมายัน หนุมานเข้าสำรวจเมือง พบนางบุษมาลีต้องคำสาปให้อยู่ในเมืองเพียงลำพัง เพื่อกอຍบอกทางไปลงกาแก่ทหารพระราม หนุมานแสดงตนว่าเป็นทหารของพระรามด้วยการหาวเป็นดาวเดือนตะวัน นางจึงชี้ทางไปกรุงลงกาแก่หนุมาน หนุมานโยนนางขึ้นฟ้าถอนคำสาปแก่นาง เมื่อเดินทางต่อมาถึงพลวานรก็พักพลหน้าถ้ำเหมตริณ ซึ่งเป็ถ้ำที่พญานกสั้พพาที่ถูกสาปให้เฝ้าอยู่ เนื่องจากสมัยที่นกสตัยผู้น้องของสั้พพาที่ยังเด็กนั้น เห็นพระอาทิตย์สุกแดงเข้าใจผิดว่ากินได้ บินขึ้นไปจะจิกกิน สั้พพาที่บินไปป้องกันจึงถูกแสงอาทิตย์เผาจนหลุดลุ่ย แล้วถูกสาปซ้ำให้มาเฝ้าถ้ำ พลวานรจึงช่วยกันถอนคำสาปด้วยการโห้ขึ้นพร้อมกันสามครั้ง ขนของสั้พพาที่กิ่งอกขึ้นมา สั้พพาที่พาหนุมาน องคตและชมพูพานขึ้นหลังไปชี้ให้ดูเมืองลงกาเป็นการตอบแทน

เหตุการณ์ที่ทศกัณฐ์เข้าไปแย่งชิงบุษบงจากกุเปรี๊น ขณะที่กำลังคอยเข้าเฝ้าพระอิศวร ซึ่งทรงฦานอยู่บนหลังช้างกลางสวนไกรลาส ทำให้พระอิศวรทรงกริ้วที่ทศกัณฐ์แสดงความก้าแหวง โดยไม่เกรงพระทัยพระองค์ จึงขว้างด้วยงาช้างปักติดอยู่ที่อกของทศกัณฐ์ แล้วสาปซ้ำให้ปักติดไปจนกว่าจะสิ้นชีพจึงจะหลุดออก ทศกัณฐ์ไม่สามารถดึงงาที่ปักอกของตนให้หลุดออกได้ พระวิษณุกรรมเลื่อยงาช้างที่ยื่นออกมานั้นให้เสมอกับอก แล้วสวมเครื่องประดับปิดทับไว้ ในตอนท้ายเมื่อพระรามแผลงศรสังหารทศกัณฐ์ ก่อนสิ้นชีพมีคำบรรยายว่า ” อ้นงาช้างซึ่งปักอยู่นั้น หักสะบั้นกระเด็นเป็นสองท่อน ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 399) เป็นไปตามคำสาปของพระอิศวร

ผู้ประพันธ์ได้สร้างความสัมพันธ์ของเนื้อเรื่องในแต่ละส่วนให้เชื่อมโยงกัน อย่างเป็นเหตุเป็นผลกัน จะเห็นได้ว่าเนื้อเรื่อง ลักษณะนิสัย และพฤติกรรมต่างๆ มีเหตุผลรองรับอย่างสมเหตุสมผล ความสลับซับซ้อนและความยืดยาวของเนื้อเรื่องไม่ได้เป็นปัญหาในการรักษารายละเอียดของเนื้อเรื่อง ดูเหมือนมีประเด็นเดียวที่ไม่มีการเชื่อมโยง ก็คือการที่สีดาเป็นธิดาของทศกัณฐ์ หลังจากตอนกำเนิดสีดาไม่ปรากฏว่ามีตัวละครใดกล่าวถึงอีกเลย ทศกัณฐ์ก็ตายไป ทั้งๆที่ยังรักนางและไม่ล่วงรู้ว่านางคือธิดาของตน

2.1.3 โครงเรื่อง

โครงเรื่องของบทละครเรื่องรามเกียรติ์สำนวนนี้ ประกอบด้วยปัญหาอันทำให้เกิดศึกพระรามกับทศกัณฐ์ เริ่มตั้งแต่ความขัดแย้งของฝ่ายเทพซึ่งมีพระอิศวรและพระนารายณ์เป็นผู้นำ กับฝ่ายยักษ์ซึ่งเป็นวงศ์พรหมในนครลงกาซึ่งวงศ์ท้าวธาดาพรหม โดยมีเงื่อนไขหลักคือการปราบอธรรม หรือขจัดความประพฤติผิดที่สร้างความไม่สงบสุขแก่โลก ถึงแม้ศึกพระรามกับทศกัณฐ์มีคำอธิบายว่า สืบเนื่องจากความขัดแย้งตั้งแต่ชนบทถูกพระนารายณ์ปราบปรามก่อน มาถือกำเนิดเป็นทศกัณฐ์ ก็กล่าวได้ว่ามูลเหตุสำคัญของความขัดแย้งซึ่งเป็นสิ่งสนับสนุนในการทำศึกของพระราม ก็คือการกระทำอันเลวร้ายของทศกัณฐ์ ที่ลักพานางสีดาตามदेशของพระราม

ท่ามกลางความขัดแย้งภายนอกก็ยิ่งได้ให้ความสำคัญกับความขัดแย้งภายในใจของตัวละคร สอดคล้องกับพฤติกรรมและลักษณะนิสัยของตัวละครอีกด้วย ในขณะที่พระรามต้องมุ่งมั่นเอาชนะทศกัณฐ์ ก็ต้องเผชิญกับความทุกข์ร้อนในการศึก นับตั้งแต่ความพยายามใช้การเจรจาทางการทูต ความเศร้าโศกเมื่อเข้าใจว่านางสีดาสิ้นพระชนม์ในตอนนางลอย ความหวนไหวเมื่อพระลักษมณ์ถูกอาวุธฝ่ายตรงข้าม จนสิ้นสมประดีถึงห้าครั้งเป็นต้น ส่วนทศกัณฐ์นั้นเมื่อพ่ายแพ้ต่อตันทหาและความเขลาของตน ก็ต้องหาทางเอาชนะศึกทุกวิถีทาง แต่กลับเผชิญความสูญเสียเพิ่มขึ้นทุกขณะ จนแม้รู้ว่าจะต้องสิ้นชีวิตก็สู้สุดส่าห์ออกรบเพื่อรักษาศักดิ์ศรีของตนไว้จนวินาทีสุดท้าย

ในส่วนตัวละครที่เป็นตัวประกอบของทั้งสองฝ่าย ฝ่ายพระรามมีพระลักษมณ์ซึ่งต้องลำบากใจที่ต้องปฏิบัติตามคำสั่งของพระราม แต่ถูกนางสีดาบังคับด้วยเหตุผลที่ไม่อาจหักล้างได้โดยง่าย และที่เห็นชัดว่ามีความขัดแย้งในใจมากกว่าตัวละครอื่น ก็คือพิเภกที่ต้องจัดความสมดุลระหว่างหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายให้จัดมาเกิด กับความผูกพันกับเชื้อวงศ์ในชาติปัจจุบัน แต่บทละครแสดงว่าพิเภกมีความชอบธรรมที่จะทรยศต่อฝ่ายของตนด้วยโครงเรื่องหลักฝ่ายทศกัณฐ์ กุมภกรรณอนุชาผู้มีคุณธรรม แม้ไม่สนับสนุนการกระทำผิดของทศกัณฐ์ ก็จำเป็นต้องรับภารกิจเพื่อบ้านเมือง แม้กระทั่งตัวตาย ไม่ต่างจากอินทรชิตที่ยอมเข้าสู่สนามรบทั้งที่รู้ว่าจะต้องสิ้นชีวิต

หากตัดเอากรณีความขัดแย้งของพระนารายณ์กับนนทกออกไป การที่พระรามต้องออกเดินป่าและสละความเป็นรัชทายาท ก็มีสาเหตุมาจากความผิดพลาดของพระองค์ ที่สร้างความอับอายแก่นางกำนัลชื่อนางกุจจี ด้วยความคึกคะนองแบบเด็ก ๆ เมื่อครั้งทรงพระเยาว์ ความขัดแย้งระหว่างนางค่อมกุจจีและพระรามนี้ถือได้ว่าเป็นความขัดแย้งเบื้องต้น แต่มูลเหตุที่ทำให้พระรามต้องเกี่ยวข้องกับทศกัณฐ์ในชาตินี้ ก็คือความขัดแย้งระหว่างพระราม พระลักษมณ์ และนางสีดากับนางสามนักขานนิษฐาหม้ายของทศกัณฐ์ จนเกิดศึกทูลุหุม ชร ตรีเศียรตามมา ความสูญเสียเชษฐาทั้งสามไม่ได้ทำให้นางสามนัก กลับยังต้องการจะเอาชนะ จึงสร้างเรื่องไปฟ้องทศกัณฐ์ซึ่งมีอุปนิสัยขาดความยับยั้งชั่งใจ ความหลงในตัณหาราคะและอำนาจโทสะของนาง

สามนักขา เป็นเหตุให้นางจงใจกระตุ้นความหลงในตัณหาราคะของทศกัณฐ์ เพื่อแก้แค้นกษัตริย์ทั้งสาม จนสร้างความหายนะแก่บ้านเมืองอย่างรู้เท่าไม่ถึงการณ์

ความขัดแย้งระหว่างพระรามและทศกัณฐ์นั้นกลายเป็นศึกสงครามยืดเยื้อถึงสิบสี่ปี ภายหลังจากการจงถนน ประกอบด้วยศึกต่างๆถึง 15 ศึก โดยเรียกตามผู้นำทัพฝ่ายยักษ์ เช่น ศึกโมยราพ ศึกกุมภกรรณ ศึกอินทรชิต ศึกสหัสเดชะ ศึกสัทธาสูร ศึกวิรุญจำบัง ที่สำคัญคือศึกทศกัณฐ์ 6 ครั้ง ทุกศึกมีลักษณะร่วมคือ การใช้อุบายและแก้กันด้วยอาวุธวิเศษที่ฝ่ายพระรามมีพิเภกชี้แนะ จบด้วยความล้มเหลวพ่ายแพ้ของฝ่ายยักษ์ ทศกัณฐ์ขอแรงทั้งลูกหลานญาติพี่น้องและสหายมาช่วยตนทำศึก แต่ฝ่ายยักษ์ไม่อาจเอาชนะทัพวานรและพระรามได้

สงครามระหว่างฝ่ายพระรามและทศกัณฐ์จบลงด้วยความพ่ายแพ้อย่างราบคาบของฝ่ายทศกัณฐ์ ไม่เพียงต้องสูญเสียวงศ์วานและมองเพื่อนไปมากมาย ยังต้องจบชีวิตและเสียชีวิตเมือง การมุ่งเอาชนะด้วยอุบายหนัดมั่นในศักดิ์ศรีของตน จึงขาดปัญญาที่จะพิเคราะห์ให้ถ่วงถ่วง ครั้นนางมณโฑทูลเตือนสติก็ไม่เชื่อ เมื่อหนุมานลวงเอากล่องดวงใจทศกัณฐ์มาจากฤาษีได้สำเร็จ และทศกัณฐ์ไว้วางใจหนุมานอย่างเต็มที่ หนุมานจึงทำอุบายให้ทศกัณฐ์ตามออกมายังสนามรบ แล้วให้ออกมายืนรับศพพระราม หนุมานชุกล่องดวงใจแลกกับนางสีดา แต่ทศกัณฐ์ยังคงยืนยันที่จะไม่ส่งนางสีดาคืนแก่พระราม แม้รู้ตัวว่าต้องตายก็ขอตายอย่างมีเกียรติ จะไม่ทรยศหัวใจรักของตน ไม่เหมือนเช่นหนุมานที่ “ เป็นพาลทรยศ ” แล้วทวงมงกุฏสังวาลย์ให้แก่หนุมาน หลังจากนั้นก็กลับเข้าเมืองไปลานางมณโฑ ในตอนนี้จะเห็นว่าทศกัณฐ์นั้นหวาดกลัวความตายถึงขนาดสารภาพกับนางมณโฑว่า “ คิดคิดจะใคร่พาอรไท หนีไปอยู่ขอบจักรวาล กับองค์สีดานงลักษณ์ ซึ่งพี่รักยอดสงสาร ให้พ้นภัยเภทเหตุการณ์ ” แต่ “ แล้วคิดบันดาลละอายใจ แก่หมู่เทวสุราฤทธิ ทศทิศจะนิทาได้ อันการที่จะบรรลย์ ใครจะหนีได้ก็ผิดที่ ” จึงขอตายอย่างสมเกียรติ เมื่อนางมณโฑขอให้ส่งนางสีดาคืนแก่พระราม ทศกัณฐ์ตอบว่า “ อตสูตสูรย์แก่เทวานักสิทธิ์วิทยานาคินทร์ จะว่าพี่กลัวรามลักษมณ์ ไตรจักรจะล่วงนิทาลิ้น เราเป็นสุริยวงศ์พรหมินทร์ จะให้โลกดูหมิ่นนั้นจใจ “ (พระบาทสมเด็จพระ-พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 381 – 390) แสดงว่าทศกัณฐ์นั้นรักในเกียรติของตนและวงศ์พรหมมากกว่าชีวิตของตน จึงแข็งใจออกรบอีกครั้งหนึ่ง นอกจากจะอำลานางมณโฑยังได้สั่งเสียให้นางสวามีภักดีต่อพิเภก เหล่านางก้านัลต่างก็รำไห้อาลัยทศกัณฐ์ บทละครในตอนนี้อีกกล่าวถึงคุณงามความดีของทศกัณฐ์สลักับเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นหลังจากที่ไม่มีทศกัณฐ์ โดยแสดงผ่านการพรรณนาอารมณ์ของนางมณโฑและนางสนมก้านัลสลักันไป เป็นการแสดงความเศร้าและเสียดายที่ต้องสูญเสียผู้นำอย่างทศกัณฐ์ไปว่ามีมากเพียงใด ย้ำความรู้สึกของผู้รับสารได้เป็นอย่างดี

กล่าวได้ว่าเหตุการณ์ที่เป็นจุดสูงสุด (climax) ของเรื่องก็คือความพินาศของทศกัณฐ์นั่นเอง กวีให้ความเอาใจใส่ต่อชะตากรรมของฝ่ายปฏิกษมากเป็นพิเศษ ดังเห็นได้ว่าก่อนออกรบทศกัณฐ์ได้แปลงเป็นพระอินทร์ ขณะที่ออกมาออกวังทศกัณฐ์ก็คร่ำครวญใจหายที่

ต้องจากเมืองอันแสนยิ่งใหญ่ราวกับเมืองสวรรค์ และเสียดายที่ต้องละทิ้งความสุขความสนุกในเมืองนี้ไป “ ให้เปล่าเปลี่ยวพระทัยพันทวี ตั้งหนึ่งไม่มีทวยหาญ เหมือนมาแต่องค์พญามาร บันดาลให้เยือกเย็นใจ ” อันที่จริงทศกัณฐ์ออกเดินทัพกับหมู่ทวยหาญ แต่ความทุกข์ทำให้รู้สึกวังเวงใจเหมือนอยู่ผู้เดียว ระหว่างเดินทัพมีนางบอกเหตุร้ายต่างๆมากมาย เช่น “ นกแสบบินเฉี่ยวเองอนรต เสียงโห่ปรากฏตั้งเสียงผี กลาบาตตกลงกลางโยธี แผ่นพื้นปลฟี่เป็นเปลวไฟ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 393) สร้างความทุกข์ทรมานใจแก่ทศกัณฐ์เป็นอย่างมาก ครั้นเมื่อต้องศรพระรามและหนุมานขยี้ดวงใจ ก่อนล้มทิ้งลิบปากของทศกัณฐ์ได้พุดจาฝากฝั่งพิเภกให้ช่วยดูแลวงศ์พรหม ดูแลเมืองลงกา ดูแลนางมณโฑและเหล่าสนมกำนัล แล้วยังขอให้พิเภกอโหสิช่วยปลงศพแก่ตน การสั่งลาพิเภก การสั่งเมืองและการอำลานางมณโฑนั้นเป็นพฤติกรรมที่บ่งชี้ถึงความละเอียดอ่อนแอก่อนและความรักในจิตใจของทศกัณฐ์ เมื่อรู้ตัวว่ากำลังจะเผชิญความตาย เป็นการแสดงความกล้าหาญของทศกัณฐ์ที่จะยอมรับชะตากรรมที่ตนเองเป็นผู้ลิขิต ผู้แต่งได้สร้างภาพชีวิตที่สมจริงและแนบเนียน ซึ่งทำให้บทบาทและพฤติกรรมของทศกัณฐ์นั้นสร้างความประทับใจแก่ผู้อ่านมาจนถึงปัจจุบัน

เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ในโครงเรื่องก็จะเห็นว่า ความเก่งกล้าสามารถของฝ่ายยักษ์และการปกป้องศักดิ์ศรีของทศกัณฐ์ในศึกต่างๆ ทำให้ชัยชนะของพระรามเป็นชัยชนะที่ยิ่งใหญ่ เพราะเป็นชัยชนะที่ไม่ได้มาโดยง่าย กล่าวได้ว่าโครงเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ฉบับนี้มีความเชื่อมโยงสอดคล้องกับพฤติกรรมและลักษณะนิสัยของตัวละคร ความขัดกันอย่างชัดเจนของพระรามและทศกัณฐ์ปรากฏด้วยการปูพื้นตั้งแต่ต้นเรื่อง ว่าพระรามเป็นฝ่ายธรรม ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีความสุขุมรอบคอบ มีความฉลาดเฉลียว รู้จักมอบหมายงานให้แก่ผู้ใต้บังคับบัญชาตามความสามารถและความเหมาะสม ในขณะที่ทศกัณฐ์เป็นกษัตริย์ที่เอาแต่ใจตน ไม่สนใจที่จะใช้หลักความชอบธรรม โมโหมทะลุจุดยืน ใช้อารมณ์มากกว่าเหตุผล และเห็นแก่ตัว พฤติกรรมของพระรามนั้นสัมพันธ์กับลักษณะนิสัย ทรงเป็นลูกที่ดีของบิดา เมื่อทรงทราบว่าพระบิดาได้ให้สัตย์แก่นางไภยเกศว่าจะประทานทุกสิ่งทุกอย่างก็ยินดีสละราชสมบัติแล้วออกเดินป่า เพื่อให้พระบิดารักษาความสัตย์ ตลอดระยะเวลาการเดินทางก็ทรงต้องสู้รบศัตรูมากมาย แต่ก็ทรงใช้ความสามารถและพระสติปัญญาเอาชนะมาได้ แต่เมื่อต้องเผชิญกับความพลัดพรากจากนางสีดา พระองค์ทรงต้องใช้ความอดทนพากเพียรและปัญญาในการแก้ปัญหาต่างๆ แต่เนื่องจากมีผู้ช่วยที่สำคัญ คือ หนุมานและพิเภก แม้แต่การออกรบพระลักษมณ์ก็มักเป็นผู้รับอันตรายก่อนเสมอ บทบาทของพระรามจึงหย่อนลง

เหตุการณ์ย่อย ๆ นอกเหนือจากศึกต่างๆ ก็เป็นเหตุเป็นผลต่อเนื่องกันเป็นเอกภาพ ดังที่พระอิศวรทรงมีพระบัญชาให้พระนารายณ์อวตารมาเกิดเป็นพระราม ตามคำอัญเชิญของท้าวทศรถและสีฤาษี เพื่อหาผู้ที่สามารถปราบเหล่ายักษ์พาลคือทศกัณฐ์และอินทรชิต ซึ่งกำลังสร้างความเดือดร้อนแก่ไตรโลก พระรามทรงลงมาเกิดเป็นโอรสองค์โตของท้าวทศรถและนางเกาสุริยา พระองค์ทรงมีความกตัญญูต่อบิดา ต้องออกเดินป่าเพื่อหลีกเลี่ยงแก่พระพรต

ตามคำขอของนางไถยเกษี เพื่ออนุโลมตามสัตย์สัญญาที่ท้าวทศรถเคยให้ไว้แก่นาง แล้วยังทรงเห็นว่า เป็นโอกาสที่ดีที่จะได้ออกไปปราบพวกยักษ์พาล ตามหน้าที่ที่ได้อวตารมา พระองค์ทรงสละเพศกษัตริย์โดยครองเพศเป็นฤษีในป่าคางคอง โดยไม่อาลัยในราชสมบัติ เมื่อพระลักษมณ์ทรงทราบเรื่องก็เจ็บแค้นแทนพระเชษฐา อาสาช่วยปราบนางไถยเกษี แต่พระรามทรงห้ามไว้เพราะทรงมีความจริงใจที่จะช่วยรักษาสัตย์ของบิดา พระลักษมณ์และนาง สีดาขอตามเสด็จด้วย บรรยากาศเมื่อสามกษัตริย์กำลังจะออกเดินทางจากราชธานีนั้น กวีได้บรรยายให้เห็นถึงความรักความเสียสละที่จะต้องจากความสุขความสนุกและความสะดวกสบายในพระราชวังไปเผชิญกับความยากลำบากกลางป่า แสดงให้เห็นว่าพระราชภารกิจในการรักษาสัตย์ของบิดาครั้งนี้ต้องใช้ความมานะอดทนและความเสียสละอีกทั้งความมุ่งมั่น เมื่อพระพรตพระสัตรีตรูทราบข่าวว่าพระรามละราชสมบัติและออกเดินป่า พระพรตพระสัตรีตรูและมารดาทั้งสามก็เสด็จออกมาตามให้พระรามกลับเมือง แต่พระรามยังคงยืนยันที่จะกระทำตามสัตย์ของพระบิดา แม้ว่าสวรรคตไปแล้ว จึงมอบรองพระบาทต่างพระองค์ แล้วออกเดินป่าให้ไกลจากเมืองอยุธยาให้มากที่สุด เพราะไม่อยากให้พระมารดา และพระอนุชาตามมาขัดขวางความตั้งพระทัย

น่าสนใจว่าโองการที่พระรามได้รับมาจากพระอิศวร และการเป็นองค์อวตารของพระนารายณ์นั้น หมายถึงการเป็นผู้ที่ถูกคัดสรร แต่ยังคงเผชิญกับการทดสอบมากมาย ตลอดระยะเวลาการเดินทางป่าสิบสี่ปี เมื่อสามกษัตริย์ออกเดินทางก็ต้องเผชิญกับการปราบปรามเหล่ายักษ์อธรรมแล้วยังต้องช่วยชีวิตบรรดาผู้ต้องคำสาปตามโองการ เช่นเดินเข้าไปเก็บกินผลไม้ในสวนของยักษ์พิราพ จนต้องต่อสู้กับยักษ์ที่เฝ้าสวน แต่พระรามทรงใช้ฝีมือในการสู้รบเอาชนะได้ หลังจากนั้นยักษ์พิราพก็ออกตามสามกษัตริย์ พิราพพอใจนางสีดาจึงบันดาลให้ฟ้ามืดแล้วลักพาตัวนาง แต่พระรามเข้าช่วยไว้ได้ทันและสังหารพิราพตาย เดินทางต่อมาก็ได้พบนางเสาวรี ซึ่งถูกสาปให้ทุกข์ทรมานจากไฟป่า พระรามทรงช่วยแผลงศรพายวาดดับไฟป่า นางเสาวรีจึงพ้นคำสาป แต่ต่อมาทรงต้องเผชิญปัญหาอันยิ่งใหญ่ เกิดความขัดแย้งกับทศกัณฐ์ ซึ่งกลายเป็นปัญหาอันยิ่งใหญ่ในชีวิตของพระองค์ จะเห็นว่าทศกัณฐ์ไม่ได้ใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหานั้นเป็นความขัดแย้ง มุ่งแต่จะกระทำตามความปรารถนาอันเกิดจากความหลงเมามัวในกามตัณหา หมิ่นประมาทมนุษย์ว่าสู้ตนไม่ได้ และอุปาทานในศักดิ์ศรี จนบานปลายกลายเป็นศึกสงครามนำหายนะมาสู่ตนเองและญาติมิตร ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว

ในฐานะที่รามเกียรติ์เป็นนิยายแบบโบราณ หลังจากชัยชนะของพระรามซึ่งน่าจะถือเป็นจุดสุดขั้นแล้ว ยังมีโครงเรื่องต่อเนื่องไปอีกคือศึกอันเนื่องมาจากความขัดแย้งของทศกัณฐ์กับท้าวทศศิวิวงศ์ นอกจากนี้ในตอนท้ายของเรื่องเป็นตอนที่กล่าวถึงความพลัดพรากของพระรามและนางสีดาอีกครั้ง เพราะพระรามเข้าพระทัยผิดว่านางสีดาวาดรูปทศกัณฐ์ซ่อนไว้ เพราะยังคงอาลัยรักทศกัณฐ์ จึงพิพากษาโดยใช้อารมณ์ให้สังหารนาง แต่บุญญาบารมีของนางสีดาคุ่มครองให้นางรอดพ้นความตาย จนประสูติโอรสและมีเหตุการณ์ที่ชักนำให้พระรามได้พบโอรสจนถึงได้

คืนดีกับนางสีดา โคร่งเรื่องเช่นนี้ก็จะเป็นลักษณะปกติของนิยาย โดยเฉพาะที่มีต้นเค้าจากการสรรเสริญวีรบุรุษ

2.1.4 ความคิดหลัก

บทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-จุฬาโลกาฯ นี้ เกิดขึ้นด้วยความสำนึกในคุณค่าของวรรณคดีในยุคออบกู้และสร้างบ้านเมืองใหม่ บทละครเรื่องนี้มีเนื้อหาทางความคิดอันเป็นแก่นเรื่องสอดคล้องกับโครงเรื่องที่แสดงความพินาศของทศกัณฐ์และเหตุการณ์การสู้รบ ซึ่งจะอภิปรายเป็น 2 ประเด็นคือ ความหลงในตัณหาและอำนาจกับหลักอนิจจัง และกลยุทธ์ในสงคราม

2.1.4.1 ความหลงในตัณหาและอำนาจกับหลักอนิจจัง

ด้วยองค์ประกอบที่ทศกัณฐ์เป็นตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ที่มีบทบาทเด่นในโครงเรื่อง บทละครได้แสดงภาพชีวิตที่ล้มเหลวของผู้มีอำนาจ ที่หลงอยู่ในกามตัณหา และติดยึดอยู่กับอุปาทาน นับจากนางสามนักขางจนถึงทศกัณฐ์ ผู้เป็นต้นตอของปัญหาในโครงเรื่อง ทั้งสองต่างยึดมั่นถือมั่นว่า ตนเป็นวงศ์กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ เป็นผู้ที่เกิดมาใน “ สุริยวงศ์พรหมเมศ ” สืบเชื้อสายจากเทวดาวงศ์พรหม ซึ่งเป็นชาติตระกูลที่สูงส่ง ทศกัณฐ์ภาคภูมิใจในอำนาจที่ได้ปกครองอาณาจักรอันยิ่งใหญ่ มั่งคั่งด้วยทรัพย์สิน แวดล้อมด้วยเหล่านางสนมกำนัลและทหารเอก อีกทั้งยังมีกำลังความสามารถ มีอิทธิฤทธิ์ต่างๆ มากมาย มีลิบเศียรลิบพัศตร์ และมีกรถึงยี่สิบ ซึ่งหมายความว่าดีกว่ามนุษย์ แต่กลับต้องประสบกับหายนะอันยิ่งใหญ่ เพราะไม่อาจสลัดความหลง ความอยากในใจของตนเองได้ จึงกล่าวได้ว่าบทละครได้บ่งชี้ว่า หัวใจเพียงดวงเดียวสามารถควบคุมและชี้ชะตาชีวิตทั้งชีวิตได้

กล่าวได้ว่าจิตใจอันชั่วร้ายของทศกัณฐ์นั้นมีมาตั้งแต่อดีตชาติแล้ว ยกษัตริย์นทกอดีตชาติของทศกัณฐ์ ได้รับประทานพรให้มีนิ้วเพชร ก็นำไปใช้ในทางที่ผิด แก่แค้นเหล่าเทวาทที่เคยหยอกล้อด้วยการดิงทิ้งผมขณะที่ตนล้างเท้าให้ เมื่อพระนารายณ์แปลงเป็นนางราสุวรรณ์อัปสร นนทกก็หลงในความงามร้ายรำตามนาง จนเปลือยใช้นิ้วเพชรชี้ขาดตนเองล้มลง จึงรู้ว่าพระนารายณ์ลงมาปราบ ก่อนตายได้ตำหนิพระนารายณ์ว่า “ เหตุใดมิทำซึ่งหน้า มารยาเป็นหญิงไม่บัดสี ” นนทกเชื่อว่าตนแพ้เพราะไม่ได้มีสี่มือ จึงกล่าวว่า “ แม้นสี่มือเหมือนพระองค์ทรงชัย ที่ไหนจะทำได้ดังนั้น ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 48 - 49) เมื่อเกิดเป็นทศกัณฐ์ เป็นยักษ์ลิบเศียรลิบมือและเรื่องฤทธิ์ มีทั้งปัญญาและความสามารถ ตลอดจนบริวารห้อมล้อมมากมาย ซึ่งเทียบได้กับความเหนือกว่าคนธรรมดาเศียรทั้งสิบและยี่สิบมือของตนนั้น ก็ไม่ได้ช่วยให้หัวใจดวงเดียวของตนรอดพ้นจากกามตัณหาราคะและความหลงได้ อำนาจกลับยิ่งเสริมกิเลสดังที่เมื่อนนทกได้รับพรอันประเสริฐแล้วกลับลืมคำที่ตนเคยให้ไว้ว่าจะตั้งอยู่ในธรรม และเมื่อได้มาเกิดเป็นทศกัณฐ์ ผู้ซึ่งมีความพร้อมพรั่งเหนือกว่าผู้อื่น กลับกำเรือบอหังการ กระทำการเบียดเบียนผู้อื่น การที่นนทกถูกไล่ลงจาก

สวรรค์ และการที่ทศกัณฐ์ผู้ยิ่งใหญ่ต้องพ่ายแก่พระรามนั้นเป็นการแสดงให้เห็นความต่อเนื่องของความคิดที่ว่า ผู้ที่ประพฤติผิดศีลธรรมอันเป็นกติกาสังคมนั้น ต้องถูกกำจัดไป

ในแง่ที่ศีลธรรมเป็นสิ่งกำกับอำนาจและการใช้อำนาจ ก็เห็นได้ว่าการละเมิดหลักศีลธรรมเท่ากับการนำตนไปสู่การสูญเสียบอำนาจ ทั้งนี้ความร้ายแรงของการละเมิดศีลธรรมของผู้มีอำนาจ ก็เป็นข้ออ้างอันชอบธรรมของการปราบปราม ที่ฝ่ายธรรมะต้องกระทำต่อฝ่ายอธรรม จุดอ่อนของทศกัณฐ์คือความลุ่มหลงและโทสะ อีกทั้งความตระหนงไม่ฟังคำทัดทานของใคร เห็นได้ตลอดเรื่อง ดังที่ก่อนจะลักพานางสีดา นางมณฑิไต้ทูลเตือนว่าการแก้แค้นพระรามด้วยการลักพานารีของผู้อื่นมานั้น เป็นความคิดที่ผิดประเวณี เช่นเดียวกับที่มารีศเรียกร้องให้ทศกัณฐ์ใช้ปัญญาและความถูกต้องในการแก้ปัญหา ทูลว่าทศกัณฐ์ควรจะพึงพอใจในตัวของตัวเอง เพราะทรงเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ มีเหล่าสนมกำนัลมากมาย อย่าไปให้ความสำคัญแก่นางสีดา เพราะการลักพาตัวนางมานั้นจะก่อให้เกิดศึกสร้างความเดือดร้อนให้แก่บ้านเมือง ทศกัณฐ์ไม่ฟังเหตุผลของมารีศ กลับยิ่งกริ้วโกรธประกาศออกมาว่า “ เหวยเหวยมารีศจ้งไร ถึงจะเกิดศึกใหญ่ไม่กลัวกัน แม้นมิไปตามประกาศิต กูจะล้างชีวิตให้อาสัญ ลูกเมียโคตรวงศ์พงศ์พันธุ์ อันจะเหลืออยู่นั้นอย่าสงกา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ , 2540 ก : 521) เมื่อทูลห้ามปรามเท่าใดทศกัณฐ์ก็ไม่ฟังอีกทั้งยังทวีความโกรธเกรี้ยวถึงขั้นคาดโทษแก้ตนและครอบครัวมารีศจึงจำต้องแปลงเป็นกวางทองไปลวงล่อนางสีดา

อย่างไรก็ตามในแง่ที่คนไทยไม่ได้นับถือพระผู้เป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์เหนือไตรสรณาคมน์ พระรามผู้มีความชอบธรรมในการปราบฝ่ายอธรรม ก็ถูกวิพากษ์วิจารณ์ด้วยในแง่ที่เป็นส่วนหนึ่งของปัญหา ดังในตอนที่ถูกภรรยามุดเป็นปรีศนาว่า “ ซีโจด หลึงโหดมารยาข้างงารี ชายทรชน ” ตีความได้ว่าศึกสงครามครั้งนี้เกิดขึ้นจากความบกพร่องของบุคคลทั้งสี่ไม้น้อยกว่ากัน ซีโจดคือพระรามทิ้งให้เมียอยู่ลำพังในป่า หลึงโหดมารยาคือนางสีดานักขาซึ่งแต่งเรื่องจนกลายเป็นปัญหาบานปลาย ข้างงารีคือทศกัณฐ์ไปลักพาเมียผู้อื่นมา และชายทรชนคือพิเภกที่ทรยศหักหลังญาติวงศ์ไปเข้าข้างศัตรู ในบทละครเรื่องรามเกียรติ์สมัยอยุธยามีการเรียกชื่อพระรามว่าพระพุททพงศ์ คือวงศ์ของพระพุทธเจ้า ดาวรัตน์ ชูทรัพย์ (2541 : (23)) มีความเห็นว่า เป็นความพยายามแสดงคติว่าพระนารายณ์จะได้อวตารเป็นพระพุทธเจ้า ผู้วิจัยเห็นแย้งว่า คำเรียกพระรามว่าพระพุททพงศ์อาจจะแสดงว่าพระองค์อยู่ในฐานะกษัตริย์ทั้งนี้ตามคติไทยกษัตริย์ทรงมีสถานะเป็นพระพุทธเจ้า¹² แต่บทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชานิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 มีวัตถุประสงค์บางอย่างจึงปรับให้สื่อความหมายใหม่ ดังที่ได้เน้นว่า “ ทรงเพียรตามเรื่องนิยายไสย ” การเน้นความเป็นนิยายของศาสนาอื่นเท่ากับให้ความสำคัญของการอวตารของพระนารายณ์มาเป็นพระรามในโลกวรรณศิลป์ จึงไม่เรียกพระรามว่าพระพุททพงศ์เหมือนฉบับสมัย

¹² คนไทยมีคติความเชื่อว่าการกษัตริย์ไทยคือพระโพธิสัตว์ซึ่งกำลังบำเพ็ญบารมีเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ดังเห็นจากคำสรรพนามบุรุษที่ 1 เมื่อคนสามัญกราบบังคมทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้า

อยุธยา เห็นได้ว่าการแทรกหลักรวมและการวิพากษ์วิจารณ์ที่แฝงไว้ เป็นความคิดหลักที่เด่นกว่าการเน้นศรัทธาและความจงรักภักดีต่อพระรามในฐานะพระผู้เป็นเจ้า ผู้อ่านรามเกียรติ์จึงไม่หวังจะได้รับคุณวิเศษ คือล้างบาปและประสบความสำเร็จในชีวิตทางโลก ดังความเชื่อว่ารามายณะนั้น “ ผู้ใดอ่านแม้แต่โคลงเดียวถ้าไม่มีลูกก็จะได้ลูก ถ้าไม่มีทรัพย์ก็จะได้ทรัพย์และพ้นบาปกรรม ” (เสฐียรโกเศศ , 2531 : 90)

การแทรกคติธรรมทางพุทธศาสนาในเรื่องนี้มักเป็นการแสดงมูลเหตุของปัญหา ดังที่ทศกัณฐ์สুবินนิมิตว่าพญาแครงสีขาวยินมาจากทิศเหนือไล่จิกตีโอกาสีดำซึ่งบินมาจากทิศตะวันตก อีกาพ่ายแพ้กกลงไปทุรนทุรายอยู่บนดินกลายเป็นตนในมือถือกะลามันน้ำมันยางแล้วมีหญิงหนึ่งวิ่งมาจุดไฟ ไฟจึงไหม้ลามมาถึงมือของตน พิเภกทูลทำนายว่าเป็นลางร้าย ทศกัณฐ์คืออิกาดำต้องพ่ายแพ้แก่แครงขาวซึ่งก็คือพระราม นางสำมนักขาคือกะลานั้นน้ำมันยางและเป็นหญิงที่วิ่งเข้ามาจุดไฟ ส่วนไฟที่เผาผลาญจนถึงมือของทศกัณฐ์คือนางสีดา นางจะทำให้พระรามต้องยกพลเข้ามาสร้างความเดือดร้อนแก่กรุงลงกา ทศกัณฐ์กลัวจึงขอวิธีการสะเดาะเคราะห์ พิเภกทูลว่าในตำราไม่มีวิธีที่จะสะเดาะเคราะห์มีเพียงวิธีผ่นปรนไม่ให้ถึงแก่ชีวิต แต่

จะได้ก็ด้วยสัตย์ธรรม์	ถือนั่นในความสุจริต
จงตั้งอยู่ในทศพิธ	ดับจิตโมหันธ์ฉันทา
อย่าโลภหลงงวดยตัวรสรัก	คิดหักซึ่งความเส่นหา
จงส่งองค์นางสีดา	ไปให้สามีอรไท

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ , 2540 ข : 165)

การพ่ายแพ้ต่อทหารเอกของพระรามถึงสามครั้งคือ หนุมาน องคต พาลี ทำให้ทศกัณฐ์ตระหนกกว่าศึกครั้งนี้เป็นศึกใหญ่ ซึ่งเกิดจาก “ เหตุด้วยพิเภกน้องกู ไปอยู่เป็นหนอนบ่อนไส้ ” ฝ่ายพระรามจึงสามารถหาวิธีเอาชนะฝ่ายตนได้ กรณีพิพาทนี้กลายเป็นเรื่องความมั่นคงของบ้านเมือง มีรับสั่งให้เหล่าเสนาช่วยกันเสนอหาวงศวานฤาดีมิตรมาช่วยกรุงลงกาทำศึกกับพระราม จะเห็นได้ว่าความผัดใจกันของพระรามกับทศกัณฐ์ได้ขยายวงจากการพิพาทส่วนตัว กลายเป็นศึกใหญ่ที่กระทบต่อวงศ์ยักษ์ สาเหตุของศึกอันเนื่องมาจากการแย่งชิงตัวนางสีดานั้น ไม่ได้ระบุไว้ในสารนี้ ตัวละครฝ่ายยักษ์ก็ไม่เคยให้ความสำคัญที่จะถามถึงที่มาที่แท้จริงของความบาดหมาง กลายเป็นว่าศึกครั้งนี้เกิดขึ้นเพราะฝ่ายพระรามเริ่มก่อน ด้วยการยกทัพมารุกรานกรุงลงกา แล้วฆ่าฟันบรรดายักษ์ทั้งหลายโดยไม่มีต้นสายปลายเหตุ ไมยราพรู้สึกโกรธแค้นพระราม ที่กระทำการอันเป็นการดูหมิ่นเผ่าพงศ์ของตน โดยไม่ได้ถามถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดศึก และยังคิดว่าจะแก้ปัญหาก็ได้โดยง่าย

ความตายของไมยราพสร้างความเศร้าสลดใจแก่ทศกัณฐ์ชั่วระยะสั้น ๆ เสียตายชีวิตไมยราพแม้ว่าจะมีทั้งฤทธิ์เดชและความสามารถ ทศกัณฐ์เห็นว่าการตายของไมยราพไม่สม

กับเกียรติของวงศ์พรหม เพราะไปพ่ายแพ้แก่ “ ใอลิงทรลักษณ์ ” ซึ่งเป็นเพียงสัตว์เดรัจฉาน เมื่อเทียบกับต้นวงศ์ของตน หมายความว่าทศกัณฐ์ตัดสินคุณค่าและความสามารถกันที่ชาติพันธุ์ และไม่ได้ใช้ปัญญาพิจารณาว่าต้นตอของการตายของญาติพี่น้องที่ผ่านมานั้น คือความผิดพลาดของตนเองแทนที่จะหาวิธีระงับการสูญเสียต่อไป ในทางตรงกันข้ามทศกัณฐ์กลับนั่งนึกว่า “ จะได้ใครเป็นจอมโยธา ออกหักที่กล้าไฟรี ตรีกรีโตรูในพงศ์พันธุ์ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ , 2540 ข : 300) เมื่อนึกขึ้นได้ว่ามีกุมภกรรณอนุชาผู้ซึ่งมีความสามารถเก่งกล้าสามารถและฉลาดเฉลียว จึงรับสั่งให้กุมภกรรณเป็นแม่ทัพออกรบทัพพระราม กุมภกรรณเป็นยักษ์ผู้มีคุณธรรม รู้ดีว่าศึกครั้งนี้เกิดจากการติดตามมาเอาตัวนางสีดาคืน จึงทูลให้ทศกัณฐ์ส่งนางสีดาคืน แล้วกล่าวเตือนว่าปัญหาอยู่ที่หลงเชื่อคำเพ็ดทูลของนางสามนักษา ทศกัณฐ์ไม่พอใจที่กุมภกรรณโต้แย้ง พาลว่าฉลาดกลัวและไม่รักเผ่าพงศ์ กุมภกรรณเห็นว่าพระเชษฐาโกรธเกรี้ยว จึงจำใจยกทัพออกไป แม้ว่ากุมภกรรณจะมีทั้งฝีมือและความฉลาดเฉลียว แต่ก็ไม่อาจเอาชนะทหารพระรามได้ ครั้งหนึ่งกุมภกรรณพลีขันธ์พล้ำถูก หนุมานและสุคริพตัดหูตัดปากจนท้อใจ แต่เมื่อกลับมาเผ่าทศกัณฐ์ก็เกิดมานะขึ้นอีกครั้ง แต่ในท้ายที่สุดกุมภกรรณก็ถูกศรพระรามสังหาร ทศกัณฐ์เศร้าเสียใจรำพันถึงกุมภกรรณ อินทรชิตคิดแค้นใจที่ กุมภกรรณต้องตายด้วยน้ำมือมนุษย์ จนเกิดมานะ

อินทรชิตโกรธแค้นและคิดว่าตนก็มีฤทธิ์เดชถึงขนาดที่ปราบพระอินทร์ได้ จึงเห็นว่าศึกพระรามไม่หนักหนาสำหรับตน จึงอาสาทศกัณฐ์ออกทำศึก ส่วนนางมณฑาเป็นกังวลว่าอินทรชิตอาจพลีขันธ์พล้ำแก่ทหารพระรามได้ แต่ไม่กล้าขัดความประสงค์ของทศกัณฐ์ และไม่อาจตัดทอนความเชื่อมั่นของอินทรชิตได้ แต่เมื่อได้ประฝีมือกับทหารพระราม อินทรชิตก็รู้ว่าลิงและมนุษย์นั้นมีฤทธานุภาพ ปัญญา ความสามารถไม่ได้ด้อยกว่า สามารถหาแก่นคราคบาศช่วยชีวิตพระลักษมณ์ไว้ได้ทันเวลา และสังหารขุนยักษ์ เช่น มังกรกัณฐ์และกำปันทออกมาขัดตาทัพ แม้ว่าอินทรชิตจะใช้พลังความสามารถอิทธิฤทธิ์เวทมนต์คาถาและกลลวงต่างๆ ก็ไม่สามารถเอาชนะพระรามได้และถูกพระรามสังหาร

เมื่อต้องสูญเสียอินทรชิตทศกัณฐ์เศร้าเสียใจมาก คำรำพันของทศกัณฐ์บ่งบอกว่าทศกัณฐ์เห็นว่าพิเภกบอกความลับทำให้อินทรชิตพ่ายแพ้ บ่งชี้ว่าทศกัณฐ์เป็นผู้ที่ไม่ยอมรับความจริง ดิตยิดกับความหลงและอุปาทานในชาติกำเนิด ทศกัณฐ์แค้นเคืองพระรามถึงขนาดที่ “ หักรักรางสีดาเสียได้ ” คิดสังหารนางสีดาเพื่อแก้แค้นพระราม แต่เมื่อเปาวนาสุรทูลตัดทอนว่า แม้จะฆ่านางอินทรชิตก็ไม่ฟื้นขึ้นมา อีกทั้งจะเป็นที่ตินินที่ทำร้ายผู้หญิง แล้วกล่าวชมนางว่าไม่มีใครงามสู้นางได้ นางควร “ เป็นขวัญเมืองมาร ” ทศกัณฐ์ได้ยินคำชมโฉมของนาง ก็กลับเกิด “ ความรักซาบซ่านทุกขุมขน ให้มีดมนในการเส่นหา อันซึ่งกริ้วโกรธโกรธา ก็เคลื่อนคลาเสื่อมคลายหายไป ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ , 2540 ค : 10 - 11)

ทศกัณฐ์จึงจัดทัพพร้อมด้วยโอรสสิบบริด ยกออกไปประมือกับพระราม ศึกครั้งนี้ทศกัณฐ์พ่ายแพ้พระราม โอรสทั้งสิบถูกสังหาร เมื่อกลับมาถึงเมืองก็ส่งสารเชิญสหายคือ

สหัสเดชะและมูลพลัมยกทัพออกมาช่วยแต่ก็ต้องพ่ายแพ้และถูกทหารพระรามสังหาร ทศกัณฐ์ได้ขอแรงแสงอาทิตย์พระนัดดาให้มาช่วยปราบปรามพวกพระราม แต่ก็ต้องพ่ายแพ้จนถูกฆ่าตายไปอีกเช่นกัน ทศกัณฐ์จึงต้องยกทัพออกไปด้วยตัวเองเป็นครั้งที่สอง แต่ก็ไม่สามารถเอาชนะพระรามได้ สัตถุพระสหายและตรีเมฆพระนัดดาช่วยทำศึก แต่ยักษ์ทั้งสองก็ต้องถูกสังหารไปอีก ทศกัณฐ์จึงตั้งกิจพิธีอุโมงค์ เพื่อให้มีนิวเพชรและเป็นอมตะ แต่ปรากฏว่าต้องเสียกิจพิธีไป เพราะไม่อาจทนเห็นหนุมานลวนลามนางมณโฑได้ บทละครใช้คำพูดที่สุครีพหนุมานและนิลนทก์กล่าวเยาะเย้ยทศกัณฐ์ว่า “ ส่วนเมียของเอ็งนั่นเอ็งรัก ไปลักเมียเขาสิทำได้ ” เน้นย้ำความหลงของทศกัณฐ์ แม้เสียกิจพิธีทศกัณฐ์ก็ยังไม่ย่อท้อ คิดหาผู้ที่จะมาช่วยตนทำศึก ทั้งสหายและนัดดาคือวิรุญจำบังและ สัทธาสูรเต็มใจมาช่วยรบ เพราะทนไม่ได้ที่วงศ์ยักษ์จะต้องถูกมนุษย์คุกคาม แต่ทั้งวิรุญจำบังและ สัทธาสูรก็ต้องถูกกองทัพพระรามสังหาร

เมื่อสิ้นญาติพี่น้อง และเพื่อนฝูงไปมากมาย ทศกัณฐ์นึกได้ว่าพระอัยกาคือท้าวมาลีราชเป็นผู้มีวาจาสิทธิ์ ก็คิดลวงให้ท้าวมาลีราชกล่าวแข่งพระราม เมื่อมีการไต่สวนปรากฏว่าทั้งหลักฐานและพยานต่างๆบ่งชี้ว่า กรณีความบาดหมางนี้เกิดจากทศกัณฐ์ไม่ตั้งอยู่ในสัจพรากนางสีดามาจากพระราม ท้าวมาลีราชพิพากษาให้ทศกัณฐ์คืนตัวนางสีดาแก่พระราม เพื่อยุติศึกเสีย ทศกัณฐ์กลับตั้งใจไม่ยอมรับความจริงแล้วยังพาลให้ร้ายผู้อื่น อ้างว่านางสีดาให้การใส่ร้ายตน เมื่อครั้งที่ตนพบนางในป่านั้นทราบว่ามีลูกผัวหาจึงพามา แล้วแก้ตัวว่าที่ตนไม่อาจจะให้เทวดาองค์ใดมาเป็นพยานก็เพราะ “ มีพยาบาลเข้ามาช้านาน ” ด้วยเคืองที่พ่ายแพ้ อินทรชิตโอรสของตน ส่วนพระรามมีเทวานางฟ้าคอยช่วยอุปถัมภ์ แม้คืนนางสีดาไป ญาติและสหายที่ถูกพระรามสังหารก็ไม่ฟื้นคืนชีพ ท้าวมาลีราชโกรธทศกัณฐ์ที่ “ ดึงดันองอาจอหังการ์ ” จึงกล่าวตำหนิตศกัณฐ์อย่างรุนแรงว่าเป็น “ ไ้อัทรชนคนพาล ” เสียแรงที่เกิดมาในวงศ์พรหม มีทั้งสมบัติและความสามารถ แต่กลับ “ ... ไม่รักยศ...ไม่รักสุริยวงศ์ยศ ” ประพฤติชั่ว “ พอใจทรลักษณ์ ” เพราะ “ ลูแก่โลกหลงเมามัว ถือเอาที่ชั่วว่าเป็นดี ” แล้วกล่าวสาปแช่งให้ทศกัณฐ์ “ ... วิบัติอัปรีดิ์ อย่ามีสิ่งซึ่งสภาวะ มาตรแมนจะออกต่อยุทธ์ ให้ตายด้วยอาวุธแสงศร ขององค์พระรามสี่กร พ่ายแพ้ฤทธิรอนทุกวัน ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 225 – 228)

ทศกัณฐ์โกรธแค้นพระอัยกาและเหล่าเทวดา ถึงขนาดทำพิธีเผารูปเทวดาและซุบซอกกบิลพัฑฒ พระอิศวรรับสั่งให้เทพบุตรพาลีลงมาทำลายพิธี เข้าใจว่าเป็นแผนการของพิเภก เมื่อออกรบจึงบริภาษพิเภกว่า “ ไม่รู้จักคุณ ” ทศกัณฐ์พุ่งหอกเพื่อสังหารพิเภก พระลักษมณ์ออกป้องกันพิเภกหอกจึงปักอกพระลักษมณ์ พิเภกบอกวิธีแก้ ทศกัณฐ์ยิ่งแค้นพิเภกเพราะมั่นใจว่าพระลักษมณ์ต้องตายเพราะฤทธิ์หอกของตน ในตอนที่หนุมานตามมาเอาหินบดยาที่ตนหนุนนอนได้ผูกผมตนกับนางมณโฑ สาปซ้ำให้นางมณโฑตบหัวตนสามครั้งผมจึงจะหลุดออกจากกัน สร้างความเจ็บปวดใจแก่ทศกัณฐ์มาก จนถึงขนาดรำพันในชะตาของตนเองว่า “ ไ้อั

อนิจจาตัวกู เสียแรงรู้วิธยากล้ำหาญ อานุภาพปราบทั่วจักรวาล มาได้อัประมาณเสียครั้งนี้ ”
(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 251 – 269)

ทศกัณฐ์ยิ่งแค้นพิเภกก็ยังคิดหาวิธีจะเอาชนะพระรามให้ได้ ทักษณาสุรมาช่วยทำศึก ก็ต้องพ่ายถูกพระรามแผลงศรสังหาร ทศกัณฐ์หมดหนทางจะรับมือกับทัพพระราม จึงขอให้นางมณโฑทำพิธีสัจชีพปลุกเสกน้ำทิพย์ เพื่อพรอมปลุกชีพยักษ์ที่ตายให้ฟื้นเป็นปีศาจยักษ์ต่อสู้กับทหารพระราม พิเภกบอกวิธีแก้โดยให้หนุมานแปลงเป็นทศกัณฐ์ ทำลายพิธีหุงน้ำทิพย์ของนางมณโฑด้วยการทำสิ่งต้องห้ามคือ “ ความประติพัทธ์เสนาหา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 308) ร่วมรักกับนางและรื้อโรงพิธีออก ทศกัณฐ์จึงพ่ายแก่พระรามหนีกลับกรุงลงกา จนในท้ายที่สุดทศกัณฐ์ก็หลงกลหนุมานที่เข้ามาสวมมิกัดี้ จนถูกลวงเอากลองดวงใจ ชีวิตของทศกัณฐ์ก็อยู่ในกำมือของหนุมาน ทศกัณฐ์ปฏิเสธโอกาสที่จะรอดชีวิต ผู้อ่านจึงได้เห็นถึงแม้ทศกัณฐ์มีความหลงผิด แต่ก็ยังมีความผูกพันอย่างลึกซึ้ง และมีความเด็ดเดี่ยวในจิตใจ ดังกล่าวว่า

	จะไว้เกียรติไปในชาติรี
ว่าเรารู้ตายด้วยความรัก	ให้ไตรจักรรู้ทั่วทุกชาติ
อันโฉมนางสีดาเทวี	ที่เราจะส่งอย่าสาบกา
แม้ว่าชาตินี้มีได้ชม	จะขอสมนางในชาติหน้า
ให้ได้โฉมของศรีสีดา	

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 381)

ทศกัณฐ์กลับกรุงลงกาเพื่อลานางมณโฑ และได้ยอมรับว่าตนนั้นบกพร่องที่ “ มิเชื่อฟังกัลยา ชะรอยว่าเวรามาตามทัน จะคิดสิ่งไรก็วิปริต สารพัดมีดมิตด้วยโมหันธ์สำหรับวิบากจะจากกัน ที่ผิดนั้นเห็นว่าเป็นดี ” กวีแทรกหลักธรรมด้วยศัพท์ทางพุทธศาสนา ให้ทศกัณฐ์ประจักษ์ด้วยตนเองว่าเหตุการณ์ที่ผ่านมาเกิดขึ้นเพราะตนประพฤติผิด “ มีดมิตด้วยโมหันธ์ ” แต่เหตุการณ์ก็หายไปเสียแล้ว ทศกัณฐ์ขอตายอย่างสมเกียรติ จึงแปลงเป็นพระอินทร์นำทัพออกรบครั้งสุดท้าย หนุมานขยี้ดวงใจพร้อมกับที่พระรามแผลงศรต้องอกทศกัณฐ์ล้มลง ความยึดมั่นในอุปาทาน ทำให้ทศกัณฐ์พบกับจุดจบของชีวิตที่น่าอนาถใจ แต่ก็ทำให้ทศกัณฐ์เป็นผู้พ่ายแพ้ที่ยิ่งใหญ่ เนื้อหาเหล่านี้แสดงว่ากวีเขียนอย่างเข้าใจชีวิต เข้าใจปัญหาของปุถุชนและแยกแยะได้ว่า เราสามารถให้ความชื่นชมต่อบุคคลที่หลงผิดแต่ยอมรับความจริงได้

ความหายนะจากการใช้ชีวิตในหนทางอวิชชานั้น เป็นเนื้อหาที่ให้ความเข้าใจจุดอ่อนของความเป็นมนุษย์ นอกเหนือจากการสติเทพเจ้า ถึงแม้บทธระครมีเค้าจากการเชิดชูพระนารายณ์เหนือพระพรหม ซึ่งอาจจะเกิดขึ้นเมื่อมีการแยกนิกายเป็นสามนิกายตามพระผู้เป็นเจ้าของทั้งสามในศาสนาพราหมณ์ รามายณะเป็นบทประพันธ์ในไวศณวนิกาย แต่การแสดงระบบ

จักรวาลที่เทพฝ่ายหนึ่งเป็นผู้คุมระเบียบความสงบ ก็ต้องมีความชอบธรรมด้วยความคิดทางศีลธรรม เมื่อรามเกียรติ์ได้ปรับมาเป็นเรื่องเล่าในกรอบวัฒนธรรมไทย ยังสร้างพลังแห่งการเรียนรู้ว่าความลุ่มหลงนั้นสามารถนำความพินาศอันใหญ่หลวงมาให้แก่ชีวิต กวีแฝงการวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาศีลธรรมของตัวละคร ไว้ในโครงเรื่อง ดังอภิปรายไปแล้ว โดยยังรักษาความยิ่งใหญ่ของฝ่ายปักษิปักษ์ไว้ จึงยังเพิ่มการครุ่นคิดของผู้อ่าน ทศกัณฐ์ซึ่งสืบทอดการแก้แค้นจากชาติที่เป็นนนทก ก็มีได้ถูกสาปให้เป็นผู้ลุ่มหลง หากแต่มีความลุ่มหลงด้วยตนเอง ดังนั้นคุณธรรมที่ปรากฏในเรื่องก็คือคติในพุทธศาสนา พุทธศาสนามองว่าชีวิตเป็นทุกข์ การแก้ปัญหาความทุกข์ของชีวิตกระทำได้ด้วยการใช้วิชา หรือการอยู่ในศีลในธรรม และใช้ปัญญาแยกแยะความจริงความลวงออกจากกัน จึงจะหลุดพ้นจากสังสารวัฏ ความลุ่มหลงอย่างไร้สติของทศกัณฐ์เป็นตัวอย่างของชีวิตที่ประสบความพินาศ และต้องเผชิญกับความเป็นอนิจจังของทรัพย์สมบัติหรือแม้แต่อำนาจ สอดคล้องกับคำเตือนท้ายพระราชนิพนธ์ว่า “ใครฟังอย่าได้ไหลหลง จงปลงอนิจจังสังขาร” เมื่อใจที่เต็มไปด้วยวิชาเรียกร้องให้กระทำการใด โดยไม่ได้ยับยั้งั้งใจ ไม่ใช้ปัญญาพิเคราะห์มูลเหตุของปัญหา ชีวิตของทศกัณฐ์จึงต้องพบกับหายนะ

บทละครได้แสดงปัญหาของชีวิตที่หลงอยู่ในอุปาทานและความปรารถนาของตน ผ่านลักษณะนิสัยและโครงเรื่อง ส่วนบรรดายักษ์ที่มาช่วยทศกัณฐ์ทำศึกนั้นก็ยึดมั่นในอุปาทานรักพวกพ้องจนละเลยความถูกต้องยุติธรรม ไม่ใช้ปัญญาพิเคราะห์ จนพากันจบชีวิตลงอย่างน่าสมเพช กล่าวได้ว่าบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ นี้มีเนื้อหาสำคัญชี้ให้เห็นว่าความบกพร่องทางจริยธรรมนำความหายนะมาแก่ทุกชีวิต เมื่อประมวลบริบททางสังคมและวัฒนธรรมในรัชสมัยนั้น จะเห็นได้ว่าเป็นช่วงที่บรรดาชนชั้นนำผู้ซึ่งเคยสัมผัสกับความยิ่งใหญ่ของบ้านเมืองเดิม และเผชิญกับความสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่สามารถกอบกู้บ้านเมืองขึ้นมาใหม่ มีการฟื้นฟูการศึกษาเรียนรู้ เกิดบรรยากาศความแบ่งบานทางปัญญา ประกอบกับกุศโลบายขององค์พระมหากษัตริย์ในการฝึกฝนใจประชาชน ไม่ว่าจะเป็นพระราชาบายเกี่ยวกับพุทธศาสนา และพระราชาบายในการฟื้นฟูศิลปะวิทยาการแขนงต่างๆ จึงเป็นที่มาของการเน้นเนื้อหาทางความคิดในเชิงปรัชญาดังกล่าวมาแล้ว

แนวคิดในรามเกียรติ์เมื่อเปรียบเทียบกับปรัชญาศาสนาพราหมณ์ เห็นได้ว่าต่างกันมาก ในข้อที่ศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาที่ยึดมั่นในทางโลก มิใช่ความหลุดพ้นจากโลก ดังที่ในอุดมการณ์ของพระเวท พราหมณ์ต้องเป็นผู้ครองเรือนและต้องมีลูกสืบสกุล “ มิฉะนั้นชีวิตจะไม่สมบูรณ์ ในฐานะที่เกิดในสกุลพราหมณ์ ” (โชติ , 2542 : 42 – 43) คำของความเชื่อแบบพราหมณ์ในรามเกียรติ์จึงเห็นได้จากกำเนิดของตัวละครภายหลังจากการทำลายตะบะของฤาษี¹³

¹³ ไม่ได้หมายความว่าตรงตามรามายณะทุกแห่ง แต่เป็นเรื่องเล่าที่อาจแทรกเข้ามาและสะท้อนวิถีคิดเกี่ยวกับชีวิตของพราหมณ์ อนึ่งอาจอธิบายแนวคิดของพราหมณ์ได้ว่า มีกำเนิดจากวัฒนธรรมนักรบหรือปุโรหิตประจำ

2.1.4.2 กลยุทธ์ในสงคราม

เนื้อหาเกี่ยวกับการทำสงครามระหว่างทัพของพระราม ซึ่งมีลิงเป็นกำลังพลกับฝ่ายยักษ์ของทศกัณฐ์ เพื่อแย่งชิงตัวนางสีดา ให้ความบันเทิงเรื่องการเอาชนะด้วยยุทธวิธีและกลยุทธ์ สอดรับกับบริบททางสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ ซึ่งยังคงมีศึกสงครามทั้งภายนอกและภายในอาณาจักร ตั้งแต่ต้นรัชกาลจวบจนสิ้นรัชกาล เช่น ในปี พ.ศ. 2327 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ โปรดเกล้าฯ ให้ยกทัพไปตีเมืองไซ่ง่อน ในปี พ.ศ. 2328 มีศึกพม่าครั้งที่ 1 (สงครามเก้าทัพ) ในปี พ.ศ. 2329 ศึกพม่าครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2330 ศึกพม่าครั้งที่ 3 ในปี พ.ศ. 2332ปราบปัตตานี ปี 2336 ศึกพม่าครั้งที่ 4 ปี พ.ศ. 2338 ศึกพม่าครั้งที่ 5 และแม้แต่ในปี พ.ศ. 2340 ซึ่งเป็นปีซึ่งทรงมีพระราชดำริให้มีการประชุมกวีขึ้นรวบรวมและเรียบเรียงบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ขึ้นเป็นฉบับหลวง ยังคงมีศึกพม่าครั้งที่ 6 (สุรพงษ์ โสธนะเสถียร , 2526 : 401 – 402) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ ก็ทรงให้ความสนพระทัยในกิจของทหารตั้งแต่เมื่อครั้งที่ยังทรงรับราชการในเจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิต และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ๑ พระองค์ทรงออกรบเป็นจำนวนถึง 11 ครั้ง จึงน่าจะแน่ใจว่าเนื้อหาอันเกี่ยวเนื่องกับการทำศึกสงครามนั้นมีความหมายและความสำคัญอย่างไรในวรรณคดีเรื่องนี้

ก ความสำคัญของความรู้

ความคิดหลักของบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 นี้ นอกจากที่กล่าวไปแล้วยังมีการให้ความสำคัญกับกลยุทธ์ในสงคราม โดยต่างฝ่ายต่างก็ใช้ทั้งเล่ห์กลอุบายต่างๆ มีการใช้เวทย์มนตร์คาถาและของศักดิ์สิทธิ์ กล่าวได้ว่ามีการชิงไหวชิงพริบและใช้ปัญญาความรู้ที่เหมาะสม เพื่อให้ฝ่ายตนได้รับชัยชนะในการทำศึก การได้พิเภกมาไว้จึงเป็นความได้เปรียบของพระราม ดังเห็นได้ว่าเทพเจ้ามีการเตรียมการให้พิเภกมาเกิด บทบาทของพิเภกก็คือผู้ให้ความรู้ในการแก้กลศึก เป็นความรู้เท่าทันว่าฝ่ายตรงข้ามมีจุดอ่อนจุดแข็งอย่างไร ข้อได้เปรียบของทัพพระรามอีกประการหนึ่งคือมีหนุมานเป็นทหารเอก ที่มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระราม มีความกล้าหาญและฉลาดปราดเปรื่อง หนุมานเป็นกำลังสำคัญของพระราม หนุมานเป็นทั้งทหารฝีมือเก่งกล้า และเป็นผู้ถวายคำปรึกษาที่ดีของพระราม หมายความว่าพระรามทรงมีผู้ใต้บังคับบัญชาที่มีคุณลักษณะเด่นตรงกันคือมีความฉลาดปราดเปรื่องถึงสองราย ช่วยให้พระรามรบชนะทศกัณฐ์ กล่าวได้ว่าความรู้ของพิเภกและหนุมานมีความสำคัญและมีบทบาทสำคัญในโครงเรื่อง

ชุมชน “ ผู้ยึดมั่นและไขว่คว้าหาความสุขความรุ่งเรืองทางโลก ” ศาสนพิธีจึงเน้นการบูชาขุณย ส่วนการจัดชีวิตเป็น 4 ขั้นตอน คือพรหมจารี คฤหัสถ์ วานปรสัถ์ สันยาสิ มีในภายหลังการรับอิทธิพลของพุทธศาสนา (โชติ , 2542 : 41 – 42)

พิเภกถือกำเนิดมาตามโองการของพระอิศวร เมื่อทรงเห็นว่านรกมาเกิดเป็น ทศกัณฐ์ ทรงสั่งเทพบุตรเวสสุญาณให้จุติลงมาเกิดเป็นอนุชาร่วมครรรภ์ทศกัณฐ์ ตามเทวโองการ ให้พิเภก “ เรียนรู้โหราวิชาไสย คอยทำนายารายณ์ฤทธิไกร บอกกลให้ล้างอสุรา ” พระอิศวร ประทานแว่นแก้วให้เป็นนัยน์ตาทั้งซ้ายและขวา พิเภกจึงเป็นผู้ที่รู้ทุกเรื่องในไตรโลก “ มี สติปัญญาแหลมหลัก ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 55) เมื่อต่อ หน้าทีที่ต้องไวญกณฐ์มาเกิด พิเภกได้ใช้ความรู้ในทางโหราศาสตร์ ทำนายความฝันของทศกัณฐ์ ว่านางสามนักขาจะสร้างเรื่องเปิดทูลให้ทศกัณฐ์หลงเชื่อ จนเกิดการสู้รบกับพระรามแต่ทศกัณฐ์ จะเป็นผู้พ่ายแพ้ สร้างหายนะมาแก่บ้านเมืองและวงศ์วาน พิเภกทูลให้ทศกัณฐ์รู้ว่าไม่มีวิธี สะเดาะเคราะห์ ความรู้ทางธรรมที่พิเภกทูลแต่ทศกัณฐ์ไม่ยดก็คือ “ อันจะผ่อนปรนให้พ้นภัย จะได้ก็ด้วยสัจธรรม ถือมั่นในความสุจริต ดับจิตโมหันธ์ฉันทา อย่าโลภหลงงมงายด้วยรสรัก ” ทศกัณฐ์กลับกริ้วโกรธหาว่าพิเภกยกย่องและเข้าข้างพระราม เนรเทศออกจากเมือง พิเภก พิเคราะห์ดวงชะตาตนเองก็รู้ว่าพระรามคือที่พึ่งของตน จึงเข้าถวายตัวต่อพระราม

เมื่อทศกัณฐ์รู้ว่าพิเภกอนุชาของตนแปรพักตร์ไปอยู่กับพระราม ทศกัณฐ์รู้ว่า ความรู้ของพิเภกสามารถช่วยพระรามเอาชนะตนได้ง่ายขึ้น เพราะพิเภกมีทั้งความรู้ทาง โหราศาสตร์และรู้ความลับทุกสิ่งของฝ่ายยักษ์ ทศกัณฐ์ยิ่งรู้สึกเกรงกลัวพระรามมากขึ้น พิเภกได้นำความรู้ที่มีช่วยพระรามทำศึก โดยมีเงื่อนไขว่าจะบอกทุกสิ่งเมื่อถูกถาม นอกจากพิเภกจะทูล ว่าใครเป็นแม่ทัพฝ่ายทศกัณฐ์ มีความสามารถด้านใดและมีอิทธิฤทธิ์เพียงใดแล้ว ยังได้ประเมิน สถานการณ์การรบว่าฝ่ายใดเป็นต่อ ใครควรจะออกรับศึก และจะรับมือข้าศึกอย่างไร เช่นใน ตอนกุมภกรรณออกรบครั้งแรกพิเภกทูลว่ากุมภกรรณเป็นยักษ์มีคุณธรรมอาจถูกทศกัณฐ์บังคับ ให้ออกรบ พระรามอนุญาตให้พิเภกออกห้ามทัพ แต่กุมภกรรณยังยืนยันที่จะแสดงความ จงรักภักดีต่อทศกัณฐ์ พิเภกจึงทูลว่าศักดิ์ของพระรามสูงกว่าไม่ควรออกรบกับกุมภกรรณ แนะนำ ให้สุครีพออกรับศึก เพราะสุครีพเป็นอนุชาของพญาพาลี เทียบเคียงกับกุมภกรรณอนุชาของ ทศกัณฐ์ได้ พิเภกใช้ข้อได้เปรียบที่รู้ความลับของฝ่ายทศกัณฐ์ช่วยคลี่คลายกลศึกตอนต่างๆ เช่น ตอนกุมภกรรณทนต์น้ำ พิเภกทูลพระรามถึงวิธีทำลายพิธี่ ด้วยการใส่จุดอ่อนของกุมภกรรณ คือความเป็นคนรักความสะอาด จึงแนะนำให้สุครีพแปลงเป็นหมาเฝ้าลอยไปหน้าโรงพิธี่ แล้วให้ หนุมานแปลงเป็นอีกาบินไปจิกกินหมาเฝ้า จนกุมภกรรณเสียกิจพิธี่ ในตอนพระลักษมณ์ต้อง หอกโมกขศักดิ์ของกุมภกรรณ พิเภกผู้ที่มีนัยน์ตาทิพย์ทูลวิธีแก้ สามารถช่วยชีวิตพระลักษมณ์ได้

บทบาทอันเกี่ยวเนื่องกับการใช้ความรู้ของหนุมานก็ช่วยให้พระรามมีชัยต่อศัตรู ความรู้ความสามารถของหนุมานคือ การมีสติปัญญาที่ฉลาดหลักแหลม พละกำลังและอิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ หนุมานถือกำเนิดขึ้นจากโองการของพระอิศวร ให้เป็นทหารเอกคอยช่วยเหลือ พระรามเช่นเดียวกับพิเภก ทรงแบ่งกำลังของพระองค์และศาสตราวุธให้พระพายนามาชัดเข้า ปากนางสวาหะเกิดเป็นหนุมาน พระพายุผู้ได้ชื่อว่าเป็นบิดาได้แบ่งกำลังให้อีก ต่อมาหนุมานได้มี โอกาสเฝ้าถวายตัวต่อพระอิศวร พระอิศวรเห็นท่วงที่แข็งแกร่งของหนุมานก็ทรงประทานคาถาเวทย์

มนตรีให้แปลงกายและเป็นอมตะ ตอนกุมภกรรณท่อน้ำเป็นตอนที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญและความสัมพันธ์ของความรู้ของหนุมานและพิเภก ว่าทำให้ภารกิจที่พระรามมอบหมายประสบความสำเร็จ พิเภกทูลพระรามถึงจุดอ่อนและวิธีล้างพิษที่ตนน้ำของกุมภกรรณ ส่วนหนุมานก็ใช้ความรู้ความสามารถในการแปลงกาย แปลงเป็นอีกาจิกกินซากหมาเน่า ทำลายตบะพิษของกุมภกรรณได้สำเร็จ ความฉลาดเฉลียวและความเก่งกล้าสามารถของหนุมานมีความสำคัญช่วยให้ภารกิจที่หนุมานปฏิบัตินั้นสำเร็จลุล่วง ตอนหนุมานถวายแหวนเป็นตอนที่แสดงว่าความรอบคอบมีความสำคัญต่อความสำเร็จ หนุมานทูลว่าการที่พระรามจะให้ตนมอบสไบและพระอัมรังค์ที่ตกอยู่กลางป่า ยังไม่พอจะยืนยันให้นางสีดาเชื่อว่าตนเป็นทหารพระราม พระรามจึงเล่าเรื่องที่พระองค์สบเนตรนางสีดา หนุมานสำแดงฤทธิ์ที่มีในตอนนี้เรียกว่าครบทุกประการ คือมีความเฉลียวฉลาดและมีความรอบคอบ ได้ใช้วิชาการแปลงกายและวิชาล่องหนหายตัวที่เรียนมาจากพระอิศวร แปลงเป็นลิงป่าแล้วแฝงตัวอยู่ในสวนขวัญ ใช้ความว่องไวและพลังกำลังเข้าช่วยนางสีดาไม่ให้นางทำอัตวินิบาตกรรม ใช้อิทธิฤทธิ์ความสามารถเข้าหักต้นไม้ และสังหารสหัสกุมารและพลทหารยักษ์ตาย แล้วอุบายให้อินทร์ชิตจับตัวมาสำเร็จโทษด้วยวิธีการต่างๆ แต่ไม่ตายเพราะได้รับพรจากพระอิศวรว่าศัตรูฆ่าไม่ตาย ลวงให้ทศกัณฐ์จุดไฟเผาตนแล้ววิ่งไปรอบเมืองจนไฟลุกไหม้เมืองลงกา

ตอนหนุมานลงตีพระนารทฤาษี เป็นอีกตอนหนึ่ง ที่ชี้ให้เห็นว่าความรู้มีความสำคัญ หนุมานคิดสงสัยว่าเหตุใดพระนารทฤาษีสามารถอยู่ในเกาะลงกาของยักษ์พาลเช่นทศกัณฐ์ได้ จึงคิดลองวิชาด้วยการแปลงเป็นลิงป่าขอพักค้างคืนในอาศรมข้างๆอาศรมฤาษี ตกดึกก็ร้ายเวทย์นิมิตกายให้ใหญ่โตคับอาศรม แล้วร้องโวยวายว่าอาศรมเล็กเกินไป ฤาษีจึงบันดาลให้อาศรมขยายใหญ่ขึ้น หนุมานกลับแปลงกายให้ใหญ่คับศาลา ฤาษีก็กลับมาร้ายเวทย์ให้ศาลาใหญ่ขึ้นไปอีก เป็นอยู่เช่นนี้ตลอดคืน ฤาษีรู้ว่าลิงป่าต้องการลงตีตนจึงร้ายเวทย์บันดาลให้ฝนตกลงมา หนุมานซึ่งบันดาลกายให้ใหญ่กว่าศาลาก็เปียกฝนหนาวสั่น ฤาษีคิดแก้เผ็ดหนุมานบันดาลให้ไม้เท้ากลายเป็นปลิง ตื่นเช้าหนุมานลงมาล้างหน้าในลำธารปลิงไม้เท้าก็เข้ามาเกาะคาง หนุมานยั้งดึงออกปลิงก็ยิ่งยาวขึ้น จนหนุมานต้องร้องขอให้ฤาษีช่วย ฤาษีหยิบปลิงออกมาจากคางกลายเป็นไม้เท้า หนุมานยอมรับในความเก่งกล้าของฤาษี ในตอนเผากรุงลงกาไฟที่ไหม้ทั่วกายของหนุมานดับลงได้ แต่ไฟที่ปลายหางหนุมานไม่สามารถดับได้ หนุมานต้องกลับไปถามพระนารทฤาษีถึงวิธีดับไฟ พระนารทฤาษีได้ฟังก็หัวเราะว่าเป็นทหารขององค์นารายณ์แต่ไม่สามารถดับไฟนิดหน่อยที่ปลายหาง แล้วแนะว่า “ น้ำในบ่อน้อยจะไวโย เหตุใดไม่ดับอัคคี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 150) หนุมานคิดได้ด้วยปรีชาอมหาไฟก็ดับลง จะเห็นได้ว่าในตอนนี้เป็นตอนที่แสดงให้เห็นการใช้ปฏิภาณไหวพริบในการประลองความรู้ความสามารถและปัญญาของหนุมานกับพระนารทฤาษี หนุมานบันดาลกายให้ใหญ่คับอาศรมฤาษีก็ร้ายเวทย์ให้อาศรมใหญ่กว่า แล้วส่งฝนลงมาให้หนุมานหนาวสั่น แล้วเสกไม้เท้ากลายเป็นปลิงเกาะคางให้หนุมานได้รู้ฤทธิ์ การบอกวิธีดับไฟด้วยการใช้น้ำบ่อน้อยก็แสดงว่าความ

คุณค่าของความรู้ทุกแขนงวิชานั้นมีความสำคัญ พระนารถฤๅษีเรียนรู้อวิชาในหนทางของนักบวช แต่ฤๅษีกลับมีความรู้ความสามารถเหนือกว่าหนุมาน สามารถช่วยเหลือหนุมานที่เปลี่ยงพล้ำต่อ ปัญหาที่ดูเล็กน้อย เช่นแกะปลิงออกจากคางไม่ได้ ตั๊กไฟที่ปลายหางไม่ได้ ในท้ายที่สุดหนุมานก็ ยอมรับในวิชาความรู้ของพระนารถฤๅษี

เนื้อหาตอนศึกกุมภกรรณ ตีกรอินทรชิตและศึกทศกัณฐ์ ก็ยังคงมีลักษณะเด่นใน การใช้อุบายและกลลวงในการเอาชนะกัน น่าสังเกตว่าบทละครได้เน้นให้เห็นถึงความสำคัญของการ ใช้ปัญญาในการทำศึก ควบคู่กับการใช้อาวุธวิเศษ และคาถาอาคม แต่ดูเหมือนว่าบทบาท ของการใช้อาวุธวิเศษและเวทย์มนตร์คาถานั้นเป็นรองการใช้ปัญญาหรือเล่ห์กลต่าง ๆ ซึ่งช่วยให้ ฝ่ายนั้น ๆ ได้รับชัยชนะ กุมภกรรณอุปราษแห่งกรุงลงกา พระอนุชาของทศกัณฐ์ และเป็น เซษฐาของพิเภกนั้น ถือว่าเป็นตัวแทนทางปัญญาของฝ่ายทศกัณฐ์ เพราะกุมภกรรณเป็นยักษ์ที่ไม่ เบียดเบียนผู้อื่น “ อยู่ในสังขรณ์ม่นัก ” แต่ไม่อาจเปลี่ยนใจให้ทศกัณฐ์คืนนางสีดาให้แก่ พระราม จำต้องยกทัพไปรบกับพระรามเพื่อแสดงความกตัญญูต่อทศกัณฐ์ พิเภกทูลขอ พระราชทานชีวิตของกุมภกรรณ เพราะรู้ว่าถูกทศกัณฐ์ “ หักหาญให้ออกมาชิงชัย ” พิเภก ออกไปห้ามทัพกุมภกรรณ แต่กุมภกรรณปฏิเสธเพราะไม่เชื่อว่าพระรามคือองค์นารายณ์อวตาร ดำว่าพิเภกเป็นผู้ไขความลับแก่ศัตรู และแย้งว่ากำลังถูกพระรามหลอกใช้ โดยใช้เมืองลงกาเป็น ลิงล่อ “ ตั๊กมึงเป็นไส้สงคราม พระรามก็จะยกเมืองให้ ฝ่ายกูผู้ออกมาชิงชัย ก็จะทำให้ซึ่งราช ธาณี ” ทำให้พระรามหาคำตอบของปริศนาที่ว่า “ ซีโฉดหญิงโหดมารยา ช่างาริชายทรชน ” จึงจะยอมรับว่าพระรามเป็นพระนารายณ์อวตาร แล้วจะยกทัพกลับไป พระรามเห็นว่าปริศนา ของกุมภกรรณเป็น “ เป็นโหวตเลี้ยวลวด กำหนดแต่งว่าประสาใจ ที่จะทั่วไปแก่หมู่ปราชญ์ อันชาญฉลาดนั้นหาไม่ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 351 – 354) เป็นคำถามที่แต่งขึ้นตามใจ ไม่สามารถหาหลักเกณฑ์ใดๆมาแก้ได้ พระรามสั่งให้องคตไปลง ถามปริศนา กุมภกรรณตบมือเย้ยหยันว่า ตนมั่นใจว่าพระรามไม่อาจแก้ปริศนานี้ได้ คำเฉลย ของปริศนานี้ชี้ชัดว่ากุมภกรรณใช้ปัญญาขบคิดถึงที่มาของการศึก ว่าเกิดจากความบกพร่องของ ทศกัณฐ์ พระราม นางสำมนักขาและพิเภก หมายความว่ากุมภกรรณรู้ดีว่าการรบครั้งนี้เกิดขึ้น จากความบกพร่องที่อธิบายได้ แต่กุมภกรรณเองก็ไม่สามารถใช้ความฉลาดรอบรู้ของตนแก้ไข ความเสียหายจากเหตุการณ์นี้

การแสดงความสำคัญของความรู้ที่นำเสนอในโครงเรื่องรามเกียรติ์สอดคล้องกับ บรรยากาศความเบ่งบานทางปัญญา อันเนื่องจากผู้คนในสมัยนั้นเพิ่งผ่านการสูญเสียกรุงศรี อโยธยาไป จึงเกิดภาวะการค้นหาคคุณค่าในวิชาความรู้ของคนไทยแต่ดั้งเดิม และการปรับเปลี่ยน ความรู้ใหม่ บรรยากาศของการฟื้นฟูวัฒนธรรมทั้งในด้านศาสนา วรรณคดี การเมืองและระบบ การผ่อนคลายแรงงานไพร่ทำให้คนไทยในยุคนี้ให้ความสำคัญต่อการศึกษาความรู้ในสาขาวิชา ต่าง ๆ

ข กลลวง

กลลวงในรามเกียรติ์เป็นส่วนสำคัญของการรบ ที่ทั้งสองฝ่ายใช้เพื่อชิงความได้เปรียบ มีลักษณะร่วมกันที่การสร้างความเข้าใจผิด หรือให้ความรู้ที่ผิดพลาด การแก้ไขความเพี้ยนพลั้งจึงต้องแก้ด้วยความรู้ที่ถ่องแท้ ประกอบกับการสังเกต ไหวพริบและปัญญา

ทศกัณฐ์เองก็เป็นเช่นกษัตริย์ผู้ครองเมืองทั้งหลาย ที่ต้องป้องกันอาณาประชาราษฎร์ของตนให้พ้นจากความเดือดร้อน จึงคิดตัดศึกพระรามด้วยการใช้เล่ห์กลต่าง ๆ นานาเพื่อหยุดทัพพระราม เริ่มด้วยการให้นางเบญจกายแปลงเป็นศพนางสีดาลอยน้ำมาติดอยู่ที่ทำน้ำหน้าพลับพลาของพระราม เพื่อให้พระรามหลงกลคิดว่านางสีดาลิ้นพระชนม์แล้ว จะได้เลิกทัพกลับไป แต่แผนการก็ไม่สำเร็จ ต่อมาเมื่อทัพพระรามทำการจองถนนข้ามฝั่งน้ำ ทศกัณฐ์รับสั่งให้นางสุพรรณมัจฉาและสมุนปลาเล็กก้อนหิน ที่ทหารพระรามขนมาจองถนนไปทิ้งที่อื่น หนุมานเห็นผิดสังเกตลงไปดูใต้น้ำจึงแก้สถานการณ์ได้ทัน เมื่อทัพพระรามข้ามฝั่งมาได้แล้ว ทศกัณฐ์ก็ยังไม่เลิกล้มความพยายามที่จะตัดศึกพระรามด้วยกลอุบาย ได้บัญชาให้ยักษ์ ภาณุราช เนรมิตป่าที่ทั้งสะอาดและมีไม้ผลไม้ออกร่มรื่น แล้วยังมีน้ำท่าบริบูรณ์ เพื่อล่อให้ทัพพระรามตั้งฐานทัพ แล้วให้ภาณุราชเข้าไปซ่อนตัวใต้พื้นดินเพื่อคอยพลิกแผ่นดินสังหารทัพพระราม พระรามเห็นว่าป่าเงียบผิดปกติ จึงถามพิเภกว่าเคยรู้ว่ามีป่าแห่งนี้หรือไม่ พิเภกทูลว่าไม่เคยเห็นมาก่อน หนุมานจึงดำดินลงไปสังหารภาณุราช แผนการณ์ตัดศึกครั้งที่สามของทศกัณฐ์จึงล้มเหลวอีก

เมื่อทัพพระรามยกมาประชิดเมืองลงกา ทศกัณฐ์คิดอุบายและกลลวงเพื่อตัดศึกไม่ให้ต้องมีการรบพุ่งกันขึ้น ซึ่งเป็นตอนที่แสดงให้เห็นว่าการใช้อุบายหรือกลลวงนั้นมีความสำคัญในโครงเรื่อง ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับการชิงไหวชิงพริบในการเอาชนะคู่ต่อสู้ในการช่วงชิงชัยชนะอันเป็นเนื้อเรื่องของบทละครเรื่องนี้ ทศกัณฐ์อุบายให้ไมยราพทำพิธีบดยาที่เขาสุรกานต์จนสามารถล่องหนหายตัวได้ ลอบเข้าไปสังหารพระราม พระรามทรงสุบิน พิเภกทูลทำนายว่าพระรามจะถูกลักพาตัว จะหมดเคราะห์ก็ต่อเมื่อฟ้าสว่าง พระรามจึงเตรียมการรับมือศัตรูที่จะปลอมแปลงเข้ามา ด้วยการจัดกำลังทหารให้อยู่เวรยามหน้าพลับพลา หนุมานอาสาแปลงกายใหญ่โตเท่าบรมพรหมาน อมพลับพลาที่ประทับ ปากเป็นประตู หางเป็นกำแพงปราการ ในพลับพลามีพระลักษมณ์และพิเภกถวายการดูแลพระรามอยู่

ไมยราพเห็นทหารอยู่เวรยามหนาแน่นและไม่เห็นพลับพลา แปลงเป็นลิงป่าเข้ามาลวงถามทหารลิง จึงรู้ว่าพระรามรู้ตัวจึงเตรียมการป้องกันพระองค์ ไมยราพไม่ละความพยายามซ่อนแผนฝ่ายพระราม ด้วยการเหาะขึ้นฟ้ากวัดแกว่งกล้องแก้วโกมิน เกิดเป็นแสงดาวประกายพริ้ว ลวงพลวานรให้เข้าใจว่าฟ้าสว่างแล้ว พลวานรที่เหนื่อยล้าก็พากันหลับไหล ไมยราพใช้กล้องเป่ายาสะกดหนุมาน พิเภก พระราม พระลักษมณ์สลบไสล แล้วลอบเข้าไปลักตัวพระราม พาไปจองจำไว้ในกรงเหล็กที่ตั้งตาลเมืองบาดาล พิเภกสั่งให้หนุมานตามไปช่วยพระราม การเดินทางไปช่วยพระรามยังเมืองบาดาลของหนุมานนี้ เป็นช่วงหนึ่งที่มีเนื้อหาที่เต็ม

ไปด้วยความตื่นเต้น จากการผจญด้านต่างๆเป็นตอนที่ผู้อ่านได้เห็นความสามารถและความฉลาดเฉลียวของหนุมาน

หนุมานออกเดินทางไปยังเมืองบาดาล ตามเส้นทางที่พิเภกบอก เส้นทางที่จะเข้าสู่ตัวเมืองบาดาลนั้นไม่เหมือนเส้นทางสัญจรธรรมดา ท้าวสหมลิวันพระอัยกาของไมยราพ รับสั่งให้ทำขึ้นเพื่อเป็นปราการปกป้องเมืองจากการคุกคามของทศกัณฐ์ ทางไปเมืองบาดาลจึงลึกลับซับซ้อน หนุมานหักก้านบัวแล้วลอดเข้าไปพบกำแพงปราการ มียักษ์เฝ้าอยู่เป็นพันตน หนุมานสามารถหักด่านมาได้ มาพบด่านพญาช้าง หนุมานสังหารช้างได้ มาพบด่านเขากระทบกั้นกลายเป็นเพลิงแสงแรงกล้า หนุมานใช้ตีนถีบเอามือหักภูเขาก็กแตกแหลกละเอียด มาถึงด่านฝูงยุงตัวเท่าแม่ไก่ หนุมานใช้มือขยี้ฝูงยุงจึงตาย ถึงสระน้ำด้านใน หนุมานต่อสู้กับมัจฉานุซึ่งมีหน้าที่รักษาด่านอยู่นาน เมื่อรู้ว่าเป็นพ่อลูกกันต่างก็ยินดี มัจฉานุบอกทางลงไปเมืองบาดาลเป็นปริศนาให้หนุมานตีความว่า “ บิดาลงมาทางไหน ทางนั้นจะไปยังมีอยู่ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 327 - 330) หนุมานหักก้านบัวแล้วลอดเข้าไป มาถึงสระน้ำใกล้ประตูพระราชวัง ซึ่งมียักษ์อยู่เวรยามและตรวจตราอยู่โดยรอบ จึงกำบังกายคอยฟังข่าวของพระราม ได้ยินนางพิรากวรรำพันถึงลูกรักว่าจะต้องตายพร้อมกับพระราม ขณะถือกระออมออกมาตักน้ำ เพื่อนำไปต้มไววิกโอรส และพระราม หนุมานจึงคลายเวทย์ปรากฏกายขอให้นางพิรากวรทำตามอุบายของตน เพื่อช่วยพระรามและไววิกให้รอดพ้นจากการถูกลงทัณฑ์ หนุมานแปลงเป็นไยบัวเกาะติดสไบนาง นางพิรากวรถือกระออมน้ำขึ้นซึ่ง ปรากฏว่าตาซึ่งหักเพราะทานน้ำหนักนางและหนุมานไม่ได้ ทหารยักษ์รีบจับตัวนาง แต่นางพิรากวรทำตามกลลวงของหนุมาน ตอบว่าตาซึ่งหักเพราะแก่มาเกินไป พร้อมตัดพ้อว่าเห็นนางกำลังตกยากจึงให้ร้ายทัตถมนาง หนุมานผ่านด่านมาได้ ร่ายเวทย์ให้ทหารที่คุมตรวจจงจำพระราม หลับไหล ทำลายตรู อุ้มพระรามซึ่งบรรทมอยู่ออกไปวางไว้ในถ้ำ แล้วเหาะกลับเข้าต่อสู้กับไมยราพ รบกันอยู่นานไม่มีใครแพ้ชนะ ไมยราพเห็นว่า “ วานรตนนี้สามารถ ฤทธิรงค์อาจแกล้วยกล้า จำเป็นจะคิดอุบายกล ด้วยแยบยลลวงฆ่ากระบี่ศรี ” ไมยราพนั้นมั่นใจว่าตนไม่ตายเพราะดวงใจไม่ได้อยู่ในกาย จึงคิดแผนใช้ต้นตาลสามต้นพันเป็นเกลียวแล้วผลัดกันตี โดยลวงตีหนุมานก่อน หนุมานรู้เท่าทันเล่ห์เหลี่ยมของไมยราพว่าเป็น “ อุบายยักขา กูก็ไม่เกรงฤทธา ” เพราะเห็นว่าแม้ตนพลาดพลั้งไปต้องลมนิดหน่อยก็สามารถฟื้นชีพได้ แล้วหลังจากนั้นจะ “ จะซ้อนกลฆ่ามันให้วายปราณ ” หนุมานโดนตีด้วยตาลสามต้นจนร่างจมดินแต่สามารถลุกขึ้นมาได้ หนุมานตีไมยราพบ้าง ไมยราพแขนขาขาดแต่กลับต่อติดขึ้นมาใหม่ หนุมานจึงเหยียบอกไมยราพไว้ไม่ให้ดิ้นหนีไปได้ แล้วถามนางพิรากวรว่าเหตุใดไมยราพจึงฆ่าไม่ตาย เมื่อรู้ว่าไมยราพถอดดวงจิตออกเป็นตัวผึ้งเก็บไว้ในกล่องแล้วซ่อนไว้ในยอดเขาตรีภุญ จึงบันดาลกายให้ใหญ่โตเท่าบรมพรหมานเอื้อมไปหยิบกล่องหัวใจ แล้วขยี้ตัวผึ้งจนแหลกรากู ไมยราพจึงตาย

ในตอนศึกกุมภกรรณเป็นตอนที่มีการใช้กลลวงในการเอาชนะฝ่ายพระราม ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่ากุมภกรรณเป็นยักษ์ที่มีความฉลาดเฉลียว พระรามรับสั่งให้สุครีพออกรบ

ศึก กุมภกรรณเห็นว่าสุครีพมีฤทธิ์มาก จึงอุบายให้สุครีพหมดแรง ด้วยการกล่าวตู่ถูกกำลังความสามารถว่า “ อันกูกับมิ่งนั้นไกลกัน ที่จะโรมรันประจัญตี เห็นฤทธิ์ของเอ็งนั้นน้อยนัก เป็นไม่รู้ที่จะชิงชัย ” กุมภกรรณลวงให้สุครีพหมดกำลังด้วยการทำให้ไปถอนต้นรังในทวีปอุดรตนจึงจะต่อสู้ด้วย สุครีพหลงกลเหาะไปยังทวีปอุดร ถอนต้นรังได้ก็พาเหาะกลับมา กำลังกายจึงหมดไป เมื่อรบกับกุมภกรรณจึงพ่ายแพ้ กุมภกรรณจับสุครีพหนีบใส่รักแร้ จะพาเข้าประตูเมืองลงกา หนุมานเหาะเข้ามาช่วยได้ทัน พระรามตำหนิสุครีพว่า “ เสียแรงมีฤทธิ์แกล้วกล้า โฉนไม่พิจารณา หลงด้วยอสุราอุบายกล ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 360 – 363) พระรามเห็นว่าแม้สุครีพจะมีฤทธิ์เดชแต่ไม่มีปฏิภาณไหวพริบก็ไม่รู้เท่าทันเล่ห์กลของกุมภกรรณ ชี้ชัดว่าการใช้กลอุบายในการทำสงครามนั้นถือเป็นสิ่งที่สร้างด้วยปัญญา และต้องใช้ปัญญาในการพิจารณา

กุมภกรรณเห็นประโยชน์ของอุบายที่จะเอาชนะโดยไม่ต้องเช่นฆ่าด้วยอาวุธ “ อันมนุษย์กับวานรไพร จะฆ่าเสียให้ได้ด้วยความคิด ... ทดน้ำเหนือทัพปัจฉามิตร ... ข้าศึกก็จะอดน้ำตาย ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 396) กุมภกรรณคิดทำพิธีทอดน้ำไม่ให้ น้ำไหลผ่านฐานทัพของพระราม ให้พลวานรและพระรามพระลักษมณ์ขาดน้ำตาย โดยบันดาลกายให้ใหญ่มหึมาแล้วนอนทอดกายขวางไม่ให้ น้ำไหล น้ำในลำธารหน้าพลับพลาแห่งเหือดลง บรรดาทหารวานรก็ได้รับความเดือดร้อน พระรามถามสาเหตุที่กุมภกรรณไม่ยกทัพออกมา และทำไมน้ำในแม่น้ำจึงแห้งเหือด พิเภกทูลพระรามว่ากุมภกรรณทำพิธีทอดน้ำ แต่ไม่รู้ว่าการทำพิธีที่ใด พระรามสั่งให้หนุมานไปล้างพิธี หนุมานแปลงเป็นนางกำนัลเข้าไปลวงถามสถานที่ทำพิธีของกุมภกรรณจากนางกำนัลคนอื่น ๆ จึงรู้ว่านางคันธมาลีและนางกำนัลทั้งสี่ซึ่งมีหน้าที่ถวายดอกไม้เท่านั้นที่รู้ หนุมานจึงแปลงกายเป็นเหยี่ยวบินตามนางกำนัลทั้งห้าไปเก็บดอกไม้ นางกำนัลคนหนึ่งเก็บดอกไม้ไกลจากกลุ่ม หนุมานเห็นว่าสบโอกาสก็บินโฉบเอาตัวนางไปสังหาร แล้วแปลงเป็นนางกำนัลคนนั้นเข้าร่วมกลุ่ม จนได้ไปถวายดอกไม้แก่ กุมภกรรณในบริเวณที่ทำพิธี หนุมานบันดาลให้กายใหญ่ แหกน้ำลงไป กุมภกรรณออกรับมือ แต่ไม่อาจสู้หนุมานได้หนีกลับกรุงลงกา เป็นอันว่าพิธีทอดน้ำเสียไป น้ำก็ไหลลงยังทำนน้ำหน้าพลับพลาของพระรามเหมือนเช่นเดิม

ตอนศึกอินทรชิตก็เป็นตอนที่ทั้งฝ่ายพระรามและฝ่ายยักษ์ใช้กลลวงในการเอาชนะศัตรู อินทรชิตให้มังกรกัณฐ์ออกรบขัดตาทัพไว้ก่อน ขณะทำพิธีบูชาครุฑบาตที่เขาอากาศ โดยเข้าไปทำพิธีในโพรงไม้ไผ่ทัน อัญเชิญภาคให้มาพันพิษใส่สร แล้วสั่งให้ทหารอยู่เวรยาม ป้องกันไม่ให้หมีเข้ามาทำลายพิธี ชามพุราชาอาสาทำลายพิธี ด้วยการแปลงเป็นหมีกัดกินไม้ไผ่จนล้มลงเกิดเสียงดัง นาคคิดว่าเป็นเสียงปีกพญาครุฑจึงพากันหนีลงดิน อินทรชิตจึงเสียกิจพิธี ทางฝ่ายมังกรกัณฐ์ซึ่งออกรบกับพระรามและอยู่ในภาวะเสียเปรียบก็ใช้กลลวงร้ายเวทย์บันดาลให้มีหลายร่างลอยอยู่บนฟ้า แต่พระรามสามารถแก้กลศึกได้ ด้วยการขอพรให้ศรแล่นไปปักร่างจริงของมังกรกัณฐ์ มังกรกัณฐ์จึงตาย รูปมายาก็อันตรธานหายไป หลังจากนั้น

ทศกัณฐ์ส่งวิรุณมุขไปขัดตาทัพ ระหว่างทางพบอินทรีจึงสมทบเข้าด้วยกัน อินทรีและวิรุณมุขออกรบ อินทรีส่งวิรุณมุขออกรับมือพระลักษมณ์ ตนเข้าไปปลุกเสกศรในรศ วิรุณมุขกำบังกายเข้าไปไล่แทงพลลิงด้วยหอกสุรگانต์ พระลักษมณ์แผลงศรเป็นตาข่ายเพชร ล้อมวิรุณมุขไว้ หนุมานจับวิรุณมุขถวายพระลักษมณ์ รับสั่งถามว่าอินทรีอยู่ที่ใดแล้วส่งสักหน้านำตัวไปประจานก่อนจะปล่อยตัวไป วิรุณมุขหนีไปฟ้องอินทรี อินทรีต้ออกอุบายให้วิรุณมุขแปลงเป็นตนเข้าต่อสู้กับทหารพระลักษมณ์ ส่วนตนเองก็ร้ายเวทย์กำบังกายขึ้นไปบนฟ้า แผลงศรนาศบาตลงมากลายเป็นนาศเข้ารัดกายพระลักษมณ์และพลลิง เว้นแต่พิเภกเท่านั้น พระรามถามพิเภกถึงวิธีแก้ พระรามแผลงศรพวยวาทเป็นครุฑมาจิกตีนาค บรรดานาคแทรกแผ่นดินหนี

อินทรีต้อออกรบเป็นครั้งที่สาม แปลงกายเป็นพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ มีนางอัปสรบรรเลงดนตรีและร้ายรำอยู่กลางอากาศ ทหารพระลักษมณ์หลงกลมองด้วยความตะลึงในความงาม พระอินทร์แปลงแผลงศรต้อนพระลักษมณ์ สุครีพ ลิบแปดมงกุฏ องคต หนุมานเห็นดังนั้นก็เข้าต่อสู้แต่ถูกหวัดด้วยคันธนูตกลงมา พระรามเข้าพระทัยว่าพระลักษมณ์และพลลิงเสียชีวิต จึงเศร้าใจจนสิ้นสติ พอดีกับที่พิเภกกลับมาจากหาของป่า จะเข้ามาสมทบเห็นพลลิงนอนตายกลาดเกลื่อน จึงตรงเข้าช่วยชีวิตหนุมานจึงทราบเรื่องทั้งหมด ประจวบกับน้ำค้างประปรายลงมาพระรามก็ฟื้นคืนสติ พระรามมีรับสั่งให้ หนุมานไปหาตามที่ชมพูพานบอก หนุมานบันดาลกายให้ใหญ่โตเพียงลัดเดี๋ยวก็นั่งเขาอาวุธ จักรกรรตซึ่งหมุนอยู่ตลอดเวลาหยุดลงตามโองการของพระอิศวร เทวดาที่เฝ้าเขาบอกให้หนุมานซ่อนเขาเอาไปทิ้งลูก หนุมานจึงต้องแบกเขาใส่ปากกลับมายังสมรภูมิ เหาะอยู่เหนือนมให้ลมพัดพากลืนยาออกมาแต่จะจุมูกพระลักษมณ์และพลลิง ไม่นานพระลักษมณ์และพลลิงก็ฟื้นคืนชีพ

เมื่อรู้ว่าฝ่ายพระรามไม่มีผู้ใดตาย ทศกัณฐ์และอินทรีจึงคิดตัดศึกลงว่านางสีดาถูกสังหาร เพื่อให้พระรามยกทัพกลับ โดยบังคับให้สุขาจารย์โกโษประหารแปลงเป็นนางสีดา แล้วนำขึ้นท้ายรถทรงของอินทรี พระลักษมณ์เป็นแม่ทัพออกรบศึก พระรามทรงเตือนพระลักษมณ์ให้ระวังเล่ห์กล เพราะรู้ว่าอินทรี “ มันมักล่อลวงด้วยมารยา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 538) เมื่อทัพทั้งสองประจันหน้ากัน อินทรีตลวงว่าจะคืนนางสีดา ให้พระลักษมณ์นำตัวนางไปให้พระรามด้วย พระลักษมณ์บอกให้อินทรีไปคืนเอง อินทรีตแสร้งไกรธขู่ว่าจะฆ่านางสีดา สีดาแปลงตัดพ้อพระลักษมณ์ และสั่งให้พระราม พระลักษมณ์กลับอยุธยา ทั้งพระลักษมณ์และหนุมานไม่กล้าจุ่มอินทรี เกรงจะเป็นอันตรายต่อนางสีดา อินทรีตตัดเศียรนางสีดาโยนไปหน้ารถทรงพระลักษมณ์ ร้องเย้ยให้พระลักษมณ์เก็บเศียรไปถวายพระราม แล้วกล่าวประชดว่าให้ทัพพระรามอยู่เฝ้าเมืองลงกาต่อไป ส่วนตนจะยกทัพไปเมืองอยุธยาฆ่าล้างโคตรพระราม พระลักษมณ์ยกทัพกลับด้วยความเศร้าโศก พระรามสั่งให้พิเภกจับยามสามตาดูชะตาของนางสีดา พิเภกทูลว่านางนั้นเป็นชายนักโทษแปลงมา พระรามจึงบัญชาให้สุครีพ หนุมานและองคตไปดูศพที่สนามรบ ปรากฏว่าเป็นศพของ

สุขาจาร พระรามพระลักษมณ์จึงสิ้นทุกข์ ฝ่ายอินทรชิตเมื่อลวงพระลักษมณ์ได้แล้ว ก็กลับไปทำพิธีกุมภินิยาที่ดงไม้ไผ่ ณ เขาจักรวาลเพื่อให้ตนเองและเหล่าทหารเป็นอมตะ พระรามมอบครสามเล่มให้พระลักษมณ์เป็นอาวุธไปล้างพิธี เมื่อทหารไปถึงโรงพิธีก็เข้าทำลายพิธีจนอินทรชิตเสียดชะ หนุมานวิพากษ์อินทรชิตว่า “ ทำศึกดีแต่มารยา ... อันถ้อยคำพาที ดั่งหนึ่งสตรีมิใช่ชาย ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 554) เมื่อต้องต่อสู้กันด้วยฝีมือทางการรบอินทรชิตก็พ่ายแพ้พระลักษมณ์ พระลักษมณ์แผลงพรหมาสตรสังหารอินทรชิต

ทศกัณฐ์โกรธแค้นที่ต้องสูญเสียอินทรชิต จึงยกทัพออกรบด้วยตนเอง ตีทศกัณฐ์เป็นศึกใหญ่ มีศึกเล็ก ๆ ระหว่างตีทศกัณฐ์เป็นศึกชั้ดตาทัพมากมาย เช่น ตีกสหัสเดชะ ตีกมุขพลัม ตีกแสงอาทิตย์ ตีกท้าวสัจจุ ตีกตรีเมฆ ตีกวิรุญจำบัง ตีกสัทธาสูร ตีกทัพนาสูร ตีกทศคีรีวัน ทศคีรีธร ทศกัณฐ์นำทัพออกรบเองถึงห้าครั้ง ในระหว่างนี้ทศกัณฐ์ใช้เล่ห์กลและพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ในการเอาชนะฝ่ายพระรามหลายครั้ง เช่น ทศกัณฐ์ทำพิธีอุโมงค์ นางมณโฑทำพิธีสัจชีพปลุกชีพปีศาจยักษ์ สังเกตได้ว่าในตอนนี้เป็นตอนสำคัญที่ฝ่ายพระรามใช้เล่ห์กลอุบายในการทำศึกจนทำให้ได้รับชัยชนะ คือตอนหนุมานลวงกลองดวงใจของทศกัณฐ์ นอกจากนี้หนุมานยังใช้ปัญญาและความสามารถในการหายาแก้ทอกกบิลพัทท์ให้แก่พระลักษมณ์

สหัสเดชะกษัตริย์เมืองตาลอาสาช่วยทศกัณฐ์ทำศึกด้วย พระรามรับสั่งให้หนุมานใช้อุบายทำลายกระบองวิเศษที่มีอาณาเขตต้นซี้ตายปลายซี้เป็น เพื่อตัดกำลังหนุมานแปลงเป็นสังฆวานรลิงป่า วิ่งตัดหน้ารถทรงของสหัสเดชะ ถูกจับตัวมาไต่สวน หนุมานมารยาว่าเดิมเป็นทหารพญาพาลี เมื่อพาลีถูกพระรามสังหาร ก็ถูกพระรามกวาดต้อนและถูกใช้งานอย่างหนักทนไม่ได้จึงหนีออกมา คิดว่าทหารพระรามตามทันจึงกระโจนมาที่หน้ารถทรง สหัสเดชะงัดโทษแก้สังฆวานร แล้วบอกว่าตนกำลังจะไปปราบปรามทัพพระราม สังฆวานรทำที่ตีใจที่จะปลดปล่อยจากพระราม ขอถวายตัวรับใช้ “ ตัวข้ามาพบพระทรงฤทธิ คิดเห็นเป็นบุญหนักหนา ดั่งว่าตายแล้วเกิดมา พันมหานรกกองไฟ ” สหัสเดชะพอใจที่สังฆวานรเห็นว่าตนดีกว่าพระราม ให้ขึ้นนั่งหน้ารถทรง สังฆวานรขอนั่งท้ายรถ อ้างว่ากลัวพลยักษ์เข้าใจว่าตนเป็นฝ่ายพลลิง สหัสเดชะจึงให้สังฆวานรนั่งท้ายรถ เพียงครู่เดียวสังฆวานรก็ทำมารยาถอดเข้าร้องให้ “ ...จนใจด้วยไร้อาวุธ ” เห็นว่าสหัสเดชะนั้น “ ...ทรงศักดิ์ ถือสรรพสาตราครบคร ” จึงขออาวุธ “ ...ที่มีฤทธิ์เคยปราบปัจจามิตรแต่ก่อน ” สหัสเดชะหลงลมค้ายกของของหนุมานมอบกระบองวิเศษให้ถือเมื่อกระบองวิเศษอยู่ในมือ หนุมานก็แสดงตนว่าเป็นทหารของพระราม สหัสเดชะตำหนุมานที่ใช้กลอุบายแปลงเป็นลิงป่ามาหลอกตน “ มาประดิษฐ์คิดแต่งล้นลม คารมว่าวอนอ่อนหวาน ทำร้องให้ร้องหัวทุกประการ ไ้อ้ชาติเดียวรัจฉานไม่มีอาย ” หนุมานตอบว่า “ อันกลณรงค์สงคราม จะถือเอาความสังกระไรได้ สุดแต่ใครดีก็มีชัย ” คำตอบของหนุมานบ่งชี้ว่า การใช้เล่ห์กลเพื่อเอาชนะศัตรูนั้นเป็นสิ่งชอบธรรม และได้เน้นย้ำถึงความสำคัญของการใช้ปัญญาว่า “ ใครดี ” ก็ได้รับชัยชนะ (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 63 - 75) หมายความว่าเล่ห์กลในการรบนั้นมีความสัมพันธ์กับการใช้ปัญญา หนุมานรู้เท่าทันสหัสเดชะว่า

มีจุดอ่อนตรงที่หลงอยู่ในอุปาทานว่าตนมีความเก่งกล้า หลงเชื่อหนุมานเพราะหลงลมค้ายกยอ รู้สึกว่าตนเหนือกว่าพระราม จนถึงขนาดมอบอาวุธวิเศษคู่กายตนแกลิงป่า หนุมานหักกระบองทิ้ง สหัสเดชะเปลี่ยงพล้ำถูกหนุมานใช้ทางมัตร่างและใช้ตรีตัดเศียรสหัสเดชะเสีย

หลังจากศึกสหัสเดชะ ทศกัณฐ์ส่งสารเชิญแสงอาทิตย์โอรสพระยาขรมาช่วยทำศึก เมื่อพระรามรู้ว่าแสงอาทิตย์ฝากแวนแก้วอาวุธคู่กายไว้กับพระพรหม เมื่อต้องการใช้ก็ให้จิตรไพรีพี่เลี้ยงตนไปขอมา พระรามจึงสั่งให้พิเภกแปลงเป็นจิตรไพรี แล้วให้ห้องคตแปลงตาม แล้วขึ้นไปลวงขอแวนแก้วจากพระพรหม เมื่อแสงอาทิตย์จะใช้แวนแก้วสังหารพระราม สั่งจิตรไพรีไปขอแวนแก้วจากพระพรหม จึงรู้ว่าแวนแก้วถูกลวงไปแล้ว จิตรไพรีตำหนิพระพรหมว่าเป็นถึงเทวดาแต่กลับมามีผลพลวกลิงว่า “ แต่องค์พระพรหมเป็นเจ้า ยังไม่รู้เท่ากระบี่ศรี ” เป็นคำตำหนิที่ซัดว่า ถึงแม้เป็นเทวดาหากไร้ปัญญาหรือไม่รู้เท่าทันในเล่ห์กลก็จะกลายเป็นเหยื่อ เมื่อไร้แวนแก้วแสงอาทิตย์ก็ต้องพ่ายแพ้แก่พระราม ถูกสังหารไปในที่สุด จะเห็นได้ว่ารายละเอียดในการรบระหว่างทัพพระรามกับทัพทศกัณฐ์นั้นนอกจากจะกล่าวถึงฝีมือในการรบพุ่งแล้ว การใช้กลลวงและอุบายต่างๆเป็นสิ่งที่ทำให้มีความสำคัญ

ค เส้นแบ่งทางศีลธรรมกับความถูกต้องของชัยชนะ

จะเห็นได้ว่าการใช้กลลวงและอุบายต่างๆของทัพพระรามและทัพทศกัณฐ์นั้นเป็นเรื่องธรรมดาของการทำศึก เป็นเรื่องของการชิงไหวชิงพริบเพื่อเอาชนะศัตรู ดูเหมือนว่าฝ่ายพระรามจะเป็นฝ่ายที่ได้รับการคาดหมายให้เป็นฝ่ายชนะในการรบ จะเห็นได้ว่าการเตรียมการตั้งแต่ขั้นตอนการถือกำเนิด พระอิศวรทรงเห็นว่าทศกัณฐ์ผู้มีใจบาปหยาบเข้าได้อุบัติขึ้นบนโลก ทรงรู้ว่าทศกัณฐ์แม้เป็นวงศ์พรหมก็จะสร้างความเดือดร้อนแก่ไตรโลกต่อไปเบื้องหน้า บรรดาเทวดาวงศ์ต่างๆก็เตรียมการสร้างทหารเอกเพื่อช่วยเหลือพระนารายณ์อวตารในการปราบยักษ์พาล พระอินทร์มีบุตรกับนางกาลอัจนาเป็นพญาพาลี พระอาทิตย์สร้างบุตรที่เรื่องฤทธิ์ชื่อว่าสุครีพ ส่วนพระอินทร์ก็ทรงแบ่งกำลังและอาวุธให้กลายเป็นทหารเอกชื่อว่าหนุมาน ส่วนองค์พระนารายณ์ก็ได้รับโองการให้อวตารลงเกิดเป็นพระรามพร้อมด้วยบริวาร

อย่างไรก็ดีความเป็นเทพก็ไม่ได้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พระรามและเหล่าบริวารสามารถปราบปรามเหล่าพาลได้โดยเด็ดขาด คุณลักษณะสำคัญที่ช่วยให้พระรามมีชัยชนะ คือ ความมีปัญญารู้เท่าทันกลศึก ความกล้าหาญและความมุ่งมั่นซึ่งเกิดจากความเชื่อมั่นว่าคุณงามความดีที่ยึดถือปฏิบัติกันมาในอดีตชาติจะส่งผลดีมาจนถึงปัจจุบันนี้ การใช้กลอุบายและความรู้เท่าทันกลอุบายช่วยให้ฝ่ายพระรามมีชัยเหนือฝ่ายทศกัณฐ์ พระรามทรงมีอนุชาและทหารเอกที่เฉลียวฉลาดและเก่งกล้าสามารถไม่ว่าจะเป็น หนุมาน สุครีพ องคต ชมพูพาน และการที่พิเภกแปรพักตร์เข้ามาถวายงานแก่พระรามนั้นก็ช่วยให้พระรามรู้วิธีรับมือและเห็นจุดอ่อนของฝ่ายตรงข้าม และสามารถใช้จุดอ่อนเหล่านี้เล่นงานฝ่ายทศกัณฐ์ การใช้กลลวงและอุบายต่างๆของฝ่ายพระราม ที่ใช้รับมือและเล่นงานฝ่ายทศกัณฐ์ อาจชวนเข้าใจว่าวิธีการเอาชนะทศกัณฐ์ของฝ่ายพระรามนั้นไม่ชอบธรรม เพราะพฤติกรรมการเอาชนะด้วยกลลวงและอุบายบางอย่างขัดกับหลัก

ศีลธรรม เช่นศีลข้อพูดเท็จและการประพฤติดีในกามที่หนุ่มานกระทำ น่าคิดว่าทัศนคติต่อสงครามในวัฒนธรรมไทยขณะนั้นอาจตีความได้ว่า ความโหดร้ายในสงครามเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงได้ยาก ความเจ็บแค้นของฝ่ายธรรมอาจจะชดเชยความรู้สึกทุกข์ร้อนของฝ่ายธรรม ฝ่ายธรรมจำเป็นต้องรับผิดชอบการกระทำผิด โดยไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ “ ผลกรรม ” ที่ปรากฏในชั้นปลายจึงแสดงว่า ทุกคนต้องควบคุมจิตใจของตนไว้ก่อนตัดสินใจกระทำสิ่งใดลงไป นอกจากนี้ผู้วิจัยเห็นว่าความเห็นใจฝ่ายปฏิปักษ์เกิดจากความสามารถของกวีที่สร้างอารมณ์ร่วมกับฝ่ายปฏิปักษ์ โดยแสดงความซับซ้อนในจิตใจ โดยเฉพาะทศกัณฐ์ได้สมจริงและน่าชื่นชม อนึ่งผู้อ่านจำเป็นต้องระลึกว่าการทำศึกสงครามนั้นเป็นการเอาชนะอีกฝ่ายหนึ่ง โดยมีชีวิตเป็นเดิมพัน คู่สงครามจึงมักจะเลือกสละชีวิตเพื่อรักษาเกียรติยศไว้

ตอนสำคัญของเนื้อเรื่อง ซึ่งเป็นตอนที่คาบเกี่ยวกับความถูกต้องของชัยชนะกับเส้นแบ่งทางศีลธรรมนั้น สร้างความประทับใจแก่ผู้อ่านได้ดี การกำหนดให้หนุ่มานรับบทผู้แก้แค้นและวางกลช่วยเบี่ยงเบนความรับผิดชอบของพระรามในการทำผิดศีลธรรมได้ในระดับหนึ่ง เช่นในตอนที่หนุ่มานใช้อุบายลวงเอากล่องดวงใจทศกัณฐ์มาได้ พระรามทราบว่ฤาษีโคบุตรทำพิธีถอดจิตทศกัณฐ์เก็บไว้ในกล่องแล้วเก็บไว้ในกุฎี ทศกัณฐ์จึงฆ่าไม่ตาย หนุ่มานทูลอาสาไปลวงกล่องดวงใจของทศกัณฐ์ โดยทำที่ไม่พอใจพระรามที่ไม่เคยประทานสิ่งใดตอบแทนการทำงานของตน หนุ่มานและองคตขอให้ฤาษีโคบุตรพระอาจารย์ของทศกัณฐ์ พาตนไปสวามีภักดิ์ทศกัณฐ์ โดยอ้างว่าเคยล่วงเกินทศกัณฐ์จึงไม่กล้าสู้หน้า ฤาษีโคบุตรหลงกลหนุ่มาน และเห็นว่าหนุ่มานสามารถเป็นกำลังสำคัญแก่ทศกัณฐ์ได้ จึงพาทั้งสองไปถวายตัวกับทศกัณฐ์ หนุ่มานลวงถามที่ซ่อนกล่องดวงใจ แล้วอุบายให้ฤาษีนำกล่องดวงใจติดตัวมา หนุ่มานลวงฤาษีให้ฝากกล่องดวงใจในห้องคตดูแลนอกประตูเมือง เพื่อกันไม่ให้หัวใจวิ่งกลับเข้าร่าง เมื่อตนถวายตัวแล้วก็ให้องคตถวายตัวเป็นลำดับต่อไป เมื่อหนุ่มานและฤาษีเดินเข้าเมือง ยักษ์ที่เคยเห็นฤทธิ์หนุ่มานต่างก็กลัวเกรงพากันวิ่งหนี หนุ่มานฉวยโอกาสนี้ขออนุญาตออกไปบอกองคต ให้แจ้งแก่ยักษ์ถึงเหตุผลที่ตนเข้ามาในกรุงลงกา แต่ที่แท้หนุ่มานกลับออกไปเนรมิตกล่องใบใหม่สลับเปลี่ยนกับกล่องดวงใจของทศกัณฐ์ แล้วให้องคตนำกล่องดวงใจของจริงไปซ่อน

ทศกัณฐ์ยินดีเลี้ยงดูหนุ่มานอย่างโอรส ตั้งความตั้งใจที่ว่า “ พ่อจะเลี้ยงเจ้าเป็นโอรส ให้ปรากฏยศศักดิ์เฉลิมศรี เหมือนองค์อินทราชิตอสุรี ” จัดงานเฉลิมฉลองหนุ่มานอย่างยิ่งใหญ่ โดยไม่ฟังคำเตือนของนางมณโฑ ที่กล่าวว่า “ ซึ่งจะคบศัตรูเป็นมิตร ตั้งเอาสรพิษมาเลี้ยงไว้ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ค : 346 - 350) เห็นได้ว่าหนุ่มานใช้ความฉลาดในการลวงรู้ธรรมชาตินมนุษย์ แสดงความจริงใจให้ทศกัณฐ์ตายใจ ด้วยการออกทัพไปรบกับทัพพระราม ทหารวานรเห็นหนุ่มานก็กลัวฤทธิ์เดชต่างพากันหนี พระลักษมณ์ออกรับมือ พิโรธที่หนุ่มานทรยศพระราม หนุ่มานถ่วงเวลาไม่ให้เกิดการรบพุ่งด้วยการประเฝ้าปากกับพระลักษมณ์แล้วยกทัพกลับ ทศกัณฐ์ดีใจที่หนุ่มานผู้เดียวสามารถตีทัพพระรามแตก แล้วยัง

ไม่ได้รับอันตรายใด ๆ จึงประทานสมบัติต่างๆของอินทรีรวมทั้งยกนางสุวรรณกันยุมามเหสีของอินทรีคืนแก่หนุมาน และสัญญาจะยกกรุงลงกาให้

รุ่งขึ้นพระลักษมณ์ยกทัพออกมา หนุมานสั่งจัดทัพและลวงให้ทศกัณฐ์ออกไป เมื่อทศกัณฐ์หลงกลหนุมานก็เหาะขึ้นไปอยู่กลางอากาศ อดทนเห็นสัญญาณนั้นก็น่าล่องดวงใจ ทศกัณฐ์ไปให้ ลิงทั้งสองน่าล่องดวงใจถวายแก่พระราม หนุมานชุกล่องดวงใจ ทศกัณฐ์อ่อนวอนขอให้หนุมานคืนกล่องดวงใจ หนุมานขอแลกตัวนางสีดากับกล่องดวงใจ ทศกัณฐ์โกรธหนุมานและยื่นกรานที่จะไม่ส่งตัวนางสีดา แม้รู้ว่าตนจะต้องตาย แล้วตัวว่าหนุมานแล้วยังทวงบุญคุณและเครื่องประดับที่ให้ไป หนุมานบริภาษทศกัณฐ์ว่าทำตัวเป็นเด็กให้ของแล้วทวงคืน เรื่องการใช้กลลวงนั้นเป็นธรรมดาวิสัยของการทำศึกเพื่อเอาชนะคู่ต่อสู้ ดังกล่าวว่า “ ประเวณีผู้ทำการยุทธ สุดแต่เอาชัยให้จึงได้ จะว่าเราลวงด้วยอันใด เป็นวิสัยกลศึกบุราณมา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ค : 378 – 382) ทศกัณฐ์เลือกเผชิญความตายอย่างกล้าหาญ เพราะถึงแม้ยอมคืนสีดาก็คงต้องเสียเมืองเช่นกัน

เช่นเดียวกับในตอนหนุมานทำลายพิธิน้ำทิพย์ของนางมณโฑ ก็มีเหตุการณ์อันเกี่ยวเนื่องกับความไม่เหมาะสมทางศีลธรรมเพื่อที่จะให้ได้มาซึ่งชัยชนะ นางมณโฑต้องทำพิธิน้ำทิพย์เพื่อส่งให้ทศกัณฐ์ในสนามรบ ฝ่ายพระรามทราบว่สิ่งต้องห้ามในพิธินี้คือ “ ความประติพัทธ์เสนาหา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ค : 308) พระรามรับสั่งให้หนุมาน นิลนันท ชมพูปานไปทำลายพิธิ หนุมานจึงออกอุบายให้แปลงเป็นพวกยักษ์ นิลนันทแปลงเป็นคชกรรม์ ชมพูปานแปลงเป็นการุณราช หนุมานแปลงเป็นทศกัณฐ์ แล้วให้พวกทหารวานรแปลงเป็นทหารยักษ์ แสร้งทำที่ยกทัพกลับเข้าเมืองเพราะรบชนะทัพพระราม ทศกัณฐ์แปลงเข้าไปหานางมณโฑ แจ้งแก่นางว่ารบชนะข้าศึกแล้ว สิ่งทำลายพิธิคือการร่วมรัก ดังที่นางมณโฑสั่งทศกัณฐ์ให้ “ ห้ามความเสน่หายิ่งนัก พระองค์ก็มีปรีชาชาญ จงทรมานอดใจให้จงหนัก อย่าอาลัยในที่สรัก ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ค : 290) นางมณโฑไม่รู้ว่าตนเป็นกลลวง ได้ร่วมรักกับทศกัณฐ์แปลง เป็นวิธีการเดียวที่จะทำลายพิธิได้ทั้งนี้ เพราะ ไม่อาจหลีกเลี่ยง ฝ่ายชมพูปานก็รื้อโรงพิธิ เป็นอันว่าพิธิสัญญาของนางมณโฑก็เสียกิจไป สามพลลิงอุบายว่าจะออกไปไล่ล่าพิเภกแล้วจากไป นางมณโฑรู้ว่าได้สังวาสกับหนุมานเมื่อทศกัณฐ์รบแพ้พระรามแล้วยกทัพกลับมา ก็เสียใจที่หลงกลลวงป่าจนสลบไสลไป

การใช้แผนลวงทั้งสองกรณีมีพฤติกรรมที่ไม่ถูกต้องทางศีลธรรม หนุมานลวงทศกัณฐ์ผู้สิ้นไร้ผู้ที่จะช่วยรบ ให้รักและเชื่อใจฝากความหวังทั้งหมดในชีวิตแก่หนุมาน การทำลายพิธิน้ำทิพย์ด้วยการแปลงเป็นทศกัณฐ์และร่วมรักกับนางมณโฑ เป็นสิ่งก้ำกึ่งระหว่างศีลธรรมกับชัยชนะ แต่หากมองในแง่ของกลการศึก จะเห็นว่าการศึกนั้นเป็นเรื่องของการเอาชนะคะคานกันด้วยกำลังกายและกำลังสมอง ทหารสองฝ่ายไม่เคยมีความโกรธแค้นส่วนตัว แต่การฆ่ากันการเอาชนะกันเป็นการปฏิบัติหน้าที่ของนักรบ โดยเฉพาะพระรามและเหล่าทหารมีหน้าที่อันยิ่งใหญ่จนต้องไวญกษัตริย์มาเกิด เพื่อล้างเหล่าอธรรมให้บ้านเมืองเป็นสุข ประโยชน์ที่ได้

จากการสังหารยักษ์พาลเช่นทศกัณฐ์นั้นมีมากกว่า ในแง่นี้อาจกล่าวได้ว่าคนไทยมองจุดหมายปลายทางสำคัญกว่าวิธีการ ดังนั้นความผิดพลาดศีลธรรมในกระบวนการเอาชนะคะคานกันนั้นจึงเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่อย่างไรก็ตามจะเห็นได้ว่าการร่วมสังวาสกับนางมณโฑในตอนทำลายพิธีสัตว์ชีพนั่น เป็นวิธีการเดียวที่จะสามารถทำลายพิธี่ได้ เพราะการร่วมเพศเป็นสิ่งทำลายพิธี่ และเป็นวิธีที่ไม่รุนแรงถึงแก่ชีวิตของนางมณโฑ

กวีได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการใช้กลวงในการรบกวนทัศนะของพระราม ที่ตรัสชมเชยความฉลาดในการใช้แผนลวงในการทำศึกของหนุมาน และทรงเตือนพระลักษมณ์ว่า “ ทำศึกหรือเจ้าเบาใจ มิได้ตริตรองดูให้ดี ” การด่วนสรุปเหมือนดังที่พระลักษมณ์โกรธเคืองหนุมานว่าทรยศ และพลาดพลั้งต่อศัตรูหลายครั้ง เป็นปัญหาที่เกิดกับฝ่ายยักษ์ด้วย พระลักษมณ์ยอมรับในความฉลาดของหนุมาน “ อันซึ่งเล่าทักลหนุมาน คิดอ่านล่อลวงยักษ์ ลึกซึ้งพันที่จะคณนา ในอุบายมารยาแบายคาย ” ความฉลาดของหนุมานที่ไม่มีใครเทียบได้ ซึ่งมีอยู่หลายตอนนั้น บ่งชี้ว่าการทำสงครามนั้นจำเป็นต้องใช้ปัญญาในการเผด็จศึก อำนาจวิเศษและเวทย์มนต์คาถานั้นเป็นเพียงองค์ประกอบย่อยที่ช่วยเพิ่มสีสันให้แก่เนื้อเรื่อง เนื้อเรื่องที่โลดโผนนั้นเกิดจากความต้องการหลีกเลี่ยงความจำเจจากวิถีชีวิตจริงอันเรียบง่าย แต่อย่างไรก็ตามจะเห็นได้ว่าทั้งอำนาจวิเศษ คาถาอาคม และกลอุบายนั้นต้องมีคุณธรรมกำกับ ชัยชนะที่ได้จึงจะเป็นชัยชนะถาวร จะเห็นได้ว่าทั้งโมยราพและทศกัณฐ์แม้จะถอดดวงใจออกจากกาย เก็บไว้ในที่ซึ่งคิดว่าปลอดภัยที่สุด แต่ในตอนท้ายอีกฝ่ายก็สามารถหาดวงใจที่ซุกซ่อนพบ จึงลงความเห็นว่า การถอดดวงใจออกจากกาย “ บ่งชี้ถึงความไฝฝืนและจินตนาการเท่าที่จะเป็นไปได้ของการคิดเอาชนะธรรมชาติ ซึ่งในที่สุดก็ให้ข้อสรุปว่าเป็นความล้มเหลวมากกว่าความสำเร็จอันยั่งยืน ” (ดวงมน จิตรจำนงค์ , 2540 : 139)

ดังที่กล่าวไว้แล้วข้างต้นว่าเนื้อหากการทำสงครามของบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นั้นสอดคล้องและสะท้อนบริบททางสังคมขณะนั้น ซึ่งยังคงมีการทำศึกสงครามกับต่างอาณาจักร เช่น พม่า ไช่งอน และปัตตานี สิ่งพึงประสงค์ในการทำสงครามคือชัยชนะ ฝ่ายที่จะมีชัยในการรบนอกจากจะต้องมีกำลังที่มีความเก่งกล้าสามารถ ยังต้องมีความฉลาดปราดเปรื่อง การใช้กลอุบายในการเผด็จศึกนั้นไม่ใช่สิ่งที่น่ารังเกียจ ผู้ที่สามารถวางแผนทำอุบายนั้นต้องมีความฉลาด รู้จักวิสัยของฝ่ายตรงข้าม แล้วนำจุดอ่อนนั้นมาใช้เป็นกลทำให้อีกฝ่ายหลงกลนั้น หมายความว่า การใช้อุบายโยงกับปัญญาในขณะเดียวกันการใช้อาวุธวิเศษ คาถาอาคม และไสยศาสตร์ก็ยังคงมีบทบาททำให้เรื่องมีรสชาติ มีการใช้คำพูดเป็นอาวุธในการบั่นทำลายกำลังใจ และใช้อธิบายเหตุผลเพื่อเอาชนะกัน การใช้สิ่งวิเศษเป็นเพียงเครื่องมือหรืออาวุธประจำตัว ซึ่งผู้ใช้จะต้องใช้ปัญญาว่าจะใช้กับผู้ใดอย่างไร เนื้อเรื่องในตอนที่กำลังถึงการผจญภัยของตัวละครนั้นยังคงสร้างความมหัศจรรย์แก่ผู้เสพได้เป็นอย่างดี จะเห็นได้ว่าบทละครได้ให้เนื้อที่แก่การทำศึกสงครามมากที่สุด จึงกล่าวได้ว่าจุดเด่นของวรรณคดีเรื่องนี้อยู่ที่การรบ

2.2 กลวิธี

เรื่องรามเกียรติ์ฉบับหลวงซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ ทรงมีพระราชดำริให้มีการประชุมกวีแต่งขึ้น ต่อมาในสมัยหลังได้รับการขนานนามว่าพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ รามเกียรติ์เป็นเรื่องพระรามที่คนไทยรู้จักกันมานาน ทั้งในรูปแบบวรรณกรรมมุขปาฐะและฉบับลายลักษณ์ ซึ่งแต่งขึ้นเป็นตอน ๆ เพื่อเล่นละครใน โขนและพากย์หนัง ดังกล่าวแล้วว่าการรวบรวมเรื่องรามเกียรติ์ขึ้นเป็นฉบับหลวงจัดเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญอย่างหนึ่งในการฟื้นฟูบ้านเมือง และมีนัยทางวัฒนธรรมในแง่การเฉลิมพระเกียรติ ดังเห็นการเชื่อมโยงคติการสวดตีพระมหากษัตริย์ทั้งในความคิดธรรมเนียมราชาและเทวราชาในร่ายนำเรื่อง ว่าเป็นที่มาของความสงบร่มเย็นและนำพาราษฎรไปสู่ความสูงส่งทางจิตวิญญาณ น่าสนใจว่าความกลมกลืนของเนื้อหาทางอารมณ์และความคิดทั้งเรื่อง ต้องอาศัยความดีเด่นทางกลวิธีในการนำเสนอ ในหัวข้อนี้จะศึกษากลวิธีการประพันธ์รามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1

2.2.1 กลวิธีที่ดำเนินตามขนบ

2.2.1.1 บทละครกับมโนทัศน์การเล่นของคนไทย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ ทรงแถลงถึงพระราชประสงค์ในการประชุมกวีขึ้นรวบรวมและแต่งเรื่องรามเกียรติ์ในท้ายเรื่องว่า “ บูรณ์ บำเรอสมย์ให้ อ่านร้องรำ เกษม ๑ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ฆ : 583) หมายความว่าทรงมีพระราชประสงค์ให้เป็นเรื่องที่ใช้สำหรับอ่าน ร้อง และรำ เพื่อความเกษมสำราญ กวีผู้นิพนธ์จึงช่วยกันรวบรวมและเรียบเรียงรามเกียรติ์ ด้วยกลวิธีการประพันธ์ในรูปแบบกลอนบทละคร สอดคล้องกับพระราชประสงค์ จะเห็นได้ว่ากระบวนการสร้างสรรค์ของคนไทยในรัชสมัยนั้น ดำรงอยู่ในมโนทัศน์สองประการคือ มโนทัศน์ของการเล่นและการสร้างกุศล (ดวงมน จิตรจรรย์ , 2540 : 242) กิจกรรมการเล่นมักจะเกี่ยวเนื่องกับการประสานของศิลปะสามแขนง คือ วรรณศิลป์ คีตศิลป์ และนาฏศิลป์ คนไทยมีรากฐานความนิยมชมชอบศิลปะการประพันธ์จนได้ชื่อว่าเจ้าบทเจ้ากลอน สิ่งบันเทิงของคนไทยในยามว่างคือการขับหรือสวดกลอนและเล่นเพลง การละครก็เป็นการเล่นที่ให้ความบันเทิง ด้วยศิลปะทั้งสามคือการรำ ร่าย การขับร้องเป็นเรื่องราวและการบรรเลงดนตรี การสร้างกุศลด้วยงานศิลปะที่รวมเอาการเล่นเข้าไว้ด้วยนี้ เป็นขนบประเพณีที่สืบกันมาแต่ยุคก่อน ๆ การประพันธ์และการแสดงจึงเป็นส่วนหนึ่งของการเฉลิมฉลอง และสามารถแทรกคติธรรมอันชวนคิดไว้ในเนื้อหา เท่ากับว่ากวีได้นำเสนอสารทางปัญญาด้วย นับเป็นการกลม่อมেলাทางสังคมในวิถีชีวิตไทย รามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 นี้เป็นบทละครสำหรับใช้แสดงละครใน ซึ่งหมายถึงละครที่มีผู้แสดงเป็นหญิงล้วนและแสดงในราชสำนัก โดยปกติการเลือกเรื่องที่ใช้แสดงละครนั้น เป็นไปตามพระราชนิยมของกษัตริย์ (ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ , 2539 : 105)

กลวิธีการประพันธ์ในรูปแบบของบทละครพระราชนิพนธ์นี้ จัดได้ว่าครบเครื่ององค์ประกอบของบทละครใน ซึ่งเป็นละครจำจึงมีการกำหนดเพลงร้อง และบทที่คำนึงถึงการรำ ซึ่งเรียกว่ารำบทหรือใช้บท (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ , 2522 : 145) ขณะที่ตัวละครรำบท ผู้ดูก็จะได้ฟังเพลงซึ่งมีผู้ร้องประกอบการรำนั้น กล่าวได้ว่า

ในการแสดงละครรำของไทยเรา คนร้องเป็นองค์ประกอบที่สำคัญมาก เป็นผู้บรรยายเนื้อเรื่อง บอกความคิดในใจของตัวละคร และร้องบทสนทนาของตัวละคร ถ้าหากคนดูไม่รู้เรื่องของละครมาเลย ก็จะรู้ได้จากคนร้อง ตัวละครเจรจาข้ามบทที่คนร้อง ๆ ไว้แล้ว ซึ่งประกอบขึ้นเป็นเนื้อเรื่อง การเจรจาเป็นการเน้นลักษณะนิสัยของตัวละคร และแสดงศิลปะอีกนัยหนึ่งคือ ศิลปะการเจรจาของละครรำ ซึ่งไม่เหมือนกับการเจรจาของละครพูดของตะวันตกเลย อาจเป็นวิธีการช่วยให้คนร้องได้พัก หรือช่วยคนดูบางส่วนให้เข้าใจเนื้อเรื่องดีขึ้น... (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ , 2522 : 149)

เมื่อกล่าวถึงตัวละครมีวิธีการขึ้นต้นกลอนตามฐานะของตัวละครที่กำลังถูกกล่าวถึง หรือกำลังสนทนา ตัวละครที่เป็นชนชั้นกษัตริย์หรือเจ้าครองเมือง เช่น พระราม พระลักษมณ์ ทศกัณฐ์ ไมยราพ ใช้คำขึ้นต้นบทกลอนด้วย เมื่อนั้น ส่วนตัวละครในชั้นรองลงมาใช้คำขึ้นต้นกลอนว่า บัดนั้น เช่น หนุมาน พิเภก ทหาร อาณาประชาราษฎร์ นอกจากนี้ก็ยังได้ใช้กลวิธีการประพันธ์โดยรักษาแบบแผนของบทละครในอย่างเคร่งครัดตลอดทั้งเรื่อง เช่นมีบทสนทนาโต้ตอบ มีการพรรณนาขบวนรถทรง ขบวนทัพ บทสงรสาน บททรงเครื่อง และมีบทครวญ ซึ่งล้วนแล้วแต่ประณีตบรรจง (ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดในตอนองค์ประกอบของบทละคร) ในการแสดงละครจะต้องตัดบท เพื่อให้เหมาะว่าจะเลือกตอนใด ไม่ได้แสดงทั้งเรื่อง อย่างไรก็ตามบทละครรำของไทยก็แต่งไว้เพื่อการอ่านด้วยบางตอน เช่นบทเดินป่าสันนิษฐานว่า “ คงไม่ตั้งใจสำหรับให้รำหรือแสดงทั้งหมด บางตอนก็อาจมุ่งหมายไว้เป็นบทร้องส่งมโหรี ” (ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ , 2522 : 149)

กล่าวกันว่าเวลาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ขึ้นมาอีกสำนวนหนึ่งโดยเลือกเพียงบางตอน บ่งชี้ว่ารามเกียรติ์สำนวนรัชกาลที่ 1 นั้นยังไม่เหมาะที่จะนำมาใช้เป็นบทละครสำหรับแสดงจริง โดยเฉพาะตอนที่กล่าวถึงกันมากคือตอนหนุมานถวายนาง การแก้ไขนางสีดาเมื่อผูกพระศอกกับกิ่งไผ่ บทกลอนตอนนี้เย็นเยื่อ เพราะบทของหนุมานยาวถึง 6 คำกลอนจึงไม่สมจริง การเล่าเรื่องเท่าความถึงประวัติและที่มาของตัวละคร หากต้องรำและร้องอาจต้องใช้เวลามาก ผู้จัดละครอาจใช้วิธีการร้องเล่า

เรื่องอย่างรวบรัด ทั้งนี้ น่าจะเกิดจากความมุ่งหมายในการเก็บรายละเอียดของเนื้อเรื่องให้ครบบริบูรณ์มากกว่า ตามที่ทรงแถลงไว้ในรายต้นเรื่องว่า “จัดจงทำนองนุก ไตรดาคุณนิทานตำนานเนื่องเรื่องรามเกียรติ์” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑, 2540 ก : 2) ผู้จัดจำเป็นต้องเลือกตอนที่เหมาะสมสำหรับนำมาแสดง แต่อย่างไรก็ดีในพระราชประสงค์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงแถลงไว้ท้ายเรื่องอีกประการหนึ่งคือใช้สำหรับอ่าน ผู้เสพด้วยการอ่านและการฟัง ซึ่งเป็นวิธีการสื่อสารในยุคที่มีจำนวนผู้รู้หนังสือมีไม่มากนัก ผู้ฟังก็สามารถรับสารทางอารมณ์และความคิดได้เป็นอย่างดี ด้วยผลจากการบรรจงเลือกใช้คำที่มีความไพเราะและมีพลังในการสื่อสารทางอารมณ์และความคิด ก็ถือได้ว่ากวีผู้ประพันธ์สามารถใช้กลวิธีในการประพันธ์สร้างบทละครที่มีความยิ่งใหญ่ได้

2.2.1.2 กลวิธีการแต่งที่มีผู้แต่งหลายคนกับมโนทัศน์การเกลากลอน

ตอนหนึ่งของรายต้นเรื่องกล่าวว่า “ภูธรดำริดำรัส จัดจงทำนองนุก ไตรดาคุณนิทานตำนานเนื่องเรื่องรามเกียรติ์” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑, 2540 ก : 2) เป็นการแถลงถึงพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ ที่ให้ประชุมกวีแต่งบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ในท้ายเรื่องกล่าวว่า “บพิตรผู้ทรงญาณ ยิ่งหล้า แรกรินิพนธ์สารรามราพณ์ นี้แฮ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑, 2540 ข : 583) กวีไม่ได้ระบุนามในงานหลวง แต่ก็แสดงให้เห็นประจักษ์ว่ามั่นใจในคุณค่าของการสร้างกุศลกวางพระมหากษัตริย์ตามมโนทัศน์ที่ว่าพระบารมีกษัตริย์เป็นที่มาของความสงบสุขของอาณาประชาราษฎร์ จึงพิถีพิถันในการประพันธ์ แม้มีผู้แต่งหลายคนแต่มีกลวิธีการประพันธ์ที่ทำให้ตัวงานมีเอกภาพ ทั้งในส่วน of รายละเอียดของเนื้อเรื่อง ลักษณะนิสัยพฤติกรรมของตัวละครและความคิดหลัก

การระดมกวีแต่งวรรณคดีนั้นบ่งชี้มโนทัศน์การเกลากลอนของคนไทยในยุคก่อนหน้านี้ ด้วยทัศนคติที่มั่นใจในศักยภาพความสามารถของตนเองและยุคสมัย ซึ่งเป็นผลพลอยได้จากบรรยากาศความเบ่งบานทางปัญญาในยุคนั้น ความตระหนักถึงคุณค่าของวรรณคดีในฐานะที่เป็นการสื่อสารทางอารมณ์และความคิดที่มีประสิทธิภาพ กระบวนการสร้างสรรค์ทางวรรณศิลป์มีมาตรฐานร่วมกัน กวีเหล่านี้มีความลึกซึ้งที่ดำในเรื่องพระรามซึ่งแพร่กระจายอยู่ในรูปของมุขปาฐะ ระดมพลังปัญญารวบรวม ชัดเกล้า และสร้างรามเกียรติ์ขึ้นเป็นวรรณคดีที่มีเนื้อเรื่องที่บริบูรณ์และมีความเป็นเอกภาพทั้งในเนื้อหาทางปัญญาและเนื้อหาทางอารมณ์ ดวงมนจิตรจำนงค์ (2535 : 6) กล่าวว่ากลวิธีร่วมกันประพันธ์นี้ “เปิดโอกาสให้มีการเลือกสรรตัดเติมทั้งวัสดุและเนื้อหาที่พึงประสงค์ ตามทัศนะและรสนิยมแห่งยุค” จะเห็นได้ว่าลักษณะนิสัยของตัวละครสำคัญบางตัวในรามเกียรติ์มีความแตกต่างจากรamayณะ ทั้งนี้เพราะรามเกียรติ์ไทยไม่ได้แปลโดยตรงจากรamayณะ แต่เรื่องพระรามนั้นแพร่หลายอยู่ในหมู่ชาวบ้านภาคต่างๆ ในรูปของมุขปาฐะ เมื่อมีรามเกียรติ์กวีจึงได้เลือกสรรสร้างเนื้อหาจากความต้องการและรสนิยมของคนไทย

ในขณะนั้น การสร้างบทธละครเรื่องรามเกียรติ์จึงเป็นการบ่งชี้ถึงมโนทัศน์การเกลากลอนของคนไทย อันเป็นการสืบทอดขนบทางวรรณศิลป์อีกประการหนึ่ง

2.2.1.3 รามเกียรติ์ กับกรณีศึกษาของกษัตริย์

การสร้างความสุขของบ้านเมืองถือเป็นพระกรณียกิจของกษัตริย์ ความสำเร็จสำราญด้วยการเล่นของประชาชนแสดงถึงความสงบสุขของบ้านเมือง ซึ่งสามารถโยงกับพระบารมีและพระเกียรติคุณของกษัตริย์ ที่ทรงปกป้องบ้านเมืองจากอริราชศัตรูจนบ้านเมืองสงบสุข เหล่าอาณาประชาราษฎร์ก็สามารถทำมาหากินได้อย่างเป็นปกติสุข กษัตริย์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์วรรณคดี พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ ในยุคแห่งการสร้างบ้านเมืองใหม่ หลังจากความสูญเสีย ทรงมีพระราชดำริให้มีการฟื้นฟูวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ เช่น การศาสนา การเมืองการปกครอง กฎหมาย ขนบธรรมเนียมประเพณี ในการนี้พระองค์ทรงให้ความสำคัญแก่วรรณคดี ทรงมีพระราชดำริประมุขกวีขึ้นแต่งบทธละครเรื่องรามเกียรติ์เป็นฉบับหลวง ทรงมีพระราชประสงค์นอกจากไว้ใช้เป็นบทธละครในและใช้อ่านแล้ว ทรงแถลงไว้ในราชต้นเรื่องว่า “ ประโยชน์ฉลองเฉลิม เจริญอุทาทิพย์ประสาธ ประกาศยศเอกอ้าง องค์พิตรพระเจ้าช้างเผือกผู้ครองเมือง ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 2) ทรงต้องการให้เรื่องรามเกียรติ์เป็นการฉลองเฉลิมประกาศพระเกียรติยศของพระองค์ เพราะเรื่องพระรามเป็นเรื่องที่เป็นสัญลักษณ์แสดงพระเกียรติคุณของกษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงประพันธ์บทธละครเรื่องรามเกียรติ์ถึงสี่ตอน นอกจากเรื่องรามเกียรติ์สามารถสื่อนัยทางการเมืองของกษัตริย์แล้ว ยังเป็นวรรณคดีบทธละครใช้สำหรับแสดงละครใน ซึ่งสามารถโยงถึงเกียรติคุณของกษัตริย์ในฐานะที่เป็นผู้สร้างความสุขในโอกาสที่มีการเล่น

บทธละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ มีเนื้อหากล่าวถึงศีลธรรมในฐานะที่เป็นกติกาสังคม ดังนั้นผู้ที่ละเมิดศีลธรรมต้องถูกกำจัดออกไป เนื้อเรื่องเกี่ยวกับการอวตารมาเกิดของพระนารายณ์เพื่อปราบปรามยักษ์พาล เช่นทศกัณฐ์ ซึ่งมีอดีตชาติเป็นนันทกษัตริย์ละเมิดศีลธรรม ใช้นิ้วเพชรสังหารเหล่าเทวดาที่เคยกลั่นแกล้งตน การกลับชาติมาเกิดของนันทกษัตริย์เกิดจากการทำความผิดละเมิดศีลธรรม และต่อต้านอำนาจของเทวดาที่เหนือกว่า อันเป็นกฎเกณฑ์ของสังคม เมื่อมาเกิดเป็นทศกัณฐ์ก็ยังคงทำความผิดละเมิดศีลข้อที่สาม เทียวชมเหงาจิตใจเหล่านางฟ้าและหญิงอื่นจนถึงขนาดลักพานางสีตามเหสีของพระรามจนเป็นศึกติดพัน การที่ผู้ละเมิดหลักศีลธรรมต้องพบกับความหายนะและการสูญเสียอำนาจ เป็นการบ่งชี้อำนาจอันชอบธรรมของฝ่ายธรรมะในการปราบปรามฝ่ายอธรรม พระรามไวคุณฐ์มาเกิดให้ปราบปรามฝ่ายอธรรมด้วยความยากลำบาก ทรงต้องใช้ความวิริยะอุตสาหะความอดทน ความกล้าหาญ ไหวพริบปัญญาและความสามารถทางการต่อสู้ปราบปรามฝ่ายยักษ์พาลหมดสิ้นไป จนบ้านเมืองสงบสุข สอดคล้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมในขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี พระองค์ทรงปราบปรามจลาจลซึ่งก่อความวุ่นวายในบ้านเมืองขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระ-

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ ทรงมีจุดประสงค์ซ่อนเร้นอยู่ พระองค์ทรงเปรียบพระองค์เป็นพระรามที่เสด็จลงมาปราบยุคเข็ญ (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ , 2525 : 13) พ้องกับการศึกษาของสุรพงษ์ โสธนะเสถียร (2526 : 325) ที่กล่าวว่า รามเกียรติ์เป็นวรรณคดีสังคัมการเมือง เพราะเหตุการณ์ในตอนหรือวันที่ยักษ์ม้วนแผ่นดินจนถึงพระรามปราบทศกัณฐ์ก็มีความคล้ายกับเหตุการณ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 คือทำให้เกิดราชาในพระราชวงศ์ใหม่ ซึ่งเกิดขึ้นเพื่อปราบปรามความไม่สงบและจบลงที่ความสงบสุข ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของกรรณิการ์ สาตราปรุง (2541 : 281) ที่ให้ข้อสรุปว่า ผู้ที่มีความเหมาะสมในการขึ้นครองราชย์คือผู้มีบุญบารมีและสติปัญญา

กวีใช้กลวิธีการประพันธ์โครงเรื่องและเนื้อเรื่องสื่อแสดงพระปรีชาญาณของพระรามในการปราบทศกัณฐ์ โยงกับพระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ ในการปราบปรามกบฏในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี นำพาความเจริญก้าวหน้ามาแก่บ้านเมือง พระองค์จึงมีความเหมาะสมในการขึ้นครองราชย์ในฐานะที่เป็นผู้มีความสามารถ มีสติปัญญาและบุญบารมี

2.2.2 กลวิธีที่เป็นนวลักษณ์

บริบททางสังคมและวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ เป็นยุคที่มีบรรยากาศของความเบ่งบานทางปัญญา ความตระหนักถึงความสูญเสียเอกราชและภาวการณ์ของการสร้างบ้านเมืองใหม่ มีการฟื้นฟูวัฒนธรรมหลายด้านทั้งศาสนา กฎหมาย ศิลปะวรรณคดี ประกอบกับเป็นช่วงที่มีการผ่อนคลายระบบเกณฑ์แรงงานไพร่ สร้างความตื่นตัวทางปัญญาและความมั่นใจในศักยภาพในการเรียนรู้และสร้างสรรค์ ส่งผลให้ลักษณะของวรรณคดีในยุคสมัยนั้นมีทั้งส่วนที่สืบขนบและปรับเปลี่ยนจากขนบ ทั้งนี้เพราะคนในสมัยนั้นมีความภูมิใจในภูมิปัญญาของคนในอดีต แต่ในขณะเดียวกันกวีในรัชสมัยนั้นก็มีความเชื่อมั่นในความรู้ความสามารถของคนในยุคของตน ความมั่นใจเหล่านี้ส่งผลให้งานวรรณกรรมในยุคสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ ปรับใช้กลวิธีการสื่อสารทางวรรณคดี โดยมีพื้นฐานจากขนบทางวรรณศิลป์ในอดีต ดังที่จะยกมาต่อไปนี้

2.2.2.1 กลวิธีการสร้างตัวละคร

บทบาทและพฤติกรรมของตัวละครมีความสำคัญต่อโครงเรื่องและแก่นเรื่อง ซึ่งกวีไทยแต่โบราณมาตระหนักและให้ความสำคัญ ตัวละครในบทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ที่ประทับอยู่ในความทรงจำของคนไทยก็คือ ทศกัณฐ์ และหนุมาน ทั้งนี้เพราะผู้อ่านส่วนมากจะรู้สึกสงสารทศกัณฐ์ที่ต้องต่อสู้กับพระรามผู้ซึ่งเป็นองค์นารายณ์อวตาร และมีเหล่าทหารเอกคอยช่วยเหลือมากมาย ผู้อ่านรู้สึกว่าการที่พระรามมีเทวดาคอยช่วยเหลือให้รอดพ้นภัยพิบัติ และดูเหมือนว่าทุกอย่างถูกเตรียมการเพื่อช่วยเหลือพระราม จนไม่เป็นธรรมแก่ทศกัณฐ์ แต่เมื่ออ่านอย่างใคร่ครวญแล้วจะพบว่าทศกัณฐ์ก็ไม่ได้ด้อยไปกว่าพระรามตรงที่ใด

น่าจะมีโอกาสที่ตีกว่าพระรามเสียอีก เกิดมาในตระกูลวงศ์พรหม มีอิทธิฤทธิ์กำลังความสามารถ มีสิบเศียรยี่สิบกร ได้ครองกรุงลงกาอันยิ่งใหญ่เกรียงไกร ตัวของทศกัณฐ์เองที่กลับทำลาย บุญญาธิการที่พระเป็นเจ้าประทาน เหตุที่ผู้อ่านรู้สึกเห็นใจทศกัณฐ์เพราะผู้แต่งใช้กลวิธีแสดงความซับซ้อนในจิตใจ แสดงความรู้สึกหวาดกลัว กังวล และความอ่อนแอ ส่งผลให้ภาพลักษณ์อันเหี้ยมโหดของทศกัณฐ์ถูกลดทอนลง ทศกัณฐ์ก็เป็นแจกเช่นมนุษย์คนหนึ่งที่มีหลายอารมณ์ ขึ้นอยู่กับเหตุการณ์ที่เข้ามาส่งผล เมื่อรู้ว่าฝ่ายพระรามมีความเก่งกล้าสามารถก็เกรงกลัวนอนไม่หลับผุดลุกผุดนั่งหาวิธีการหรือคิดหาผู้ช่วยออกรบ มีความหลงติดยึดในอุปาทานตามปกติของผู้ที่เกิดมาในตระกูลสูง มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ มีทรัพย์สินบริวารมากมาย ก็ย่อมคิดว่ามีสิทธิครอบครองทุกอย่าง และสามารถกระทำทุกอย่างได้ตามความปรารถนา โดยละเลยที่จะพิจารณาถึงความถูกต้องชอบธรรม เมื่ออยากได้หญิงงามที่ผู้อื่นชื่นชมว่าคู่ควรกับตนก็ต้องทำทุกวิถีทางเพื่อแย่งชิงนางมาให้ได้ เมื่อมีความหลงและอุปาทานก็ไม่มีสติปัญญาพอที่จะปลดปล่อยตนจากความหลง ลักษณะการแฝงนัยในบทละคร (dramatic irony) ที่ทศกัณฐ์ไม่ล่วงรู้นางสีดานั้นเป็นบุตรของตน ก็แสดงข้อจำกัดของปุถุชนที่ชวนสลด จะเห็นได้ว่าทศกัณฐ์เป็นตัวละครที่มีความบกพร่องทางจิต ซึ่งมีปัญหาที่เกิดจากกิเลสตัณหา นำพาหายนะอันยิ่งใหญ่มาแก่ตนเอง ญาติมิตรและบ้านเมือง

ในส่วนของตัวละครเอกฝ่ายธรรมคือพระราม กวีได้ใช้กลวิธีซึ่งเป็นนวลักษณ์ของวรรณคดี คือลดความเป็นอุดมคติของลักษณะนิสัยของตัวละครเอก โดยเฉพาะพระรามซึ่งเป็นองค์อวตารของพระนารายณ์ หมายความว่าแม้พระรามจะมีอดีตชาติเป็นพระนารายณ์แต่ก็มีความบกพร่องในพฤติกรรมอันสืบจากลักษณะนิสัยเหมือนกับบุรุษธรรมดา ไม่ได้คงความเป็นเทพอยู่ตลอดเวลา พระรามทรงมีพระราชนิสัยว่าม ยามพิโรธก็จะแสดงอาการและประพฤติตามความต้องการของพระองค์ เช่นในตอนเช้าพระทัยผิดคิดว่าสีดามีใจต่อทศกัณฐ์จนถึงขนาดวาดรูปไว้ข่มเล่น ทรงสั่งประหารชีวิตนางโดยไม่รอโต้สวนสืบถามความจริง แต่พระรามทรงมีลักษณะนิสัยที่น่าชื่นชมคือทรงมีความมุ่งมั่น ทรงออกติดตามช่วยนางสีดาให้พ้นจากเงื้อมมือของทศกัณฐ์โดยที่พระองค์ทรงเป็นเพียงมนุษย์ มีเพียงสองกร ไม่มีกำลังพล ที่จะไปต่อกรกับทศกัณฐ์ยักษ์ผู้ยิ่งใหญ่ได้ แม้ในตอนต่อมาพระรามจะมีทหารที่เก่งกล้าคอยช่วยเหลือแต่ก็แสดงให้เห็นว่าชัยชนะของพระรามไม่ได้มาโดยง่าย พระองค์ต้องทรงใช้ความวิริยะบากบั่น ความมุ่งมั่นและกำลังใจที่เข้มแข็ง อีกทั้งทรงมีพระสติปัญญาเฉลียวฉลาดรู้จักการจัดการควบคุมดูแลผู้ใต้บังคับบัญชาอย่างเหมาะสม

นางสีดาก็เป็นนางวรรณคดีที่มีเลือดเนื้อเช่นหญิงทั่วไป นางมีความจงรักภักดีและมั่นคงในความรักต่อพระสวามี นางสู้สุดสำหรับรักษาตัวไม่ให้ทศกัณฐ์ล่วงเกินนางได้ แม้ว่าทศกัณฐ์จะพยายามยื่นข้อเสนอต่างล่อตาล่อใจ แต่นางก็ปฏิเสธแก้วแหวนเงินทองและยศถาบรรดาศักดิ์ แต่ในขณะที่เดียวกันนางก็ไม่ใช้หญิงที่ต้องรักสวามีจนต้องยอมรับความเจ็บช้ำน้ำใจไว้เพียงผู้เดียว เมื่อถูกพระรามดูถูกน้ำใจว่าเป็นหญิงที่นอกใจสามี และต้องรับทัณฑ์รุนแรง

จนถึงขั้นประหาร แต่ด้วยความบริสุทธิ์ใจของนาง พระขรรค์ที่ฟันพระศอนางกลายเป็น พวงมาลัยนางจึงรอดชีวิต นางได้แสดงความเข้มแข็งและเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเอง ดำรงชีวิตอยู่ในป่าและเลี้ยงดูโอรสทั้งสองได้เป็นอย่างดี เมื่อพระรามรู้ว่านางยังมีชีวิตอยู่และ สำนึกผิดจึงเพียรพยายามตามมาง้ออน นางปฏิเสธที่จะคืนดีกับพระราม อ้างว่านางไม่มั่นใจใน ความปลอดภัยของนางหากต้องอยู่ร่วมกับพระรามอีก จนพระอิศวรต้องลั่นวาจาว่าจะคอยปราม พระรามนางจึงยอม จะเห็นได้ว่าสีดาเป็นนางในวรรณคดีที่เป็นตัวต้นเหตุของปัญหาหลักในโครง เรื่อง คือเป็นตัวกลางที่ฝ่ายพระรามและทศกัณฐ์ต้องต่อสู้เพื่อชิงตัว และเป็นตัวสร้างปัญหาย่อย ในเนื้อเรื่อง นางรบเร้าพระรามให้ออกไปจับกวางทอง นางไม่ยอมเป็นผู้ถูกกระทำแต่เพียงฝ่าย เดียว เมื่อถูกทศกัณฐ์เกี่ยวนางก็หลุดจากระแทกแตกตันจนทศกัณฐ์เจ็บปวดใจ ภาพลักษณ์ นางเอกที่ตีเพียบพร้อมเปลี่ยนไป เป็นเช่นหญิงทั่วไปที่มีหลากหลายอารมณ์ สร้างชีวิตชีวาแก่ นางสีดา

กลวิธีการสร้างความซับซ้อนแก่อารมณ์ความรู้สึกของตัวละครทำให้ผู้อ่านเข้าใจ ที่มาของความคิดและพฤติกรรมต่างของตัวละครในเนื้อเรื่อง ความหลากหลายของลักษณะนิสัย คือตัวเอกฝ่ายปฏิบัติก็มีคุณความดีแอบแฝง และลดภาพอุดมคติของตัวเอกฝ่ายธรรม สร้าง ความสมจริงแก่พฤติกรรมและเพิ่มสีสันแก่ตัวละครได้เป็นอย่างดี ส่งผลให้เนื้อเรื่องมีความ น่าสนใจและสมจริงมากขึ้น ถือได้ว่าเป็นนวลักษณ์ที่กวีผู้ประพันธ์ทำได้ดี

2.2.2.2 ธรรมชาติและพุทธปรัชญา

แม้ว่าเรื่องรามเกียรติ์จะมีที่มาจากวัฒนธรรมอินเดีย แต่เมื่อคนไทยรับเข้า มาแล้วก็ปรับเปลี่ยนเนื้อหาให้เหมาะกับบริบทของคนไทย กลวิธีการนำเสนอเนื้อหาทาง ความคิดของกวีจึงมีพื้นฐานพุทธปรัชญา เนื่องจากมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ กวี ผู้ประพันธ์ให้ความสำคัญในการนำเสนออารมณ์ความรู้สึกของตัวละครในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของ ธรรมชาติ กวีใช้กลวิธีการแสดงลักษณะนิสัยและอารมณ์ผ่านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เช่น เมื่อทศกัณฐ์รู้ตัวว่าการออกศึกครั้งนี้ตนต้องพ่ายแพ้และสิ้นชีวิต บรรยากาศโดยรอบขบขันทัพก็ แปรปรวน เกิดเสียงร้ายต่างๆมากมาย เพิ่มความหวาดวิตกแก่ทศกัณฐ์ยิ่งขึ้น นอกจากนี้กวียังใช้ กลวิธีสร้างเทพให้มีลักษณะการเวียนว่ายตายเกิดเช่นตัวละครอื่นๆ บ่งชี้ความสำคัญในการให้แง่ คิดทางพุทธปรัชญา ผู้ที่จะหลุดพ้นได้ต้องมีปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ชีวิต นนทกอดิตชาติ ของทศกัณฐ์ถูกพระนารายณ์แปลงปราบปรามเนื่องด้วยทำผิดเพราะระรานและสร้างความ เตือดร้อนแก่เหล่าเทวดา และเมื่อมาเกิดเป็นทศกัณฐ์ก็กลับทำความผิดละเมิดศีลธรรมอีกระราน ฤาษีไม่ให้ตั้งกิจพิธี แล้วยังมีความหลงมัวเมาในกามคุณจนละเมิดศีลข้อที่สาม พระนารายณ์จึง ต้องไวกุณฐ์เป็นพระรามลงมาปราบปรามอีกครั้ง ผู้กระทำการอันละเมิดศีลธรรมซึ่งเป็นกติกถาของ สังคมพุทธศาสนานั้น จำเป็นที่จะถูกปราบปรามเพื่อความสงบสุขแก่สังคม

3 ตัวละคร

3.1 บทบาทและลักษณะนิสัยของตัวละคร

ตัวละครในเรื่องพระราชมทั้งรามายณะและบทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 นี้มีลักษณะตรงกัน ตรงที่มีความหลากหลายทางเผ่าพันธุ์ คือมีทั้งที่เป็นมนุษย์และอมมนุษย์ เช่น เทวดา นางฟ้า มนุษย์ ครุฑ ยักษ์ ลิง นาค นก ปลา ปีศาจ เมื่อคำนึงถึงความเก่าแก่ของเรื่องรามเกียรติ์ การสร้างตัวละครให้มีความหลากหลายนี้มีส่วนสร้างขนบในวรรณคดีไทย ที่ดึงดูดผู้อ่านเข้าไปสู่โลกแห่งจินตนาการ สร้างความรู้สึกสนุกสนาน ตื่นเต้น และยังสอดคล้องกับความคิดของคนไทยที่เชื่อว่าทุกชีวิตบนโลกนี้ ล้วนแล้วแต่เกิดเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ เทวดานางฟ้าอาจกระทำความผิดพลาดได้ ในขณะเดียวกันสัตว์เดรัจฉานอาจได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ประเสริฐได้ หากกระทำความดี การศึกษาของสมพร สิงห์โต (2520 : 162 , 266) แสดงให้เห็นว่าตัวละครเป็นปัจจัยหนึ่งซึ่งบ่งชี้ว่ารามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ไม่ได้แปลมาจากรามายณะของวาลมิกิโดยตรง เพราะมีหลายส่วนอันเกี่ยวเนื่องกับตัวละครที่แตกต่างกัน เช่นชื่อตัวละคร ประวัติและที่มา บทบาทและลักษณะนิสัย สิ่งที่น่าสนใจเป็นพิเศษคือบทบาทและลักษณะนิสัย ซึ่งสามารถวิเคราะห์เชื่อมโยงกับพฤติกรรมอันก่อให้เกิดโครงเรื่องในที่นี่จะศึกษาเฉพาะบทบาทและลักษณะนิสัยของตัวละครที่มีบทบาทในโครงเรื่องเท่านั้น

3.1.1 มนุษย์

3.1.1.1 พระราม

พระรามเป็นตัวละครเอกฝ่ายธรรมะ ทรงเป็นองค์นารายณ์อวตารลงมาปราบยักษ์พาล ตามพระบัญชาของพระอิศวร เดิมทีนั้นท้าวทศรถโอรสของท้าวอโนมาตันทรงชราภาพ และเห็นว่าขณะนั้นมียักษ์พาลซึ่งก็คือทศกัณฐ์และอินทรชิตเที่ยวสร้างความเดือดร้อนแก่ไตรโลก จึงนำความไปปรึกษาฤาษีวิษณุ สวามิตร วัชอัคคี ภารทวาช และกไลโกฏ ทั้งหมดมีความเห็นว่าควรอัญเชิญให้พระนารายณ์อวตาร จึงจะมีผู้ที่มีฝีมือถึงขั้นสามารถปราบปรามยักษ์พาลได้ ท้าวทศรถและฤาษีทั้งห้ารูปจึงขึ้นไปเฝ้าพระอิศวร พระอิศวรทรงเห็นด้วย รับสั่งให้พระอินทร์ไปอัญเชิญพระนารายณ์ซึ่งกำลังบรรทมอยู่ให้เข้ามาเฝ้าพระองค์ พระอินทร์เป่าสังข์และให้เหล่าบริวารบรรเลงเพลงเพื่อปลุกพระนารายณ์ เมื่อพระนารายณ์เสด็จ พระอิศวรแจ้ง “ ว่าโลกเดือดร้อนตั้งอัคคี ปางนี้เจ้าจงอวตาร ไปปราบพวกพาลยักษ์ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 226) พระนารายณ์ทรงเห็นว่าพระภารกิจครั้งนี้เป็นภารกิจใหญ่ ได้รับอนุญาตให้บรรดาผู้ที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์อวตารลงมาเกิดเพื่อช่วยกันปฏิบัติหน้าที่ ท้าวทศรถทำพิธีกวนข้าวทิพย์ เพื่ออัญเชิญพระนารายณ์และบริวารอวตารลงมาเกิด นางเกาสุริยาเสวยข้าวทิพย์หนึ่งปั้น พระนารายณ์อวตารลงมาเกิดในท้องของนาง เป็นโอรสองค์โตของท้าวทศรถ ขนานนามว่าพระราม ทรงศึกษาวิชากับฤาษีวิษณุและสวามิตรเมื่อพระชนมายุสิบสี่พรรษา มีอาวุธคู่กายที่สองฤาษีทำพิธีชุบศรวาย คือศรอัคนีวาท พรหมศาสตร์ และพายวาท

พระรามมีบทบาทสำคัญในการดำเนินเรื่อง ทรงเป็นตัวละครที่กล่าวได้ว่าเป็นต้นแบบของตัวละครเอกที่เป็นกษัตริย์ในวรรณคดีไทยยกเว้นในบทละครนอก คือเป็นผู้ทรงธรรม แต่ในขณะเดียวกันพระรามก็มีลักษณะนิสัยเช่นเดียวกับมนุษย์ปุถุชนทั่วไป ที่มีทั้งความอ่อนแอ ความหวั่นไหวและความกล้าหาญ อดทน

คุณธรรมเป็นจุดเด่นของพระราม ทรงเป็นโอรสที่มีความกตัญญูรู้คุณต่อบิดา คุณธรรมเป็นเหตุให้พระรามยินดีเดินทางจากบ้านเมืองนานถึงสิบสี่ปี ดังกล่าวกับพระลักษมณ์ว่า “ ตัวพี่จะช่วยบำรุงสัตย์ ไม่ควรรักสมบัติพัสถาน ถ้าบิดาเสียสัตย์ปฏิญาณ จะได้อัประมาณในแดนไตร ” พระรามทรงตัดพระทัยจากราชสมบัติและความสุขสบายในพระราชวังออกเผชิญความยากลำบากในป่า ด้วยเหตุนี้ทรงย้ำด้วยความมั่นใจว่า “ อันสัตย์พระบิดุรงค์ทรงชัย กุณิมิให้เสียธรรม์ อย่าว่าแต่ไปสิบสี่ปี จะถวายเป็นชีวิตจรอาสา ” อย่างไรก็ตามก็ได้แสดงให้เห็นความหวั่นไหวในพระทัยของพระรามอันเป็นลักษณะร่วมของมนุษย์ แต่พระรามระงับไว้ได้ด้วยความสำนึกในหน้าที่

ให้คิดสลัดจิตจาบัลย์	พระทรงธรรม์สังเวชวิญญาน์
แล้วกลับตำริตรการ	ด้วยหมู่พวกพาลริษา
เบียดเบียนฤาษีเทวา	จึงเชิญเรามาให้ราษฎรอน
ปางนี้ควรที่จะไปปราบ	มวลหมู่สัตว์บาปให้รำบก่อน
ไตรโลกจะได้สถาวร	ขจรเกียรติยศสืบไป

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 369 - 370)

เมื่อทรงนึกถึงภาระหน้าที่ที่ต้องไวยกคุณฐูมาเกิด ก็เห็นว่าการเดินป่าครั้งนี้เป็นโอกาสที่จะได้ออกปราบปรามอันทพาลให้สิ้นไป พระรามทรงเข้าไปลาพระมารดาทั้งสองยังทรงปลอบโยนไม่ให้มารดาทั้งสองเป็นห่วงตน แล้วยังขอให้พระมารดาดูแลรักษาตนเองให้ดี เมื่อทรงมีความมุ่งมั่นเช่นนั้นแล้วก็เกิดมานะและความกล้าที่จะออกผจญภัยในป่ากว้าง แม้เมื่อมีคนมาตัดทวนการออกเดินป่าของพระองค์ ก็ไม่สามารถเปลี่ยนพระทัยพระรามได้ พระลักษมณ์กริ้วโกรธนางไภยเกษี เมื่อรู้ว่านางเป็นต้นเหตุที่ทำให้พระรามต้องถูกเนรเทศ “ จับศรขึ้นก่งเงื้อง่า ” จะสังหารนางไภยเกษีให้สิ้นทั้งโคตร พระรามกลับทรงห้าม “ ครั้นถึงเข้ากุมเอาคันศร งดก่อนจงฟังพี่ว่า ” แต่เมื่อพระลักษมณ์ยิ่งกราดกริ้วพระองค์ก็ทรง “ สวมสอดกอดน้องเข้าพาที ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 371) จนในที่สุดพระรามก็สามารถดับความโกรธแค้นของพระลักษมณ์ได้ด้วยความอ่อนโยน และการอธิบายให้รู้ถึงความตั้งมั่นของพระองค์ทั้งสองประการ คือการรักษาสัตย์ของพระบิดาและปราบปรามสัตว์บาป พระราม พระลักษมณ์และนางสีดาลอบหนีออกจากทัพ เพราะต้องการให้สุมนันตนาและชบวนทหารกลับ

เมือง และเมื่อพระพรตพระสัตรุดและพระมารดาทั้งสามตามมาอัญเชิญให้เสด็จกลับ นางไภยเกษียมสารภาพผิดกับพระราม กษัตริย์ทั้งห้าและฤาษีวิษณุ สวามิตรต่างช่วยกันอ้อนวอนให้พระรามเสด็จกลับ เพราะเห็นว่าทำทศรถเสด็จสวรรคตแล้ว ไม่มีความจำเป็นที่ต้องรักษาสัตย์อันใด พระรามทรงเศร้าโศกที่รู้ว่าพระบิดาสวรรคต ทรงเห็นว่าพระองค์ก็ต้องรักษาสัจจาของพระบิดาเพื่อเป็นการตอบแทนคุณพระบิดา เพราะเห็นว่าการรักษาสัตย์เป็นคุณสมบัติอันพึงประสงค์ของกษัตริย์ “ อันในสุริยวงศ์เทวัญ สัจธรรมมั่นคงไม่ย่อหย่อน ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๖ , 2540 ก : 369 - 439) เช่นเดียวกับท้าวอชบาลพระอัยกาของพระองค์ที่ยอมเชือดเนื้อของตนแก่พราณ พระรามจึงพาพระลักษมณ์และนางสีดาออกเดินทางเข้าป่าลึกเพื่อป้องกันไม่ให้พระอนุชา มารดาและเหล่าทหารติดตามพระองค์ได้อีก

นอกจากพระรามทรงเป็นพระโอรสที่ดี เคารพเชื่อฟังพระบิดาและมีความเคารพต่อพระมารดาทั้งสามแล้ว พระรามยังทรงมีคุณลักษณะของพี่ชายที่ดี พระรามทรงเป็นพระเชษฐาที่ดีของพระอนุชาทั้งสาม ความประสงค์ของนางไภยเกษียมที่ทำให้พระองค์ต้องถูกเนรเทศนั้น ไม่ได้ทำให้พระรามมีอคติต่อพระพรตโอรสของนางไภยเกษียม ซึ่งจะได้ขึ้นครองเมืองแทนพระองค์เลย เมื่อพระพรต พระสัตรุดและมารดาทั้งสามออกมาตามหาพระรามในป่านั้น พระลักษมณ์เข้าพระทัยผิดว่าพระพรตจะตามมาสังหารพระราม จึงกรี๊ดโกรธขึ้นธนูเตรียมแผลศรแก่แค้นให้พระราม พระรามทรงเข้ามาห้ามไว้ได้ทัน ทรงเตือนว่า “ เจ้าอย่าหุนหันโกรธาอันเราพี่น้องทั้งสี่ เทเวศร์ฤาษีพร้อมหน้า ประชุมเชิญให้ไวคุณท์มา ปราบหม่อสุราสาธารณ์ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๖ , 2540 ก : 431) พระรามเตือนพระลักษมณ์ไม่ให้วู่วาม ทรงให้ความสำคัญแก่ความผูกพันฉันพี่น้อง ซึ่งมีตั้งแต่การไวคุณท์มาเกิดเพื่อช่วยกันปราบปรามยักษ์อธรรม ลักษณะนิสัยของพระรามคือเป็นพี่ที่ดีโดยเฉพาะกับพระลักษมณ์พระอนุชาที่ตามเสด็จรับใช้ใกล้ชิดและเผชิญกับเหล่ามารพร้อมพระองค์ พระรามทรงรักเป็นห่วงและหวังดีต่อพระลักษมณ์ ทรงตักเตือนและให้อโวาทเมื่อเห็นว่าพระลักษมณ์ทำสิ่งที่ไม่ดีและทรงชมเชยให้กำลังใจเมื่อน้องทำสิ่งที่ดี ทุกครั้งที่พระลักษมณ์เปลี่ยงปล้ำต่อศัตรูจนเกือบเอาชีวิตไม่รอด เช่นหอกโมกขศักดิ์ของกุมภกรรณ ต้องศรนาศบาตของอินทรชิต และต้องหอกกบิลพัทของทศกัณฐ์นั้น พระรามก็ทรงเศร้าโศกจนสิ้นสติ และเป็นเดือดเป็นร้อนจัดการหายามาแก้ทุกครั้ง พระรามทรงรักพระลักษมณ์มาก ครั้งที่พระลักษมณ์ต้องหอกโมกขศักดิ์ของกุมภกรรณจนสิ้นสติ นิลนนท์กลับไปทูลพระรามว่าพระลักษมณ์ต้องหอก “ ได้ฟังดังหนึ่งพระกาล มาสังหารหวะแหวะเอาดวงใจ ชลนาคลอลองนองเนตร แสนทุกข์แสนเทวชะห้อยให้ ดังหนึ่งจะสิ้นชีवालย์ ” หมายความว่าพระองค์ทรงรักอนุชาเทียบเท่าดวงใจของพระองค์ กวีได้แสดงความกระวนกระวายใจด้วยความเป็นห่วงพระลักษมณ์ ขณะพระรามออกเดินทางไปยังสมรภูมิต่าง

มืดคลุ้มอับแสงดาวเดือน	เมฆเคลื่อนบดบังรัศมี
ไม่เห็นมรรคาพนาสี	กระบี่พาหลงวงไป
พระพิโรธโกรธกริ้วกระทืบบาท	พสุธากัมปนาทหวาดไหว
เหวยไอนิลนนท์จ้งไร	เหตุใดจึงพาภูหลงมา
ว่าแล้วจับจันทวาทิตย์	ทรงฤทธิ์พาดสายเงื้อง่า
นำหว่งแผลงไปในเมฆา	เสียงสนั่นลั่นฟ้าธาตรี ฯ
เกิดเป็นศศิธรสามดวง	โชติช่วงจรรย์ศรีศรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 387)

เส้นทางที่จะไปยังสมรภูมินั้นมืด ด้วยความร้อนรนนิลนนท์ผู้นำทางพาพระรามหลงทาง จึงถูกพระรามซึ่งกำลังไม่สบายใจเพราะหวั่นพระลักษมณ์กริ้ว แล้วแผลงศรจันทวาทิตย์เป็นดวงจันทร์สามดวง ให้แสงสว่างนำทางแก่พระองค์ไปถึงสนามรบได้ทันใจ เมื่อมาถึงก็ตรงเข้าดิ่งหอกที่ปักแน่นอยู่บนนอกของพระลักษมณ์ แต่หอกก็ไม่เขี่ยอน จึงทรงรำพันถึงความเศร้าเสียใจที่ต้องเสียทั้งพระอนุชาและเมียรักไป พระองค์คิดถึงขนาดที่ “ จะอยู่ไยให้ทนเวทนาจะสู้สิ้นชีวิด้วยน้องรัก ” จะขอตายตามพระลักษมณ์ พิเภกทูลว่ามียาแก้หอกโมกขศักดิ์พระรามจึงได้คลายความวิตกและมีรับสั่งให้หนุมานไปห้ามรบพระอาทิตย์แล้วไปหายาแก้มาให้ทันเวลา จะเห็นได้ว่าพระรามทรงรักและดูแลพระลักษมณ์เหมือนเป็นแก้วตาดวงใจของตน แต่ในขณะที่เดียวกันเมื่อพระลักษมณ์ทำสิ่งที่ไม่ควร พระองค์ก็จะทรงห้ามปรามและกล่าวสั่งสอนตักเตือนด้วยความหวังดี เช่นในตอนที่พระลักษมณ์หลงเข้าใจผิดว่าหนุมานทรยศพระรามไปเข้าข้างทศกัณฐ์ จนถึงขนาดสั่งให้สุครีพทูลพระรามว่าหนุมานแปรพักตร์ ตนตั้งมั่นเพื่อคอยสังหารหนุมาน ซึ่งต่อมาหนุมานก็พิสูจน์ว่าเหตุการณ์ทั้งหมดเป็นเพียงเล่ห์กล เพื่อลวงเอากล่องดวงใจของทศกัณฐ์เพื่อเผด็จศึก พระรามจึงถามเชิงติเตียนพระลักษมณ์ว่า “ บัดนี้เขาได้ดวงใจมา พระอนุชาจะคิดเป็นไฉน ทำศึกหรือเจ้าเบาใจ มิได้ตริตรองดูให้ดี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ค : 374) พระรามทรงดำหนิเพื่อให้พระลักษมณ์ได้เข้าพระทัยในกลการทำศึก ว่าต้องใช้ปัญญาในการวิเคราะห์ อย่าได้ตัดสินสิ่งใดด้วยความเบาใจไม่คิดให้รอบคอบ แต่อย่างไรก็ดีพระรามทรงติพระลักษมณ์ด้วยความรักและหวังดี

ลักษณะนิสัยอันสอดคล้องกับบทบาทของพระรามอีกประการหนึ่งคือ ทรงเป็นผู้ชายที่มีความรักมั่นคง พระรามเสด็จร่วมพิธีสมพรของนางสีดาที่นครมิถิลา เมื่อแรกสบพระเนตรนางสีดาก็เกิดจิตปฏิพัทธ์ขึ้นทันที ถึงขนาดที่ลืมตัวหยุดยั้งทอดพระเนตรนาง พระรามและนางสีดาสมหวังในความรักเพราะพระรามสามารถยกศรมหาโมลีได้ คืนวันวิวาห์พระรามทรงสัมผัสนางด้วยความรัก เหตุการณ์ที่พิสูจน์ความรักความจริงใจที่พระรามมีต่อนางสีดาปรากฏขึ้นครั้งแรกในขณะที่ทัพของท้าวทศรถเดินทางกลับสู่อยุธยา รามสุรขวางทางทัพแล้วหาเรื่องอวยกได้ตัวนางสีดา พระรามสามารถปกป้องนางสีดาได้ด้วยการรบชนะรามสุร แต่บทบาทของ

พระรามที่บ่งชี้ว่าพระรามทรงรักและจริงใจต่อนางสีดา และเป็นส่วนสำคัญในโครงเรื่อง คือการต่อสู้ช่วงชิงนางสีดากลับคืนมาจากทศกัณฐ์ น่าสนใจว่าเหตุใดพระรามจึงมีความมุ่งมั่นและเชื่อมั่นว่าสามารถเอาชนะทศกัณฐ์ได้ เพราะหากพิจารณาสถานะของพระรามนั้นต่อยกกว่าทศกัณฐ์มาก แม้ว่าพระองค์จะทรงเป็นองค์นายารายณ์อวตาร แต่พระองค์เป็นเพียงมนุษย์สองมือธรรมดา ซ้ำร้ายยังเป็นกษัตริย์ที่ถูกเนรเทศออกจากเมืองเทียวชัตเซพเนจรอยู่ในป่า ส่วนทศกัณฐ์นั้นเป็นยักษ์สิบเศียรยี่สิบกรมีอิทธิฤทธิ์มาก เป็นกษัตริย์ครองกรุงลงกาอันยิ่งใหญ่ มีพรรคพวกบริวารมากมาย

คุณสมบัติเด่นของพระรามตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้นว่า มีลักษณะนิสัยมุ่งมั่นที่จะปฏิบัติกิจต่างๆ ให้ลุล่วงโดยไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค ทรงมีความสำนึกว่าตนมีหน้าที่ในการไถ่กู้ธรรมาภิบาลเพื่อปราบปรามยักษ์พาลนำความสงบสุขมาสู่ไตรโลก ทรงเชื่อมั่นในศักยภาพของพระองค์เอง และนอกจากนี้ทรงมีความรักอันยิ่งใหญ่ต่อนางสีดา เมื่อนางสีดาถูกยักษ์ร้ายลักพาตัวไป พระองค์ต้องตามไปช่วยนาง เพื่อรักษาศักดิ์ศรีของนางและตัวพระองค์เองในฐานะพระสวามี ความขัดแย้งหลักในโครงเรื่องเกิดขึ้นเพราะพระรามไม่อาจทนคำรบเร้าให้ออกไปจับกวางทองมาให้นาง พระรามทรงรักและสงสารนางสีดา จึงไม่ยอมขัดพระทัยนางจึงออกตามกวาง แม้ว่าความรู้สึกสงสัยว่าน่าจะเป็นกลลวงของยักษ์ล่อให้ตนออกจากอาศรม แม้พระองค์จะทรงกำชับให้พระลักษมณ์อยู่เฝ้านาง แต่พระลักษมณ์ก็ต้องตามออกไปช่วยพระราม ทศกัณฐ์จึงเข้ามาลักพานางไป เมื่อพระรามเห็นว่าพระลักษมณ์ทิ้งอาศรมออกมาก็เป็นห่วงนางสีดา “ ภูวนายศร้าวโหม่นสสา ” เป็นจริงดังที่คาดไว้ เมื่อพระองค์เสด็จกลับอาศรมก็ไม่เห็นนางสีดา พระองค์ออกค้นหานางทุกที่รอบๆ บริเวณ แต่ก็หาไม่พบจึงเสียใจร่ำรำพันถึงนางจนสิ้นสติไป

สุดคิดพิแล้วครั้งนี้	จะรู้ที่ติดตามไปไหน
ตั้งแต่จะโศกาลัย	ตายอยู่ที่ไหนหิว
เสียที่ที่ได้อวตาร	มาปราบพวกพาลยักษ์
ไตรโลกก็จะล่วงนินทา	ว่าไม่รู้กลลวงสุริ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๓ , 2540 ข : 1 - 2)

พระอินทร์ทรงบันดาลให้เกิดล่องฝน และมีเทวราชประกาศให้ตามนางไปทิศเหนือ เมื่อพระรามฟื้นคืนสติและรู้ว่าต้องตามนางไปทางทิศใด ก็ทรงก็ออกเดินทางไปโดยที่ยังไม่รู้ว่าเจอกับนางหรือไม่ และจะเจอกับเหตุการณ์ใด ดังที่ความในบทละครที่ว่า

เมื่อก็เสียงใครร้องประกาศ	นุชนาฏไต่ยีนหรือหาไม่
ให้เราไปตามอรไท	จะได้ซึ่งช่าวกัลยา

ตรัสแล้วต่างจับศรทรง สององค์เสรำโทมนัสสา
 ออกจากบริเวณศาลา บ่ายหน้าไปทิศเหนือ
 (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : 4)

เมื่อเดินมาได้ระยะหนึ่งจึงได้ทราบข่าวของนางจากนกสดาฯ จึงรู้ว่าทศกัณฐ์ลักพาตัวนางสีดาไปเมืองลงกา ระหว่างทางพระรามยังต้องปราบปรามเหล่ายักษ์พาลต่าง ๆ มากมาย แล้วยังต้องตามล้างคำสาปของพระอิศวรที่สาปบรรดาผู้ที่กระทำผิดต่าง ๆ จนในที่สุดพระรามก็ได้พบกับหนุมาน หนุมานได้พาสุครีพมาถวายตัวจนได้กองกำลังเมืองขีดขินและชมพูมาเป็นกองทหารของพระองค์ จะเห็นได้ว่าอุปสรรคต่างๆที่พระรามต้องเผชิญนั้นพระองค์สามารถฝ่าฟันมาด้วยความสามารถของพระองค์ ไม่ว่าจะเป็นความฉลาดเฉลียว ฝีมือการต่อสู้ จึงกล่าวได้ว่าความเป็นเทพในร่างของพระองค์นั้นเป็นเพียงสิ่งที่มีมาแต่กำเนิด ไม่ได้ช่วยให้พระองค์รอดพ้นจากความยากลำบากทั้งกายและใจของพระองค์เลย แต่เป็นกำลังใจที่ทำให้พระองค์มุ่งสู่จุดหมายคือได้ปราบยักษ์ร้าย จะเห็นได้ว่าการได้มาของกองกำลังขีดขินนั้นพระองค์ต้องทรงช่วยสุครีพปราบพญาพาลี ตลอดระยะเวลาที่พระรามออกติดตามนางสีดานั้น ทรงเสรำสร้อยเพราะคิดถึงนาง เมื่อพญานกยูงทูลข่าวนางสีดาแก่พระรามว่านางจะครองกายคอยท่าพระรามไปช่วย ทรงเกิดความทุกข์เพราะคิดถึงและสงสารนาง “ แสนทุกข์แสนคะนึ่งถึงนงลักษณ์ พระทรงจักรแสนโศกสงสาร ” เมื่อได้รับสไบที่นางฝากฝูงวานรและฝากให้ทูลย้าให้ตามไปช่วยนาง “ แม้นข้าจะม้วยอาสัณ ” พระรามทรง “ รับผ้าสไบของเทวี ภูมิประทับกับอุรา ” ผ้าสไบทำให้พระรามยิ่งคิดถึงนางและเห็นความดีของนางที่ยอมจากบ้านเมือง ทรงคิดโทษพระองค์เองว่าเสียแรงที่ได้ไวกุณท์มาเกิดเพื่อปราบยักษ์ แต่พระองค์กลับหลงกลยักษ์จนถึงกับต้อง “ เสียดวงชีวัน ” พระรามทรงมีความรู้สึกกังวลถึงความรู้สึกและความปลอดภัยของนาง ทำให้ทรงลำบากพระทัยและสับสนจนเผยความรู้สึกหวั่นไหวในใจ เนื่องด้วยขณะนั้นพระองค์ยังทรงไม่มีกำลังพลและยังไม่รู้ว่าขณะนี้นางสีดาเป็นอย่างไรบ้าง และพระองค์จะตามไปช่วยนางอย่างไร “ สุดฤทธิ์สุดคิดจะตามทัน สารพันแสนยากลำบากใจ ซึ่งพี่ติดตามเขาวมาลย์ ใครจะนำข่าวสารไปแจ้งได้ ออกเอยจะทำประการใด ภูวไนยทรุดองค์แล้วโศกี ฯ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 38 – 42)

แต่เมื่อทรงมีกำลังพลจากขีดขินและชมพู และทรงทราบข่าวคราวของนางจากหนุมานแล้ว พระรามยังคงรักคิดถึงและเป็นห่วงนางสีดาอยู่ตลอดเวลา แต่ท่าทีของความหวั่นวิตกอันเกิดจากข้อจำกัดลดลง พระองค์ทรงมีมั่นใจและมีความมุ่งมั่นที่จะต่อสู้เพื่อให้ได้นางคืนมา ทรงมีความหวังว่าจะได้ตัวนางคืนกลับมา จึงไม่เคยท้อแท้ที่จะเผชิญต่อความยากลำบากใดๆ ในตอนหนุมานแจ้งข่าวนางสีดาและทูลว่าได้สังหารสหัสกุมารแล้วยังเผากรุงลงกาจนวอดวาย พระรามทรงกริ้วที่หนุมานทำเกินคำสั่ง เพราะเกรงว่าฝ่ายทศกัณฐ์จะสังหารนางเพื่อแก้

แค้นหนุมาน จึงให้เหล่าเสนาช่วยกันพิจารณาโทษหนุมาน เป็นตอนที่แสดงให้เห็นว่าพระราม นั้นทรงรักและเป็นห่วงนางสีดามาก อีกตอนหนึ่งคือตอนที่นางเบญกายแปลงเป็นนางสีดาตาย ลอยน้ำมา พระรามเห็นศพสีดาแปลงเกยหาด “ ตกใจเพียงสิ้นชีวิาวาย พระนารายณ์วิ่งไปด้วย ความรัก ... สองกรซ้อนเกศขึ้นใส่ตัก ... สำคัญว่าสีดาเสนาหา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 201 - 202) เมื่อเห็นว่าเป็นนางสีดาก็ทรงเสียพระทัย “ ให้อัดอั้น ห้วนทั่วทั้งกายา ผ่านฟ้าฟางเพียงจะขาดใจ ” ทรงเศร้าเสียใจและรำพันถึงนางด้วยความอาลัย แล้วทรงสิ้นสติไป

แม้พระรามจะทรงรักนางสีดามากก็ตาม แต่เพราะกัทรังกระทำความผิดพลาด อันเกิดจากความเข้าใจพระทัยผิด หลงกลปีศาจจูลูที่มุ่งจะแก้แค้นนางสีดาที่ทำให้วงศ์ญาติต้อง ล้มตาย จึงแปลงเป็นนางใน ลวงให้นางสีดาวาดภาพของทศกัณฐ์ แล้วเข้าไปสิงสู่อยู่ในภาพทำ ให้อับอายไม่ออก นางสีดาซ่อนรูปไว้ใต้แท่นบรรทมของพระราม เมื่อพระรามกลับมาจะเข้าที่ บรรทมกลับนอนไม่หลับ บทละครกล่าวว่ “ บันดาลร้อนรนพ่นน้ก ตั้งอัคนิรุทรมาจูจี ” พระรามทรงหงุดหงิดพาลใส่นางกำนัลทั้งหลาย เมื่อเห็นภาพทศกัณฐ์อยู่ใต้ที่บรรทมจึงเกิด บันดาลโทษะ เข้าใจนางสีดาผิดว่า “ ลอบเขียนรูปชู้ไว้ชมเล่น ” พระรามทรงกริ้วโกรธนางสีดา มาก จนถึงขนาดพิพากษาให้พระลักษมณ์ประหารชีวิตนาง หากผู้เสพเปิดใจยอมรับความจริง ว่า พระรามทรงเป็นเช่นบุรุษปลุขุชนธรรมดาแล้วจะเข้าใจพระรามว่า ทรงยอมจะโกรธเกรี้ยวนาง สีดา เมื่อเห็นภาพทศกัณฐ์ชายที่ลักพาตัวนางไปอยู่ด้วยเป็นเวลานาน พระองค์ต้องเสี่ยงชีวิตไป ช่วยนางด้วยความยากลำบาก “ ทำศึกป้อมปางตัวตาย ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา-โลก ๑ , 2540 ข : 301 - 305) เมื่อเห็นนางวาดรูปชายชู้ด้วยเหตุผลใดก็ตามแต่ พระรามจึง รู้สึกว่านางให้ความสำคัญจนถึงขนาดจดจำหน้าตาแล้วบรรจงวาดออกมา โดยลืมความทุกข์ยาก เมื่อพรากจากกันไปสิ้น ด้วยความหึงหวงทำให้พระรามเกิดความรู้สึกไม่ไว้ใจนาง จนขาดสติทั้ง ที่นางได้ลุยไฟเพื่อพิสูจน์ความบริสุทธิ์มาแล้ว และลืมนางคือพระนางลักษมีที่อวตารมาเกิด เป็นมิตรข้างกาย ที่สำคัญทรงลืมนางได้รับพรจากพระอิศวรว่าไม่มีชายใดที่สามารถแตะต้อง นางได้ แต่เมื่อความจริงปรากฏว่านางสีดาไม่ได้มีใจต่อทศกัณฐ์ เป็นเพียงเวทย์มนตร์มายาของ ยักษ์ที่ต้องการให้พระองค์พลัดพรากจากนางสีดา พระรามก็ทรงออกติดตามงอนง้อขอคืนดีกับ นางอย่างไม่ย่อท้อ และแม้ว่าต้องออกเดินป่าอีกครั้ง พระองค์ก็ไม่ละความพยายาม จนพระ อิศวรทรงช่วยปลดปล่อยโลมให้นางสีดาอภัยแก่ความผิดพลาดของพระราม

พระรามทรงทำหน้าที่ตามบทบาทของกษัตริย์ที่ดี สอดคล้องกับลักษณะนิสัยและ พฤติกรรมของพระองค์ ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีความเป็นผู้นำ มีความกล้าหาญมุ่งมั่น และทรงพระ ปรีชาญาณ มีความฉลาดเฉลียว ในตอนที่หนุมานแปรพักตร์ไปอยู่กับทศกัณฐ์นั้นพระรามทรงรู้ดี ว่าเป็นเพียงกลลวงให้ทศกัณฐ์ตายใจ พระองค์จึงทรงอุบายให้พระลักษมณ์ ซึ่งกำลังอาฆาตแค้น หนุมานที่ทรยศพระรามให้ตริ่งกำลังไว้คอยทำพระองค์ เพื่อป้องกันไม่ให้พระลักษมณ์และ

หนุมานต้องต่อสู้กัน บทบาทของการเป็นกษัตริย์ประการหนึ่งของพระรามคือการรู้จักใช้คนได้ เหมาะกับกำลังความสามารถ และลักษณะเฉพาะของแต่ละบุคคล พิเภกเป็นยักษ์ที่ไม่มีฝีมือทางการรบ แต่มีความสามารถพิเศษในทางโหรา การตรวจดวงชะตา และพระองค์รู้ว่าพิเภกรู้ทุกเรื่องของฝ่ายทศกัณฐ์อีกทั้งมีความเฉลียวฉลาด จึงทรงใช้พิเภกในฐานะที่ปรึกษาทางปัญญา เช่น เรื่องของการทำสงคราม การทำนายดวงชะตา การหาวิธีกันและแก้กลต่างๆของฝ่ายยักษ์ ส่วนหนุมานนั้นพระองค์ทรงเห็นว่ามีความสามารถทางการรบ และมีความฉลาดหลักแหลมอีกทั้งมีความว่องไวปราดเปรียว จึงทรงมอบหมายภารกิจที่ต้องใช้ทั้งกำลังและปฏิภาณไหวพริบ เช่น การสำรวจเส้นทางไปยังกรุงลงกาและการส่งข่าวแก่นางสีดา การไปหายาแก้หอกโมกขศักดิ์ พระรามทรงเป็นกษัตริย์ที่รับฟังความคิดเห็นของเหล่าเสนาอำมาตย์ เช่นทรงกริ้ว หนุมานที่กระทำเกินคำสั่งในตอนถวายแหวนแก่นางสีดา เพราะเห็นว่าสิ่งที่หนุมานสังหารบุตรของทศกัณฐ์และเผากรุงลงกา อาจทำให้ทศกัณฐ์กริ้วแล้วสั่งสังหารนางสีดาเพื่อแก้แค้น แต่เมื่อ หนุมานทูลอธิบายว่าตนเองกระทำการต่างๆในฐานะที่เป็นลิงป่าไม่มีเจ้านาย ก็ทรงมีท่าทีที่โอนอ่อนลง แต่ก็ยังทรงเห็นว่าเป็นกรณีที่ไม่ควรให้ผู้อื่นเอาเป็นเยี่ยงอย่าง จึงสั่งสุครีพและเหล่าท้าวพญาวานรพิจารณาความผิดของหนุมาน เสนาอำมาตย์ต่างทูลขอภัยโทษแก่หนุมานที่กระทำการโดยไม่ยั้งคิด ทรงยินดีภัยโทษให้ตรงตามความต้องการของพระองค์ ดังที่ในบทละครกล่าวไว้ว่า “สอดคล้องต้องในวิญญาน์ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 159) ในตอนนางสีดาลุยเพลิงเพื่อพิสูจน์ความบริสุทธิ์หลังจากที่นางถูกทศกัณฐ์จับตัวไปเป็นเวลานานนั้น พระองค์ทรงตระหนักถึงบทบาทหน้าที่กษัตริย์ในการที่จะต้องเป็นแบบอย่างแก่เหล่าเสนาอำมาตย์และอาณาประชาราษฎร์ หากพระองค์ยินดีรับนางอาจกลายเป็นที่ครหาของผู้ใต้ปกครองได้ว่า “ ลุ่มหลงด้วยความเสนาหา มิได้พินิจพิจารณา ธรรมดาหญิงตกถึงมือชาย เป็นที่พิรุณาคน ” แม้ว่าพระองค์ทรงมีความมั่นใจในตัวนางสีดา เมื่อนางสีดาสามารถลุยเพลิงพิสูจน์ความบริสุทธิ์ให้เป็นที่ประจักษ์แก่สาธารณชนได้แล้ว พระรามทรงสบายพระทัยยิ่ง “ ดั่งถอนปืนพิษออกเสียได้ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ค : 417 , 422) จะเห็นได้ว่าพระรามทรงตระหนักถึงบทบาทและความสำคัญของกษัตริย์ในฐานะที่เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ พระองค์จึงทรงระมัดระวังที่จะรักษาภาพลักษณ์ของกษัตริย์ที่เป็นธรรม มีปัญญาและให้ความสำคัญกับผู้ใต้บังคับบัญชา เคารพต่อมติในที่ประชุม

นอกจากการรู้จักบริหารผู้ใต้บังคับบัญชาแล้ว พระรามยังทรงมีความกรุณาปรานี ทรงมีความจริงใจต่อบริวาร เมื่อทรงรู้ว่าพิเภกไม่มีฝีมือทางการรบ ในตอนศึกทศกัณฐ์พิเภกตรวจดวงชะตาได้ว่า ทศกัณฐ์ยกทัพครั้งนี้มีเป้าหมายเพื่อสังหารตน พระรามจึงทรงกำชับพระลักษมณ์ให้ระวังภัยแก่พิเภก จนทำให้พระลักษมณ์ต้องหอกกบิลพัท เมื่อทรงมอบเมืองลงกาให้พิเภกครอง ก็ทรงเตรียมการรับมือศัตรูที่จะเข้ามารุกรานลงกา ด้วยการแปลงศรไปยังเมืองลงกาทุก ๆ สามเดือนแล้วให้พิเภกแนบสารติดศรกลับมาถึงพระองค์ การให้คำชมเชยและการพระราชทานรางวัลเป็นกำลังใจให้แก่พลวานรเป็นสิ่งที่พระรามปฏิบัติอยู่เสมอ พระองค์เป็น

กษัตริย์ที่รักษาคำพูด ครั้งที่ให้หนุมานไปสืบข่าวนางสีดานั้นทรงตรัสว่ากลับมาจะประทานเครื่องทรงที่ทรงอยู่ให้เป็นรางวัล เมื่อหนุมานกลับมาพระรามกำลังสร้งน้ำ ด้วยความไม่พอพระทัยที่หนุมานทำเกินคำสั่งจึงผลัดผ้าชุบสร้งให้เป็นรางวัล แต่ครั้งที่หนุมานตามไปช่วยพระองค์ถึงในกรุงบาดาลนั้น พระองค์กล่าวชมเชยหนุมานแล้วถอดพระธำมรงค์ให้ และสัญญาว่าจะยกอยุธยาให้ ครั้นเสร็จศึกก็ทรงประทานรางวัลบำเหน็จและยศถาบรรดาศักดิ์แก่พลทหาร เป็นที่พอใจของทุกคน ทรงได้มอบกรุงอยุธยาแก่หนุมานและพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นพญาอนุชิตตามคำสั่งสัญญา

จะเห็นได้ว่าบทบาทและลักษณะนิสัยของพระรามนั้นจัดอยู่ในเกณฑ์ของตัวละครเอกที่มีคุณธรรม แม้ว่าจะมีข้อบกพร่องอันเนื่องมาจากข้อจำกัดในช่วงขณะนั้น แต่จัดเป็นเสน่ห์ที่ทำให้พระรามเป็นตัวละครที่มีบุคลิกลักษณะที่สมจริง มีชีวิตชีวา ดังนั้นคำกล่าวที่ว่าพระรามเป็นตัวละครที่ไม่น่าสนใจ เพราะมีผู้ช่วยมากมายนั้น อาจเกิดจากการไม่ได้อ่านบทประพันธ์โดยละเอียด จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงเป็นตัวละครที่มีความยิ่งใหญ่ แสดงการต่อสู้ทั้งภายนอกคือทรงพระอัจฉริยภาพ มุ่งมั่นกล้าหาญที่จะรับมือกับทศกัณฐ์ผู้ซึ่งมีความพร้อมทั้งกำลังอิทธิฤทธิ์และกองกำลังพล และการต่อสู้กับความอ่อนแอภายในใจของพระองค์เอง ความผิดพลาดและความหวั่นไหวในใจจนทำให้แสดงพฤติกรรมอันแสดงถึงความบกพร่องนั้น เกิดจากความเป็นมนุษย์ปุถุชนของพระองค์ ซึ่งนับเป็นนวลักษณ์ของบทละครเรื่องนี้ ที่ตัวละครเอกมีความทั้งความดีงามและความบกพร่อง ไม่ใช่ตัวละครที่เป็นแบบตายตัวซึ่งไร้ชีวิตจิตใจ

3.1.1.2 พระลักษมณ์

เมื่อพระนารายณ์รับราชโองการของพระอิศวร ไวกูณฐ์มาเกิดเป็นพระราม ทรงมีพระบัญชาให้สังข์บัลลังก์นำคาวตารมาเกิดเป็นพระลักษมณ์ พระอนุชาของพระราม ในพิธีกาลากิจปรากฏมีข่าวทิพย์สี่ก้อน นางสมุทรเทวีได้เสวยข่าวทิพย์หนึ่งก้อนกับอีกครั้งหนึ่งที่เหลือจากนางกนกานาสูร ทรงมีพระประสูติการเป็นโอรสสององค์คือพระลักษมณ์และพระสัตรุด น่าสนใจว่าโดยมากผู้คนไม่ให้ความสนใจต่อตัวพระลักษมณ์ เพราะเห็นว่าพระลักษมณ์เป็นเพียงเงาหรือผู้คำสั่งจากพระรามเท่านั้น ในความเป็นจริงแล้วพระลักษมณ์มีบทบาทซึ่งสอดคล้องกับลักษณะนิสัยที่น่าสนใจและมีความสำคัญ ช่วยเพิ่มสีสันให้เนื้อเรื่อง เพราะมีลักษณะนิสัยที่แตกต่างจากพระราม

พระลักษมณ์ทรงเป็นพระอนุชาที่ติของพระราม ทรงรักและเคารพพระรามมาก ในตอนที่พระรามถูกขับออกจากเมืองให้ออกผจญป่านั้น พระลักษมณ์ขอตามเสด็จออกมารับใช้พระราม โดยที่ไม่หวาดหวั่นต่อความยากลำบากและอาลัยต่อทรัพย์สมบัติใดๆ ทรงมีเหตุผลว่าพระรามนั้นยอมยากลำบากจากบ้านเมืองเพื่อสู้รักษาสัตย์ของพระบิดา ส่วนพระองค์ขอถวายชีพ “ โดยเสด็จไปรองสนองบาท ยังอริอุทิมวัตสิงขร ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๒ 2540 ก : 373) เพื่อช่วยพระรามได้รักษาสัตย์ของพระบิดา ตลอดเวลาที่พระรามและนางสีดาอยู่ในป่าพระลักษมณ์ทรงถวายงานรับใช้ใกล้ชิดโดยไม่เห็นแก่

ความเหน้อยยาก ในตอนหนึ่งของบทละครได้แสดงภาพพระลักษมณ์ทรงเข้าไปเก็บลูกไม้ในป่า “ ปรนนิบัติรักษาพระจักรี กับทั้งพี่น้องนางสีดา ตั้งองค์สมเด็จพระบิตุเรศ ชนนี้ก่อเกิดเศศ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ 2540 ก : 430) ครั้งหนึ่งระหว่างการเดินทางตามหานางสีดา พระรามรู้สึกอ่อนเพลียจึงเข้าไปพักผ่อนใต้ร่มเงาไม้ ทรงนอนหลับหนุนตักพระลักษมณ์ หนุมานเห็นกษัตริย์ทั้งสองพระองค์อยู่ด้วยกัน จึงปลอมเป็นลิงป่าปีนขึ้นต้นไม้ แล้วรีบไปไม้ให้หล่นต้องพระราม พระลักษมณ์ซึ่งอยู่ดูแลพระรามเห็นเข้าก็ไล่ลิงด้วยการโบกมือไล่ “ ครั้นจะขับสำเนียงเสียงดัง ก็ระวังบรรทมพระจักรี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ 2540 ข : 14)

พระลักษมณ์ทรงอยู่ร่วมกับพระรามไม่ว่ายามทุกข์และยามสุข เมื่อเสร็จศึกทศกัณฐ์ พระรามทรงประทานเมืองโรมคัลให้พระลักษมณ์ครอง เพื่อเป็นการตอบแทนความดีความชอบแก่พระลักษมณ์ ปรากฏว่าทรงไม่ขอยอมรับ ทรงให้เหตุผลว่า

แต่ซึ่งจะให้เรานี้	ไปอยู่บุรีโรมคัล
ถึงจะมีสมบัติพิสดาน	โอฬารตั้งดาวดึงส์สวรรค์
ประกอบด้วยสนมกำนัล	แสนหมื่นหกพันองค์ใน
แผ่นดินเบื้องบาทพระจักรี	เรานี้หาเจตนาไม่

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ 2540 ค : 519)

จะเห็นได้ว่าพระรามเป็นอนุชาที่รักพระเชษฐาด้วยใจจริง แม้ว่าจะมีโอกาสที่จะได้รับตำแหน่งที่ดีที่สุด มีโอกาสที่จะได้อยู่อย่างสุขสบาย ตอบแทนความทุกข์ยากถึงสิบสี่ปีในป่า พระองค์ก็ทรงไม่ต้องการ เพราะทำให้พระองค์ต้องพรางจากพระราม พระองค์ทรงยืนยันที่จะอยู่ “ ขออยู่สนองรองบาท ไปกว่าจะสิ้นชีวัน ” พระลักษมณ์ขอยุ้รับใช้พระรามไปจนวันตาย พระรามจึงทรงมีพระบัญชาแต่งตั้งให้พระลักษมณ์อยู่เป็นที่ปรึกษาของพญาอนุชิตในกรุงอยุธยา หนุมานได้แสดงทัศนะค้านบรรดาเหล่าเสนาในการพิจารณาความชอบของพระลักษมณ์ว่า หากพระลักษมณ์ไปอยู่ไกลจากพระราม ในยามที่พระรามโกรธกริ้ว จะมีผู้ใดที่จะปลอมประโลมพระองค์ ไม่มีผู้ใดที่จะ “ แสนฉลาดรอบรู้อัชฌาสัย ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑, 2540 ค : 519 - 520) เพราะพระลักษมณ์ทรงเข้าใจพระรามดีที่สุดใน

พระลักษมณ์ทรงมีลักษณะนิสัยที่อ่อนโยน นุ่มนวล และทรงมีสติปัญญาเฉลียวฉลาด ทรงมีความสามารถทางการพูด ครั้งที่พระรามทรงเป็นกังวลว่า การรวบรวมกำลังพลของเหล่าทหารเมืองขีดขินนั้นใช้เวลานานเกินกว่ากำหนดเจ็ดวัน พระรามทรงเป็นห่วงความรู้สึกและความปลอดภัยของนางสีดา จึงมีพระบัญชาให้พระลักษมณ์ไปติดตามเรื่อง เมื่อไปถึงเมืองขีดขิน พระลักษมณ์ทรงถามสุครีพว่า “ ดูกรเจ้ากรุงขีดขิน ท่านได้ครอบครองแผ่นดิน

ขุนกบินทร์ลืมนำคำสัญญา โฉนดไม่พาลไปถวาย” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๖, 2540 ข : 44) พระลักษมณ์ทรงเน้นย้ำว่าสุครีพได้ครองเมืองเพราะพระรามช่วยปราบพญาพาลี แต่ไม่ทำตามสัญญาว่าจะรวบรวมพลไปถวายพระรามภายในเวลาเจ็ดวัน จึงกระตุ้นสุครีพให้รีบกวาดต้อนไพร่พลที่แตกกระจายเพราะมีศึกสงคราม สุครีพขอเวลาในการรวบรวมพลซึ่งกระจายกันอยู่ในที่ต่างๆอีกหนึ่งวัน พระลักษมณ์ทรงเข้าใจเหตุผลและทรงอนุญาต แสดงให้เห็นว่าพระลักษมณ์มีความเคร่งครัดและยึดหยุ่น จะเห็นได้ว่าพระลักษมณ์มิได้มีหน้าที่เพียงทำตามพระบัญชาพระรามเท่านั้น แต่พระองค์ยังทรงเป็นตัวกลางในการประสานงานต่างๆ ซึ่งได้ผลดีทุกครั้งเพราะพระองค์ทรงมีวิธีการทำงานที่มีเหตุผล ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้นว่าพระลักษมณ์เป็นผู้ที่เข้าพระทัยพระรามมากที่สุด ทรงเป็นผู้เดียวที่สามารถปลอบประโลมพระรามได้ พระองค์ทรงปลอบพระรามให้คลายความกังวลและความอาลัยถึงนางสีดาได้ในระดับหนึ่ง ทุกครั้งที่พระองค์ทรงปลอบนั้นทรงมีพระสติและมีเหตุผลที่ดีที่ทำให้พระรามคลายความเศร้าโศกได้หลายครั้งที่พระรามพร่ำรำพันและเศร้าโศกเสียใจที่ต้องพรากจากนางสีดา พระลักษมณ์ทรงปลอบพระเชษฐาด้วยความอ่อนโยนและมีสติ เพื่อให้เกิดความอดทนไม่ยอมแพ้ต่อปัญหาและอุปสรรคของชีวิตว่า

จึงน้อมเศียรเกล้าบังคมทูล	นเรนทร์สุธาธิราชเรื่องศรี
พระองค์จงได้ปราณี	อย่าโศกเศร้าโศกก็จาบัลย์
อันพระพี่สหายพาพัคตร์	คือพระลักษมีสาวสวรรค์
เป็นมารดาอุปสรรเทวัญ	ตั้งดวงมณีอันอำไพ
มาตรแม้นตกพื้นแผ่นดิน	จะมีมลทินนั้นหาไม่
ถึงว่าอสุรามันพาไป	ก็นัยจะกลับคืนมา
เป็นเหตุทั้งนี้เพราะพวกลาล	จะวายปราณสิ้นโคตรยักษา
พระองค์จงดับโศกา	ตริกตราที่จะไปราญรอน

พระลักษมณ์ทรงเตือนสติพระรามให้มั่นใจในตัวนางสีดา โดยโยงกับพระชาติก่อนของนางว่าเป็นถึงพระลักษมี ซึ่งไม่มีวันที่จะมีมลทินแม้ว่าจะตกไปอยู่ในมือของทศกัณฐ์ยักษ์พาล ที่สุดแล้วพระรามก็จะได้นางคืนมา ขอให้พระรามคลายความเศร้าโศกแล้วมาเตรียมแผนการรับมือกับพวักษัจะดีกว่า พระราม “ คืนได้สมประดี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๖ 2540 ข : 42 - 43) จะเห็นได้ว่านอกจากพระลักษมณ์จะทรงรักและเคารพพระเชษฐาของพระองค์แล้ว พระลักษมณ์ยังทรงรักและเคารพนางสีดาด้วย ทรงเชื่อมั่นในคุณงามความดีของพระพี่นาง แม้นในตอนที่พระรามมีพระบัญชาให้พระองค์นำนางสีดาไปประหารชีวิต เพราะเข้าพระทัยผิดว่านางมีใจปฏิบัติต่อทศกัณฐ์ จนถึงขนาดวาดรูปไว้ดูต่างหน้า พระลักษมณ์ทรงเห็นว่าพระรามทรงกำลังโกรธกริ้ว จะทูลพระราชทานอภัยให้นางก็ไม่ได้ เกรงว่าจะยิ่งเพิ่ม

ความโกรธ จึงแยกนางสีดาออกมาให้ไกลสายตาพระรามก่อน นางสีดาเกิดความน้อยเนื้อต่ำใจที่พระรามทรงระแวงนาง ต้องการให้พระลักษมณ์ลงทัณฑ์ขอตายตามบัญญัติของพระสวามี พระลักษมณ์พานางสีดาเข้าไปในป่าเพื่อไม่ให้ชาวบ้านชาวเมืองรู้เรื่องราว เมื่อถึงกลางป่า พระองค์ก็สารภาพด้วยความเศร้าเสียใจกับพระพี่นางว่า “ ซึ่งพระองค์ครองสังสุจริต ก็แจ้งจิตน้องนี้ไม่กังขา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ 2540 พ : 519) พระลักษมณ์ไม่สามารถสังหารนางสีดาตามพระบัญชาของพระรามได้ เพราะพระองค์ทรงเชื่อมั่นในความบริสุทธิ์และความดีของนาง พระลักษมณ์ทรงมีพระทัยที่อ่อนโยนทรงสงสารนางสีดาเพราะเห็นว่านางกำลังทรงครรภ์อยู่ จึงทูลให้นางสีดาหนีไปให้พ้น นางสีดาเองก็ทรงรักและเป็นห่วงพระลักษมณ์เกรงว่าจะได้รับโทษ หากพระรามทรงทราบว่าปล่อยตัวนางไป จึงทำมารยาพูดจาให้พระลักษมณ์เจ็บใจ ว่าที่พระลักษมณ์งดโทษตายแก่นางนั้น เพราะพอใจนางจึงทำที่ปรานีให้นางหลงรัก พระลักษมณ์จึงจำใจสังหารนาง ก่อนสังหารก็ทรงหลับพระเนตรแล้วฟาดพระขรรค์ลงไป พระขรรค์หลุดมือพระลักษมณ์เข้าพระทัยว่าตนได้พิฆาตนางแล้ว เสียพระทัยหมดสติไป เมื่อฟื้นสติเห็นพระขรรค์เป็นพระมาลัยคล้องพระศอนางก็ดีใจ ทรงยิ่งเชื่อในคุณงามความดีของนาง ทรงเห็นว่าคุณงามความดีของนางสีดาจะช่วยกันพิทักษ์รักษานางให้รอดพ้นจากภัยพิบัติต่างๆได้ จึงสามารถทำใจปล่อยนางเข้าป่าไป

ด้วยปณิธานของพระลักษมณ์ที่จะอยู่ถวายงานพระรามจนกว่าจะสิ้นชีวนั้น ทำให้พระองค์ทรงมีบทบาทเคียงคู่กับพระรามทุกตอนของเรื่อง เหตุการณ์ในเรื่องตอนหนึ่งชี้ให้เห็นว่าทรงเป็นน้องที่เสียสละ ในพิธีสุมพรนางสีดาพระรามสั่งพระลักษมณ์ลองยกศรดูเพื่อประมาณการว่าศรหนักเพียงใด พระลักษมณ์ลองจับศรปรากฏว่าเขยื้อน แต่พระองค์ก็ไม่ชิงยกศร ลงมาทูลให้พระรามทราบว่าพระรามสามารถยกศรหาโมลีได้ หลังจากนั้นไม่ปรากฏว่าพระลักษมณ์ได้เข้าไปประลองในพิธีสุมพรอื่นอีก พระลักษมณ์ไม่มีความรักกับหญิงใดและไม่มีชายา

ความรักความเสียสละที่พระลักษมณ์ถวายแก่พระรามนั้น ดูได้จากการถวายตัวช่วยพระรามออกรับมือกับพวักยักษ์อย่างไม่เกรงกลัว พระองค์ทรงมีฝีมือในการรบ จึงมักเป็นจอมทัพออกรับศึกในชั้นระดับผู้นำของฝ่ายยักษ์หลายครั้ง เช่นออกรับทัพกุมภกรรณ ทัพอินทรชิต ทัพทศกัณฐ์ จนต้องเพลิงพล้ำแก่ศัตรูจนเกือบจะสิ้นชีวิตหลายครั้ง ซึ่งนับเป็นความดีความชอบในการปฏิบัติหน้าที่เป็นทหารเอกของพระรามได้เป็นอย่างดี ครั้งหนึ่งพระลักษมณ์ได้รับพระบัญชาจากพระรามให้เป็นแม่ทัพออกรับศึกทศกัณฐ์ ครั้งนั้นพิเภกได้เล็งญาณเห็นว่า ทศกัณฐ์ต้องการยกทัพมาสังหารตนเพื่อตัดหนทางที่จะทำให้ฝ่ายพระรามรับมือและหาวิธีแก้กลอุบายของฝ่ายตนได้ เมื่อพระรามทรงทราบก็รับสั่งให้พระลักษมณ์ดูแลป้องกันภัยให้พิเภก พระลักษมณ์ทรงปฏิบัติตามพระบัญชาของพระรามอย่างเคร่งครัด ครั้นเมื่อทศกัณฐ์พุ่งหอกเข้าใส่พิเภก พระลักษมณ์ทรงปิดหอกจนหอกพุ่งเข้าร่างพระองค์ล้มลงสิ้นสติไป ครั้นเมื่อพระรามทรงมีพระบัญชาให้หนุมานหามาแก้ให้พระลักษมณ์ฟื้นคืนสติ พระองค์ทรงสำนึกในพระคุณของพระรามยิ่งขึ้น ทรงขันอาสาที่จะรบกับยักษ์เพื่อตอบแทนคุณพระรามต่อไป

ทุกครั้งที่พระลักษมณ์จะเสด็จออกทัพนั้นพระรามจะทรงเตือนให้ระวังตัวทุกครั้งว่า “อย่าประมาทวิญญูณ” แต่อย่างไรก็ตามพระลักษมณ์ก็ยังทรงเปลี่ยงพล้ำต่อศัตรูถึงห้าครั้ง ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงมีลักษณะนิสัยบูมบ่าม มักไม่ค่อยระวังพระองค์และมักประมาท เช่น ในตอนที่อินทรชิตออกรบครั้งที่สอง มีแรงขับจากความโกรธแค้นหลังเพราะพิธีชุบศรนาคบาต ถูกทำลาย พระลักษมณ์ออกรบศึก พิเภกทูลเตือนให้พระลักษมณ์ระวังอินทรชิต เพราะครั้งนี้มีศรนาคบาตซึ่งมีฤทธิ์เดชมากและให้ระวังกลวงของอินทรชิต พระลักษมณ์ทรงมีความมั่นใจ ฝึมือการต่อสู้ของตนจึงตอบว่า “จะเกรงฤทธิ์มันด้วยอันใด ไช้ชาติจิงไรพาลา โกฎิแสนแมนมา ทั้งจักรวาล จะแผลงผลาญให้สิ้นสังขาร ด้วยศรของเราอันศักดิ์ดา” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๖ 2540 ข : 465) พระลักษมณ์ทรงประมาท จนหลงกลต่อสู้กับอินทรชิตแปลง ทำให้อินทรชิตตัวจริงแผลงศรนาคบาตรัดพระองค์จนสลบไสลไป เช่นเดียวกับในตอนอินทรชิตและพรรคพวกแปลงเป็นพระอินทร์และบริวาร มาขับเพลงบรรเลงดนตรี ทหารลิงและพระลักษมณ์หลงรูปโฉมของพระอินทร์แปลง ทำให้พระลักษมณ์เปลี่ยงพล้ำถูกอินทรชิตแผลงศรพหุมาสตร์ใส่จนสิ้นสติ พระลักษมณ์เสียที่แก้อินทรชิตถึงสามครั้ง ในตอนที่พระลักษมณ์ยกทัพไปทำลายล้างพิธีกุมภนิยาของอินทรชิตนั้นพระลักษมณ์ทรงมีความรอบคอบไม่ประมาท ทรงทำตามคำแนะนำของพิเภกทุกครั้งจนขับให้อินทรชิตหนีกลับลงกาไป

จะเห็นได้ว่าพระลักษมณ์ทรงมีลักษณะนิสัยสมกับเป็นน้องที่ดี ทรงรักและเชื่อฟังพระราม กระทำทุกอย่างตามคำของพระราม จึงดูเหมือนว่าพระลักษมณ์มีบทบาทเป็นผู้ตามของพระราม แต่หากพิเคราะห์ให้ถ่วงถี่แล้วจะพบว่า นอกจากพระลักษมณ์จะเป็นผู้ช่วยปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ ด้วยวิธีการและบุคลิกลักษณะของพระองค์เองแล้ว ยังทรงเป็นเพื่อนร่วมทุกข์สุขของพระเชษฐา ทรงช่วยปลอบประโลมยามที่พระรามเศร้าโศกา และทรงเป็นจอมทัพที่กล้าหาญและมีฝีมือของพระราม แต่อย่างไรก็ดี พระลักษมณ์ก็ทรงเป็นเช่นเดียวกับปูลุชน คือทรงมีลักษณะนิสัยที่อ่อนด้อยบางประการ ซึ่งแตกต่างจากพระรามนั่นคือ บางขณะพระองค์ทรงมีพระอุปนิสัยบูมบ่ามขาดความยับยั้งชั่งใจ พระองค์ทรงโกรธง่ายและแสดงออกด้วยความเกรี้ยวกราด ตลอดเวลาที่พระองค์ทรงแสดงอาการมูทะลุตุตันนั้นพระรามทรงเป็นผู้ที่คอยปลอบประโลมให้พระลักษมณ์คลายความกราดเกรี้ยว ซึ่งเป็นกลวิธีหนึ่งที่ส่งผลให้เห็นความใจเย็น ความอ่อนโยนและความมีเหตุผลของพระราม

ในตอนพระลักษมณ์ทราบนางไทยเกษิหาเรื่องขับพระรามออกเดินป่า ทรงตรัสอย่างแค้นเคืองว่า “ดูตุทำได้ช่างไม่คิด น้ำจิตอีไทยเกษิ ... น้องขอถวายเป็น แก้วแค้นแทนมันให้จงได้ ... น้องเดียวจะเคี้ยววรรณรงค์ ให้สิ้นโคตรวงศ์พงศา” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๖ 2540 ก : 370) พระลักษมณ์ทรงเจ็บแค้นแทนพระราม พระองค์จะแก้แค้นให้พระรามด้วยการสังหารนางไทยเกษิและโคตรวงศ์ทั้งเมืองเพียงลำพัง พระรามจึงทรงโอบกอดเพื่อห้ามปรามพระลักษมณ์และบอกให้รู้ความตั้งใจของพระองค์ ในตอนที่พระพรตพาขบวนของพระสัตรุด พระมารดาและฤาษีมาตามให้พระรามเสด็จกลับนั้น พระลักษมณ์ซึ่งกำลังเก็บ

อาหารป่าอยู่นั้นเห็นพระพรตและพลพลทหารเข้าป่ามาเนื่องแน่น ทรงเข้าพระทัยว่าพระพรตคงเข้าข้างพระมารดาและกำลังจะตามมาสังหารพระราม จึงขึ้นศรเพื่อสังหารพระพรต พระรามได้ยินเสียงพระลักษมณ์ขึ้นศรเสียงดังสนั่น เข้าห้ามไว้ได้ทัน พระรามทรงปรามพระลักษมณ์ว่า “ เจ้าอย่าหุนหันโกรธา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๖ 2540 ก : 430) แต่พระลักษมณ์ก็ทรงรับฟังคำห้ามของพระรามจึงได้รู้ว่าขบวนของพระพรตนั้นมาตามเสด็จพระรามให้คืนเมือง ตอนสำคัญตอนหนึ่งคือตอนหนุมานลวงกลองดวงใจทศกัณฐ์ พระลักษมณ์ไม่ทราบว่าเป็นอุบายของหนุมาน แปรพักตร์ไปสวามีภักดีเพื่อให้ทศกัณฐ์ไว้วางใจ พระลักษมณ์ทรงระแวงหนุมาน ทรงโกรธแค้นและตำหนิหนุมานว่าเป็น “ ตั้งคนอภัยโทษลักษณณ์ แต่ต้นนั้นทำสัตย์ซื่อตั้งหรือข้างปลายอัปลักษณ์ เห็นแก่สมบัติของขุนยักษ์ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๖ 2540 ค : 363) พระลักษมณ์ไม่ยกพลกลับพลลา ตั้งทัพคอยทำหนุมานที่สนามยุทธ เพราะเกรงว่าหนุมานจะยกทัพจู่โจมเข้ามา แล้วสั่งสุครีพให้กลับไปทูลเรื่องหนุมานทรยศพระราม เมื่อพระรามทรงทราบเรื่องพระองค์รู้ว่า เป็นกลของหนุมาน เพื่อลวงเอาดวงใจของทศกัณฐ์ พระรามทรงเห็นว่า “ พระลักษมณ์ยังอ่อนแก่ความนักร ” คือยังไม่รู้เท่าทันชั้นเชิงของหนุมาน ทรงเกรงว่าพระลักษมณ์จะไม่ยั้งมือแก่หนุมาน แสดงให้เห็นว่าพระรามทรงรู้ว่าพระลักษมณ์นั้นเวลาทรงพิโรธก็ทรงมูทะลุตุตัน จึงบอกสุครีพว่าพระองค์จะออกไปสังหารหนุมานเอง ให้ยังทัพรอพระองค์ไปถึง เมื่อความจริงเปิดเผย พระลักษมณ์ก็ได้รู้ว่าสิ่งที่หนุมานทำทั้งหมดนั้นเป็นเพียงกลเพื่อเผด็จศึกทศกัณฐ์ พระรามทรงตำหนิพระลักษมณ์ว่า “ ทำศึกหรือเจ้าเบาใจ มิได้ตรองดูให้ดี ” แสดงให้เห็นว่าพระลักษมณ์ทรงไม่รู้เท่าทันถึงการใช้กลอุบายในการทำศึก และไม่รู้จักลักษณะนิสัยที่แท้จริงของหนุมาน พระลักษมณ์ทรงยอมรับในความผิดพลาดของตน ทรงกล่าวชมเชยหนุมานด้วยความจริงใจว่า “ อันซึ่งเล่ห์กลหนุมาน คิดอ่านล่อลวงยักษะ ลึกซึ้งพันที่จะคณา ในอุบายมารยาแบายคาย ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๖, 2540 ค : 378) พระลักษมณ์ทรงชื่นชมหนุมานที่มีความสามารถคิดแผนลวงที่ได้ผลและละเอียดรอบคอบ

บทบาทของพระลักษมณ์นั้นสอดคล้องกับลักษณะนิสัยและพฤติกรรมในบทละคร จะเห็นได้ว่าพระลักษมณ์ทรงเป็นพระอนุชาที่ดีของพระราม ทรงรักและเคารพเชื่อฟังพระรามเสมอมา ทรงเป็นผู้ช่วยเหลือพระรามในการปฏิบัติงานต่างๆโดยไม่เคยย่อท้อ พระลักษมณ์ทรงมีลักษณะนิสัยบ่มบ่ามไม่มีความระมัดระวัง จนทำให้เสียที่ข้าศึก อุปนิสัยที่มักใจร้อนและกราดเกรี้ยวนั้นเป็นเพียงลักษณะนิสัยที่เกิดขึ้นเพียงชั่วครั้งชั่วคราว ตามธรรมชาติของมนุษย์ปุถุชนที่มีความหลากหลายทางอารมณ์ โดยพื้นฐานแล้วพระองค์ทรงมีจิตใจอ่อนโยนและเข้มแข็ง พระรามจึงทรงไว้วางพระทัยและทรงพระเมตตาต่อพระลักษมณ์เสมอมา ในบางครั้งพระองค์ก็ทรงเป็นผู้ปลอบโยนพระรามให้คลายความคิดถึงนางสีดา บทบาทของพระลักษมณ์นั้นสอดคล้องกับบทบาทของพระราม ความใจร้อนและบ่มบ่ามของพระลักษมณ์ช่วยทำให้พระลักษมณ์นิสัยอันสุขุมและรอบคอบของพระรามนั้นโดดเด่นขึ้น แต่อย่างไรก็ดีพระลักษมณ์ก็จัดว่าเป็นตัว

ละครที่มีความสำคัญในเรื่อง และมีความน่าสนใจในแง่ที่มีความหลากหลายทางอารมณ์ แต่โดยรวมจัดอยู่ในกลุ่มของตัวละครที่ดีมีธรรม

3.1.1.3 นางสีดา

ประวัติและที่มาของนางสีดาในรามายณะกับรามเกียรติ์ก็มีความแตกต่างกัน ในรามายณะนางสีดาเป็นเด็กหญิงที่ท้าวศรีวัชผู้ครองนครมิลินาพในรอยไถ แต่ในรามเกียรติ์ นางสีดาคือธิดาของนางมณโฑกับทศกัณฐ์ พ้องกับทิกะยัตศรีราม หรือรามายณะมลายู ซึ่งระบุว่านางสีดาเป็นธิดาของมหาราวณะ สมพร สิงห์โต (2520 : 168) จึงแสดงความคิดในประเด็นเกี่ยวกับที่มาของนางสีดานี้ ว่าไทยอาจรับมาจากรามายณะของมลายูก็ได้ น่าสนใจว่ากวีผู้แต่งรามเกียรติ์สำนวนในรัชกาลที่ 1 นี้ต้องการสื่อความคิดใดจึงสร้างนางสีดาให้เป็นลูกของทศกัณฐ์ ผู้ซึ่งยอมสูญเสียญาติมิตรและชีวิตของตนเองเพื่อช่วงชิงตัวนาง ซึ่งจะได้ทำการศึกษาวเคราะห์ต่อไป

เมื่อพระนารายณ์อวตารลงมาเกิดเป็นพระราม ทรงขอพระราชทานอนุญาตจากพระอิศวรให้พระนางลักษมีมีมเหสีในพระองค์ อวตารลงมาเกิดเป็นนางสีดา พระอิศวรได้ทรงประสาทพรแก่นางให้แคล้วคลาดจากอันตรายทั้งปวง “ แม้นใครจงจิตพิศवास ในอัครราชสีดา ดวงสมร แต่เข้าใกล้ก็ให้เดือดร้อน ตั้งนอนอยู่กลางอัคคี ถึงจะพลัดพรากจากกัน อย่าให้อันตรายแก่โฉมศรี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 506) ในพิธีกาลากิจอัญเชิญพระนารายณ์และบริวารให้อวตารลงมาเกิดปรากฏมีข่าวทิพย์ นางมณโฑมเหสีของทศกัณฐ์ได้กลิ่นหอมของข่าวทิพย์ที่ลอยมา เกิดอยากกิน ทศกัณฐ์จึงสั่งให้นางยักษ์กานาสูรแปลงกายเป็นนางกา บินโฉบไปลักข่าวทิพย์มาได้ครึ่งปั้น เมื่อนางมณโฑเสวยก็ทรงครรภ์ ทรงมีพระประสูติกาลเป็นธิดาองค์น้อยหน้าตาน่ารัก แต่ทารกน้อยได้ส่งเสียงร้องว่า “ ผลาญราพณ์ ” ถึงสามครั้ง พิเภกและเหล่าโอรสหลวงตรวจดวงชะตาของธิดาน้อยแล้วทูลตรงกันว่า มีดวงชะตาจะก่อการกบฏในเมืองลงกา จะเลี้ยงไว้ไม่ได้ ให้นางสีดาไป “ แม้นอาลัยในราชธิดา สุริยวงศ์พรหมาจะสูญสิ้น ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 252 – 253) นางมณโฑและทศกัณฐ์จึงจำยอมนำธิดาน้อยใส่ผอบลอยน้ำไป

ท้าวชนกษัตริย์ผู้ครองนครมิลินาพทราบกได้ใส่ผอบฝังดินไว้ ปรากฏมีดอกบัวมารองรับ ท้าวชนกขอพรให้เทพไทในป่าช่วยกันเลี้ยงดู แล้วกลับมาบำเพ็ญฌานแต่ไม่บรรลุมรรคผล จึงลาเพศนักบวชแล้วไปไถหาผอบด้วยพระองค์เอง ปรากฏว่าทารกองค์น้อยในผอบเจริญวัยเป็นสาวสิบหกพรรษา ท้าวชนกให้ชื่อว่าสีดาซึ่งแปลว่ารอยไถ แล้วพากลับเข้ากรุงมิลินา นางรัตนมณีและท้าวชนกทรงรักและเอ็นดูนางเสมือนบุตร เมื่อนางสีดาเจริญวัยสมควรที่จะมีคู่เพื่อสืบวงศ์กษัตริย์ต่อไป ท้าวชนกจึงตั้งพิธียกกรมหาโมลี เชิญเหล่าโอรสและกษัตริย์เข้าร่วมพิธีสมุพรนางสีดา ปรากฏว่าพระรามสามารถยกศรได้ จึงได้อภิเษกกับนาง

นางสีดาเป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิงที่มีบทบาทสำคัญในโครงเรื่อง นางเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความขัดแย้งหลักในโครงเรื่อง นางสีดาเป็นหญิงที่มีคุณสมบัติเพียบพร้อม คุณสมบัติเด่นประการหนึ่งของนาง คือทรงเป็นสตรีที่งดงาม ความงามของนางนี้เองที่ทำให้เกิดปัญหาในโครงเรื่องขึ้น เมื่อยังทรงเป็นทารกนั้นก็ทรงมีพระสิริโฉมงดงาม ดังความที่นางมณโฑกล่าวชมธิดาน้อยของนางว่า “ เป็นบุตรศรีศุภลักษณ์เลิศ งามประเสริฐตั้งนางในไตรจักร ผิวพรรณนวลละอองผ่องพักตร์ ผิดสุริยวงศ์ยักษีในลγκα ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 252) เมื่อเจริญวัยเป็นสาวนั้นก็ยิ่งงาม นางสำมนักชา กล่าวชมโฉมนางสีดาให้ทศกัณฐ์ฟังว่า

... นางสีดานี้	มีสิริเสาวภาคย์จำเริญตา
จะเปรียบพระลักษมีศรีสวัสดิ์	พระสุรัสวดีเส่นหา
ทั้งโฉมสมเด็จพะอุมา	น้องเห็นดีกว่าทั้งสามองค์
จะจัดงามสามนางประมวลเข้า	ไม่เทียมเท่าสีดานวลหง
แม้ใครได้เห็นนางโฉมยง	จะวงงหลงลืมสมประดี
มีตาสองตานี้สุดรู้	ที่จะดูสิ้นงามในมารศรี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 515)

นางสำมนักชาชมโฉมนางสีดาว่านางงามกว่าความงามของพระแม่ทั้งสาม งามเสียจนดวงตาทั้งสองข้างไม่พอที่จะดูความงามของนางได้หมด เพียงแค่นี้ยินคำยอโฉม ทศกัณฐ์ก็หลงรักนางสีดาในทันที อาจดูเหมือนคำชมของนางสำมนักชานั้นเกินความเป็นจริง ด้วยอยากให้ทศกัณฐ์เกิดกิเลส แต่ในบทละครหลายครั้งที่ตัวละครต่างต้องตกตะลึงเมื่อประสบความงามของนางสีดาถึงขนาด “ วงงงหลงลืมสมประดี ” ท้าวมาลีวราชจึงเข้าใจได้ทันทีเมื่อเห็นโฉมนางสีดาว่าเหตุใดทศกัณฐ์จึงยอมสูญเสียญาติมิตรและไพร่พลในการทำศึกเพื่อแลกกับตัวนาง เช่นเดียวกับอินทรชิตที่เข้าใจว่าเหตุใดพระบิดาของตนจึงอยากได้นางสีดานักในตอนที่ให้สุขาจารแปลงเป็นนางสีดาเพื่อลวงพระลักษมณ์ เป็นต้น

คุณสมบัติสำคัญประการหนึ่งของนางคือความเป็นหญิงที่ดี นางเป็นลูกที่ดีของบิดามารดา แม้วางไม่ได้เป็นธิดาที่แท้ของท้าวชนกและนางรัตนมณี แต่นางก็มีความกตัญญูรู้คุณ เมื่อท้าวชนกขุดนางขึ้นมาจากรอยไถนั้น ท้าวชนกได้แจ้งแก่นางว่าพระองค์จะทรงชุบเลี้ยงนางเป็นบุตรี เพื่อสืบวงศ์กษัตริย์ของพระองค์ “ อันคุณของบิดุเรศ ซึ่งปกเกล้าชุบเกล้าเกศา จะซึ้งด้วยปลื้มแผ่นฟ้า มหาคงคาสมุทรไท ทั้งไตรโลกาเอามาเทียบ จะเปรียบเท่าทันนั้นไม่ได้ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 290) นางสีดาขอยุ่รับใช้ท้าวชนกตลอดไป ด้วยสำนึกในบุญคุณที่ช่วยชีวิตนางเมื่อครั้งยังเป็นทารก ครั้งเมื่อต้องตามเสด็จพระ

สวามีไปกรุงอยุธยา นางเศร้าเสียใจเพราะรู้สึกผิดที่ตนยังไม่ได้ยอมรับใช้พระบิดาและมารดาเพื่อตอบแทนบุญคุณ แต่เมื่อท้าวชนกทรงให้โอวาทว่าบัดนี้นางเป็นมเหสีของพระรามแล้ว “ ควรเจ้าจะสนองรองบาท พระสามีธิดาทรศร ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : 322) จะเห็นได้ว่ากวีได้แสดงทัศนคติต่อการทำหน้าที่ของสตรีชั้นสูง ว่าหน้าที่ของภรรยาที่มีความสำคัญกว่าหน้าที่ของการเป็นลูก นางสีดาจึงหักห้ามความอาลัยต่อพระบิดาและมารดาเดินทางกลับกรุงอยุธยาพร้อมด้วยขบวนของท้าวทศรถ ในตอนที่นางอาศัยอยู่กับฤๅษีการทวาชอยู่ในป่าหลังจากถูกส่งประหารนั้น นางก็ดูแลปรนนิบัติฤๅษีอย่างไม่ขาดตกบกพร่อง แสดงให้เห็นว่านางเป็นผู้ที่มีใจกตัญญูรู้คุณคน แม้ในขณะที่นางต้องเลี้ยงดูโอรสทั้งสองในป่า โดยปราศจากพระสวามี นางก็รักลูกและเลี้ยงดูให้ความรัก อบรมบ่มนิสัย เมื่อเจริญวัยโอรสทั้งสองจึงเป็นยอดกุมารที่มีความฉลาดเฉลียวและมีฝีมือ นอกจากนี้แล้วนางสีดายังเป็นภคินีที่ดีรักและเอ็นดูพระลักษมณ์ด้วยความจริงใจ ในตอนที่นางต้องรับทัณฑ์ประหารชีวิต นางเห็นใจพระลักษมณ์ที่ต้องลำบากใจในการสังหารตน นางเกรงว่าพระลักษมณ์อาจถูกลงทัณฑ์ถ้าปล่อยตัวนางไป นางจึงแสร้งพูดจาให้พระลักษมณ์เคืองว่า ที่พระลักษมณ์ไม่สังหารนางก็เพราะอยากได้ตัวนาง ทำให้พระลักษมณ์จำใจสังหารนาง

นางสีดามีลักษณะนิสัยเยี่ยงสตรีที่ดี สามารถเป็นแบบอย่างแก่ผู้หญิงทั่วไป เมื่อนางเป็นภรรยา นางก็เป็นภรรยาที่ดี มีความจงรักภักดีและซื่อสัตย์ต่อพระสวามี กวีได้บรรยายความรู้สึกของนางเมื่อแรกพบสบพระเนตรพระรามวันที่พระรามเสด็จมาร่วมพิธีสมพรว่า “ นัยน์เนตรสบเนตรพระสีกร ความรักกลัดกลุ้มรุมสวาท ด้วยเคยรองบาทแต่ชาติก่อนแสนสุดแสนหาอาวรณ์ บังอรเพียงสิ้นสมประดี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : 296) จะเห็นได้ว่าเมื่อนางบังเอิญได้สบพระเนตรของพระรามนั้นก็บังเกิดความรักขึ้นในทันที ความผูกพันแต่ชาติปางก่อนทำให้ผู้อ่านรู้สึกได้ว่า ความรักแรกพบของพระรามและนางนั้นมีได้เป็นเรื่องของกามารมณ์ที่จะเกิดเพราะรูปโฉม แต่เป็นเพราะนางและพระรามเป็นคู่ครองกันมาก่อน จะเห็นได้ว่าความรักแรกพบของพระรามและนางสีดานั้น เป็นความรักความเสน่หาโดยแท้จริงไม่ได้เน้นไปทางอารมณ์ความรู้สึกที่เกิดจากกามตัณหาเช่นทศกัณฐ์ เมื่อเป็นมเหสีของพระราม นางก็ยังรักและภักดีต่อพระราม เมื่อพระรามต้องทัณฑ์ถูกเนรเทศไปอยู่ป่า นางสีดาจึงขอตามเสด็จด้วยเห็นว่า

อกเอ๋ยครั้งนี้จะพึงใคร	จะได้เหมือนองค์พระสวามี
อันหญิงซึ่งไร้ภัสตา	ถึงจะมียศถาคักดิ์ศรี
ก็ไม่งามแก่ตาในธাত্রี	เหมือนมณีไร้เรือนสุวรรณ
แม้ตายเสียดีกว่าจากบาท	พระภัสตาดิราชรังสรรค์

จะตามไปที่ในอารัญ กว่าชีวิตจะม้วยมรณา ฯ
 (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : 373)

นางสีดาเห็นว่าสตรีที่มีสามีแต่ไม่ได้อยู่รับใช้สามีนั้นเป็นภรรยาที่ไม่พึงประสงค์ นางจึงมุ่งมั่นที่จะตามเสด็จไปเผชิญกับความยากลำบากโดยไม่หวั่นไหว พระรามไม่ยอมให้นางสีดาต้องทนทุกข์ยากอยู่กลางป่าจึงห้ามปรามนาง แต่นางได้แสดงความตั้งใจว่า นางอุตสาหักจากบ้านเกิดเมืองนอนเพราะหวังจะพึงพระสามี จึงยืนยันตายว่าถ้าพระรามไม่ทรงอนุญาตให้นางตามเสด็จก็ขอให้พระรามฆ่านางก่อนจากไป นางสมุทรเทวีก็ทรงห้ามไม่ให้นางสีดาตามเสด็จพระราม นางยืนยันว่านางขอสู้ยากลำบากกลางป่าดีกว่าต้องตรอมใจเพราะห่างไกลจากพระสามี แม้กระทั่งในตอนทั้งสามเดินทางเข้าป่าไปแล้ว พระพรตพระสัตรุดและพระมารดาทั้งสามออกติดตามเพื่ออัญเชิญให้พระรามเสด็จกลับเมืองนั้น เมื่อพระรามทรงยืนยันที่จะอยู่ป่าเพื่อรักษาสัตย์ของท้าวทศรถ พระมารดาทั้งสามจึงขอให้นางสีดาเสด็จกลับเมือง เพราะไม่ยอมให้นางต้องทนทุกข์ยากอยู่กลางป่า นางสีดาปฏิเสธความปรารถนาดีด้วยวาจาที่อ่อนหวานว่า ไม่ใช่นางจะขัดคำสั่งของพระมารดาแต่ด้วยหน้าที่ของนาง “ แต่ลูกนี้เป็นบาทบริจา ร่วมสุขร่วมทุกข์ร่วมชีวิตกับพระจักรกฤษณ์นาถา ถึงทุกข์ยากลำบากกายา ตามแต่เวรไม่อาวรณ์ ” นางสีดาทูลพระมารดาทั้งสามว่านางเป็นมเหสีของพระราม จึงมีหน้าที่ต้องปรนนิบัติพระสามี เป็นคู่ชีวิตของพระองค์ต้องร่วมทั้งทุกข์และสุข แม้นต้องเผชิญกับความยากลำบากนางก็ไม่กลัว สามมารดาไม่อาจขัดความมุ่งมั่นและความจงรักภักดีที่นางสีดามีต่อพระรามได้ ต่างชมเชยนางว่า “ ควรแล้วที่เป็นพระมเหสี พระจักรีธิดาขจรังสรรค์ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : 444 - 445)

จะเห็นได้ว่านางสีดาเป็นหญิงที่ไม่หลงในทรัพย์ศฤงคาร หรือความสะดวกสบาย ทรงลาเพศกษัตริย์ถือครองเพศชีพรามณโดยไม่มีความอาลัยในสมบัติ และความสุขสบายในวังหลวง เมื่อครั้งที่ทศกัณฐ์แปลงกายเป็นฤาษีสวรรค์ เข้ามาทำที่ปรารถนาดี เสียตายที่นางต้องมาอยู่กับพระรามซึ่ง “ น้อยทั้งสมบัติพัสถาน ศฤงคารบริวารอาณาจักร ทั้งฤทธิ์ปรีชาที่อ่อนน้อมเปรียบกับพญายักษ์นั้นไกลกัน ” ฤาษีสวรรค์พูดจายั่วยุให้นางสีดาเกิดความรู้สึกอยากไปอยู่กับทศกัณฐ์ เพราะพระรามกับทศกัณฐ์นั้นเทียบกันแล้วพระรามเป็นรองอยู่มากทั้งทรัพย์สมบัติ ฤทธิ์เดช ความยิ่งใหญ่ แล้วพูดเยินยอทศกัณฐ์ว่า “ สมบัติพัสถานเขาโอฬาร เดชาปรากฏทั้งแดนไตร ทำนนั้นเป็นวงศ์พรหมเมศ ทั่วทุกเทเวศบังคมไหว ” แล้วลวงนางสีดาว่าทศกัณฐ์ยังไม่มีมเหสี หากนางสีดาได้ครองคู่กับทศกัณฐ์นั้นก็เหมาะสมกันเหมือนแก้วมณีรับกับเรือนทอง แต่นางสีดากลับเห็นว่าสิ่งที่ฤาษีเสนอมา ไม่ว่าจะเป็ทรัพย์สมบัติ ฤทธาานุภาพ และความยิ่งใหญ่ของทศกัณฐ์ไม่มีค่าสำหรับนางเลย นางตอบฤาษีว่า “ อันทศเศียรขุนยักษ์ ช้วนักไม่มีใครเปรียบได้ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : 536) หมายความว่านาง

สีดาวัตคุณค่าของชีวิตด้วยคุณงามความดี แม้ว่าทศกัณฐ์จะมีความเพียบพร้อมเป็นกษัตริย์วงศ์พรหมที่ยิ่งใหญ่ มีสมบัติมากมายและมีฤทธิ์เดชเกรียงไกร นางก็ไม่สนใจกล่าวถึงแต่คุณงามความดีและความสามารถของพระราม จนทำให้ทศกัณฐ์โกรธแค้นจึงแสดงตน แล้วอุ้มตัวนางไป ตลอดเวลาที่ทศกัณฐ์พานางไปนั้นนางก็คร่ำครวญถึงพระราม ยอมรับว่าเหตุการณ์ครั้งนี้เกิดขึ้นเพราะตนไม่เชื่อฟังคำของพระสวามี นางพยายามจะสื่อสารกับพระรามให้ตามมาช่วย เมื่อเจอพญายูงทองนางก็ฝากข่าวให้พระรามตามมาช่วยนาง เจอห่มุลิงปาก็ถอดสไบให้ลึงถวายแก่พระรามแล้วฝากข่าวให้ตามไปช่วยนางที่เมืองลงกา เมื่อนางสีดามาอยู่ในสวนขวัญ ทศกัณฐ์ไม่อาจจะควบคุมอารมณ์อันเกิดจากความรักความต้องการนางได้ จึงเข้าไปพูดจาเล้าโลมใจให้นางรับรักตน โดยพูดจาทัมมพระรามว่ายากไร้ ตนนั้นไร้คู่จะขอยกนางเป็นมเหสี ไม่เพียงแต่ไม่สนใจข้อเสนอเหล่านั้น นางกลับโกรธแค้นจึงด่าว่าทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ยอมก้มกราบอ่อนวอน นางสีดาก็ไม่ใจอ่อน แสดงว่านางจงรักภักดีต่อพระรามยิ่งนัก

ลักษณะเด่นของลักษณะนิสัยของนางสีดาอีกประการหนึ่งคือมีความเชื่อมั่นในคุณค่าของตนเอง มีพระปรีชาญาณและมีความรอบคอบ นางได้แสดงเหตุผลของการปฏิเสธที่จะตามหนุมานกลับไปหาพระรามว่า “ ทศพัคตร์มันลักเราหนี ชื่อนี้ก็ทิ้งขา มิหนำซ้ำตัวท่านมาพาเราไปจากเมืองมาร ยิ่งจะเป็นที่ราคิน ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 124) เมื่อทศกัณฐ์ลักพาตัวนางมา ผู้ที่ต้องตามมาช่วยกอบกู้ศักดิ์ศรีของนางคือพระสวามี หากนางหนีกลับไปกับหนุมาน จะทำให้นางถูกมองว่าเป็นหญิงที่ไม่มีศักดิ์ศรีและต้องมีราศี เพราะตกอยู่ในมือชายทั้งยักษ์และลิงเข้าข่ายยักษ์ลักมาลิงพาไป ในตอนที่พระรามเข้าพระทัยนางผิดคิดว่านางมีใจต่อทศกัณฐ์ ถึงขนาดตัดสินประหารชีวิตนาง นางสีดานั้นน้อยใจพระรามมากแต่ด้วยความเชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ใจของนาง นางกล่าวกับพระลักษมณ์ว่า “ โทษที่ผิดพลั้งแต่เพียงนี้ ไซ้ที่จะถึงตายก็หาไม่ มาตรฐานชั่วช้าประการใด ย่อมแจ้งแก่ใจพระน้องรัก ถึงว่าจะสิ้นชีวาวย จะสู้ถือสัจตายให้ประจักษ์ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 124) เมื่อต้องออกเดินป่าในเวลากลางคืนผู้เดียวก็ยังทำให้นางโศกเศร้า น้อยใจในชะตาชีวิต แต่เมื่อมาถึงอาศรมของฤาษีวิฆเนศนางก็คลายความเศร้าโศก ปรับตัวปรับใจอยู่ปรนนิบัติรับใช้ฤาษี จนทรงมีพระประสูติกาลพระมงกุฎ และเลี้ยงดูสองกุมารจนเติบโตใหญ่มีความเฉลียวฉลาด และมีฝีมือทางการต่อสู้ จะเห็นได้ว่านางสีดาต้องเลี้ยงลูกเพียงผู้เดียวกลางป่าโดยปราศจากพระสวามี แต่นางก็สามารถทำได้ ในตอนนี้จะเห็นลักษณะนิสัยอันเชื่อมั่นในความคิดของนาง เมื่อนางต้องเจ็บปวดกับคำพิพากษาที่ไม่เป็นธรรม และไม่มีเชื้อไขของพระรามนั้น นางก็ผูกใจเจ็บไม่ขอคืนดีกับพระราม แม้ว่าโอรสทั้งสองจะขอร้องให้นางอภัยแก่พระราม จนกระทั่งพระรามต้องใช้แผนลวงนางว่าพระองค์เสด็จสวรรคต จึงได้รู้ว่าปากกับใจนางไม่ตรงกัน ความจริงแล้วนางยังคงรักพระราม แต่เมื่อรู้ว่าเป็นกลลวงนางก็ยังโกรธพระราม ทำให้พระรามต้องออกเดินป่าอีกเป็นครั้งที่สอง แต่นางก็ยังไม่ยอมคืนดีกับพระราม เตือดร้อนถึงองค์พระอิศวรต้องไกล

เกลียดปัญหา นางยอมคืนดีกับพระรามแต่มีเงื่อนไขที่เอื้อประโยชน์ต่อนาง คือพระอิศวรรับปาก จะลงทัณฑ์หากพระรามทำผิดกับนางอีก

จะเห็นได้ว่าในตอนทศกัณฐ์เกี่ยวนางสีดาในสวนขวัญ นอกจากจะเป็นตอนที่แสดงให้เห็นว่านางเป็นหญิงที่จงรักภักดีต่อพระราม และไม่สนใจต่อยศถาบรรดาศักดิ์และแก้วแหวนเงินทองแล้ว ยังเป็นตอนที่แสดงให้เห็นว่านางก็มีลักษณะนิสัยบางอย่างเช่นหญิงทั่วไป คือเมื่อไม่รักก็แสดงออกทั้งด้วยท่าทางและวาจา นางสีดาทั้งรังเกียจและโกรธทศกัณฐ์ที่เข้ามาพูดจาเกี่ยวนาง แล้วยังก้าวพาดพิงถึงพระรามว่าเป็นจัญทาลยากไร้ แต่เห็นว่าอยู่ในสภาวะที่เสียเปรียบ ไม่อาจตอบโต้ได้ แม้แต่จะด่าว่าก็ไม่อาจกระทำตรงๆได้ และด้วยรู้สึกรังเกียจจนถึงขั้นไม่อยากพูดจาด้วย ไม่อยากเห็นหน้า จึงหันหลังแล้วเอากิ่งไม้ปักลงดินแล้วด่าว่าให้กระทบถึงทศกัณฐ์ด้วยวาจาที่เผ็ดร้อนว่า “ไอ้ไม้จิ้งไร้อัปรีย โฉนมังจึงมาดูหมิ่น พระทรงศิลป์ ปีนภพเรื่องศรี ” ทศกัณฐ์เห็นว่านางไม่ยอมใจอ่อนรับไมตรีตน จึงก้มกราบอ้อนวอนให้นางสงสาร นางกลับถ่มเขฬะลงดินแล้วด่า “ว่าเหวยไอ้ไม้มารชา ตัวมึงอย่าพักเจรจา ไหววอนแต่งว่าพาทิ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๒ , 2540 ข : 117 – 118) อาจกล่าวได้ว่านางสีดามีลักษณะนิสัยแบบหญิงทั่วไปอยู่บ้าง เช่นในตอนนี้นางเห็นกวางทองแล้วเกิดความอยากได้จนขาดสติพิจารณาคำชี้แจงของพระสวามี ว่ากวางทองตัวนั้นน่าจะเป็นกลวงของยักษ์ นางแสดงความเอาแต่ใจตนด้วยการยื่นคำขาดว่า “แม้ฉันได้พญามฤคิ ข้านี้จะมีชีวิต ” ครั้นเมื่อพระลักษมณ์ยืนยันที่จะไม่ออกไปตามเสียงขอความช่วยเหลือของพระราม นางกดดันให้พระลักษมณ์ต้องออกจากบรรณศาลาไป ด้วยคำพูดดูหมิ่นน้ำใจพระลักษมณ์ว่า “...จิตเจ้าคิดคดทรยศต่อองค์พระเชษฐา ...ถึงมาตรตัวเราจะเป็นม่าย ที่จะหมายพิงเจ้านั้นหาไม่” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๒ , 2540 ก : 531 – 532) พระลักษมณ์ไม่ยอมให้นางโกรธจึงจำต้องทิ้งนางให้อยู่เพียงลำพัง

น่าสนใจว่านางสีดานั้นแสดงการรับรู้อดีตชาติของนางอยู่เสมอ ในตอนที่นางสบพระเนตรกับพระราม กวีได้อธิบายความรักแรกพบของนาง ว่าเกิดจากความรู้สึกรู้จักกันในชาติปางก่อน ในตอนที่นางสีดาแสดงความมุ่งมั่นที่จะอยู่รับใช้พระรามในป่า ก็เป็นอีกตอนหนึ่งที่นางให้ความสำคัญแก่บทบาทหน้าที่ของพระนางลักษมี ซึ่งเป็นทั้งบาทบริจาและคู่ชีวิตของพระนารายณ์ ตลอดเวลาที่นางต้องอยู่ในการจองจำของทศกัณฐ์ นางเชื่อมั่นว่าอดีตชาติที่สูงส่งของนางจะทำให้ทศกัณฐ์เกรงกลัว นางประกาศให้ทศกัณฐ์รู้สถานะของนางว่า “ กูคือมารดาสุรารักษ์ ไตรจักรประณตบทศรี มิใช่หญิงร้ายอัปรีย จะยินดีด้วยไอ้สาธารณ์ มาตรแมนถึงตายจะไวยศ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๒ , 2540 ข : 118) นางจึงไม่รับไมตรีใดๆจากทศกัณฐ์ เพราะเชื่อมั่นในคุณค่าของอดีตชาติของนาง ว่ามีศักดิ์ศรีที่สูงส่ง ทั้งทั้งไตรจักรยังต้องเคารพ เปรียบเหมือนมารดาของเหล่าเทวดา นางจึงย้ำให้ทศกัณฐ์รู้ว่า ได้กระทำการลบหลู่เบื้องสูง นางสามารถรอดพ้นจากการถูกทศกัณฐ์ลวนลาม คุณงามความดีและพระชาติอันสูงส่ง

ของนางสีดาทำให้ทศกัณฐ์ไม่อาจล่วงเกินนางได้ ขณะที่ทศกัณฐ์อุ้มนาง “เดชะบารมีโถมฉายให้บันดาลร้อนกายยักขา” จนต้องพานางลงเดิน และเมื่อมาถึงสวนขวัญทศกัณฐ์ก็พยายามเข้าใกล้ตัวนาง แต่ก็ “เดชะด้วยโพธิสมภาร พระมารดาโลกดวงสมร พญายักษ์เข้าใกล้บึงอร ให้ร้อนฤทัยตั้งไฟกลัปป์ สิบเคียรเพียงแตกทำลาย ด้วยเดชะพระนารายณ์รังสรรค์” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๒, 2540 ก : 543 – 544) ตัวบทละครได้แสดงให้เห็นว่าด้วยเดชะบุญญาธิการขององค์พระนารายณ์และพระนางลักษมี นางสีดาจึงรอดพ้นจากภยันตรายต่าง ๆ ตามโองการและพรที่พระอิศวรทรงประทาน ซึ่งจะเห็นได้ว่าตลอดทั้งเรื่องนี้ เต็มไปด้วยความอนุเคราะห์และความช่วยเหลือของเทพเจ้า เนื่องด้วยตัวละครหลักของเรื่องเป็นการกลับชาติมาเกิดของเทพเจ้า อย่างไรก็ตามจะเห็นได้ว่ากวีไม่ได้เน้นให้เห็นแต่อำนาจดลบันดาลของเทพเจ้าเพียงอย่างเดียว แต่จะเสนอผ่านบทบาทตลอดจนพฤติกรรมและลักษณะนิสัยของตัวละคร เช่นเดียวกับภรณ์ของนางสีดาที่รอดพ้นภัยต่าง ๆ ได้ จะเห็นได้ว่านางสีดามีบทบาทและลักษณะนิสัยที่ยึดถือคุณความดีเป็นสรณะ การที่พระขรรค์ของพระลักษมณ์ไม่อาจพิฆาตนางได้นั้นเป็นเพราะความเชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ใจของนาง การที่นางสามารถเอาตัวรอดในการใช้ชีวิตอยู่ในป่าโดยปราศจากสามีนั้นมาจากความมุ่งมั่นที่จะมีชีวิตอยู่ ดังการศึกษาของดวงมน จิตรจำนงค์ (2540 : 130) ที่กล่าวว่า “ สีดารักษาความบริสุทธิ์จากการล่วงล้ำของทศกัณฐ์ไว้ได้ เพราะยึดมั่นในความจงรักภักดี ” คุณสมบัติที่ทำให้นางสีดารอดพ้นจากเงื้อมมือของทศกัณฐ์นอกจากความจงรักภักดีต่อพระรามแล้ว การไม่ติดยึดกับสมบัติและอำนาจทำให้นางปฏิเสธข้อเสนอของทศกัณฐ์ ความเชื่อมั่นทั้งต่อพระรามว่าจะมาช่วยชีวิตนางได้ และความเชื่อมั่นในจิตใจของตนเองทำให้นางรอดพ้นภัยมาได้

จะเห็นได้ว่านางสีดาเป็นตัวละครสำคัญที่มีความน่าสนใจ เพราะลักษณะนิสัยและอารมณ์ที่มีความซับซ้อนหลากหลาย มีความมุ่งมั่นอดทน ฉลาดเฉลียว มีความจงรักภักดี แต่บางครั้งก็มีความเกรี้ยวกราด เข้าวุ่นใจตนไม่มีเหตุผล ปากคอเราะร้ายและมีทิฐิสูง นางสีดายังเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความขัดแย้งหลักในโครงเรื่อง ประวัติและที่มาของนางทำให้ผู้อ่านได้เห็นความผิดพลาดอันใหญ่หลวงของทศกัณฐ์ ที่ใช้ชีวิตตามความลุ่มหลงในกิเลสตัณหาและอุปาทาน พาโคตรวงศ์ลงสู่หายนะ เพราะขาดสติและปัญญาพิจารณาว่าแท้จริงแล้วนางที่ตนลุ่มหลงนั้นเป็นธิดาองค์น้อยของตน ดังที่เคยถูกทำนายว่า “ แม้นอาลัยในราชธิดา สุริย์วงศ์ พรหมจะสูญสิ้น ” ทศกัณฐ์หลงอาลัยรักจนต้องสูญสิ้นโคตรวงศ์ตามคำเตือนของเหล่าโหราเมืองลงกา

3.1.1.4 สรุป

จะเห็นได้ว่าตัวละครในกลุ่มของมนุษย์นั้นเป็นกลุ่มของตัวละครเอกฝ่ายธรรม ซึ่งมีบทบาทสำคัญในโครงเรื่อง ตัวละครกลุ่มนี้กำเนิดขึ้นตามโองการของพระผู้เป็นเจ้า ซึ่งมีเป้าหมายสำคัญอย่างชัดเจน พระรามทรงเป็นองค์นารายณ์อวตารเพื่อมาปราบยุคเข็ญในขณะนั้น

พระนางลักษมีอวตารเป็นนางสีดา สาเหตุที่ทำให้เกิดความขัดแย้งหลักในโครงเรื่อง ส่วนพระลักษมณ์มีพระชาติก่อนเป็นสังข์บัลลังก์นาค มีบทบาทเป็นทั้งทหารเอกและเพื่อนร่วมชะตากรรมของพระราม การให้ความสำคัญแก่พระชาติก่อนของตัวละครกลุ่มนี้ โดยเฉพาะพระรามนั้นสามารถโยงกับบริบททางสังคมขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ เสด็จขึ้นครองราชย์หลังจากที่ทรงปราบปรามผู้ก่อการจลาจลในกรุงธนบุรี เนื่องจากขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าตากสิน ๑ ทรงพระประชวรด้วยอาการพระสติวิปลาส จนไม่สามารถออกจากราชการได้ จึงมีขุนนางกลุ่มหนึ่งคิดก่อการกบฏ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ๑ ขณะนั้นมีตำแหน่งเป็นเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ยกกองทัพปราบปรามเหล่ากบฏ เหล่าเสนาอำมาตย์และประชาชนได้ทูลอัญเชิญให้ปราบดาภิเษกเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี หลังจากขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ ทรงฟื้นฟูทำนุบำรุงบ้านเมือง จนบ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองเป็นลำดับสืบต่อมา อาณาประชาราษฎร์มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น พระภารกิจในรัชกาลที่ 1 นี้เช่นเดียวกับภารกิจของพระนารายณ์อวตารเป็นพระราม ทรงปราบปรามเหล่ายักษ์พาล ทำให้บ้านเมืองมีความสงบสุขและเจริญรุ่งเรือง

เมื่อตัวละครกลุ่มนี้เป็นตัวละครที่พระอิศวรทรงคิดสรรให้มาเกิด ตัวละครกลุ่มนี้จึงได้รับความอนุเคราะห์จากเทพเทวดา โดยเฉพาะพระรามและนางสีดา พระรามทรงมีฤทธานุภาพต่างๆ และทรงได้รับความอนุเคราะห์จากเทพและมีผู้ช่วยเหลือ พระรามจึงประสบชัยชนะสามารถปราบปรามอันทพาลได้ นางสีดาก็สามารถรอดพ้นจากภัยพิบัติต่าง ทศกัณฐ์ไม่อาจทำอันตรายใดๆ แก่นางได้ แม้วางจะตกอยู่ในเงื้อมมือของทศกัณฐ์เป็นเวลานานก็ตาม พระขรรค์ที่พระลักษมณ์ฟันพระศอของนางกลายเป็นมัลลยคล้องพระศอ ด้วยบุญญาอภินิหารจากชาติปางก่อนและความช่วยเหลือของเทพเทวดา ทำให้ตัวละครเอกฝ่ายธรรมรอดพ้นภัยและประสบความสุขความสำเร็จนั้น เป็นการอธิบายถึงอำนาจของการกระทำกรรมดีด้วยวิธีการเหนือจริงแบบอุดมคติ ซึ่งเป็นชนบของวรรณคดีไทยที่มีตัวละครเอกเป็นกษัตริย์ อย่างไรก็ตามความอุปถัมภ์และอิทธิฤทธิ์พิเศษไม่ได้ช่วยให้ตัวละครไม่ต้องเผชิญกับชะตากรรมอันผันผวนและการต่อสู้อันเข้มข้นตรงกันข้ามกลับทำให้ตัวละครต้องเผชิญกับวิบากกรรม ต้องต่อสู้ด้วยความมุ่งมั่นอดทนและความสามารถทางสติปัญญา อำนาจวิเศษ ความอนุเคราะห์และปัญหาซึ่งทดสอบศักยภาพของผู้ถูกคัดเลือก เป็นสิ่งเสริมให้เนื้อเรื่องมีความสนุกสนานตื่นเต้น มีกลิ่นอายความเป็นเทพ หลีกเลี่ยงความจำเจในชีวิตจริง ด้วยลีลาเหนือจริง

คุณค่าและลักษณะเด่นของตัวละครกลุ่มนี้นอกจากเหนือจากความเป็นเทพเทวดาคือความยึดมั่นในคุณธรรมอย่างลึกซึ้ง แม้มีความบกพร่องด้านลักษณะนิสัยบางประการ แต่เป็นข้อบกพร่องเล็กๆ น้อยๆ ของมนุษย์ปุถุชน ช่วยสร้างความสมจริงให้แก่บทบาทและพฤติกรรมของตัวละครได้ เป็นนวลักษณ์ในการสร้างมิติทางอารมณ์และพฤติกรรม แหวกชนบของวรรณคดีบทละครประโลมโลกที่มักแสดงลักษณะนิสัยของตัวละครเพียงด้านเดียว การแสดงให้เห็นความ

บทพร่องของตัวละครเอก และการแสดงความหวั่นไหวเฉกเช่นมนุษย์ทั่วไปของตัวละครฝ่าย ปฏิปักษ์นั้น ช่วยสร้างความสมจริง ความมีชีวิตชีวาของตัวละครได้

การที่กวีเลือกให้ตัวละครกลุ่มนี้เป็นมนุษย์สอดคล้องกับความสำเร็จและความยิ่งใหญ่ นั้น เป็นการยกย่องมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ประเสริฐ เป็นตัวแทนของผู้มีปัญญาและมีคุณธรรมอันสูงส่ง

3.1.2 กลุ่มวานร

ตัวละครกลุ่มวานร เป็นตัวละครที่รับบทบาทเป็นกองกำลังของพระราม ในการศึกครั้งนี้จะได้ศึกษาตัวละครสำคัญ ๆ ซึ่งจัดเป็นตัวละครกลุ่มวานรชั้นพญาวานร คือ มีบทบาทสำคัญในโครงเรื่อง คือ หนุมาน สุครีพ องคต และพาลี น่าสนใจที่ตัวละครกลุ่มนี้เป็นตัวละครที่เหล่าเทวดาทรงมีโองการให้มาเกิดเพื่อให้เป็นทหารคอยช่วยเหลือพระนารายณ์อวตาร จะเห็นได้ว่า เมื่อมีจุดประสงค์ในการเกิด คือ เป็นทหารรับใช้พระราม พฤติกรรมและลักษณะนิสัยที่พึงประสงค์ของทหารเอกได้เป็นอย่างดีนั้น ปรากฏในลักษณะนิสัยของตัวละครกลุ่มนี้ อย่างไรและสั้นยใด ดังจะได้ศึกษาต่อไปนี้

3.1.2.1 หนุมาน

หนุมานเป็นตัวละครในเรื่องรามเกียรติ์ที่คนไทยรู้จักและให้ความสนใจมากที่สุด ทั้งนี้เพราะหนุมานเป็นตัวละครที่มีชีวิตชีวา และมีบทบาทและลักษณะนิสัยที่น่าสนใจ โดยเฉพาะหนุมานในการแสดงโขน หนุมานในรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 แตกต่างจากหนุมานในรามายณะของวาลมิกิ ทั้งประวัติความเป็นมาและลักษณะนิสัย หนุมานในรามายณะ เป็นบุตรของนางอัญชามเหสีของท้าวเกศรีปราช บิดาคือพระพาย (สมพร สิงห์โต , 2520 : 168 – 267) หนุมานในรามายณะเป็นลิงที่มีบุคลิกเยี่ยงมนุษย์ผู้ทรงความรู้ ไม่เกี่ยวข้องกับสตรีเพศ ในขณะที่หนุมานในรามเกียรติ์ของไทย เป็นตัวละครที่มีลักษณะนิสัยเจ้าชู้ น่าสนใจว่าบุคลิก ลักษณะนิสัยของหนุมานที่แตกต่างจากรามายณะนั้น บ่งชี้คุณลักษณะหรือค่านิยมใดของคนไทย

หนุมานกำเนิดจากนางสวาทะซึ่งต้องคำสาปจากนางกาลอัจนาให้ไปยืนดินเดียว เหนียวกินลมที่เชิงเขาจักรวาล จะพ้นคำสาปก็ “ต่อมิ่งมีลูกเป็นวานร ฤทธิรอนเลิศล้ำกระบี่ศรี” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 64) เมื่อพระอิศวรทรงทราบว่ นางสวาทะถูกสาป ก็มีพระดำริว่า “ กูจะให้มีบุตรวุฒิไกร จะได้เป็นทหารพระจักรา ๑ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 67) จึงแบ่งกำลังและอาวุธให้พระพาย นำไปชดใส่ปากนางสวาทะให้เกิดเป็นบุตรชายที่มีกำลังความสามารถ คทาเพชรเป็นสันหลังถึงหาง ทำให้เหาะเหินเดินอากาศได้ ตรีเพชรสุรกานต์เป็นกายกรบาท จักรแก้วเป็นเศียร และมีตรีเพชรซ่อนอยู่ที่อก พระอิศวรทรงมอบหมายให้พระพายคอยอยู่ดูแลนางสวาทะจนครบสามสิบเดือน ในปีชวดเดือนสามวันอังคาร นางสวาทะก็ให้กำเนิดบุตรเป็นวานรเผือกผู้ โตราวกับอายุ 16 ปี แผ่นผืนออกทางปาก แล้วลอยอยู่ตรงหน้ามารดา มีคุณทลขนเพชรเขี้ยวแก้ว มีแปดกร

สี่หน้า ลำแสงฤทธิหาวเป็นดาวเดือนตะวัน แล้วลงมาราบมารดาและบิดาพระพาย พระพายตั้งชื่อตามเทวโองการว่าหนุมาน แบ่งฤทธิให้ และอวยพรให้เลื่องชื่อในทิศทิศ สวาหะสังเสียบบุตรให้ฝากกายกับพระพายผู้เป็นบิดา และชี้แนะว่าหากผู้ใดเห็นสิ่งวิเศษในกาย คือ กุณฑล ขนเพชร เขี้ยวแก้ว ผู้นั้นคือนารายณ์อวตารมาปราบยักษ์ให้เข้าสวามีภักดี หนุมานพบกับพระรามและพระลักษมณ์ครั้งแรกนั้น พระรามกำลังนอนหนุนตักพระลักษมณ์ไต้ต้นไม้ เกิดนึกรักเพราะรูปโฉมของทั้งสองพระองค์ จึงทำอุบายเพื่อ “ จะได้ผู้รักสืบไป ” ปีนขึ้นไปบนต้นไม้ที่กษัตริย์ทั้งสองพระองค์นั่งพักอยู่ แล้วรูดใบไม้ไปปรยลงบนพระราม จนพระลักษมณ์ต้องปลุกพระราม พระรามเห็นลิงปากกลับนึกเมตตา ตรัสว่า “ อันว่าวานรตัวนี้ ดูที่อาจองทะนงศักดิ์ มีกุณฑลขนเพชรประหลาดนัย น่ารักเขี้ยวแก้วมัลลย์ ท่วงที่มีไซ้ลิงป่า ” แต่ พระลักษมณ์ “ พินิจพิศทั่วทั้งกายา จะเห็นประหลาดตาก็หาไม่ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 13 - 16) หนุมานจำคำของมารดาได้ จึงกลายร่างเป็นศรีหนุมานเข้าไปถวายตัวเป็นข้าของพระราม

บทบาทของหนุมานในโครงเรื่องคือ เป็นทหารเอกของพระราม หนุมานเป็นตัวละครในชั้นพญาวานร มีความเฉลียวฉลาด มีความเก่งกล้าสามารถมีอิทธิฤทธิ์และความจงรักภักดี จะเห็นได้ที่หนุมานเป็นตัวละครที่ถือกำเนิดตามโองการของพระอิศวร เพื่อสร้างทหารที่มีความเก่งกล้าสามารถแก่พระราม คุณสมบัติอันพึงประสงค์ของหนุมานจึงเป็นคุณสมบัติของทหารที่ดี เป็นที่ต้องการของผู้นำ เมื่อหนุมานถวายตัวเป็นข้ารับใช้ของพระราม ก็เริ่มบทบาทการเป็นทหารเอกด้วย การทูลแนะนำพระรามให้ประชุมทหาร เพราะเห็นว่าลำพังพระรามและพระลักษมณ์ไม่สามารถเอาชนะกองทัพของทศกัณฐ์ได้ เพราะมีอุปสรรคทั้งการเดินทางไปกรุงลงกานั้นทั้งไกลและกันดาร อีกทั้งทศกัณฐ์นั้นมีอิทธิฤทธิ์ โคตรวงศ์และทหารก็มีมากมายและมีความเก่งกล้าสามารถ คำแนะนำของหนุมานจัดได้ว่าเป็นคำแนะนำอันชาญฉลาด เกิดจากการประเมินสถานการณ์ความเป็นไปได้ด้วยเหตุผล ดังเห็นจากในตอนที่หนุมานตัดทวนพระรามเรื่องสไบและธำมรงค์ที่พระรามจะฝากไปให้นางสีดา ยังไม่มีความน่าเชื่อถือเพราะสิ่งของทั้งสองตกอยู่กลางป่า เหตุการณ์เป็นไปดังที่หนุมานคาดการณ์ไว้ ในตอนที่เบญยกายแปลงเป็นนางสีดาลอยตายตามน้ำมา เป็นอีกตอนหนึ่งที่แสดงว่า หนุมานเป็นผู้มีปัญญา และมีความกล้าหาญที่จะทูลเตือนสติพระรามและพระลักษมณ์ซึ่งกำลังเศร้าเสียใจและโกรธกริ้วที่หนุมานเป็นต้นเหตุทำให้นางสีดาตายว่าให้คิดพิจารณาดูให้ดีว่า “ ธรรมดาสัตว์สิ้นชีวิ มิได้เนาพองอย่าพึงคิด อันศพนี้สดไม่มิกลิ่น จะลอยวารินนั้นเห็นผิด ” อีกทั้งยัง “ ลอยทวนวาริขึ้นมาได้ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 204) หนุมานจึงขอประทานอนุญาตเอาศพขึ้นตั้งไฟ เพื่อพิสูจน์ให้รู้ว่าเป็นศพนางสีดาจริงหรือไม่ เมื่อเอาศพขึ้นวางบนกองเพลิง นางเบญยกายไม่อาจทนความร้อนก็เหาะขึ้นตามควันไฟ จึงได้รู้กันว่าเป็นเบญยกายแปลงลวงให้พระรามยกทัพกลับไปตามคำสั่งนิษฐานของหนุมาน ในตอนที่หนุมานอาสาไปลองกลองดวงใจของทศกัณฐ์ เป็นอีกตอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าหนุมานมีความฉลาดเฉลียวใช้สติปัญญาและไหวพริบจนสามารถเผด็จศึกคู่ต่อสู้ได้ หนุมานแสร้งทำที่ไม่พอใจที่พระรามพระลักษมณ์ไม่เคยประทานสิ่งใดตอบแทนความดี

ความชอบของตน จึงไปพบฤๅษีโคบุตรเพื่อขอให้พาหนุมานและองคตไปเผ้าทศกัณฐ์ หนุมาน
 แสร้งทำเป็นกลัวทศกัณฐ์เพราะเคยฆ่า สหัสกุมารและเผากรุงลงกา ฤๅษีหลงกลหนุมาน เล่าเรื่อง
 กล้องดวงใจและพาหนุมานไปถวายตัวต่อทศกัณฐ์ หนุมานสลักกล้องดวงใจของทศกัณฐ์ แล้วให้
 องคตนำไปซ่อนยังสมุทรโท เพื่อรอเวลาเผด็จศึกทศกัณฐ์

จะเห็นได้ว่านอกจากหนุมานจะมีปฏิภาณไหวพริบแล้ว หนุมานยังมีคุณลักษณะ
 เด่นคือมีความกล้าหาญ เมื่อหนุมานได้รับบัญชาให้ทำภารกิจใด ๆ แล้ว มักจะทุ่มเทพลังกายและ
 พลังปัญญาปฏิบัติภารกิจจนลุล่วงด้วยดีทุกครั้ง ทั้งนี้เพราะคุณลักษณะเด่นที่ประสมกลมกลืนกัน
 ทั้งฉลาดกล้าหาญอดทนและความเก่งกล้า เช่นในตอนที่หนุมานได้รับมอบหมายให้ตามไปช่วย
 พระรามที่เมืองบาดาล ในตอนนี้หนุมานต้องใช้อิทธิฤทธิ์พลังกำลังและปฏิภาณไหวพริบในการ
 ทะลวงด่านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นหักก้านบัวแล้วลอดเข้าไปเจอด่านเข้าเมืองบาดาล ด่านแรกมีหมี
 มารอยู่ดูแล ด่านต่อมาเป็นด่านพญาช้างตกมัน แล้วเป็นด่านเพลิงกรดที่เกิดจากเขาสองลูก
 กระแทกกัน จนมาถึงด่านฝูงยุงเท่าแม่ไก่ หนุมานก็สามารถข้ามผ่านมาถึงด่านชั้นในต่อสู้กับ
 มัจฉานุอยู่นานกว่าจะรู้ว่าตนเป็นบุตรตนเอง หนุมานใช้ปัญญาวิเคราะห์ว่าจะเข้าถึงเขตเมือง
 บาดาลอย่างไรจากปริศนาที่มัจฉานุบอกไว้ หนุมานลอดก้านบัวเข้าไปก็เจอด่านตาซึ่ง พบนาง
 พิวราควนมารดาของไววิก ซึ่งถูกจองจำและจะถูกสำเร็จโทษพร้อมกับพระราม หนุมานจึงได้ออก
 อูบายแก่นาง และแปลงเป็นไยบัวติดสไบนางจนผ่านด่านตาซึ่งไปได้อย่างหวุดหวิด เข้าไปช่วย
 พระรามและไววิกออกจากตรุ แล้วพาพระรามไปซ่อนตัวในถ้ำแห่งหนึ่งก่อนที่จะกลับมาต่อสู้
 และสังหารไมยราพผู้มีดวงใจเก็บซ่อนไว้นอกกายได้ การผจญภัยของหนุมานในตอนต่าง ๆ สร้าง
 สีสันที่น่าตื่นเต้นและตื่นตาตื่นใจในการใช้อิทธิฤทธิ์อภิหารและปัญญาไหวพริบเรียกความสนใจ
 ของผู้เสพได้มาก เช่นเดียวกับตอนที่หนุมานได้รับพระบัญชาให้ไปหายารักษาพระลักษมณ์ซึ่งต้อง
 หอกโมกขศักดิ์และหอกมูลพลัม

อย่างไรก็ตาม หนุมานก็มีจุดอ่อนในลักษณะนิสัยและความประพฤติ หนุมาน
 เป็นนักรัก จะเห็นได้ว่าหนุมานมีความสัมพันธ์อันซื่อสัตย์กับตัวละครฝ่ายหญิงหลายตัว เช่น ใน
 ตอนที่หนุมานขออนุญาตพระรามพิสูจน์ศพนางสีดาในตอนนางลอย โดยเอาศพขึ้นตั้งไฟ เมื่อจับ
 ได้พระรามจึงมีรับสั่งให้หนุมานพานางเบญกายไปส่งยังเมืองลงกา หนุมานพึงพอใจนางจึงเกี่ยว
 นางและมีความสัมพันธ์กับนาง ในตอนจองถนนหนุมานได้มีโอกาสพบนางสุพรรณมัจฉาบุตรของ
 ทศกัณฐ์กับนางปลา ที่พาพรรคพวกมัจฉามาขัดขวางการจองถนน หนุมานเกิดพึงพอใจนาง
 สุพรรณมัจฉาจึงเกี่ยวนางและได้นางเป็นเมียอีกหนึ่งราย น่าสนใจว่าทั้งเบญกายและนางสุพรรณ-
 มัจฉาเป็นตัวละครฝ่ายทศกัณฐ์ การพูดจาโอ้อวมปฏิโลมและความสัมพันธ์สวาททำให้ทั้งสองนาง
 ยุติความเป็นปฏิปักษ์ และเป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติหน้าที่ของหนุมาน หากใช้มุมมองของคน
 ไทยโบราณจะเห็นว่าคนที่ผู้ชายมีหญิงคู่ครองหลายคนนั้นไม่ใช่สิ่งผิด ภรรยาเป็นหน้าตาของสามี
 ผู้ชายที่มีความสามารถมักจะเป็นที่หมายปองของหญิงงาม ความเจ้าเสน่ห์ของหนุมานจึงไม่ใช่สิ่ง
 น่ารังเกียจสำหรับคนในยุคนั้น สังเกตได้ว่าหนุมานมีความปฏิพัทธ์ต่อนางอย่างจริงใจดังเช่นใน

ตอนนางลอย เมื่อนางจำต้องคืนกลับลงกา มีบทบรรยายอากัปกิริยาของหนุมานว่า “ เหลือบแลชะเง้อตามไป จนสุดนัยน์เนตรซ้ายขวา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 : 214)

นอกจากนี้หนุมานยังมีความสัมพันธ์กับหญิงอื่น ได้ช่วยปลดปล่อยคำสาปของพวกนาง เช่นนางบุษมาลี ซึ่งต้องคำสาปให้อยู่เฝ้าเมืองมายันเพียงลำพังเป็นเวลานานถึงสามหมื่นปี จะพ้นทัณฑ์ก็เมื่อบอกทางไปกรุงลงกาแก่ทหารพระราม หนุมานจึงแสดงตนว่าเป็นทหารเอกของพระราม ความเจ้าชู้ทำให้หนุมานพึงพอใจนางจึงพูดจาเกี้ยวนางและได้เป็นเมีย ในตอนที่หนุมานแปลงเป็นทศกัณฐ์เพื่อเข้าไปทำลายพิธีหุงน้ำทิพย์ของนางมณโฑ หนุมานสวมบทเป็นทศกัณฐ์ร่วมรักกับนางมณโฑ สร้างความเจ็บช้ำใจแก่นางมณโฑและทศกัณฐ์ เมื่อทศกัณฐ์มอบสมบัติของอินทรชิตแก่หนุมาน เป็นรางวัลที่อกรบเพียงผู้เดียวและสามารถตีกองทัพทวารสิงแตก หนุมานได้โอกาสเกี้ยวนางสุวรรณกันยุมมาและได้นางเป็นมเหสี นางสุวรรณกันยุมาก็หลงใหลในตัวหนุมานเช่นกัน เมื่อเสร็จศึกทศกัณฐ์พระรามทรงตั้งหนุมานให้ครองเมืองอยุธยา ทำให้หนุมานมีโอกาสได้เซยชมนางในมากหน้าหลายตาเป็นที่ถูกใจหนุมาน “ ลูกพระพายแสนสุขสถาวร แสนบันเทิงเรีงรื่นด้วยสมบัติ แสนกำหนดรสราศสโมสร ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 521) จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์กับหญิงของหนุมานมิใช่เป็นการข่มเหงจิตใจ แต่ฝ่ายหญิงยินยอมพร้อมใจเพราะพึงพอใจหนุมาน ที่เป็นถึงทหารเอกของพระนารายณ์ มีความเก่งกล้าสามารถแล้วยังมีเสน่ห์ในการเจรจา แต่หนุมานก็ไม่ได้หลงมัวเมาอยู่ในห้วงของกามารมณ์จนละเลยหน้าที่ที่พระรามทรงมอบหมาย ก่อนจะจากกันหนุมานจะบอกให้รู้ว่าตนต้องจากไปปฏิบัติภารกิจด้วยน้ำเสียงที่นุ่มนวลและสุภาพ เช่นในตอนที่ต้องจากนางเบญกาย หนุมานกล่าวลานางดังนี้ “ พี่มิใคร่จากองค์นงคราญ หากว่าการศึกนั้นยังมี จำเป็นจะลาไปก่อนดวงสมรอย่าน้อยใจพี่ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 212)

หนุมานมีข้อบกพร่องอันเกิดจากบุคลิกลักษณะตามธรรมชาติของลิง คือมีความซุกซน รักสนุก ตอนหนุมานถวายแหวนพระรามรับสั่งให้หนุมานไปส่งข่าวแก่นางสีดา แต่เมื่อหนุมานส่งข่าวถึงนางเรียบร้อยแล้ว เห็นโอกาสที่จะได้แก้เผ็ดทศกัณฐ์ ทำอุบายเข้าไปหักต้นไม้ในสวน แล้วสังหารสหัสกุมารโอรสของทศกัณฐ์ เมื่ออินทรชิตออกมาจะกำราบตนก็แสรั่งให้จับตัวได้ ทศกัณฐ์สั่งประหารหนุมาน แต่ไม่มีวิธีการใดที่สังหารได้ หนุมานลงให้ใช้สาลีพันรอบกายตนแล้วจุดไฟเผา ทศกัณฐ์หลงกลเผาหนุมาน หนุมานออกวิ่งไปรอบกรุงลงกาทำให้ไฟไหม้กรุงลงกาอดวาย พระรามเกรงว่าการกระทำของหนุมานอาจยั่วให้ทศกัณฐ์ไม่พอใจนางสีดาได้ จึงทรงกริ้วที่หนุมานทำเกินคำสั่ง ในตอนที่พระรามทรงแผลงศรเพื่อหาที่ตั้งสร้างเมืองใหม่ หนุมานตามไปดูทำเลแล้วใช้หางกวาดเป็นกำแพงเมืองขึ้นมา พระรามทรงดำหนิที่หนุมานทำเกินคำสั่งเป็นครั้งที่สอง ในตอนหนุมานคิดลองฤทธิ์พระนารทฤาษี แสร้งทำเป็นลิงป่าเข้าไปขออาศัยค้างแรมในกุฏิของฤาษี เกิดอยากรู้ว่าฤาษีมีฤทธิ์เดชเพียงใดจึงสามารถอยู่ในกรุงลงกาของยักษ์ได้

แล้งบันดาลกายให้ใหญ่โตคับศาลา พระนารถฤทธิก็นิมิตกายให้ใหญ่กว่ากายของหนุมาน แต่หนุมานกลับร้ายเวทย์ให้กายใหญ่กว่าศาลาที่ฤทธิเนรมิต เป็นเช่นนั้นอยู่หลายครั้ง จนฤทธิต้องเนรมิตให้เกิดฝนทำให้หนุมานหนาวสิ้นจึงเลิกกราไป พฤติกรรมการทำเกินคำสั่งของพระรามและความชุกชุนนี้เป็นลักษณะนิสัยดั้งเดิมอันเกี่ยวเนื่องธรรมชาติของลิง แต่ในความเป็นจริงแล้วมนุษย์ที่ไม่ได้รับการขัดเกลาและอบรมก็อาจมีนิสัยเช่นเดียวกับลิงได้ คือมีความชุกชุน รักสนุก จนขาดความรอบคอบได้

แม้หนุมานจะมีข้อบกพร่องอยู่บ้าง แต่พระรามทรงรักและให้ความสำคัญแก่หนุมานอยู่เสมอ ทรงกล่าวชมเชยหนุมานว่าฉลาดและมีปฏิภาณไหวพริบในการทำสงคราม โดยเฉพาะช่วงสำคัญคือตอนหนุมานลวงเอาจาลองดวงใจทศกัณฐ์ พระรามจึงสามารถสังหารทศกัณฐ์ได้ ในตอนที่อำมาตย์พิจารณาความดีความชอบและจัดสรรตำแหน่งแก่เหล่าทหารข้าราชการที่ร่วมรบกับศึกทศกัณฐ์ หนุมานไม่เห็นด้วยที่จะให้พระลักษมณ์ไปครองเมืองโรมคัล พระรามตัดสินใจให้ยึดตามความเห็นของหนุมาน จะเห็นได้ว่าหนุมานก็รักและเคารพพระราม ส่วนพระรามก็รักและเมตตาหนุมาน แม้ในตอนท้ายเรื่องทั้งสองก็ยังคงมีสายสัมพันธ์ที่แนบแน่น พระรามจำยอมให้หนุมานออกบวช ทรงไม่ประสงค์ให้หนุมานต้องจากพระองค์ไปไกล แต่อย่างไรก็ตามหนุมานก็ยังคงถวายงานแก่พระราม และช่วยให้ทัพพระพรต พระสัตรุดมีชัยชนะ ท้ายที่สุดพระรามจึงสั่งให้หนุมานอยู่ถวายงานพระองค์ในเมืองอยุธยา

ชาติกำเนิดเดิมเป็นสิ่งที่หนุมานไม่เคยปฏิเสธ ในตอนที่ได้ครองเมืองอยุธยาและได้รับพระราชทานนามว่าพญาอนุชิต ครองเมืองได้ไม่นานก็บันดาลให้ร้อนกาย หนุมานเห็นว่าเป็นเพราะตนเป็นเพียงทหารไม่ควรจะครองเมืองเสมอเท่ากับพระราม ดังที่ความในบทละครที่ว่า “ กูเป็นทหารมาร่วมอาสาณ์ พระนารายณ์ธิราชหาควรไม่ จึงบังเกิดเหตุเภทภัย ด้วยศักดิ์ศรีมิได้เสมอกัน ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ค : 522) จนต้องถวายบัลลังก์คืนแก่พระราม พระรามรับสั่งให้พระวิษณุกรรมสร้างเมืองนพบุรีให้ ครั้งหนึ่งได้ออกประพาสป่า เห็นต้นไม้ด้วยสัตยชาติญาณลึงก็ถอดมงกุฎ ตรงเข้าปีนต้นไม้เก็บมะม่วง ยางมะม่วงตกใส่เศียรก็ใช้ทั้งมือทั้งขาเซ็ด เป็นที่ขบขันแก่บรรดาทหารและนางสนม เมื่อรู้ตัวหนุมานเองก็รู้สึกละอายใจที่ทำกริยาไม่เหมาะสมกับฐานะของกษัตริย์ จึงขอพระราชทานอนุญาตพระรามออกบวชเป็นดาบส

น่าสนใจว่าการที่กวีสร้างหนุมานให้เป็นตัวละครสำคัญมีบทบาทเป็นผู้ช่วยเหลือเป็นทหารเอกฝีมือดีของพระราม ลักษณะนิสัยสำคัญของหนุมานคือมีความจงรักภักดีและซื่อสัตย์ ถวายงานรับใช้พระรามชนิดถวายชีวิต อย่างไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากและไม่กลัวความตาย จะเห็นได้ว่าคุณลักษณะของหนุมานนั้นเป็นคุณสมบัติของทหารที่ดี เป็นที่พึงประสงค์ของผู้ปกครองสมพร สิงห์โต (2520 : 266) กล่าวถึงตอนที่หนุมานไม่อาจครองเมืองอยุธยาว่า “ ชี้ให้เห็นว่าข้าแผ่นดินหรือข้าทหารไม่สมควรอาจเอื้อมหมายทำเทียมเจ้าแผ่นดิน ” เป็นการปรามเหล่าทหารและเสนาอำมาตย์ไม่ให้คิดทำตัวเทียบเท่ากษัตริย์ บ่งชี้ว่าเนื้อเรื่องของรามเกียรติ์ในรัชสมัย

รัชกาลที่ 1 นี้แฝงด้วยความคิดทางการเมืองการปกครองในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา-
โลก ฯ พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นผู้ดำริให้มีการแต่งบทละครเรื่องนี้

หนุมานมีบุคลิกลักษณะที่ประทับใจคนไทย ดังที่ ม.ล. บุญเหลือ เทพยสุวรรณ
(2520 : 61 , 66) แสดงทัศนะว่า “ รามเกียรติ์นั้นตัวละครไม่มีชีวิต มีแต่หนุมานที่น่าสนใจ”
และ “ ตัวละครในรามเกียรติ์ที่คนไทยนิยมคือ หนุมาน ซึ่งมีลักษณะนิสัยเหมือนนายทหารทั่วไป
ไม่ใช่ตัวหนุมานของรามายณะ เป็นบุคคลที่มีเสน่ห์อีกคนหนึ่ง แต่ก็ไม่น่ายินดีรับรองไว้เป็น
ลูกเขย หรือคู่หมั้น หรือหัวหน้าครอบครัว ” หมายความว่าความมีชีวิตชีวาทำให้ หนุมานเป็นตัว
ละครที่น่าสนใจ ทั้งนี้เป็นเพราะหนุมานมีพฤติกรรมอันเกิดจากลักษณะนิสัยซึ่งสอดคล้องกับ
บทบาท อิทธิฤทธิ์ ความฉลาดเฉลียวและความบกพร่องเล็กน้อยเช่นความเจ้าชู้ ความซุกซน
สร้างเสน่ห์ให้ผู้อ่านหลายคนรู้สึกเอ็นดูหนุมาน แตกต่างจากหนุมานในรามายณะที่เป็นผู้ทรงศีล
และมีบทบาทเสริมความศักดิ์สิทธิ์ของพระผู้เป็นเจ้าของ

3.1.2.2 พาลี สุครีพ องคต

เมื่อนนทกลัษณาชาติมาเกิดเป็นทศกัณฐ์ยักษ์พาล เหล่าเทวดาต่างก็คิดหาวิธีสร้าง
ทายาทที่มีฤทธิ์เดช เพื่อเป็นทหารคอยช่วยพระนารายณ์อวตารปราบทศกัณฐ์ ขณะฤาษีโคดม
ออกไปป่า พระอินทร์จึงลงมาเข้าหานางกาลอัจนา ไม่นานนางก็ตั้งครรภ์คลอดโอรส ต่อมานาง
กาลอัจนาเห็นพระอาทิตย์ก็มีใจประติพัทธ์ พระอาทิตย์รู้อจึงเห็นว่าเป็นโอกาสที่จะได้แบ่งฤทธิ ลม
มามีความสัมพันธ์กับนาง เกิดเป็นโอรสอีกคนหนึ่ง นางสาวหะริตาของฤาษีโคดมเป็นต้นเหตุทำ
ให้ฤาษีโคดมทำการเสี่ยงทายว่าโอรสทั้งสองเป็นลูกของตนหรือไม่ ด้วยการตั้งสัจจาธิษฐานว่า
หากไม่ใช่ลูกของตนขอให้กลายเป็นลิงเข้าไป ความจริงปรากฏว่ากุมารทั้งสองไม่ใช่บุตรของ
ฤาษี จึงกลายเป็นลิงเข้าไป พระอินทร์และพระอาทิตย์ทราบเรื่องจึงลงมาสร้างเมืองขีดขินให้
พญาอากาศครอง และให้สุครีพโอรสพระอาทิตย์เป็นอุปราช ทั้งสองมีรูปร่างหน้าตาคล้ายกัน
มาก ตอนที่ทั้งสองกำลังต่อสู้กันพระรามไม่อาจแยกแยะได้ว่าใครเป็นใคร จนทำให้พระองค์ไม่
อาจแผลงศรสังหารพาลีได้ ทั้งพาลีและสุครีพต่างก็เป็นวานรที่มีความเก่งกล้าสามารถ พาลี
ได้เปรียบสุครีพตรงที่ได้พรจากพระอิศวรให้ผู้ที่มาต่อกรด้วยกำลังจะลดลงกึ่งหนึ่งมาอยู่ที่พาลี
แต่สุครีพก็มีความโดดเด่นตรงที่มีความฉลาดเฉลียวและจงรักภักดี สุครีพสามารถคิดวิธีชะลอเขา
พระสุเมรุ ด้วยการจัสเตือนาคทำให้นาคสะดุ้งพดชนดทางดิ่งให้เขาตรงคืนมา ได้รับประทานนาง
ดาราดแต่พาลีถือเอาเป็นของตน สุครีพก็ไม่ได้ถือโกรธ

น่าเสียดายที่พาลีไม่ได้แสดงบทบาทของการเป็นทหารพระราม เพราะต้องจบ
ชีวิตลง แต่บทบาทของพาลีก็เป็นส่วนเชื่อมโยงให้พระรามได้พบสุครีพและกำลังพล สาเหตุที่ทำให้
ให้พระรามมีความชอบธรรมในการสังหารพาลี คือการผิดคำสาบานที่พาลีให้ไว้กับพระอิศวรว่า
จะขอตายด้วยคมศรของพระนารายณ์หากไม่มอบนางดาราดแก่สุครีพ จะเห็นได้ว่าลักษณะนิสัยมัก
ง่ายเห็นแก่ได้ของพาลีทำให้พาลีมีพฤติกรรมที่น่ารังเกียจ ย่อมกล่าวสัตย์สาบานว่าจะไม่ยุ่งเกี่ยว
กับนางดาราด แต่เมื่อเปิดผอบเห็นความงามของนางกลับคิดเข้าข้างตนว่านางเป็นนางวัล ที่พระ

อิศวรประทานสำหรับความดีความชอบของตน พาลีแสดงลักษณะของคนใจร้อนบุ่มบ่าม เมื่อรบชนะทรีแล้วก็จะออกจากถ้ำ แต่เห็นปากถ้ำถูกปิดด้วยหินก็โกรธ เข้าใจว่าสุครีพทรยศตน ใช้โอกาสนี้พยายามสังหารตน โดยที่ไม่มีทางใด ๆ หนีออกจากเมืองทันที ข้อพิพาทของสองพี่น้องนี้บานปลายจนถึงขนาดทำให้สุครีพผูกใจเจ็บพาลี สุครีพขอให้พระรามช่วยปราบพาลี ในที่สุดพาลีก็ต้องตายเพราะคมศรของพระรามตรงตามคำสาบานที่พาลีละเมิด

ความใจร้อนบุ่มบ่ามของพาลีน่าจะสืบเนื่องมาจากความมั่นใจในพลังกำลังและพรวิเศษที่พระอิศวรประทานให้ พาลีไม่พอใจที่เห็นทศกัณฐ์อุ้มนางมณโฑเหาะข้ามเมืองขีดขิน เพราะเห็นว่าเป็นการดูหมิ่นเกียรติ เมื่อเห็นหน้านางมณโฑก็อยากได้ พุดส่าห์ว่า “ นางนี้จะ เป็นเมียกู ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 113) พาลีจึงต่อสู้กับทศกัณฐ์ ยิ่งต่อสู้กันแรงของทศกัณฐ์ก็ยิ่งหมดลง ไปเพิ่มที่พาลี ทศกัณฐ์จึงแพ้วพาลี นางมณโฑ จึงตกเป็นนมเหยื่อของพาลี ในตอนที่สุครีพลวงให้พาลีออกมารบนั้น นางดาราดักกล่าวเตือนให้ระวังตัว เพราะนางรู้ว่าต้องมีผู้อื่นอยู่เบื้องหลัง สุครีพจึงหาญกล้ามาทำทายนางพาลี พาลีมั่นใจในตนเองบอกว่าไม่เคยกลัวผู้ใด จนต้องสังเวชชีวิตแก่พระรามและสุครีพ

แต่ในส่วนลึกของพาลีก็มีความดีงามแอบแฝงอยู่ คือมีความกตัญญูรู้คุณของอาจารย์ และรักลูกของตนมาก เมื่อฤาษีอังคตมาขอให้พาลีคืนนางมณโฑแก่ทศกัณฐ์ แม้พาลีจะรักและเสียดายนางมณโฑแต่ไม่ยอมให้ฤาษีน้อยใจ จึงจ่ายอมคืนให้ แต่ได้บอกขอให้ฤาษีหาวิธีไม่ให้ลูกของตนที่อยู่ในท้องนางมณโฑต้อง “ ...ปนศักดิ์อสูรี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 122) ฤาษีจึงแหวะท้องนางมณโฑเอาเด็กออกไปเก็บไว้ในท้องนางแพะ พอถึงกำหนดคลอดฤาษีก็ผ่าท้องเอาทารกออกมา พาลีจัดพิธีสงฆ์น้ำแก่องคตโอรสของตนอย่างยิ่งใหญ่ ในตอนที่พาลีต้องศรของพระรามและรู้ว่าคือองค์พระนารายณ์อวตารก็ได้กล่าวถวายพาลี องคตและหนุมานแก่พระราม แล้วยังได้สั่งสอนให้สุครีพถวายงานแก่พระรามด้วยความจงรักภักดีต่อไป

ความหยิ่งทะนงในศักดิ์ศรีของตนทำให้พาลียอมรับความตายอย่างกล้าหาญ เมื่อพาลีได้ยอมรับความผิดของตน และรู้ว่าพระรามเป็นองค์นารายณ์อวตารก็สำนึกผิด กล่าวขอประทานอภัยจากพระราม พระรามทรงเห็นใจไม่ยอมสังหารพาลี เสนอวิธีแก้คำสาบานด้วยการขอเลือดของพาลีหยดหนึ่งเพื่อบูชาศรพรหมศาสตร์ พาลีปฏิเสธเพราะเห็นว่าตนเป็นลูกผู้ชายขอตายตามกรรมที่ทำมาดีกว่ามีแผลเป็นติดกาย แต่อย่างไรก็ดีพาลีมีโอกาสดำรงงานแก่พระราม ในตอนที่เป็นเทพบุตรพาลี ลงมาทำลายพิธีเฆวรูปเทวดาและพิธีชูปหอกกบิลพัทของทศกัณฐ์

สุครีพนอกจากจะเป็นวานรที่มีความสามารถ กล้าหาญเด็ดเดี่ยวแล้วยังมีความฉลาดเฉลียว สุครีพมีบทบาทเป็นทหารที่นอกจากจะมีความสามารถในการรบพุ่งแล้ว ยังมีไหวพริบปฏิภาณ เป็นแม่กองวางแผนการรบและควบคุมการจัดทัพ จัดหาที่พักแ่กองทัพ ในตอนที่ทศกัณฐ์ยกฉัตรแก้วบันดาลให้ท้องฟ้ามืดมิด ใช้โอกาสนี้ให้พลยักษ์สังหารพลลิง เนื้อเรื่องในตอนนี้นับชี้ถึงความสามารถทางการรบและความสามารถควบคุมอารมณ์ สุครีพสนองบัญชา

พระรามหักฉัตรได้ ทศกัณฐ์มีวแต่พะวงกับนางมณโฑและนางกำนัลที่ขึ้นฉัตรมาแอบดูพลึงสุครีพจึงสามารถเอาชนะทศกัณฐ์ได้จนถึงขนาดคิดว่าจะตัดเศียรทศกัณฐ์แต่ไม่ทำเพราะ “ เกรงเกินโองการพระจักรี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 290) จึงใช้เท้าคืบมงกุฎออกจากเศียรทศกัณฐ์ไปถวายพระราม สุครีพมีลักษณะนิสัยที่ยึดมั่นในคำพูด เป็นนักต่อรองที่เฉลียวฉลาด เมื่อพระรามต้องการกำลังพล สุครีพเสนอให้พระรามช่วยตนปราบพาลี เพราะรู้กำลังความสามารถของตนว่าไม่อาจสู้พาลีได้ เมื่อได้ครองเมืองชิตชินสุครีพก็เกณฑ์พลชิตชินเข้าร่วมกับทัพพระราม สุครีพสำนึกในพระคุณของพระรามถวายงานรับใช้จนสุดความสามารถ ไม่นิ่งดูตายปัญหาต่างๆ แสดงความคิดเห็นในกิจการในกองทัพด้วยความกระตือรือร้น เช่นเสนอความคิดให้พระรามส่งสารไปเชิญท้าวมหาชมพูสหายสนิทของพาลี กันไม่ให้ท้าวมหาชมพูตีเมืองชิตชินแก้แค้นแทนพาลี เมื่อพิจารณาเห็นว่าแต่เดิมนั้นพาลีได้ทำผิดต่อสุครีพถึงสองครั้ง คือถือเอานางดาราคือเป็นมเหสี ต่อมาก็ก๊ับไล่สุครีพ ออกจากเมือง เพราะเข้าใจผิดคิดว่าสุครีพหักหลังอยากครองเมือง สุครีพแค้นเคืองพาลีที่กล่าวหารุนแรงเช่นนั้น ทั้งที่ตนรักพาลีอย่างบริสุทธิ์ใจตลอดมา สุครีพจึงเป็นต้นเหตุหนึ่งที่ทำให้พาลีเสียชีวิต แม้สุครีพจะมีความรู้ความสามารถและปฏิภาณไหวพริบแต่ก็หลงกลกุมภกรรณไปถอนต้นรังที่ชมพูทวีปจนหมดแรงสู้กุมภกรรณไม่ได้ เพียงเพราะถูกกุมภกรรณดูหมิ่นว่าไม่มีอิทธิฤทธิ์พอที่จะเป็นคู่ต่อสู้

ตัวละครฝ่ายวานรที่มีบทบาทน่าสนใจอีกตัวคือองคต เป็นโอรสของพาลีธิดาราชกับนางมณโฑ เมื่อครั้งที่องคตเป็นทารกในครรภ์มารดา นางมณโฑจำเป็นต้องกลับไปอยู่กับทศกัณฐ์ ฤาษีองค์อาจารย์ของพาลีจึงแหวะท้องนางมณโฑเอาทารกออกมา ฝากไว้ในท้องนางแพะมณโฑกับองคตจึงจากกันตั้งแต่วันนั้น เมื่อครบกำหนดคลอด ฤาษีก็แหวะท้องแพะเอาทารกออกมา แล้วให้ชื่อว่าองคตตามชื่อฤาษี เมื่อพาลีสวรรคต สุครีพ หนุมานพาองคตไปถวายตัวต่อพระราม องคตเป็นตัวละครที่มีบุคลิกลักษณะนิสัยที่ชาญฉลาด มีความคิดดีมีเหตุผล ตอนองคตสื่อสารเป็นตอนที่ได้เห็นอุทยานภาพและความทรงจำขององคต องคตถือสารไปเตือนทศกัณฐ์ให้เร่งส่งนางสีดาคืนแก่พระราม มิเช่นนั้นพระรามจะยกทัพมาช่วงชิงนางคืน ทหารยักษ์ปิดประตูเมืองไม่ให้องคตเข้ามา องคตแผลงฤทธิ์ใช้มือปิดแสงอาทิตย์ ทำให้ท้องฟ้ามืดมืดจับพลัน ทศกัณฐ์จึงได้รู้ว่าองคตมาเป็นทูต และคิดเกรงเพราะเคยเห็นอุทยานภาพของพาลีผู้พ่อแล้ว จึงใช้แผนลวงให้องคตใจอ่อนด้วยการให้นางมณโฑจัดอาหารและนางในมาปรนเปรอองคตฝากแสดงความเคารพถึงนางมณโฑ แต่ปฏิเสธข้าวปลาอาหารและนางในว่า “ ตัวเราจำทูลสารา มาเจรจาความเมืองเป็นข้อใหญ่ อันรูปรสกลิ่นเสียงนี้ไซ้ ภูไม่มีความยินดี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 272) แล้วบุกเข้าไปถึงท้องพระโรง พดทางเสมอแทนทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ใช้วาจาเยาะเย้ยถากถางยุแหย่ให้องคตเกลียดพระรามว่า “ เขาม่าพ่อม้วยชิว้น กลับว่าสัจธรรมมาให้ไซ้ ” และกล่าวให้ร้ายสุครีพว่าอยากได้สมบัติของพาลีจึงคบคิดกับพระรามสังหารพาลี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 276 , 279) แต่

องค์สามารถแก้คำใส่ไคล้ยู่เหย่เหล่านั้ลงได้ด้วยเหตุผลและปฏิภาณ องค์กล่าวว่ที่พาสีต้องตายนั้นเป็นเพราะละเมิดคำสาบาน และได้ให้สัตย์ว่ถ้าผิดคำสาบานจะต้งตายด้วยศรพระนารายณ์ พระบิดาได้ฝากฝังตนไว้กับสุครีพและพระราม นอกจากนี้้องคตยังพูดจาเยาะเย้ยทศกัณฐ์ที่ครั้งหนึ่งเคยถูกตนลากเล่นเหมือนปู ทศกัณฐ์โกรธกริ้วสั่งสี่เสนาช่วยกันจับตัว แต่กลับถูกองค์สังหาร พระรามพึงพอใจบทบาททูตสื่อสารขององค์ตมาก ถึงกับเอ่ยชมว่ “ ครวแล้วที่เป็นทูตา ถ้อยคำเจรจาไม่ย่อหย่อน ” (พระบาทสมเด็จพะพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 281) องค์มีบทบาทสำคัญในตอนทีพระลักษมณ์จะสังหารอินทรชิต องค์แปลงไปขอประทานพานแว่นฟ้าจากท้าวธาดาพรหม เพื่อนำมารับเศียรของอินทรชิต เมื่อเศียรอินทรชิตไม่ตกถึงดิน ไฟจึงไม่ไหม้จักรวาลตามพรของพระพรหม องค์ตถวายงานรับใช้พระราม ร่วมทำศึกในทัพของพระรามหลายครั้ง เมื่อเสร็จศึกได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นพญาอินทรรูปภาพศักดิ์ดา มีตำแหน่งเป็นฝ่ายหน้ากรุงขีดขิน แต่เมื่อพระพรตพระสัตรุดออกรบก็ตามเสด็จไปช่วยรบอีก แสดงถึงความจงรักภักดีต่อพระรามและวงศ์วาน

3.1.2.3 สรุป

จะเห็นได้ว่าตัวละครในกลุ่มวานรนี้มีบทบาทใกล้เคียงกัน ทั้งหนุมาน สุครีพ และองค์เป็นทหารที่คอยรับใช้พระราม เป็นทั้งกำลังกายและกำลังสมองให้กับทัพของพระราม เพราะตัวละครชั้นพญาวานรทั้งสามนี้มีบุคลิกลักษณะฉลาดเฉลียวมีปฏิภาณไหวพริบดี คุณธรรมสำคัญของตัวละครกลุ่มนี้คือมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระราม พฤติกรรมของสามวานรนี้สอดคล้องกับลักษณะนิสัย น่าสนใจว่พระรามทรงมีบุญญาธิการที่มีทหารใต้บังคับบัญชาถึงสามนายที่มีความสามารถ ความกล้าหาญและความเฉลียวฉลาด สังเกตได้ว่าบุคลิกลักษณะและพฤติกรรมของตัวละครกลุ่มนี้เป็นลักษณะของทหารที่ดี คือกล้าหาญ เก่งมีความสามารถ ฉลาดอดทน และจงรักภักดีต่อผู้บังคับบัญชา อาจกล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพะพุทธยอดฟ้าจุฬา-โลก ๑ ทรงพยายามสร้างตัวอย่างที่ดีของทหารที่พระองค์ต้องการไว้ในเนื้อเรื่อง เช่นการปราบเหล่าเสนาอำมาตย์ ทหารและข้าราชการให้รู้จักบทบาทหน้าที่ของตนเองไม่ทำตนเสมอเทียบเท่ากษัตริย์ดังที่หนุมานขึ้นครองกรุงอยุธยาซึ่งเป็นสิทธิธรรมของพระราม ก็เร้าร้อนจนไม่อาจครองบัลลังก์ได้ การทำเกินหน้าที่ก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรประพฤติ การสร้างตัวละครกลุ่มนี้น่าจะมีความมุ่งหมายทางการเมืองและการทหารแอบแฝงอยู่ได้ ความคิดว่กษัตริย์ที่มีบุญญาธิการเท่านั้นถึงจะมีทหารที่ดีคอยช่วยเหลือเช่นพระราม

น่าสนใจว่การสร้างกลุ่มทหารของพระรามให้เป็นวานรนั้นสื่อแสดงความคิดใดสมพร สิงห์โต (2520 : 15 - 17) กล่าวไว้อย่างน่าสนใจว่ปราชญ์หลายท่านสันนิษฐานที่มาของรามายณะว่มาจากการดัดแปลงเหตุการณ์การสู้รบของกลุ่มชนสามเผ่าในประวัติศาสตร์อินเดีย กวีจึงสร้างกลุ่มตัวละครสามกลุ่มให้เป็นสัญลักษณ์แทนสามเผ่า ตัวละครลิงคือชาวเทือกเขาวิญชัยที่ยังล่าหลัง แต่สำหรับรามเกียรติ์ของไทยเราไม่นิยมที่จะแยกแยะกลุ่มคนที่ความเจริญทางวัฒนธรรม สิ่งทีผู้วิจัเห็นพ้องคือการที่กวีได้ใช้กลวิธีการสร้างสัญลักษณ์สื่อความหมายซ่อนเร้น

กลุ่มตัวละครวานรเป็นกลุ่มที่ยกษัตริย์เรียกว่าเป็นเดรัจฉาน สัตว์ป่า ทั้งที่ปรากฏตัวละครหลายเผ่าพันธุ์แต่ไม่มีน้ำเสียงดูแคลนตัวละครพันธุ์อื่น ๆ น่าจะเป็นสัญลักษณ์แทนกลุ่มความรู้น้อยหรือขาดการอบรมบ่มนิสัย อยู่ในถิ่นขาดความเจริญ จะเห็นได้ว่าตัวละครกลุ่มนี้ไม่ปรากฏการศึกษาเล่าเรียนอย่างเด่นชัด ยกเว้นพาลีมีภาษาอังกฤษเป็นอาจารย์ หนุมานก็ได้เล่าเรียนเวทย์มนตร์คาถาจากพระอิศวรชั่วเวลาสั้น ๆ แต่อาจจะเป็นเพราะตัวละครกลุ่มนี้สืบเชื้อสายจากเทวดา เพื่อกำเนิดมาเป็นทหารคอยช่วยพระนารายณ์อวตารปราบยักษ์ จึงมีความสามารถอย่างเทพผู้เป็นบิดาอยู่แล้ว

3.1.3 ยักษ์

3.1.3.1 ทศกัณฐ์

ตัวละครในรามเกียรติ์ที่ดึงดูดใจคนไทยรองจากหนุมานคือทศกัณฐ์ ดวงมน จิตรจันทน์ (2540 : 101) กล่าวว่า “ พระรามซึ่งเป็นตัวเอกอย่างแบบฉบับและมีผู้ช่วยเหลือห้อมล้อมมากมาย ... ไม่ตรึงใจเท่าทศกัณฐ์ซึ่งมีปัญหาอันเนื่องด้วยกิเลสตัณหาแต่ก็ดำรงศักดิ์ศรีไว้ได้จนวินาทีสุดท้าย ” น่าสนใจว่าทศกัณฐ์ซึ่งเป็นตัวละครเอกฝ่ายปฏิปักษ์กลับเป็นตัวละครที่ผู้อ่านให้ความสนใจมากกว่าพระรามตัวละครเอกฝ่ายธรรม

การอุบัติของทศกัณฐ์ดูเหมือนเป็นการสืบทอดคำสาปจากอดีตชาติ นนทยกษัตริย์ที่คอยล้างเท้าแก่เหล่าเทวดาที่เชิงเขาไกรลาสคืออดีตชาติของทศกัณฐ์ พระอิศวรประทานพรให้นิ้วเพชร กลับระบัดสัตย์ใช้นิ้วเพชรเข่นฆ่าผู้อื่น พระอิศวรทรงเห็นว่า นนทก “ ... ทรมนศกภูใจ ทำการหยาบใหญ่ถึงเพียงนี้ ” นำคิดว่าเหตุผลของพระอิศวรคือการกำราบผู้ละเมิดอำนาจมากกว่าละเมิดศีลธรรม เมื่อระบบอำนาจเป็นตัวกำกับสังคม พระอิศวรในฐานะเป็นพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าตามคติพราหมณ์ ทรงมีอำนาจอันชอบธรรมในการดูแลรักษาความสงบสุข การละเมิดอำนาจก็เป็นอันตรายต่อสังคม จึงมีพระบัญชาให้พระนารายณ์ปราบนนทก พระนารายณ์ทรงแปลงเป็นนางรัสสุวรรณ์อัปสร ลวงนนทกให้หลงใหลและร่ำตามจนจะถึงแก่ชีวิต ก็ยังไม่สำนึกในความผิด พุดจาบจ้วงพระนารายณ์ พระนารายณ์ตอบว่าที่ต้องแปลงเป็นสตรีมาพระองค์ไม่ได้กลัวนิ้วเพชร แต่ นนทกถึงที่ตาย “ ฉิบหายด้วยหลงเสน่ห์ ”

การปรับข้อบกพร่องของนนทกในการละเมิดอำนาจมาเป็นข้อบกพร่องทางศีลธรรม คือการลู่แกโทสะ แก่แค้นเหล่าเทวดา และความหลงในกามตัณหา คือการแทรกคติธรรมทางพุทธศาสนา อาจจะไม่เป็นธรรมที่นนทกได้รับก่อนได้นิ้วเพชร อย่างไรก็ตามก็เห็นได้ว่า การรักษากติกาที่รวมระบบอำนาจและระบบศีลธรรมเข้าด้วยกัน เป็นสิ่งจำเป็นในสังคมสมัยเก่าของไทย

นนทกมากำเนิดในครุภวังค์เป็นโอรสของท้าวลัสเตียน มีชื่อว่าทศกัณฐ์มีสิบเศียรสิบหน้ายี่สิบกร สืบต่อคำสาปแห่งจากอดีตชาติ แต่อย่างไรก็ตามพฤติกรรมอันเกิดจากความบกพร่องทางจิตของทศกัณฐ์ก็มีใช้สิ่งที่ผู้อื่นกำหนดมาจากสมัยที่เป็นนนทก แต่เป็นสิ่งที่ทศกัณฐ์เลือกประพฤติปฏิบัติด้วยความโง่เขลาเบาปัญญาและอุปาทานของตนเอง จะเห็นได้ว่า

นททหลงเสน่ห์ของนางรำสุวรรณอัปสรจนขาดสติจนต้องเปลื้องพลา เมื่อเป็นทศกัณฐ์ก็ยังคงมีลักษณะนิสัยเจ้าชู้หลงมัวเมาในกามตัณหาราคะ ครั้งหนึ่งทศกัณฐ์ “ มิได้อุ่มใจในรสรัก ” จึงหนีนางมณฑิไปเที่ยวเสพสมกับหญิงอื่นมากมาย แปลงเป็นพระอินทร์ร่วมรักกับนางฟ้า แปลงเป็นปลาเสพสมกับนางปลา แล้วแปลงเป็นพญาช้างสังวาสกับนางช้าง ดังที่กล่าวไว้ในบทละครว่า “ ประพตติชั้วมัวเมากามคุณ โมหาทารุณหยาบใหญ่ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 145 – 147)

ความหลงของทศกัณฐ์ถูกนางสามนักชากระตุ้น เพื่อบำบัดความแค้นของนาง เมื่อทศกัณฐ์ได้ยินคำชมโฉมนางสีดาก็บังเกิดความอยากได้ทันที สามนักชาพูดว่านางสีดา “ ...ทรงโฉมอรชร ยิ่งเทพอัปสรในราศี ” บทละครแสดงความหลงมัวเมาในกามของทศกัณฐ์ว่า “ ได้ฟังน้องท้าวเล่าอาการ ไฟราคร่าร้อนพันทวี ชับซาบทุกเส้นโลหมา เสน่หารุมริงดังเพลิงจี ” กวีได้แฝงทัศนะว่ามูลเหตุแห่งความยุ่งยากคือไฟราคะ อาการกราดเกรี้ยวเมื่อได้เห็นสภาพบาดเจ็บของสามนักชา นั้น ถูกทำลายด้วยไฟแห่งความหลง กวีบรรยายว่า “ ซึ่งกริ้วโกรธาจะฆ่าตี ยินดีก็ละลายหายไป อารูที่ถือนั้นตกลง จะทันรู้พระองค์ก็หาไม่ แต่คะนึ่งถึงโฉมประโลมใจ ฤทัยเดือดดินแดน ” เพียรถามเปรียบเทียบความงามของนางสีดากับหญิงงามอื่น ๆ นางสามนักชายืนยันว่าความงามนางสีดางามเท่ากับผนวกความงามของพระแม่เจ้าทั้งสามมาไว้ด้วยกัน คือ พระลักษมี พระสุรัสวดี และพระอุมา ทศกัณฐ์ก็ยิ่งเคลิ้มหลงถึงขนาดสิ้นสมประดี เข้ากอดจูบ นางสามนักชาเพราะเข้าใจว่าเป็นนางสีดา บรรทมไม่หลับผุดลุกผุดนั่งคิดวิธีการชิงตัวนางสีดามาครอบครอง “ ราคร้อนตั้งนอนในไฟ อาลัยถึงโฉมนางเทวี หลับเนตรให้เห็นเป็นสีดา คล้ายมา แอบองคค์ยักชี คว้าไขว้ด้วยใจยินดี พบเขนยช่างที่อลงกรณ์ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 514 - 518)

เมื่อทศกัณฐ์ได้มาเห็นโฉมนางสีดาก็หลงตะลึงในความงาม ตอนที่ทศกัณฐ์อ่อนวอนให้นางสีดารับไมตรีเป็นตอนหนึ่งที่ได้แสดงให้เห็นว่า ทศกัณฐ์เป็นผู้ที่ให้ความสำคัญแก่กามารมณ์ ทศกัณฐ์ยอมให้นางสีดาว่ากระทบบกระเทียบต่าง ๆ นานา ยอมขนาดก้มลงกราบอ่อนวอนนางให้สงสารเห็นใจตน การกระทำตามใจปรารถนาทางกามารมณ์ประกอบกับความประมาท ทำให้ทศกัณฐ์ทำศึกยึดเยื้อกับพระราม จนต้องสูญเสียญาติมิตรและชีวิตตนเอง

ตอนสูญเสียอินทรชิตโอรสที่รักมากที่สุดเป็นตอนเดียวที่ทศกัณฐ์แสดงความเกรี้ยวโกรธนางสีดาถึงขนาดที่ถือพระขรรค์จะฟาดฟันนาง เพื่อแก้แค้นแก้อินทรชิต เปาวนาสุรยัยยังการสังหารนางสีดา เพราะเกรงว่าหากนางสีดาสิ้นพระชนม์ ก็จะไม่สามารถส่งนางคืนแก่พระรามเพื่อหยุดสงครามได้ จึงทูลว่าโลกจะตำหนิที่พ่ายแพ้ศึกแล้วมาฆ่าฟันสตรีที่ไม่มีความผิด และว่านางสีดานั้นงดงามยิ่งกว่าหญิงใด ควรอยู่เป็นขวัญของเมืองลงกา ทศกัณฐ์ได้ฟังก็เกิดอาการ “ ความรักซาบซ่านทุกขุมขน ให้มีตมณในการเสนาหา อันซึ่งกริ้วโกรธา ก็เคลื่อนคลาเสื่อมคลายหายไป ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 11) ดู

เหมือนว่าลักษณะนิสัยและพฤติกรรมหลงมัวเมาในกามของทศกัณฐ์ดูน่ากลัวผิดปกติเพราะขาดการยับยั้งตนเอง ละเมิดกฎเกณฑ์ทางจริยธรรม ช่มเหล่งน้ำใจหญิงที่ไม่ยินยอม ลักพาตัวนางสีดามเหสีของพระราม ละเมิดศีลข้อที่สองและสาม จนศึกมาประชิดเมืองต้องสูญเสียญาติพี่น้องและมิตรสหายไปมากมายเพื่อสังเวทความใคร่ของตนเอง

จะเห็นได้ว่าความบกพร่องของทศกัณฐ์นั้นมีหลายส่วนประกอบกัน ทั้งความหลงมัวเมาในกามราคะ ทรชนและมีทริฐสูงจนไม่ฟังคำทัดทานของผู้อื่น ทศกัณฐ์จะเกรี้ยวโกรธทันทีเมื่อมีผู้เห็นค้านกับความต้องการของตน จะเห็นได้ว่าทั้งนางมณโฑ มาริศ พิเภกและกุมภกรรณต่างก็ทูลทัดทานไม่ให้ทศกัณฐ์ลักพาตัวนางสีดา เพราะเห็นว่าเป็นการแก้แค้นที่ไม่เหมาะสมและจะสร้างความเดือดร้อนแก่บ้านเมือง ทศกัณฐ์กลับโกรธถึงขนาดขับไล่พิเภกออกจากเมือง เมื่อกุมภกรรณทูลเตือนสติให้คืนตัวนางสีดาแก่พระราม เพื่อจะได้ตัดศึก ทศกัณฐ์กลับให้เหตุผลการลักพาตัวนางสีดาว่าเพื่อสร้างความเจ็บปวดแก่พระราม กุมภกรรณทูลให้ไตร่ตรองถึงการทำศึกให้รอบคอบ ทศกัณฐ์ “ ได้ฟังกริ้วโกรธตั้งเพลิงกัลป์ ขบฟันกระที่บบาทา เหวยไอ้อัปรีภัยไม่มีอายกลัวตายกระไรหนักหนา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 348 - 349) และประชดประชันให้กุมภกรรณไปอยู่กับพิเภก แล้วจะได้เป็นเจ้ากรุงลงกาต่อไป ส่วนตนจะขอสูรบจนตัวตายเพียงลำพัง ทศกัณฐ์มองว่าคำพูดทัดทานของนางมณโฑนั้นเกิดจากอคติเพราะอิจฉาริษยานางสีดา ความยึดมั่นในอุปาทานว่าตนเป็นกษัตริย์ยักษผู้ยิ่งใหญ่ เกิดในวงศ์พรหม มีวงศ์วานที่เก่งกล้าสามารถมากมาย มีอาณาจักรอันเจริญรุ่งเรือง มีทหารและนางสนมกำนัลมากมาย ประกอบกับความมั่นใจในศักยภาพของตนเอง เชื่อมั่นในวิชาความรู้ทิอทธิฤทธิ์เวทย์มนตร์คาถาที่มี สามารถเหาะเหินเดินอากาศ อีกทั้งสามารถถอดดวงใจออกจากกายจึงมั่นใจว่าไม่มีใครสามารถสังหารได้ เหล่านี้คือมูลเหตุแห่งความพินาศของทศกัณฐ์

แม้ว่าทศกัณฐ์จะเป็นยักษ์ที่มีใจเด็ดเดี่ยวหาว่าหาญมั่นใจในตนเอง แต่กวีได้แสดงอารมณ์ความรู้สึกอีกด้านในใจของทศกัณฐ์ หลังจากที่ทศกัณฐ์พ่ายแพ้แก่อรชุนและเสียทีแก่พาลี จนต้องเสียนางมณโฑและถูกมัดเป็นปุให้้องคตลากเล่น แล้วให้กินข้าเหลือเดนนางกำนัล จนร่างกายซูบผอมแล้วจึงปล่อยตัวไป บทละครแสดงความรู้สึกทั้งอายและทั้งเจ็บใจของทศกัณฐ์ว่า “ ได้ความอัปยศพันทวี อสุรีไม่เงยพักตรา สุดเจ็บสุดอายสุดฤทธิ สุดคิดมิใคร่ให้เห็นหน้าจำเป็นจำดำรงกายา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 135 - 136) ทศกัณฐ์จึงทำพิธีถอดดวงใจออกจากร่างเพื่อกันไม่ให้ใครสังหารได้

กวีได้แสดงจิตใจหวนไหวของทศกัณฐ์เนื่องจากความกลัวเกรง เช่นในตอนที่ทศกัณฐ์ได้เห็นฤทธิ์ของเหล่าทหารพระราม เช่นหนุมานที่เข้ามาเผากรุงลงกา หรือองคตที่มายะเยาะเย้ยว่าเคยลากทศกัณฐ์เล่นต่างปุแล้วยังสังหารสี่เสนา ทศกัณฐ์กางฉัตรแก้วเพื่อลอบสังหารทหารพระราม สุครีพก็หักฉัตรและใช้เท้าคืบมงกุฎจากเศียรทศกัณฐ์ได้ เมื่อส่งสุครีพไปปลอมเป็นทหารพระราม ครั้งที่พระรามสั่งให้ทหารแสดงความสามาถให้พิเภกดู จึงรู้ว่าทหารพระรามนั้นล้วนแต่มีความสามารถเก่งกล้า ถึงขนาดหวาดหวั่นใจ “ นิ่งนึกตรึกตราอาวรณ์ ทอดถอน

สุดท้ายไปมา สงครามมนุษย์นี้สามารถ มีทหารองอาจแก่กล้า ใช้ได้ต่างตาต่างใจ ทั้งสติปัญญา ก็ว่องไว ” ยิ่งรู้ว่าพิเภก “ ไปอยู่เป็นหนอนบ่อนไส้ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 291) ให้ฝ่ายพระรามได้เปรียบ ก็ยิ่งวิตกกังวล จึงคิดตัดศึกด้วยกลลวงต่างๆ เช่น แปลงเป็นโยคีเข้าไปทูลยุแหย่ให้พระรามไม่ไว้วางใจพิเภก แต่ไม่สำเร็จรวมทั้งเมื่อสั่งให้เบญจกาย แปลงเป็นนางลอย และให้นางสุพรรณมัจฉานำพรรคพวกปลานำก้อนหินไปทิ้ง เมื่อไม่อาจ หลีกเสี่ยงการทำศึกได้ ทศกัณฐ์ก็ส่งสารไปขอร้องศิวานและเพื่อนพ้องให้มาช่วยทำศึก แต่พลักษณ์ ไม่อาจสู้ฝ่ายพระรามได้ ญาติมิตรของทศกัณฐ์ต้องสังเวชชีวิตรับใช้ใจปรารถนาของทศกัณฐ์ การเผชิญต่อความสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รักของทศกัณฐ์นั้นแสดงชีวิตอันเป็นทุกข์ของทศกัณฐ์ เช่น เมื่อกุมภกรณล้ม “ แจ้งว่าน้องรักสิ้นชีวิต ในที่สมรภูมิชัย ตกใจตั้งพญามัจจุราช มาฟันฟาดตัดเศียรไปได้ สิบปากทรงโสกล้าย สะอื้นไห้ครวญคร่ำรำพัน ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 291) เมื่ออินทรชิตล้มทศกัณฐ์โสกเศร้าเป็นทวีคูณ

แลไปในเนินบรรพตา	เห็นศพโอรสเสนาหา
กายเปล่านอนกลิ้งอนาถตา	ก็ลงจากรัถาหันที่ฯ
จึงวิ่งเข้าไปด้วยความรัก	ยกศพใส่ตักยกชี
อกใจไม่เป็นสมประดี	โสกครวญคร่ำรำพันฯ

ทศกัณฐ์ครวญรำพันถึงอินทรชิตทั้งสิบปาก แล้วอุ้มศพลูกกลับไปปราสาท ยิ่งเห็นนางมณโฑพรำรำพันเศร้าโสกต่อการจากไปของอินทรชิต จนสลบไป ทศกัณฐ์ “ ได้ยินค่านางรำโศกี เจ็บตั้งเอาตรีมาแทงใจ ให้อาลัยในองค์ลูกนักร หักรักนางสีดาเสียได้ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 6 , 10) ความรักความผูกพันต่อลูกเมียและญาติพี่น้องเป็นความดีในส่วนลึกของทศกัณฐ์ ความรักความจริงใจที่ทศกัณฐ์มีต่อนางมณโฑนั้น เป็นลักษณะนิสัยที่น่ายกย่อง ทศกัณฐ์ไม่ถือสาที่นางมณโฑเคยเป็นมเหสีของพาลีถึงขั้นที่มีลูก แสดงความประสงค์ร้ายต่อองค์โอรสของนางจนถึงกับแอบซ่อนตัวอยู่ในแม่น้ำเพื่อลอบสังหาร เพราะเกรงว่าผู้อื่นจะล่วงรู้ว่านางมณโฑเคยมีลูกกับวานร ในตอนที่ลักพานางสีดามาก็ให้ไปอยู่ในสวนขวัญเพราะไม่อยากให้นางมณโฑชุ่นเคืองใจ ในตอนที่นางมณโฑต้องเสียท่าตกเป็นชายา หนุมานซึ่งจำแลงเป็นทศกัณฐ์ เข้ามาทำลายพิธีหุงน้ำทิพย์ เมื่อรู้ว่านางโดนลวง ก็ไม่ถือสาเอาความและยังให้กำลังใจนางว่า “ เจ้าอย่าเร่าร้อนฤทัย พี่ไม่ถือโทษกัลยา ไขว่ขวานุชน้องไม่ครองสัง วิบัติในความเสนาหา ทั้งนี้เป็นกรรมเวร ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 322) ในขณะที่เดียวกันผู้แวดล้อมทศกัณฐ์ก็รักและอาลัยทศกัณฐ์เช่นกัน จะเห็นได้ว่าทั้งมิตร สหายลูกหลานและเพื่อนพ้องต่างก็เต็มใจมาช่วยทำศึก โดยไม่เสียดายชีวิต กุมภกรณแม้ไม่เห็นด้วยกับพฤติกรรมของทศกัณฐ์แต่ก็ยอมออกรบเพื่อแสดงความกตัญญูต่อเชษฐา ก่อนทศกัณฐ์

ล้ม ทศกัณฐ์ได้กลับลงกาเพื่อไปสั่งลา นางมณโฑและเหล่านางกำนัลต่างก็เศร้าสลดที่จะต้องขาดผู้นำที่มีความเมตตา ทศกัณฐ์เองก็อาลัยที่จะต้องจากนางอันเป็นที่รัก ดังคำบรรยายว่า “ ให้เป็นห่วงบ่วงใยพระทัยนัก พญายักษ์มิใคร่จะจากได้ ความรักกรุมรังตรีใจ ตั้งครเสียชีวิตอยู่ในกายา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 392) นอกจากนี้ทศกัณฐ์ยังเสียชีวิตและอาลัยอาวรณ์ในความทุกข์สบายในกรุงลงกาอันยิ่งใหญ่ การแสดงความดีในส่วนลึกของจิตใจ เป็นการสร้างมิติทางอารมณ์แก่ทศกัณฐ์ เช่นเดียวกับมนุษย์ทั่วไปที่มีทั้งดีและชั่วคละเคล้ากัน ถึงแม้ความบกพร่องเพราะกามตัณหาจะมากผิดปกติ ทั้งนี้เพราะกวีต้องการแสดงให้เห็นข้ออ่อนด้อยของมนุษย์ และชี้ภาพชีวิตที่ต้องเผชิญกับความหายนะเมื่อหลงติดอยู่ในบ่วงของกิเลสตัณหาอุปาทาน ความซับซ้อนที่ถ่วงดุลทั้งด้านดีและชั่วในตัวละครฝ่ายปฏิบัติเป็นนวลลักษณะของกลวิธีการสร้างตัวละคร ซึ่งเป็นผลิตผลของยุคสมัยแห่งความเบ่งบานทางปัญญาในสมัยนี้

การเผชิญกับหายนะของทศกัณฐ์กลับสร้างความประทับใจแก่ผู้อ่าน เพราะทศกัณฐ์ได้เผชิญกับชะตากรรมโดยไม่ย่อท้อ เพื่อธำรงค์ศักดิ์ศรีของตนไว้จนวินาทีสุดท้ายของชีวิต แม้รู้ว่าต้องพ่ายแพ้และถึงแก่ความตาย เพราะกลองดวงใจถูกหนุมนานลงไปแล้ว และแม้ว่ามีโอกาสที่จะคืนนางสีดาเพื่อแลกกับการยุติศึก ซึ่งหมายความว่าความปลอดภัยของชีวิตตน แต่ก็ไม่มีหลักประกันว่าจะยังรักษาบ้านเมืองไว้ได้ เพราะพ่ายแพ้สงคราม ศักดิ์ศรีวงศ์พราหมณ์ซึ่งเป็นสิ่งลวงตา เพราะไม่ได้ดำรงอยู่ด้วยคุณธรรม ก็ยังเป็นภาระอันยิ่งใหญ่ที่ทศกัณฐ์ต้องแบกรับไว้ จึงยอมรักษาเกียรติยศไว้ด้วยชีวิต เพราะไม่อาจรักษาชีวิตไว้โดยยอมเสียเกียรติยศ เมื่อหนุมนานชุกกลองดวงใจ กวีได้อธิบายความรู้สึกประหวั่นพรั่นพรึงด้วยไม่ได้เตรียมใจมาล่วงหน้าว่าจะถูกหนุมนานหักหลังว่า “ แลเห็นซึ่งแท่งศิลา พญามารสลดระทดใจ ตระหนกอกสั่นขวัญหนี จะมีสมประดีก็หาไม่ หน้าซัดผาดเผือดไปทันใด ตั้งจะม้วยบรรลัยไปทั้งเป็น ” ทศกัณฐ์ขอร้องให้หนุมนานคืนกลองดวงใจ หนุมนานยื่นข้อเสนอว่าจะคืนกลองดวงใจให้ถ้าทศกัณฐ์ส่งตัวนางสีดาคืน ทศกัณฐ์ยืนยันเจตนารมณ์เดิม “ รู้แล้วว่า จะม้วยบรรลัย จะไว้เกียรติไปในชาติว่า เราสู้ตายด้วยความรัก ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 380 , 381)

บรรยากาศเมื่อทศกัณฐ์กลับไปลาเมียและลาเมืองนั้นเต็มไปด้วยความเศร้าสร้อย นางมณโฑและเหล่าบรรดานางกำนัลต่างโศกาลัยเมื่อรู้ว่าทศกัณฐ์กำลังจะสิ้นชีวิต มณโฑขอให้ทศกัณฐ์ส่งนางสีดาคืนแก่พระราม แต่ทศกัณฐ์ก็อธิบายว่า “ ถึงกรรมจำสิ้นชีวา ” ไม่มีใครหนีความตายพ้น “ เราเป็นสุริย์วงศ์พราหมินทร์ จะให้โลกดูหมิ่นนั้นจวนใจ สู้ตายไม่เสียดายชีวัน ” รุ่งขึ้นทศกัณฐ์จึงออกทัพด้วยบรรยากาศอันชวนสลดใจ อันเนื่องด้วยความความหวั่นไหวในจิตใจของทศกัณฐ์ และความหวาดกลัวของไร้พ่ายักษ์ แล้วยังเกิดกลางร้ายต่างๆเพิ่มความสลดหดหู่ใจแก่ทศกัณฐ์มากยิ่งขึ้น กวีได้บรรยายความรู้สึกพรั่นพรึงในใจทศกัณฐ์ว่า “ แสนทเวชแสนโศกอาวรณ์ แสนทุกซ์แสนร้อนรำคาญ ให้เปล่าเปลี่ยวพระทัยพันทวี ดังหนึ่งไม่มีทวยหาญ เหมือนมาแต่องค์พญามาร บันดาลให้เยือกเย็นใจ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ ,

2540 ค : 390 , 392) แต่ทศกัณฐ์ยังสู้สุดส่ำห์เดินทัพเพื่อต่อตีกับพระรามทั้งที่รู้ว่าต้องตาย บทบาทและพฤติกรรมอันเนื่องมาจากลักษณะนิสัยพระนางนี้ทำให้ทศกัณฐ์เป็นตัวละครที่มีมิติทาง อารมณ์ มีเลือดเนื้อของมนุษย์ ภาพชีวิตอันจมอยู่ในห้วงกิลเลสตันหาอุปาทานและความเขลาของ ทศกัณฐ์สามารถสร้างสำนึกในคุณค่าของศีลธรรมในฐานะที่เป็นเครื่องมือสร้างสันติสุขแก่สังคม แม้ว่าจะเป็นเรื่องที่มีกลิ่นอายของเทพเจ้าอินดู แต่กวีได้ใช้ความเป็นอัจฉริยะนำเสนอทัศนะทาง พุทธศาสนาโดยไม่สร้างความขัดแย้งกับบรรยากาศในเรื่อง

จะเห็นได้ว่าแม้ทศกัณฐ์จะเป็นยักษ์หน่อเนื้อของพระพรหม มีความเก่งกล้า สามารถมีอิทธิฤทธิ์เวทย์มนต์ต่าง ๆ เหาะเหินเดินอากาศได้ ถอดหัวใจออกจากร่าง มีกำลังพล มากมาย อีกทั้งมีสติปัญญาและปฏิภาณไหวพริบ แต่ก็ไม่สามารถเอาชนะฝ่ายพระรามได้ บ่งชี้ว่า ทั้งชาติตระกูล ความยิ่งใหญ่ของสถานภาพ ความเก่งกล้าสามารถและความฉลาดเฉลียวไม่ใช่ องค์ประกอบสำคัญที่จะทำให้ผู้นั้นประสบความสำเร็จ ปัจจัยสำคัญที่ควรเป็นหลักยึดของ ชีวิตคือคุณธรรม ความผิดพลาดในการดำเนินชีวิตที่เต็มไปด้วยความลุ่มหลงก็ต้องพบกับหายนะ อันใหญ่หลวง กวีได้แสดงสัญลักษณ์ผ่านรูปร่างภายนอกที่เหนือกว่าคนปกติ มีทั้งกรและเศียรที่ มากกว่า ดังที่ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุพรรณ (2543 : 53 – 54) กล่าวว่า “ การที่ผู้แต่งเรื่อง รามเกียรติ์ ให้ทศกัณฐ์มีสิบเศียร ก็เพื่อแสดงความจริงว่า คนเรานั้นโง่สิบเท่า โกรธสิบเท่าของ คนธรรมดาได้ หรือมีมือสิบมือ ก็แสดงให้เห็นว่า ก่อความยุ่งยากสิบเท่าของคนธรรมดาได้ ” กิลเลสตันหาของทศกัณฐ์ทำให้ต้องประสบหายนะ ต้องสูญเสียญาติมิตรบ้านเมืองรวมทั้งชีวิต ตนเอง เป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่าชีวิตมีข้อจำกัด ซึ่งบุคคลจำเป็นจะต้องรู้เท่าทัน

3.1.3.2 พิเภก

บทบาทหน้าที่ของพิเภกนั้นมีความสำคัญต่อการคลี่คลายปัญหาในเรื่อง ความรู้ ของพิเภกช่วยให้พระรามเอาชนะฝ่ายทศกัณฐ์ได้ สิ่งที่น่าสนใจคือความขัดแย้งในใจอันเกิดจาก ภาระหน้าที่และความผูกพันในสายเลือดซึ่งสวนทางกัน บ่งชี้คุณค่าของชีวิตที่ยึดมั่นในความ ถูกต้องเป็นที่ตั้ง เมื่อพระอิศวรทรงทราบว่านนทกมาเกิดเป็นทศกัณฐ์ และจะสร้างความ เดือดร้อนแก่ไตรจักร จนพระนารายณ์ต้องอวตารมาปราบ ทรงมีดำริให้เวสสุญาณ “ ไปเกิดร่วม วงศ์วานทศพัทตร์ เมื่อพระสีภรจะลงไป จะได้ถามเหตุเบาหนัก เป็นไส้ศึกอยู่ในเมืองยักษ์ จึง จักลั่นวงศสารธารณ์ ฯ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : 54) จะเห็นได้ ว่าพระอิศวรทรงเตรียมการให้พิเภกมาเกิดสอดรับกับบทบาทหน้าที่ แจ้ง “ เหตุเบาหนัก ” เมื่อ ถูกถามซึ่งหมายความว่าเป็นที่ปรึกษาและเป็นผู้ช่วยเหลือพระราม เริ่มตั้งแต่การให้เกิดร่วมครรรค์ กับทศกัณฐ์ เพื่อให้พิเภกได้มีโอกาสใกล้ชิดกับทศกัณฐ์และวงศ์วานตั้งแต่กำเนิด ประทานแว่น แก้วให้เป็นดวงตาทิพย์ล่วงรู้ทุกเรื่องในไตรโลก และรับสั่งให้พิเภกเรียนรู้วิชาโหราและไสยศาสตร์

พิเภกมีสติปัญญาฉลาดเฉลียวอีกทั้งมีความรู้ความสามารถทางการทำนาย มี บทบาทหน้าที่โหราหลวงประจำราชสำนักลงกา มีความเชื่อมั่นในความรู้ของตนและมีความกล้าที่ จะทูลความตามที่ได้พิเคราะห์ เมื่อครั้งที่นางมณโฑให้กำเนิดธิดา พิเภกพิเคราะห์ชะตาอย่าง

ละเอียดย แล้วทูลทศกัณฐ์ว่าดวงของธิดาเป็นกาลกิณีแก่บ้านเมือง “ ตั้งหนึ่งกองไฟเผาผลาญลงกาจะเป็นภัสรม์ธลีการ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 253) ทศกัณฐ์เชื่อมั่นในความรู้ความสามารถและความจริงใจของพิเภก แต่นางมณฑโหม่อาจทำให้รับคำทำนายได้ ทศกัณฐ์จึงให้เหล่าโอรสทูลคำทำนายเพื่อพิสูจน์ ปรากฏว่าคำทำนายของโอรสทุกคนตรงกับพิเภก แต่คำทำนายถวายทศกัณฐ์ครั้งต่อมานั้น สร้างความโกรธแค้นแก่ทศกัณฐ์ และสร้างจุดเปลี่ยนแก่ชีวิตของพิเภก เมื่อพิเภกพิเคราะห์ความฝันของทศกัณฐ์ก็เห็นว่าเป็นลางร้ายเกิดความกังวลต่อชะตากรรมบ้านเมือง “ จะແหลกລາญด้วยหมูปัจจามิตร อันมาแต่ทิศบูรพา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 164) เพราะหยิ่งรู้อนาคต จึงไม่ยอมให้ลางต้องประสบทศกัณฐ์ แม้ว่าจะรักและกลัวเกรงทศกัณฐ์เพียงใดแต่เพื่อหยุดยั้งหายนะที่จะเกิดขึ้น พิเภกมีความกล้าหาญทูลทำนายความฝันตามที่ได้พิเคราะห์ว่า กรุงลงกาจะได้ความเดือดร้อนเพราะพระรามพระสวามีของนางสีดาจะยกทัพมาต่อตีชิงตัวนาง และทศกัณฐ์จะเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ ทศกัณฐ์จึงขอวิธีสะเดาะเคราะห์ พิเภกเชื่อมั่นว่าศีลธรรมเป็นสิ่งสร้างสังคมให้สงบสุข จึงกล้าทูลเตือนสติทศกัณฐ์ว่าไม่มีวิธีใดจะทำให้ทศกัณฐ์พ้นเคราะห์ได้ นอกจากการตั้งอยู่ในสัตย์ธรรมและสุจริตและ “ อย่าโลภหลงงวดยด้วยรสรัก คิดหักซึ่งความเสน่หา จงส่งองค์นางสีดา ไปให้สามีอโรโท ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 165) ทศกัณฐ์ได้ยั้งตั้งนั้นก็โกรธเกรี้ยวแผดร้องทั้งสิบปาก ทว่าพิเภกออกตัญญูดูหมิ่นเกียรติตนแล้วไปยกย่องผู้อื่น

ในบรรดาพี่น้องพิเภกเพียงผู้เดียวไม่มีฤทธิ์เดช บทละครกล่าวว่ “ มีสติปัญญาแหลมหลัก แต่ฤทธิ์นั้นหย่อนอ่อนนั้ก ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 55) แม้พิเภกมีจุดอ่อนตรงที่ไม่มีฤทธิ์เดช เมื่อทศกัณฐ์กริ้วโกรธเงื้อพระขรรค์ไล่ฟาดฟันพิเภกผู้ประพันธ์ได้แสดงภาพอันน่าสมเพชของพิเภกที่ต้องวิ่งหลบซ่อนทศกัณฐ์หลังผู้อื่น “ เข้าไปแอบองค์อินทรชิต ร้องขอชีวิตตัวสั้น ครั้นเซษฐาไล่จะไล่ทัน วิ่งหากุมภกรรณอสุรี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 166) เมื่อไม่มีญาติพี่น้องตนใดกล้าให้ความช่วยเหลือ พิเภกจึงตกอยู่ในภาวะลำบาก ดาวรัตน์ ซูทรัพย์ (2541 : (16) และ (17)) กล่าวว่าพิเภกในบทละครเรื่องรามเกียรติ์ฉบับสมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อถูกเนรเทศก็เสียใจเดินร้องไห้ นิลพัทจับตัวได้พามาถวายพระราม ในขณะที่พิเภกในรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 นั้นยังคงรักษาศักดิ์ศรีของพระชาติก่อน “ เป็นผู้มีความสุขมคัมภีรภาพ ” พิเคราะห์ดวงชะตาตนเองก็รู้ว่าพระรามจะให้ความอุปถัมภ์ จึงเข้ามาถวายตัวด้วยความเต็มใจ ความปรารถนาดีที่พิเภกมีต่อทศกัณฐ์แต่กลับถูกริบทรัพย์สินและเนรเทศ และการที่ไม่มีญาติพี่น้องตนใดให้ความช่วยเหลือเพราะเกรงกลัวต่อทศกัณฐ์นั้นสร้างความชอบธรรมในการที่พิเภกจะแปรพักตร์

พิเภกถวายงานรับใช้พระรามอย่างซื่อสัตย์และเต็มกำลังความสามารถ พิเภกในฐานะตัวแทนของผู้มีปัญหาได้ใช้ความรู้ความสามารถในทางโหราและการหยั่งรู้จุดอ่อนของฝ่าย

พระราม บอกกลศึกและวิธีแก้จนพระรามสามารถเอาชนะฝ่ายทศกัณฐ์ เช่นในตอนศึกกุมภกรรณ พิเภกได้บอกจุดอ่อนของกุมภกรรณเพื่อทำลายพิธีกรรมอันเป็นหนึ่งในกลศึกถึงสองครั้ง ตอนกุมภกรรณทำพิธีลับหอกโมกขศักดิ์ พิเภกทูลพระรามว่ากุมภกรรณรักความสะอาด หนุมานและองคตแปลงเป็นหมาเนาและอีกาทำลายตบะ ในตอนกุมภกรรณทนต์น้ำไม่มีผู้รู้สถานที่ตั้งกิจพิธี พิเภกทูลพระรามว่ากุมภกรรณมีนางรับใช้คนสนิทที่ต้องถวายเป็นดอกไม้ หนุมานติดตามนางจนสามารถทำลายพิธี เมื่อพระลักษมณ์เพลิงพล้ำต่อศัตรูพิเภกเป็นผู้บอกทางที่จะแก้และบอกตำรับยาช่วยชีวิตพระลักษมณ์ได้ จะเห็นได้ว่าการที่พิเภกเข้ามาถวายงานรับใช้พระรามนั้นเป็นข้อได้เปรียบของฝ่ายพระราม เนื่องจากพิเภกมีความรู้ทางโหราและหยั่งรู้อุณาต อีกทั้งยังรู้จุดอ่อนของฝ่ายทศกัณฐ์ดีเพราะเคยอยู่ใกล้ชิด จนสามารถชี้ทางให้ฝ่ายพระรามแก้กลศึกต่างๆได้ทันทั่วทั้ง ความฉลาดเฉลียวและความละเอียดรอบคอบในการถวายคำปรึกษาแก่พระรามนั้นช่วยให้พระรามสามารถเอาชนะทศกัณฐ์ แม้เห็นชัดว่าพระเป็นเจ้าได้เตรียมการนี้มาตั้งแต่ต้น แต่จะเห็นได้ว่าปวงความรู้ของพิเภกนั้นเป็นความรู้ที่เกิดจากความเข้าใจในข้อจำกัดของมนุษย์ และการเรียนรู้จากจุดด้อยของธรรมชาติมนุษย์ ผนวกกับการให้ความสำคัญแก่หลักธรรม

อาจดูเหมือนว่าพิเภกเป็นคนไม่ดี ทฤษฎาติพี่น้องนำความลับไปบอกแก่ศัตรู จนพวกพ้องต้องล้มตายไปมากมาย แต่เมื่อศึกษาให้ดีจะเห็นว่า พิเภกเป็นตัวละครที่มีความซับซ้อน พิเภกมีลักษณะนิสัยรักพี่น้อง ในตอนที่ทศกัณฐ์เข้าพระทัยผิดว่าพิเภกออกตัญญูนั้น พิเภกทูลว่า “ น้องนี้จงรักภักดี จะคิดว่าเป็นพี่น้องหาไม่ หมายถึงเหมือนบิดรưngค์เรื่องชัย ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๖ , 2540 ข : 166) เมื่อกุมภกรรณยกทัพออกมาที่ทูลพระรามให้ไว้ชีวิตเชษฐา เมื่อพระรามทรงอนุญาตก็ออกไปห้ามทัพไม่ให้กุมภกรรณออกต่อตี แต่พิเภกก็มีหน้าที่ในการไวญูญฐ์มาเกิดคือการถวายงานรับใช้ให้คำปรึกษาแก่พระราม ด้วยทศกัณฐ์นั้นทำความผิดละเมิดศีลธรรมลักพาตัวนางสีดา เมื่อได้ห้ามปรามแล้ว แต่กลับถูกเนรเทศ ภาระหน้าที่ตามที่ได้ไวญูญฐ์และการธำรงรักษาความถูกต้องทางศีลธรรมประกอบกับการต้องการมีที่พึ่งทำให้การแปรพักตร์ของพิเภกมีความชอบธรรม แต่อย่างไรก็ดีบทบาทและลักษณะนิสัยของพิเภกก็มีความขัดแย้งเนื่องจากพิเภกต้องปรับความสมดุลระหว่างหน้าที่ความถูกต้องและความสัมพันธ์ในสายเลือด สร้างความซับซ้อนในพฤติกรรมและอารมณ์ความรู้สึก ผู้อ่านจะเห็นว่าพิเภกถูกญาติพี่น้องตราหน้าว่าอกตัญญู หักหลังวงศาวนไปเข้าด้วยศัตรู แต่ในตอนที่ยินทรชิตและพิเภกประจันหน้ากัน อินทรชิตตำว่าพิเภกอกตัญญู ถ้าทศกัณฐ์ตาย หมูย์กษัตริย์จะต้องร้องไห้ พวกลิงจะโห่เอาชัย แล้วพิเภกจะทำเช่นไร พิเภกได้ว่าขาดความเป็นญาติกับทศกัณฐ์แล้ว แต่ก็ไม่หวนไหวทางอารมณ์ไปกับผู้ใด ขอดั่งอยู่ในทางธรรม

แม้ว่าพิเภกจะมีความขัดแย้งในใจและลำบากใจที่ต้องพาดพิงกับวงศาวนของตน แต่บทละครได้แสดงถึงความมั่นคงในความยึดมั่นในความถูกต้องทางศีลธรรมในใจของพิเภก จึงย้ำแก่นิทรชิตว่าขาดความเป็นพี่น้องกับทศกัณฐ์ตั้งแต่วันที่ถูกทศกัณฐ์และญาติตัดเป็นตัดตาย

และตนยึดมั่นในทางธรรมจะไม่เข้าข้างฝ่ายอธรรม ประกอบกับได้ให้คำสัตย์สาบานต่อศรพราหมณ์ว่า “ รู้แล้วให้ว่าแต่จริงไป ” จะเห็นได้ว่าพิเภกไม่เคยเพ็ดทูลเรื่องใดโดยที่พระรามไม่ได้ถาม จะทูลถวายเฉพาะเรื่องที่พระรามต้องการคำปรึกษา ซึ่งเป็นการปฏิบัติตามหน้าที่ที่ได้ไวญกฤษณ์และหน้าที่เข้ารับใช้ของพระราม พิเภกได้ยืนยันว่าตนปฏิบัติตามหน้าที่ ไม่ได้หวังสิ่งตอบแทนว่า “ มาตราแม้นจะแกล้งบอกขาน หมาเยาเมืองมารยักษี ไหนองค์พระลักษมณ์ภูมิจะต้องหอกอสูริกุมภกรรณ ทั้งนาคบาศศรัย ที่เื่องลอบไปคอยลั่น ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 473 - 474) ในตอนนางลอยก็เป็นอีกตอนที่บ่งชี้ว่าพิเภกมีความยุติธรรม ยึดมั่นในศีลธรรม เมื่อพระรามทรงจับได้ว่านางลอยคือเบญยกาย ก็ปรึกษาโทษกับพิเภก พิเภกพิพากษาว่า “ ถึงเป็นบุตรข้าอสูริ แต่ซึ่งตัวมันอุบาย แปลงกายเป็นมเหสี ทำตายนาลวงพระจักรี โทษนี้ถึงสิ้นชีวิต ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 209) แต่พระรามได้งดโทษเพราะเห็นแก่ความดีความชอบของพิเภก

กล่าวได้ว่าพิเภกเป็นตัวละครที่มีความน่าสนใจในบทบาทในฐานะที่เป็นตัวแทนของผู้มีสติปัญญาซึ่งมีคุณธรรมเป็นตัวกำกับ และน่าสนใจเนื่องจากมีความซบซ้อในใจเนื่องจากความขัดแย้งระหว่างภาระหน้าที่ที่ได้ไวญกฤษณ์และหน้าที่ปัจจุบันกับความรักความผูกพันต่อเชื้อวงศ์ แต่อย่างไรก็ตามบทละครได้แสดงความชอบธรรมในการแปรพักตร์ของพิเภก ซึ่งมีน้ำหนักน่าเชื่อถือด้วยโครงเรื่องหลัก ทั้งด้วยเหตุผลของการถูกตัดขาดจากญาติพี่น้องและความถูกต้องทางศีลธรรม

3.1.3.3 กุมภกรรณ

กุมภกรรณเป็นอนุชาร่วมครรภ์อีกคนหนึ่งของพิเภก ในตอนที่กุมภกรรณยกทัพมาต่อตีกับพระราม พิเภกทูลพระรามว่ากุมภกรรณเป็นยักษ์ที่ “ อยู่ในสังขรณ์ม่นัก ไม่เบียดเบียนเทวานาคินทร์ ” พิเภกมั่นใจว่ากุมภกรรณต้องถูกกดดันให้ออกมารบ เมื่อโมยราพพ่ายแก่หนุมานทหารของพระราม ทศกัณฐ์ก็ขอให้กุมภกรรณออกรบ กุมภกรรณเป็นยักษ์ที่มีสติปัญญาสามารถชี้ต้นสายปลายเหตุของการศึกและวิธีหย่าศึก และมีความกล้าหาญและกล้าวิพากษ์วิจารณ์ทศกัณฐ์ว่าหลงเชื่อคำเพ็ดทูลของนางสามนักษาจน “...เสียธรรมเสียศักดิ์เสียศรีสงครามจึงตามถึงบุรี เพราะอ้อปรีจ้งไร ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 348 , 351) วาจาของกุมภกรรณแสดงว่าธรรมและศักดิ์ศรีจะต้องดำรงอยู่ควบคู่กัน จึงทูลว่าพระรามไม่ได้ยกทัพมาเพื่อช่วงชิงสมบัติอันใดแต่ศึกเกิดจากการไปลักพาตัวนางสีดา ก็ให้ทศกัณฐ์ยุติศึกด้วยการส่งตัวนางสีดาคืนแก่พระราม ซึ่งสร้างความไม่พอใจแก่ทศกัณฐ์เป็นอันมาก

ในตอนที่กุมภกรรณยกทัพแล้วพิเภกออกมาห้ามทัพ เป็นอีกตอนที่แสดงให้เห็นว่ากุมภกรรณเป็นผู้มีสติปัญญาวิเคราะห์ปัญหาต่างๆได้ดี พิเภกเตือนกุมภกรรณไม่ให้ต่อกรกับพระรามเพราะทรงเป็นนารายณ์อวตาร กุมภกรรณจึงลงให้พระรามแก้ปริศนา ฝ่ายพระรามไม่อาจแก้ปริศนาได้ ที่แท้เห็นได้ว่ากุมภกรรณผูกขึ้นเพื่อวิพากษ์วิจารณ์พระราม กุมภกรรณเห็น

ว่าศึกครั้งนี้เกิดขึ้นเพราะความผิดพลาดของทุกฝ่าย ช้างงารีคือทศกัณฐ์ที่ไปลักเมียผู้อื่น ชีโรดคือพระรามปล่อยให้เมียอยู่ลำพังในป่า หญิงโหดคือนางสามนักรบที่วิวาทวิวาย ส่วนชายทรชนคือพิเภกที่ทรยศญาติพี่น้อง ตอนทำศึกกับสุครีพกุมภกรรณก็ใช้กลศึกลวงให้สุครีพไปถอนต้นรังจนหมดแรงและสุครีพเปลืองพล้ำ จะเห็นได้ว่าในตอนศึกกุมภกรรณมีการใช้เล่ห์กลในการเอาชนะคะคานและชิงไหวชิงพริบกันมาก เช่นตอนกุมภกรรณทำพิธีลับหอกโมกชศักดิ์ กุมภกรรณทำพิธีทนต์น้ำ แต่กุมภกรรณก็มีจุดอ่อนที่พิเภกรู้ ฝ่ายพระรามจึงสามารถแก้กลศึกได้ทุกครั้ง

น่าสนใจว่าบุคลิกลักษณะนิสัยอันฉลาดเฉลียว ความหยิ่งรู้และความยึดมั่นในศีลธรรมของกุมภกรรณไม่สามารถช่วยให้หลีกเลี่ยงอันตรายจากการศึกของพระรามได้ กุมภกรรณรักและซื่อสัตย์ต่อทศกัณฐ์ เมื่อทูลเตือนแต่ไม่อาจเปลี่ยนทัศนคติของทศกัณฐ์ได้แล้วยังสร้างความขุ่นเคืองใจ กุมภกรรณจึงยินยอมออกไปต่อตีเพื่อไม่ให้พระเชษฐาพิโรธ หมายความว่ากุมภกรรณให้ความสำคัญแก่ความซื่อสัตย์จงรักภักดีมากกว่าการดำรงความถูกต้องทางศีลธรรมเช่นพิเภก การตัดสินใจที่ผิดพลาดครั้งนี้ทำให้กุมภกรรณต้องสังเวชชีวิต กุมภกรรณต้องศรัทธาในพระรามรู้ว่าต้องตาย แต่กุมภกรรณก็ไม่ยอมแพ้ต่อสู้จนวินาทีสุดท้าย ก่อนล้มเห็นร่างพระนารายณ์ในพระวรกายของพระรามจึงได้สำนึกกล่าวขออภัยโทษต่อพระราม

3.1.3.4 อินทรชิต

อินทรชิตมีนามเดิมว่ารณพัตร์เป็นโอรสของทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์รักโอรสองค์นี้มาก เนื่องด้วยเป็นโอรสที่เกิดด้วยนางมณโฑมเหสีอันเป็นที่รัก รณพัตร์มีอิทธิฤทธิ์มากมายจนถึงขนาดสามารถรบชนะพระอินทร์ได้ ทศกัณฐ์ภาคภูมิใจในความเก่งกล้าสามารถของโอรสเพื่อเป็นการประกาศเกียรติคุณจึงประทานนามใหม่ว่าอินทรชิต ซึ่งมีความหมายว่าเป็นผู้ปราบพระอินทร์ ความฮึกเหิมและกำเริบเลิบบานของทศกัณฐ์ส่วนหนึ่งเกิดจากความภูมิใจว่ามีพระโอรสเก่งกล้า ตอนหนุมานลอบเข้ามาทำลายสวนลงกานั้นอินทรชิตเป็นผู้จับตัวหนุมานมาได้ ทศกัณฐ์กล่าวชมเชยอินทรชิตไม่ขาดปาก เมื่ออินทรชิตล้มทศกัณฐ์เศร้าโศกจนถึงขนาดหักกรักนางสีดาได้ชั่วขณะหนึ่ง แสดงให้เห็นว่าทศกัณฐ์รักและผูกพันกับอินทรชิตมากกว่าญาติวงศ์ใด ๆ

อินทรชิตก็เช่นเดียวกับพลยักษ์อื่นที่มีความหลงว่าตนเป็นผู้มีความสามารถเก่งกล้าเหนือผู้อื่น จนเกิดความประมาทและดูถูกฝีมือของพลพระราม อินทรชิตมีความเก่งกล้าสามารถในทางารรบ ดังที่สามารถใช้ศรนาศบาศแผลงเป็นนาครัดกายทหารพระรามและพระลักษมณ์จนสิ้นสติ และพระรามสิ้นสมประดีตามไปด้วยเพราะเข้าพระทัยว่าพระลักษมณ์และพลพรรคถูกสังหาร จะเห็นได้ว่าในตอนศึกอินทรชิตเป็นตอนที่มีการใช้กลศึกและมีการใช้อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์มาก และเป็นตอนที่พระลักษมณ์เปลืองพล้ำถึงสองครั้งสองครา กล่าวได้ว่าฤทธิ์เดชอินทรชิตสร้างความลำบากใจแก่ฝ่ายพระราม แม้เมื่อจะพิฆาตอินทรชิต ฝ่ายพระรามยังต้องเตรียมการหาพานแว่นฟ้าเพื่อมารองรับเศียรอินทรชิต เพื่อกันไม่ให้เศียรตกถึงดินซึ่งจะทำให้ไฟไหม้จักรวาล บ่งชี้ถึงอิทธิฤทธิ์ของอินทรชิต

น่าสนใจว่าอินทรีชิตเป็นผู้ที่เข้ามายุ่งเกี่ยวกับการศึกด้วยความเต็มใจ โดยที่ไม่มีส่วนใดแสดงว่าได้ใช้ปัญญาพิเคราะห์ต้นสายปลายเหตุ อาจเพราะความกตัญญูต่อบิดาและเห็นว่าเป็นการสนองพระคุณของบิดา ประกอบกับอุปาทานที่เห็นว่าเป็นผู้มีความสามารถ จึงเดินเข้าสู่สมรภูมิโดยไม่เกรงกลัวต่อความตาย เพื่อสนับสนุนการกระทำผิดของทศกัณฐ์ และเพื่อปฏิบัติหน้าที่ของบ้านเมือง อย่างไรก็ตามอินทรีชิตก็ยอมตายอย่างสมศักดิ์ศรี โดยหักห้ามความหวั่นไหวไว้ได้ กวีได้พรรณนาความในใจที่ประกอบด้วยความอาลัยไว้ดังนี้

โอ้วตั้งแต่จะแลลับ	มิได้กลับมารองบทศรี
พระองค์จงอยู่สวัสดิ์	ข้าบาทนี้ขอบังคมลา
อกเอ๋ยแม่นหาลูกไม่	จะใช้ใครให้ออกไปเช่นฆ่า
จะต้องรื้อนถึงองค์พระบิดา	ยกพวกโยธาออกโรมรัน
โอ้วาสงสารพระแม่เจ้า	จะอวรณ์ร้อนเร่าโคกคัลย์
จะทุกข์ตรอมผอมเพียงสิ้นชีวัน	ด้วยพระทัยอันกรุณาลูกรัก
ทั้งสุวรรณกัณเฑาะมาเทวี	จะโคกพิ้งเพียงอกหัก

เมื่อจะสิ้นชนม์ได้ครวญว่า “ โอ้ว่าเสียแรงเอากำเนิด เกิดในพงศ์พรหมรังสรรค์ เลื่องชื่อลือฤทธิ์ตั้งไฟกัลป์ ปราบได้ถึงชั้นโสฬส พร้อมทั้งปรีชาคักดาเดช ไตรเพทเวทมนต์ก็เรียนหมด ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 572 และ 580)

3.1.3.5 สรุป

จะเห็นได้ว่าผู้ประพันธ์ใช้กลวิธีการสร้างตัวละครในกลุ่มของยักษ์ได้สอดคล้องกับบทบาทและลักษณะนิสัยอันส่งผลต่อโครงเรื่อง ยักษ์เป็นสัญลักษณ์ของความโหดร้ายน่ากลัว และในขณะเดียวกันก็เป็นสัญลักษณ์ของผู้ที่กำลังความสามารถถดถอยและศักยภาพอันสูงส่ง ทศกัณฐ์เป็นตัวละครสำคัญในโครงเรื่อง เป็นผู้ก่อความขัดแย้งหลักในโครงเรื่อง ซึ่งมีกิเลสตัณหาครอบงำจนสร้างความพินาศแก่วงศ์วาน เช่นเดียวกับอินทรีชิตผู้มีอุปาทานและไม่ใช้สติปัญญาพิจารณาแยกแยะความดีความเลว กุมภกรรณเองแม้ว่าจะมีสติปัญญาแยกแยะว่าสิ่งใดดีหรือเลว แต่กลับปล่อยให้ความรักความผูกพันระหว่างสายเลือดมีอำนาจมากกว่าความดีงาม ในขณะที่พิเภกเป็นตัวละครตัวเดียวในกลุ่มยักษ์ที่ไม่ยอมให้เหตุผลอื่นใดมาให้ความสำคัญมากกว่าความถูกต้อง กล่าวได้ว่าตัวละครกลุ่มนี้มีความน่าสนใจและผู้ประพันธ์ได้ใช้ปัญญาในการสรรค์สร้างให้ตัวละครเหล่านี้มีชีวิตชีวาสมจริง ได้แสดงความขัดแย้งและความซับซ้อนในใจของตัวละคร ซึ่งช่วยแสดงภาพใกล้เคียงกับชีวิตจริงของผู้เสพ

3.2 ถ้อยคำสำนวน

3.2.1 บทพรรณนา

3.2.1.1 บทพรรณนาตามชนบ

องค์ประกอบที่สำคัญของวรรณคดีที่ใช้สำหรับอ่านหรือสวดและสำหรับร้องรำ คือการมีถ้อยคำสำนวนที่มีพลังทางวรรณศิลป์ จะเห็นได้ว่าวรรณคดีประเภทบทละครของไทย ไม่ได้มีไว้เพื่อใช้สำหรับเป็นบทสำหรับแสดงเท่านั้น แต่สำหรับเสพด้วยการอ่านและฟังด้วย บทละครเรื่องรามเกียรติ์เป็นวรรณคดีบทละครที่มีการใช้ถ้อยคำสำนวนโวหารที่เหมาะสมทั้ง สำหรับการเสพด้วยการฟังและเหมาะสำหรับการร้องเพื่อการรำหรือการรำบทตามชนบของบท ละครใน นอกจากนี้ตั้งได้กล่าวแล้วว่ารามเกียรติ์บ่งชี้ถึงความตั้งใจที่จะให้เป็นบทละครใน จึงมี องค์ประกอบของละครในครบถ้วนเช่น มีบทสร่งสนาน มีบทพรรณนารถทรง มีบทบรรยายการ รบ การจัดขบวนทัพ และมีบทครวญ ซึ่งล้วนแต่พิถีพิถันในการแต่งตั้งจะยกตัวอย่างตามสมควร ต่อไปนี้

ทุกครั้งที่บทละครกล่าวถึงการออกรบของตัวละครทั้งสองฝ่าย ก็จะมีการ พรรณนาการจัดกระบวนทัพ บทสร่งสนานและแต่งองค์ทรงเครื่อง มาจนถึงการเดินทาง และมีการ พรรณนาการรบ ตั้งจะยกตัวอย่างบทสร่งสนานของท้าวทศศิริวงศ์ (พิเภก) ก่อนออกรบกับ ท้าวจักรวรรดิเจ้ากรุงมลิวัน ที่ยกมาประชิดกรุงลงกา

สุหรัยแก้วไพรยปรายตั้งสายฝน	ทรงสุคนธ์ปิ่นปรงเกสร
สอดใส่สนับเพลาเชิงอน	ภูษารูปกษัตริย์นรกระหนกพัน
ชายไหวสุรگانต์กำนชด	ชายแครงมรกตมุกดาคั้น
ฉลององค์พินตาดเครือวัลย์	เกราะแก้วกุดั่นจำหลักลาย
ดาบทิศทับทรวงเฟื่องห้อย	สอดสร้อยสังวาลสามสาย
รัดองค์บานพับทับทิมพราย	ทองกรม้งกรกลายพาหุรัด
อำมรงค์เรือนแก้วเพชรเหลืออง	อร่ามเรืองทั้งสิบนิ้วพระหัตถ์
ทรงมหามงกุฎดอกไม้ตัด	กฤษณทนต์แก้วจรัสกรรเจียรจกร
ห้อยพวงสุวรรณมาลา	กรขวานนั้นจับพระแสงศร
งามตั้งพรหมเศฎฐิธรอน	บทจรมาขึ้นพิชัยรถ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ค : 584)

ตัวอย่างการพรรณนารถทรง จะยกบทที่กล่าวถึงสหัสกุมารที่จะออกปราบปราม หนุมานในตอนถวายนวาว

รถเอयरถทรง	พันรดคุมวงอลงกต
แอกอ่อนงอนงามช้อยชด	เทียมคชสีห์ลำพอง
บ้างเทียมราชสีห์เสื่อสิงห์	พันคูแผ่นวังผันผยอง
สารถีมือถือตระบอง	ตวาดร้องขับรับตั้งลมพัด
ธงชัยธงรั้วทิวราย	ธงฉานธงชายปลายสะบัด
อภิรัฐมนตรีสายราชรัตน์	มยุรฉัตรพัดโบกทานตะวัน
กาหลปี่กลองฆ้องขาน	พลมารโห่ฮึกเสียงสนั่น
ผงคลีกลบกลุ่มช่อม้วน	ขับกันเร่งราชรถมา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 128)

ในรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 บทพรรณนารถทรงและการจัดกระบวนทัพ มีลักษณะที่เน้นความเป็นระเบียบ ตัวอย่างต่อไปนี้เป็นการพรรณนาระบวนทัพอันยิ่งใหญ่ของพระรามในตอนทศกัณฐ์ล้ม ซึ่งก็คือการวางกำลังตามแผนการบนนั่นเอง

จัดเป็นสุบรรณพยุห้บาตร	นิลราชเป็นเคียรปักษา
เกยุมายูรเป็นสองตา	ปิงคลาเป็นปากสกุณี
อันขุนกระบิรินทร์นิลขัน	เป็นคอสุบรรณปักษา
ปีกขวานิลนันทมนตรี	ปีกซ้ายกระบิทวีพิท
วานรสุรเสนสุรการ	เป็นสองเท้าทะยานยืนหยัด
พระทรงครุฑเป็นตัวครุฑรัตน์	ทางค้อมหัวทวิกัน
เดี่ยวเพชรจิ้งเกียงกระบิพล	รายเป็นเล็บชนสลบคั่น
สุครีพหนุมานพิเภกนั้น	เคียงรถสุวรรณพระสีกร ๑

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 395)

บทละครได้บรรยายการเดินทางทัพด้วยความอึกเขิมในการออกศึกของกองทัพทั้งสองฝ่าย ให้เห็นความยิ่งใหญ่ทัดเทียมกัน ดังบทพรรณนาถึงรถทรงของกุมภกรรณในฐานะจอมทัพที่องอาจ

รถเอยราชรถทรง	พิลิกล้ำกำงอลงกต
เรื่อนแปรกแอกอนอ่อนชด	ชั้นลดช่อตั้งบัลลังก์ทอง
เทียมโตสองพันชานาญศึก	เรียร่านหาญฮึกแผ่นผยอง

โลทันสันทัดในทำนอง	ขับคล่องรีบเร่งตั้งลมพัด
พร้อมเครื่องอภิรมชุมสาย	ธงชัยเก้าชายปลายสะบัด
โยธาเบียดเสียดเยียดยัด	กวดแกว่งอาวุธตั้งแสงไฟ
เสียงฆ้องกลองประโคมโครมครึก	เสียงพลโห่ฮึกแผ่นดินไหว
เร่งหม่มม้ารถชไกร	ออกจากพิชัยธานี

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 350 – 351)

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างบทพรรณนาการรบระหว่างทัพพระลักษมณ์กับทัพอินทรีชิต
บทละครได้ถ่ายทอดภาพการต่อสู้ระหว่างทัพทั้งสอง ซึ่งเป็นการต่อสู้ที่ไม่มีใครลดราวาศอก ต่าง
ก็ต่อสู้อย่างสุดความสามารถเพื่อเอาชนะคะคานกัน ดังที่ว่า

บัดนั้น	มหารณภยักษี
รับสั่งแล้วขับโยธี	เข้าไล่ราวีกระบี่ไพโร ๑
บัดนั้น	อสุรายุธาน้อยใหญ่
กวดแกว่งอาวุธว่องไว	รุกไล่วานรเป็นโกลา ๑
ยิงแย่งแทงฟันอลวน	เสียงพลโห่ฮึกฉวฉ่า
วังหมุนหมุนเนื่องกันเข้ามา	ซ้ายขวาหน้าหลังประดังตี ๑
บัดนั้น	สุรเสนสุรกานต์กระบี่ศรี
เห็นยักษาดากันเข้าราวี	ก็ขับพลโยธีออกโรมรัน ๑
ยักษ์แทงลึงปิดกัศตอบ	หลีกหลบรวดเร็วตั้งจักรผัน
ถ้อยที่ถ้อยหักกล้ำกัน	ต่างแข็งต่อขันประจัญบาน
บ้างเหยียบเข้าเหยียบเอวเหยียบบ่า	ต่างง่าอาวุธจะสังหาร
หมูลิงหักโหมโรมราญ	พลมารตายยับไม่สมประดี ๑
บัดนั้น	มหารณภยักษี
เห็นหมูโยธาอสุรี	บ้างตายบ้างหนีวุ่นไป
โกรธาชบเขี้ยวเคี้ยวฟัน	กระที่บาทสนั่นหวั่นไหว
ต้องหมู่พหลพลไกร	กลับเข้าชิงชัยด้วยวานร ๑

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 430)

สังเกตได้ว่ากระบวนการพรรณนาการรบเริ่มด้วยการต่อสู้ของพลทหารชั้น
ธรรมดา เมื่อแตกพ่ายพลวานรและพลยักษ์ที่มีตำแหน่งสูงกว่าจะเข้าต่อตีกัน เมื่อฝ่ายใดฝ่าย
หนึ่งเพลี่ยงพล้ำ จอมทัพหรือแม่ทัพจึงออกมาต่อสู้กัน การพรรณนาตามขนบของวรรณคดีบท
ละครนั้นมีส่วนสำคัญต่อเนื้อเรื่อง เช่นการพรรณนาบทสงครามของอินทรีชิตก่อนออกรบครั้ง

สุดท้ายนั้นก็แสดงความงามที่ชวนอาลัยถึง บทพรรณนาการจัดขบวนทัพและรถทรงในการออกรบครั้งแรกของกุมภกรรณ เป็นขบวนทัพที่ยิ่งใหญ่ รถทรงหุรหราวลังการ กุมภกรรณประเมินฝีมือการรบของทัพพระรามผิด คิดว่าพระรามเป็นเพียงมนุษย์ธรรมดา ส่วนกองกำลังก็มีแต่ลิงป่าไม่น่าจะต่อกรกับตนได้ บังเกิดความประมาท ทัพกุมภกรรณจึงแสดงความฮึกเหิม

การพรรณนากระบวนทัพจึงไม่ได้มุ่งแต่ความงามเท่านั้น แต่มีความสอดคล้องกับเนื้อเรื่องและความรู้สึกของตัวละคร ต่อไปนี้คือการพรรณนาบทสรณสนานของอินทรชิตก่อนออกทัพเป็นครั้งสุดท้าย

ให้ไซท้อแก้วปทุมทอง	น้ำทิพย์เป็นละอองหอมหวาน
สุคนธ์ปนปรุงสุมาลย์	สนับเพลาแก่นกระหนกนกลาย
ภูษาไหมพัสตร์พื้นแดง	เครื่องแยงทองประสานฉานฉาย
ชายไหวชายแครงสะบัดปลาย	ฉลององค์เป็นลายรูปสุบรรณ
เกราะแก้วสุรگانต์ไซติช่วง	รัดอกเพชรพวงดวงกุดั่น
ตาบทศัพทรวงสังวาลวัลย์	ทองกรม้งกรพันพาหุรัด
อัมรงค์เรือนเก็จเพชรเหลืออง	อร่ามเรืองรายถ้วนนิวพระหัตถ์
ทรงมหามงกุฎดอกไม้ทัด	กรรเจียกแก้วจรัสสองกรณ
พิศทรงตั้งองค์เทวราช	งามล้ำประหลาดกว่าแต่ก่อน
พระหัตถ์จับศรสิทธิ์ฤทธิรอน	บทจรไปเฝ้าพระมารดา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 569)

จะเห็นได้ว่าบทพรรณนาสรณสนานและทรงเครื่องของอินทรชิตข้างต้นนี้ แสดงความสัมพันธ์กับเรื่องอย่างไม่ใช่เพียงการตกแต่ง เป็นตอนที่อินทรชิตสรณสนานและแต่งองค์ทรงเครื่องไปเฝ้านางมณโฑก่อนออกไปรบ ซึ่งอินทรชิตรู้ดีว่าการรบครั้งนี้ตนต้องเสียชีวิต บทละครกล่าวว่อินทรชิตแต่งองค์ทรงเครื่องแล้วดูงดงามกว่าแต่ก่อน เมื่ออ่านเชื่อมโยงกับความสูญเสียที่เจ้าตัวรู้ดีว่าจะเกิดขึ้น ผู้อ่านจะร่วมรู้สึกเสียดายและอาลัยไปกับตัวละครด้วย เมื่อออกนอกทวารเมืองก็มีบทครวญว่า

ครั้นออกนอกทวารพระนิเวศน์	เหลือบแลแปรเนตรซ้ายขวา
เห็นปราสาทแก้วแววฟ้า	ของพระบิดามารดา
งามเพียงไพชยนต์พิมานมาศ	โอภาสจรัสประภัสสร
คิดถึงสองกษัตริย์แล้วอาวรณ์	จึงยอกรเหนือเกล้าเมาลี
โธ้วตั้งแต่จะแลลับ	มิได้กลับมารองบทศรี
พระองค์จงอยู่สวัสดิ์	ข้าบาทนี้ขอบังคมลา

อกเอ๋ย मैंนทาถูกไม้	จะใช้ใครให้ออกไปเช่นฆ่า
จะต้องรื้อนถึงองค์พระบิดา	ยกพวกโยธาออกโรมรัน
โอ้วาสงสารพระแม่เจ้า	จะอาวรณ์รื้อนเร้าศึกศัลย์
จะทุกข์ตรอมผอมเพียงสิ้นชีวิตัน	ด้วยพระทัยอันกรุณาถูกรัก
ทั้งสุวรรณกันยุมาเทวี	จะโคกกีฟ่างเพียงอกหัก
ร่ำพลากรีบเร่งพลยักษ์	ผันพักตร์ไปตามมรคา

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 572)

เมื่อการรบมีสิ่งบ่งชี้ว่าต้องพ่ายแพ้จนถึงแก่ชีวิต แต่ยังคงมีทิวี่มานะออกไปรบ กระบวนทัพก็ไม่แสดงความฮึกเหิม ปรากฏกลางร้ายต่างๆระหว่างการเดินทัพ ทหารก็มีความหวาดกลัวละล้าละลัง สง่าราศีของจอมทัพและความสง่างามของรถทรงก็ไม่ปรากฏ ดังตัวอย่างการออกรบครั้งสุดท้ายของทศกัณฐ์ต่อไปนี้

เกณฑ์หมู่จตุรงค์ออาจ	เป็นกระบวนพยุหบาตรทัพใหญ่
เอาสัสดีที่ถือบาณชีไว้	เร่งให้ขับไพร่เข้ากองทัพ
เกณฑ์ได้พวกนั้นพวกโน้นหนี	นายสมุห์บัญชีเที่ยวไล่จับ
ถึงจะแก้จำหน่ายก็ไม่รับ	จับเอาพ่อตาแม่ยายมา
ผูกมัดรัดกันอตุลุด	โบายตีลากจุดไม่คิดหน้า
อ้ออึ้งคะนึ่งทั้งพารา	ก็ได้มาตามสารบาณชี ฯ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ค : 387)

เมื่อทหารรู้ว่ากลองดวงใจของทศกัณฐ์อยู่ในเงื้อมมือของฝ่ายพระราม ทหารยักษ์จึงรู้ว่าการออกศึกครั้งนี้จะทำให้ทัพของทศกัณฐ์ต้องพ่ายแพ้ ฝ่ายทศกัณฐ์เองก็หวาดหวั่น ปรากฏกลางร้ายต่างๆตลอดการเดินทัพ ดังนี้

แสนทเวชแสนโคศอวารณ์	แสนทุกข์แสนร้อนรำคาญ
ให้เปล่าเปลี่ยวพระทัยพันทวี	ตั้งหนึ่งไม่มีทวยหาญ
เหมือนมาแต่องค์พญามาร	บันดาลให้เยือกเย็นใจ
อันหมู่สุริโยธา	จะบันเทิงเริงรำก็หาไม่
บรรดาตรงฉานธงชัย	จะโบกสะบัดหวาดไหวก็ไม่มี
นกแสกบินเฉี่ยวเองอนรถ	เสียงโห่ปรากฏตั้งเสียงผี
กลาบาดตกลองกลางโยธี	แผ่นพื้นปถพีเป็นเปลวไฟ
อันต้นไม้ซึ่งอยู่ริมทาง	กิ่งใบกระด้างมิได้ไหว

ที่ผลิดอกออกผลก็หายไป	ทั้งปักษีก็ไม่ร่าร้อง
อันมหาพิชัยรถทรง	กำกงไม้ลั่นก็ก้อง
ราชสีห์เจื่อนงูไม่ล่าพอง	ฟ้าร้องเมฆมืดพระสุริยา
สารพัดเป็นลางประหลาดสิ้น	อสุรินทร์ยังโถมนัสสา
ชื่นใจให้รับโยธา	ไปตามมรคาพานวัน ๆ

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๆ , 2540 ค : 393 - 394)

3.2.1.2 บทพรรณนาอากัปภิกิริยาและอารมณ์ความรู้สึก

ข้อดีของการพรรณนาอย่างละเอียดนั้นทำให้ผู้อ่านเห็นภาพที่สมจริงและเข้าใจเหตุและผลของเนื้อเรื่องและพฤติกรรมของตัวละคร ในตอนที่พระรามเมื่อยังทรงพระเยาว์ทรงยิงกระสุนเพื่อล่าแดงฝีมือตามประสาศึกคณอนั้น ผู้ประพันธ์ได้บรรยายภาพอันสะทุดตาของนางค่อมกัจฉีในกลุ่มผู้คนที่ต่างมาห้อมล้อมดูการเล่นประลองกระสุนของโอรสทั้งสี่ว่า “ เห็นนางค่อม นุ่งผ้าตานี ห่มสีทับทิมหงอนไก่ ลอยหน้าเท้าแขนย้มละไม จึงตรัสไปแก่สามอนุชา พี่จะยิงอี ค่อมหลังกุ่ม ให้โง่งนั้นตั้งไปข้างหน้า ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๆ , 2540 ก : 260) พระรามไม่ได้มีเรื่องบาดหมางกับนางกัจฉีมาก่อน แต่เห็นว่าหลังค่อมของนางเป็นเป้าเด่น ซึ่งจะทำให้สามอนุชาเห็นผลของการยิงได้ชัดเจน บทพรรณนาจึงเป็นอุปกรณ์สำคัญในการสื่อความหมาย เห็นได้ว่ากวีคำนึงถึงลักษณะเฉพาะของตัวละคร ดังที่เมื่อทศกัณฐ์กริ้วโกรธปากทั้งลิบก็แผดร้อง ดวงตาแวววาวน่ากลัว มือทั้งสี่สับถืออาวุธเงื้อง่าพร้อมพาดฟัน เช่นในตอนที่เห็นนางสามนักษาหูกมุกปากและแขนขาถูกตัด มีสภาพที่น่าสมเพชไม่เหลือความสง่างามใดๆเลย จนพวกประชาชนจำนางไม่ได้ ต่างพากันตกใจกลัว สภาพของนางคือ “ มือด้วนตีนกุดปากแหง เป็นริ้วแรงทรลักษณ์บัดสี หูขาดจมูกขาดไม่สมประดี อสุรีแปลงองค์ก็ลยา สยายผมมมยานถึงชายพก ต่างตระหนกตกใจถ้วนหน้า ” ส่วนทศกัณฐ์เมื่อเห็นชนิษฐาถูกกรังแกก็โกรธเกรี้ยวแผลงฤทธิ์ ดังบทประพันธ์ว่า

กลับเป็นสับพัคตร์ยี่สิบกร	สูงเงื่อมอัมพรเวหา
กายนั้นใหญ่หลวงมहिมา	ดุดั่งภูผาอัศรรณ
สับพัคตร์เปล่งเนตรยี่สิบดวง	โชติช่วงดั่งแสงสุริย์ฉัน
สับปากกระดากลิ้นเคี้ยวฟัน	เสียงสนั่นตั้งเขาพระเมรุทรุด
กระที่บาทผาดโผนโจนร้อง	กีก้องฟากฟ้าอึงอูด

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๆ , 2540 ก : 513)

ตอนที่มีความดีเด่นในการใช้สำนวนโวหารอธิบายความรู้สึกพลุ่งพล่านในใจของ ทศกัณฐ์เมื่อนางสัมนักขาใช้จุดอ่อนคือความหลงในตัณหา ลวงให้อยากได้นางสีดา คำชมโฉม นางสีดาและคำยกยอก็กระตุ้นกิเลสให้อยากครอบครองนาง ถึงขนาดขาดสติตั้งคำประพันธ์ว่า

	เคลิ้มหลงสิ้นสมประฤดี
จึงสรวมสอดกอดนางนอง	ประคองขึ้นใส่ตักยกยอ
จะอายเหนียมเรียมโยเทวี	บุญเจ้ากับพี่ได้สร้างมา
ตระโบมโลมจูบพัศตร์	ผลักพี่เสียโยกนิษฐา
ครึ่งเพ่งพิศก็ผิดนางสีดา	อนิจจาเจ้าพี่พี่หลงไป
ให้คิดขวยเขินสะเทิ้นจิต	จะพิศดูหน้าน้องก็ไม่ได้

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ก : 516)

การสร้างภาพชวนขันแก่บุคลิกพฤติกรรมและลักษณะนิสัยของทศกัณฐ์ เป็นการ วิพากษ์วิจารณ์ตัวละครผ่านวิธมองของกวีว่า ผู้ซึ่งหลงอยู่ในกิเลสตัณหาจนขาดสติและปัญญา นั้นสามารถกระทำทุกสิ่งโดยขาดสติขยับยั้งและการไตร่ตรองที่ถ่วงถี่ ส่งผลให้มีพฤติกรรมที่น่า รังเกียจและน่าขัน

เมื่อทศกัณฐ์เศร้าทั้งสิบปากของทศกัณฐ์ก็จะคร่ำครวญ ก่อนล้มทศกัณฐ์ตรัสด้วย สิบปาก สั่งลาเมืองนางมณฑิและสนมกำนัล สั่งเสียและล่าลาพิเภก ในทำนองเดียวกับที่ครวญ ในตอนที่อินทรชิตล้ม บทครวญในวาระสุดท้ายนอกจากสร้างความรู้สึกวาทศกัณฐ์ก็มีเลือดเนื้อ เช่นผู้คนทั่วไป แล้วยังแสดงการยอมรับชะตากรรมและจิตใจที่เข้าถึงธรรมะ ดังนี้

ปากหนึ่งว่าไอ้พิเภกเอ๋ย	โฉนเลยมาแกล้งฆ่าพี่
ตัวเราก็จะม้วยชีวี	ในเวลานี้ด้วยศรพิช
ปากสองว่าเจ้าผู้เป็นน้อง	ร่วมท้องสืบสายโลหิต
จะได้ผ่านลงกาสมคิด	เป็นอิสริภาพแก่หม่อมมาร
ปากสามขอฝากมณฑิด้วย	ช่วยบำรุงให้เป็นแก่นสาร
ทั้งอัคคีก็ลยาญพาพาล	ฝูงสนมบริวารทั้งนั้น
ปากสี่ว่าเจ้าจะครองยศ	ปรากฏเป็นจอมไอศวรรย์
จงเอ็นดูสุริย์วงศ์พงศ์พันธุ์	โดยธรรม์สุจริตประเวณี
ปากห้าจงดำรงทศพิธ	อย่าทำทุจริตให้เหมือนพี่
ตัดโลกโอบอ้อมอารี	แกโยธีไพร่ฟ้าประชากร
ปากหกว่าเจ้าจงอดโทษ	ซึ่งกริ้วโกรธดำวามาแต่ก่อน
อย่าให้เป็นเวรอาวรณ์	แก่เราผู้จะจากจรไปเมืองฟ้า

ปากเจ็ดขอฝากนั้ครศ	อันทรงวงศัพรหมศนาถา
ลืบมาแต่องคั้พระอัยกา	เมตดาอย่าให้จุลจล
ปากแปดว่าเรลืงทำน	ก็ประมาณหมายใจให้เป็นผล
ตัวเราชั่วเองจืงเสียชนม์	แล้วได้ร่อนรนทังแผ่นภพ
ปากเก้าว่าพีจะลาตาย	น้องชายเมตดาช่วยปลงศพ
อย่าให้ค่างราตรีในที่รบ	ไตรภพจะหม่นนินทา
ลืบปากลืนฝากลืนลืง	ลืนกำลังลืนคิद्यกษา
พิษศรร่อนรุมทังกายา	อสุรากลืงเกลือกเสือกไป

(พระบาทสมเด็จพะพุททยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ค : 400)

ในส่วนอารมณ์ความรู้สึกของตัวเอกผู้ประพันธ์ได้แสดงถึงความทุกข์ในพระทัยของพระราม ด้วยความคิดถึงและเป็นห่วงนางสีดาตลอดเวลาที่เดินทางติดตามนาง กวียังคงใช้ขนบการพรรณนาความรู้สึกเศร้าสร้อยเมื่อต้องพรากจากนางอันเป็นที่รักด้วยการใช้ธรรมชาติเป็นสื่อแสดงถึงความทุกข์ทรมานอันยิ่งใหญ่ เป็นการบรรยายภาพธรรมชาติในจินตนาการของกวีหรือเป็นบทชมดงซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งของบทละคร เช่น “ เดินทางในหว่างบรรพต เลี้ยวลดตามเชิงเขาใหญ่ เห็นฝูงปีกษาคณาใน อาลัยถึงองค์วนิดา นกแก้วจับกิ่งแก้วพลอด เหมือนเสียงเยววยอดเส่นหา ” (พระบาทสมเด็จพะพุททยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 8) นอกจากนี้ยังมีความดีเด่นในการถ่ายทอดความรู้สึกในใจลึก ๆ ของตัวละคร ซึ่งช่วยให้เห็นเหตุผลของการกระทำในพฤติกรรมต่าง ๆ ได้ ในตอนนางลอยพระรามทรงเข้าพระทัยว่าศพที่ลอยน้ำมานั้นเป็นนางสีดาทรงเศร้าโศกถึงขนาดสิ้นสมประดี ดังที่กวีพรรณนาว่า

แสนโศกโศกาอาวรณ์	ภูธรครวญคร่ำรำพัน
โอรันจจาสีดาเอ๋ย	โจนเลยมาม้วยอาลัยดู
พีก็ไต่ให้ข้าวเป็นสำคัญ	ว่าจะยกพลขันธไปราว
จะสุดแค้นแสนทเวษเป็นโจน	จืงไม่ครองชีวาไว้ทำพี

(พระบาทสมเด็จพะพุททยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ , 2540 ข : 202)

3.2.1.3 บทพรรณนาฉาก

บทพรรณนาฉากช่วยให้ผู้เสพเข้าใจอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครได้ดียิ่งขึ้น เพราะฉากธรรมชาติมีความสัมพันธ์กับจิตใจ อารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร ในฐานะที่ตัวละครคือส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ดังฉากธรรมชาติตลอดสองข้างทางที่ผิดปกติ เหมือนบอกเหตุร้ายระหว่างที่พระรามพระลักษมณ์เดินทางกลับมาอาศรมเมื่อรู้ว่าหลงกลพญายักษ์ ดังที่พรรณนาว่า

ข้ามธารผ่านเขาลำเนาทุ่ง	ให้สะตุงพระทัยไหวหวั่น
ทศทิศมีดคลุมช่อม้วน	ฟ้าลั่นครื้นครื้นอิงอล
อันพฤษภาชาติริมทาง	ม่วงปรางกลางสาดที่ทรงผล
ก็ผลิดอกออกช่อเสาวคนธ์	ล้วนพิกลหลายหลากประหลาดใจ
ฝายหมู่ปีกษาทิวากร	จะบินร่อนไปมาก็หาไม่
จับเจ้าเหงาเสียบส่งตไป	มิได้ขานขันจันรรจา
อีกทั้งพระแสงศรทรง	เผอิญตกลงจากหัตถา
สารพันแปลกใจนัยนา	ก็รีบมาอารัญญ์ ๑

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 2)

เมื่อรู้แน่วนางสีดาถูกทศกัณฐ์ลักพาไป พระรามพระลักษมณ์ก็ออกติดตาม กวีได้อธิบายฉากขณะนั้นว่า พระรามทรงเฝ้าคิดถึงและเป็นห่วงนางสีดา เห็นธรรมชาติรอบข้างก็ยิ่งคิดคำนึงถึงนางสีดา กวีได้พรรณนาถึงกิริยาต่างๆของนกนานาชนิดขณะเกาะอยู่บนต้นไม้ นานาพันธุ์ ด้วยการเล่นคำพ้องโยงกับนางสีดาและพระองค์เองเมื่อจากพราก ดังได้กล่าวว่

เดินทางในหว่างบรรพต	เลี้ยวลดตามเชิงเขาใหญ่
เห็นฝูงปีกษาคณาใน	อาลัยถึงองค์วนิดา
นกแก้วจับกิ่งแก้วพลอด	เหมือนเสียงเขาวอยอดเส่นหา
สาธิตาจับกรณิการ	จันรรจาเหมือนเจ้าพาที
แขกเต้าจับเต้าร้างร้อง	เหมือนพี่ร้างห่างห้องมารศรี
เบญจวรรณจับวัลย์มาลี	เหมือนวันเจ้าวอนพี่ให้ตามกวาง
นกยูงจับยูงโหยหวน	เหมือนพี่โหยหานวลผู้แนบข้าง
นกหว้าจับหว้าริมทาง	เหมือนว่านางไม่เชื่อวาจา
นางนวลจับนางนวลนอน	เหมือนนวลเนื้อดวงสมรเส่นหา
จากพรากจับจากแล้วร่อนรา	เหมือนพี่กับแก้วตาจากกัน
นกลางจับกลางลิ่งร้อง	เหมือนกลางเมื่อปลัดน้องพี่โคกคัลย์
ครวญพลงพระเสด็จจรจรัล	ทรงธรรม์สะอื้นไศกี ๑

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 8 - 9)

จะเห็นได้ว่ากวีไม่ได้มุ่งความถูกต้องทางชีวภาพของสัตว์และพันธุ์ไม้ชนิดต่าง ๆ การพรรณนาฉากธรรมชาติเป็นเพียงเครื่องมือแสดงอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร โดยมีสภาพธรรมชาติ พันธุ์ไม้และพันธุ์สัตว์เป็นวัสดุ

3.2.2 บทสนทนา

บทสนทนาของตัวละครในบทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 นั้นมีความคมคาย จนเป็นจุดเด่นของบทละครเรื่องนี้ บทสนทนาเจรจาโต้ตอบของตัวละครเป็น สิ่งสำคัญ โดยเฉพาะเมื่อมีความเหมาะสมกับลักษณะนิสัยก็จะทำให้บทสนทนานั้นมีเหตุผล สอดคล้องกับพฤติกรรม สร้างความสมจริง บทสนทนาเป็นส่วนหนึ่งของเนื้อเรื่อง ผู้อ่านจะรู้จัก ลักษณะนิสัยของตัวละครได้จากบทสนทนา จะเห็นได้ว่าตัวละครในรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ใน รัชกาลที่ 1 มีบทสนทนาที่โดดเด่นหลายตอน การเจรจาเป็นส่วนหนึ่งของการเอาชนะคะคานกัน ด้วยปัญญา ผู้ที่มีไหวพริบก็สามารถใช้คำพูดเป็นอาวุธ ก่อนการรบจอมทัพทั้งสองฝ่ายจะประ ณีปากกันก่อนที่จะประมือกัน เนื้อเรื่องหลายตอนที่บ่งชี้ว่ามีการใช้คำพูดสร้างความเคืองโกรธ ดัง ตัวอย่างเป็นบทสนทนาโต้ตอบของทศกัณฐ์กับองค์ในตอนที่องค์สื่อสารต่อไปนี้ องค์เข้ามาไม่ ไหว้ทศกัณฐ์แล้วพุดทางเสมอแทน อ่านสารพระรามให้ทศกัณฐ์ฟัง ทศกัณฐ์ไม่พอใจที่องค์เป็น ทูตที่ไม่ให้เกียรติตน กล่าวตำหนิว่า

... เหวยทูตา	คิดว่าใครมาแต่ไหน
มีรูปร่างคตยศไกร	เหตุใดจึงทำอหังการ
โยจึงหยาบช้าสาธารณ	ฮึกหาญมิได้บังคมคัล
กูผู้สุริย์วงศ์พรหมเศ	ลือเดชทั่วภพสรรวงสวรรค
ถึงมนุษย์ครุฑนาคเทวัญ	ทั้งนั้นก็ยอมขลุ้กร ๗

องค์ตอบทศกัณฐ์อย่างท้าวหาญว่า “ กูเป็นทูตพระตรีภุไนย จะไหว้อสุราอย่า ฟังคิด ” แล้วอ่านสารให้ทศกัณฐ์ส่งนางสีดาคืนพระราม ทศกัณฐ์ได้ยื่นว่าองค์คตยของพระรามก็ เย้ยหยันว่า

เหมไ้อ้องคตทรลักษณ	อัปลักษณ์มีดมัวโมหันธ
เขาม่าพ้อม้วยชีวัน	กลับว่าสัจธรรมมาให้ใช้
มณโฑก็เป็นชนนี	เอ็งนี้ไซ้กูจะเสียได้
สีดานั้นแม่มึงเมื่อไร	คือใครไปลักเอานางมา

ทศกัณฐ์ไม่ยอมรับว่าลักนางสีดามา แสร้งถามถึงหนุมานว่าเป็นอย่างไร เพราะ เคยถูกอินทรีชิตจับมัดไว้จะสังหาร องค์ได้กลับด้วยปฏิภาณว่า หนุมานนั้นเก่งกล้าสามารถ จน สามารถสังหาร “ ลูกมึงทั้งพันก็วายปราณ หมู่มารตายกลาดปัดพี แกล้งให้อินทรีชิตจับมา ด้วย

จะเผาพารายักษ์ ” แล้วโจมตีทศกัณฐ์ว่า “ มีแต่ทำชั่วทุจริต ” ไม่เจียมตัวของค้พระอุมาครั้งนี้ก็ ไปลักพาตัวนางสีดา พิเภกห้ามปรามด้วยสัจธรรมก็ขับไล่ออกจากเมือง ทศกัณฐ์ก็เรียวกวาดปิด ความผิดของตน กล่าวหาว่านางสีดาว่า “ ... ร้องให้ตามมา ” และสบประมาทพระรามพระ ลักษณะณ์ว่า “ อัปลักษณ์เที่ยวอยู่พนาวัน ” และมีเพียงลิงป่าเป็นทหาร องคตก็ตอบว่าทหาร พระรามนั้นล้วนมีฤทธิ์เดชไม่เช่นนั้นก็ไม่สามารรถสังหาร ทูษณ์ ชร ตรีเศียร มาริศ สวาหุได้ ทศกัณฐ์ก็แก้ว่า ผู้ที่ถูกสังหารนั้น “ มันเป็นบ้านนอกขอบชนบท ไม่ปรากฏศักดิ์ก้าหาญ ” ส่วนพระรามนั้นถ้ามีอนุภาพจริงก็ให้กลับไปรบกับพระพรตให้ได้ครองเมืองก่อนจึงค่อยมาต่อสู้อ กับตน องคตเถียงว่ายักษ์ที่ตายไปนั้นล้วนแล้วแต่เป็นญาติพี่น้องของทศกัณฐ์ ส่วนพระรามให้ พระพรตนั่งบัลลังก์เพราะต้องการทดแทนคุณของพระราชบิดา ทศกัณฐ์กลับไปพาลไปต่อว่า สุครีพและองคตว่า “ ... สุครีพผู้เป็นอา จะใคร่ได้สมบัติของพี่ตน จึงคบคนอาธรรมมาเช่นฆ่า ตัวมึงก็ถูกในอุรา ไม่รู้คุณบิดาด้วยอันใด ” องคตแก้ได้โดยพลันว่า บิดาของตนต้องตายนั้น “ เหตุด้วยทำผิดติดตัวไว้ โทษใหญ่แต่ตึกดาบรรพ์ สาบานว่าให้ต้องศร พระสีกรธิราชรังสรรค์ ” และประจานเรื่องในอดีตของทศกัณฐ์ว่า “ เมื่อบิดากูยังอยู่นั้น จับได้กุมภภัณฑ์ตนหนึ่งไป มันทัน ลิบเศียรลิบหน้า กายาเหมือนเอ็งยังจำได้ ผูกมัดทรมานประจานไว้ ให้กูลากเล่นต่างปู หากว่า เอาข้าวเดนกำนัล ให้กินวันละปิ่นจึงรอดอยู่ ” เมื่อได้ยินดังนั้นทศกัณฐ์ก็ไม่อาจอดทนต่อปากต่อ คำได้อีก สั่งสี่เสนาจับตัวองคต แล้วให้ “ ฝ่าปากลากลิ้นวานร ตัดกรตัดเกล้าเกล้า เสียบไว้ที่ นอกทวาร ” แต่ปรากฏว่าสี่เสนากลับถูกองคตสังหาร พระรามทรงชมเชยว่าองคตมีอิทธิฤทธิ์ เก่งกล้า แล้วยังมีความสามารถในการใช้คำพูด “ ว่าขานถูกต้องทำนองความ ... ควรแล้วที่ เป็นทูตา ถ้อยคำเจรจาไม่ย่อหย่อน ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 275 - 281) ในตอนประคารมนี้ทำให้ผู้อ่านเห็นลักษณะนิสัยและพฤติกรรมของทศกัณฐ์และ องคต ทศกัณฐ์เป็นยักษ์ที่ชั่ววจาเชือดเฉือนใจผู้อื่นได้ ใช้คำพูดยุแหยให้องคตเกลียดชัง พระรามและสุครีพที่ร่วมกันสังหารบิดาของตน แต่ก็เห็นได้ว่าทศกัณฐ์ก็ไม่สามารถควบคุม อารมณ์ไม่ให้โกรธเกรี้ยวตามคำเยาะหยันขององคต ส่วนองคตก็เป็นลิงที่มีความฉลาดเฉลียว รู้จักใช้คำพูดโต้กลับด้วยข้อเท็จจริง เหตุผลและคารม

ตอนที่นางสีดาไต่บทเกี่ยวของทศกัณฐ์ นางเฉไฉปักษ์ไม้แล้วตำไม้กระแทกจน ทศกัณฐ์พาลโกรธนางกำนัล ในตอนที่ทัพทั้งสองจะรบพุ่งกันนั้น มีบทเจรจาปะทะคารม ชมขวัญ คู่ต่อสู้บางครั้งการโต้ตอบด้วยถ้อยคำอันเผ็ดร้อนเหล่านั้นก็สร้างความมานะอหังการเป็นทวีคูณ เช่นตอนศึกอินทรชิต อินทรชิตตำประณามพิเภกว่าทรยศต่อทศกัณฐ์และวงศ์วาน ซึ่งเป็นเผ่า พงศ์ของพิเภก อินทรชิตเย้ยหยันพิเภกว่า “ แม้นพระบิดุเรศกุวยปราบ หมุ่มมารทั้งหลายจะ ร้องให้ วานรจะโห้เอาชัย หัวรอโยโยโพสุรา ฝ่ายท่านจะให้หรือจะหัว ” (พระบาทสมเด็จพระ- พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 473) ซึ่งพิเภกก็สามารถโต้แย้งด้วยโวหารที่แหลมคมว่า

เอ็งจก้วงลามมาถาย	คือใครอาธรรมฉันท
อันกูกับราพณาสูร	ขาดจากประยูรวงศา
ไม่เป็นพี่น้องญาติกา	แต่นั้นมาคั่งวันนี้
เขาให้กูก็ไม่ให้ได้	ถึงใครร้องให้อิ่งมี
ตัวกูไม่ทุกซ์ไม่ยินดี	จะตั้งอยู่ที่ทางธรรม

ในตอนศึกกุมภกรรณ พิเภกออกมาห้ามทัพ แล้วทูลว่าพระราม “ จะให้ผ่านพิชัยลงกา ” กุมภกรรณได้พิเภกด้วยวาจาเห็บแถมว่า “ ตัวมึงเป็นไส้สงคราม พระรามก็จะยกเมืองให้ ฝ่ายกูผู้ออกมาชิงชัย ก็จะทำให้ซึ่งราชธานี ลงกาเป็นสองเมืองหรือ ให้น้องแล้วจะรื้อให้พี่ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 353) วาทีนี้เป็นวาทีที่มีความเข้มขัน คมคายจนเป็นที่จำกันได้

3.2.3 สำนักนโหวหาร

ในภาพรวมจะเห็นว่ารามเกียรติ์พระราชานิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 เป็นที่มาของสำนักนโหวหารที่ติดปากคนไทยอยู่มาก และมีหลายสำนักที่มีนัยสำคัญซ่อนเร้นอยู่ ตัวอย่างเช่น สำนักนเหาะเกินลงกา ปัจจุบันเป็นสำนักที่มีความหมายว่าทำกรงานเกินพอดี มีที่มาจากพฤติกรรมของหนุมานที่มักทำเกินพระบัญชาของพระราม ปรากฏในเรื่องตอนที่หนุมานได้รับพระบัญชาให้ไปถวายแหวนและส่งข่าวแก่นางสีดานั้นได้เหาะ “ ลอยลิวปลิวมาตามลมกรด ตกถึงโสฬสเขาใหญ่ เกินเมืองลงกาไป หมายถึงว่านิลกาลาศรี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 102) จึงได้เข้าไปขออาศัยพักค้างแรมกับฤาษีจนเกิดเรื่องประลองวิชาอาคมกัน นอกจากนี้หนุมานยังได้ทำเกินคำสั่งเผากรุงลงกามอดไหม้ พระรามแผลงศรหาทำเลตั้งเมืองแก่หนุมาน ทรงสั่งให้หนุมานเหาะไปดูว่าลูกศรตกลงที่ใด แต่หนุมานใช้หางกวาดเป็นปราการเกินคำสั่งของพระราม

สำนักนลงกาสองเมือง เป็นวาทีของกุมภกรรณที่กล่าวเย้ยหยันพิเภก ในตอนพิเภกห้ามทัพกุมภกรรณให้เลิกทัพ ไม่ควรต่อกรกับพระราม เพราะพระองค์คือพระนารายณ์อวตาร แล้วพระรามจะทรงตอบแทนด้วยการยกเมืองลงกาให้ กุมภกรรณเห็นว่าเป็นสิ่งของที่พระรามใช้ล่อให้พิเภกหักหลังญาติพี่น้อง แต่กลับจะใช้เป็นสิ่งล่อลวงตนอีก จึงถามพิเภกว่า “ ลงกาเป็นสองเมืองหรือ ให้น้องแล้วจะรื้อให้พี่ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 353) สำนักนนี้จึงหมายถึงของรางวัลที่เป็นตัวล่อให้เกิดการแตกความสามัคคี

พระรามเดินดง หมายถึงการถูกเนรเทศ ปลัดบ้านปลัดเมือง เร่ร้อนผจญภัยเปรียบได้กับการเดินดงของพระราม ซึ่งเป็นสำนักที่ปรากฏในตอนนางไภยเกศิฑูลขอท้าว

ทศรถให้ขับพระรามออกจากเมืองไปเดินป่า เพื่อให้พระพรตนั่งบัลลังก์แทนท้าวทศรถ ซึ่งการที่น้องได้ขึ้นครองราชย์ก่อนพี่นั้นเป็นสิ่งผิดธรรมเนียม จึงกดดันให้พระรามออกเดินป่าเป็นเวลาสิบสี่ปี พระรามเดินดงอีกครั้งในตอนที่ได้เจอกับนางสีดาหลังจากที่พระองค์ขับนางออกจากเมือง พระรามพยายามขอคืนดีกับนาง แต่นางยังคงพระรามอยู่ พิเภกแนะนำให้พระรามออกเดินดงอีกครั้งเพื่อให้หมดเคราะห์กรรม

สำนวนวัดรอยเท้า หมายความว่าอกตัญญูคิดเทียบเสมอผู้มีบุญคุณ มาจากตอนที่ควายทรพีลูกของควายทรพา “ ตามสะกดบทจรทรพา วัดรอยบาทาบิดา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ก : 335) เพื่อให้รู้ว่าตนโตพอที่จะกำราบพ่อของตน เพื่อช่วงชิงตำแหน่งเจ้าแห่งกาสร เมื่อเท้าของตนโตเท่ารอยเท้าพ่อ ทรพีก็ออกต่อสู้กับพ่อ ความหนุ่มแน่นและเทวดาคอยช่วยที่ขาและเข่าทั้งสี่ ทรพีจึงจนสามารถเอาชนะและสังหารทรพาได้

น้ำบ่อน้อย เป็นสำนวนที่ได้จากเนื้อเรื่องตอนหลังจากที่หนุมานลงให้ยักษ์จุดไฟเผาตนแล้ววิ่งไปรอบเมือง จนไฟไหม้กรุงลงกาอวตวาย หนุมานสามารถดับไฟที่ไหม้กายลงได้ เหลือแต่ไฟที่ปลายหาง ไม่สามารถดับได้ด้วยวิธีใดๆได้ แม้จะเป็นไฟเพียงน้อยนิดแต่ก็สร้างความเดือดร้อนรำคาญแก่หนุมาน จนต้องเหาะไปขอความช่วยเหลือจากพระนารทฤาษี ได้แนะนำง่ายๆสั้นๆว่า “ เพลิงนิดเท่านี้ไม่ดับได้ น้ำในบ่อน้อยจะไว้โย เหตุใดไม่ดับอัคคี ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 150) หนุมานจึงอมหางไฟที่ดับลง น้ำบ่อน้อยจึงเป็นสำนวนที่หมายถึงน้ำลายนั่นเอง

สำนวนที่มาจากชื่อตัวละครประกอบ เช่นยักษ์ปักหลั่น ยักษ์ขมุขี มีความหมายว่ารูปร่างลำสันสูงใหญ่ และหน้าตาอัปลักษณ์ดังอุปมาและอุปลักษณ์ว่า ตัวโตราวกับยักษ์ปักหลั่น หรือยายยักษ์ขมุขีคนนั้นชื่ออะไร ยักษ์ปักหลั่นมาจากตอนสามวานรสืบข่าวนางสีดา ปักหลั่นเป็นยักษ์ที่ถูกพระอิศวรสาปให้อยู่เฝ้าสระโบกขรณี องค์กรช่วยลูบกายจึงพ้นคำสาป ส่วนสำนวนยักษ์ขมุขี น่าจะเพี้ยนจากชื่อนางยักษ์อัคมุขีในตอนพระราม พระลักษมณ์เดินทางติดตามนางสีดา นางยักษ์อัคมุขีเห็นพระลักษมณ์งามจึงลักตัวไป สิบแปดมงกุฎก็เป็นสำนวนที่โยงกับพลลิงในฝ่ายพระราม โดยยกเอาความหมายที่เป็นผู้มากด้วยกลอุบายหลอกลวง หมายถึงผู้หากินทางทุจริต

ครศิลป์ไม่กินกัน เป็นสำนวนที่ถูกใช้กันมากอีกสำนวนหนึ่ง มีที่มาจากตอนที่พระรามกับพระมงกุฎและพระลบแผลงศรต่อสู้กัน โดยที่ไม่รู้มาก่อนว่าเป็นพ่อลูกกัน ปรากฏว่าศรของสองฝ่ายไม่สามารถทำอันตรายแก่กันได้ พระรามแผลงศรเป็นพญาครุฑ พระมงกุฎแผลงศรเป็นลมกรดพัดไล่ครุฑ พระรามแผลงศรออกไปพระมงกุฎแผลงไปข้างแต่ศรทั้งสองกลับลอยไปเคียงกัน พระรามจึงแผลงศรอีกครั้งกลายเป็นข้าวตอกดอกไม้ฝ่ายพระมงกุฎแผลงศรออกไปก็กลายเป็นพวงมาลัย พระรามสงสัยเหตุที่ “ แต่เด็กน้อยกระจายนี่เหตุใด ศรชัยไม่ล้างราวี่ ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 382) จึงตั้งจิตอธิษฐานเสียดวงศรออกไปจึงได้รู้ว่าพระมงกุฎคือพระโอรส สำนวนครศิลป์ไม่กินกัน จึงมีความหมายว่าทำอะไรกัน

ไม่ได้ แต่ในปัจจุบันความหมายได้เคลื่อนไปจากความหมายอันเป็นต้นตอ ใช้ในความหมายว่า ไม่ถูกชะตากัน

สำนวนอีกประเภทหนึ่งที่ปรากฏอยู่หลายตอนคือวาทะและคติธรรมที่มีนัยทางการเมือง ตอนที่สุครีพและหนุมานเข้าเฝ้าท้าวมหาชมพูเพื่อให้ไปสวามิภักดิ์กับพระราม ทั้งสองได้ทูลให้ท้าวมหาชมพูทราบบว่าพระรามคือพระนารายณ์อวตาร แต่ท้าวมหาชมพูไม่เชื่อกล่าวเพียงว่าขอสวามิภักดิ์แต่ไม่ออกไปเฝ้าพระราม หนุมานแสดงความคิดเห็นว่าถ้านำความไปทูลตามตรง จะสร้างความไม่พอใจแก่พระรามและจะทำให้พระรามเสียดำลิ่งพลเมืองชมพูไป ทั้งสองจึงคิดลักพาตัวท้าวมหาชมพู หนุมานกล่าวว่า

อันพระนครทั้งหลาย	ก็เหมือนกับกายสังขาร
กษัตริย์คือจิตวิญญาณ	เป็นประธานแก่ร่างอินทรีย์
มือเบื้องซ้ายขวาคือสามนต์	บาทาคือพลทั้งสี่
อาการพร้อมสามสิบสองมี	ตั้งนี้จึงเรียกว่ารูปกาย

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 57)

เพราะเห็นว่ากษัตริย์เปรียบเสมือนจิตที่อยู่ในร่างกาย ซึ่งหมายถึงประชาชนและเสนามนตรี เมื่อไม่มีจิตร่างกายก็ไม่อาจคงอยู่ ปราศจากกษัตริย์ซึ่งเป็นหัวใจของชีวิต ทหารและเสนาก็ไม่มีความหมาย

การใช้กลศึกในการเอาชนะกันเป็นส่วนหนึ่งของการใช้ปัญญาในการชิงไหวชิงพริบกัน จะเห็นได้ว่าเนื้อเรื่องของรามเกียรติ์ประกอบด้วยการทำศึกอย่างต่อเนื่อง ทั้งสองฝ่ายต่างก็ใช้กลลวงเพื่อเผด็จศึก หนุมานได้กล่าววาทะที่ว่า “ อันภณรงค์สงคราม จะถือเอาความสังกระไรได้ สุดแต่ใครดีก็มีชัย ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 69) หนุมานแปลงเป็นลิงป่าสังขวานรลวงสหัสเดชะ จนสามารถหักกระบองตันชี้ตายปลายชี้เป็นความคิดที่ว่า การใช้กลลวงในการศึกนั้นเป็นสิ่งชอบธรรม ในฐานะเครื่องมือในการเอาชนะศัตรูโยงกับการใช้ปฏิภาณไหวพริบและสติปัญญา ได้รับการเน้นย้ำหลายครั้งในโครงเรื่องโดยเฉพาะตอนสำคัญ คือตอนที่หนุมานแสร้งแปรพักตร์ไปอยู่กับทศกัณฐ์เพื่อลัทธิล่องดวงใจ ก็กล่าวว่า “ ประเวณีผู้ทำการยุทธ์ สุดแต่เอาชัยให้จงได้ จะว่าเราลวงด้วยอันใด เป็นวิสัยกลศึกบุราณมา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 382) พระรามก็ทรงยกย่องหนุมานว่ามีสติปัญญาลึกซึ้งจึงสามารถใช้กลลวงเผด็จศึกทศกัณฐ์ได้ ซึ่งเป็นคุณสมบัติอันพึงประสงค์ของผู้เป็นทหาร ดังที่กล่าวกับพระลักษมณ์ว่า “ อันจะหยั่งปัญญาอายุบุตร เห็นสุดที่น้องรักจะหยั่งได้ด้วยเล่าห์กลนั้นพันประมาณไป ที่ในท่วงที่แลปรีชา ” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ค : 378)

สুবิณนิมิตการทำนายฝันและปริศนาคำทายเป็นตอนที่บ่งชี้ถึงการใช้ถ้อยคำ
สำนวนของผู้ประพันธ์ เพื่อสื่อภาพอันชวนคิด กวีบรรจงใช้คำอย่างกระชับและประณีต ดังเช่น
ความฝันของพระรามก่อนโมยราพสะกดทัพ

ครั้นล่วงปัจฉิมราตรี	สกุณีเร่าร้องเสียงใส
ฝันว่าพระจันทร์อำไพ	ไซรัศมีกระจ่างฟ้า
ยังมีดาวดวงหนึ่งน้อย	เลื่อนลอยอยู่ในเวหา
ส่องสว่างฟุ้งฝันเมฆา	แสงกล้าตั้งแสงโผนทัย
เขจรอยู่เหนือโพยมहन	เบื้องบนศศิธรดวงใหญ่
เปล่งสีปิดแสงลงไว้	มิให้เห็นวงพระจันทร์

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 310)

เมื่อทศกัณฐ์นิมิตมีคำบรรยายว่า

คืนนี้ใกล้รุ่งราตรีกาล	บันดาลนิมิตความฝัน
ว่ามีพญาแรงชาญฉกรรจ์	ชนชั้นชาวผ่องท่งอินทรีย์
บินมาแต่เบื้องบูรพทิศ	ลำแดงฤทธิ์ตั้งราชปักษี
ข้ามมหาคงคาวารี	ร่อนอยู่ตรงที่หน้าพระลาน
ปะกับแรงดำตัวกล้า	อันมาปัจฉิมทศกาล
ตีกันในกลางคัคคนานต์	แรงดำตัวหาญนั้นเสียชัย
ตกลงยังพื้นปัดพี	สกุณีไม่บินไปได้
กลิ้งเกลือกเสือกสิ้นชีวลัย	กลายเป็นนรูปอสุรา
แล้วว่าเอากะลาน้ำมันยาง	ใส่ใส่วางลงเหนือหัตถา
ยังมีหญิงหนึ่งพาลา	วิ่งเข้ามาจูดอัคคี
น้ำมันแห้งสิ้นใส่ชวลิต	กะลาใหม่ไฟติดมือพี
พิชเพลิงร้อนทั่วอินทรีย์	

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ , 2540 ข : 163 - 164)

จะเห็นได้ว่าการใช้ถ้อยคำสำนวนในบทละครเรื่องรามเกียรติ์มีความสัมพันธ์ต่อ
โครงเรื่อง วาตะและสำนวนโวหารที่ปรากฏได้รับความนิยมนำไปใช้ในชีวิตประจำวันของคนไทย
โดยทั่วไป ซึ่งอาจมีหลายท่านที่ไม่รู้ว่ามันต้นตอมาจากบทละครเรื่องนี้ บ่งชี้ว่าผู้ประพันธ์มีความ
ประณีตในการเลือกใช้คำให้สามารถสร้างพลังในการสื่อสาร